

01/05/16

॥अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमभागः ॥

16352

॥ ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अ०—स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः ॥ एवं चतुर्विधा नैव विरुद्धयन्तेऽन्वयं प्रति ॥ इति प्रथमपादेन निर्णोतेऽप्यभियोगतः ॥ दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनः ॥ अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः ॥ न चोच्छेदोऽस्ति कस्यापि समयस्येत्यतो विमुः ॥ भ्रान्तिमूलत्वमेतेषां पृथग्दर्शयति स्फुटम् ॥ तर्कैर्दृढतमैरेव वाक्यैश्चागमवादिनाम् ॥

सु०—जगज्जन्मादिकारणे सकलगुणपरिपूर्णं समस्तावद्यन्धविधुरे परं ब्रह्मणि विष्णौ समस्तश्रुतिसमन्वयो यः प्रथमाध्यायेऽभिहितस्तस्य साङ्ख्यादिसमयविरोधेनान्यथात्वशङ्कायां तन्निराकरणार्थमयं द्वितीयः पाद आरभ्यते । नन्वनारम्भणीय एवायं पादः । तथा हि । साङ्ख्यादिमन्त्रानि किं स्मृतित्वेनोक्तार्थमन्यथयन्तीति शङ्क्यते । किंवा युक्त्युपेततया । अथवा श्रुत्युपेततया । यद्वा प्रत्यक्षोपेततया । नाद्यः । प्रतिस्मृतिपराहत्वेनासिन्ध्यायकाभावेन च तेषामपस्मृतित्वस्य प्रथमपादे समर्थितत्वात् । अत एव न चतुर्थः । न द्वितीयः । उक्तार्थविरुद्धानां सकलयुक्तीनामाभासत्वस्य तत्रैव द्युत्पादितत्वात् । प्रवल्युक्तिविरोधोऽत्र निरस्यत इति चेन्न । प्राध्वल्यं हि युक्तीनां श्रुत्यादिप्रमाणमूलत्वेन तत्संवादित्वेन वा बहुत्वेन वा स्यात् । सर्वथाऽपि नाधिकाशङ्कावकाशः । श्रुत्यादिसंवादिनीनां तन्मूलानां वर्हानां च युक्तीनां तत्रैव निराकृतत्वात् । काश्चिदेव तत्र निरस्ता न समस्ता इति चेन्न । सुत्राणां सुपलक्षणार्थत्वात् । अन्यथा युक्त्याभासानामनन्तत्वेनापर्यवसानं स्यात् । पादभेदश्चैवं सति न स्यात् । न तृतीयः । समस्तश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयस्योक्तत्वात् । अत्र काश्चिदाह । स्वपक्षसाधनपरपक्षप्रतिक्षेपाभ्यामेव निर्णयो भवति । तत्र प्रथमाध्याये स्वपक्षे प्रमाणयुक्तम् । तस्य युक्तिविरोधो द्वितीयस्याद्यपादे (न) निरस्तः । एवं स्वपक्षस्थाने जाते परपक्षप्रतिक्षेपार्थमयं पाद आरभ्यत इति । तदयुक्तम् । परपक्षप्रतिक्षेपो हि तदीयसाधननिरासादन्यो नास्ति । साधनानि च स्मृत्यादीन्येव । निरस्तानि समस्तानि तानि प्रथमपादे इति किमस्य कृत्यम् । किञ्चैवं सति विरोधपरिहारोऽध्यायार्थो न स्यादिति । अपर आह । उक्तार्थे स्मृतिन्यायविरोधो नास्तीति

पूर्वेऽपि पूर्वतरैरित्येवं प्रवाहोऽनादित्वादोषः । तथैव च स्मरणीतीति । इति हेतोराशङ्कत इति पूर्वेण सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति ।
 करणदोषबाधकप्रत्ययवशादेव ह्यप्रामाण्यं कल्पनीयम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तत्र यथा श्रुतीनामनादित्वात्करणदोषाभावस्तथा सम-
 यानामपि । स्वरूपानादित्वं प्रवाहानादित्वमिति तु वैषम्यमात्रम् । पुरुषदोषसञ्चाराभावस्योभयत्रापि साम्यात् । यथा चानुच्छेदेना-
 नुद्धत्तेः श्रुतीनां बाधकाभावः । एवं समयानामपि । यदि करणदोषबाधकप्रत्ययोपेताः स्युस्तदोन्मत्तवाक्यवदिदं प्रथमाः सधुच्छेदवन्तश्च
 स्युः । न चैवम् । अतः कथमप्रामाण्यमनुवर्ते । यथा च श्रुतयो बलवद्युक्त्यनुसंहितार्थो एवं समया अपि । न च तासांभासत्व-
 मुक्तमिति वाच्यम् । सर्वेषां तदनुवर्तिनामस्माभिरनवगतत्वेन तत्परिहारसम्भावनात् । एवमेवाप्रतिपक्षत्वं श्रुतीनामपि समयानां सम्भा-
 वितम् । कथमन्यथा सूत्रच्छेदकधुरीणाः शौद्धोदिनिप्रवृत्तयोऽभियोगतस्तान्वयवर्तयेयुः । कथं च प्रेक्षावन्तोऽनेकेऽभियोगैवोपादीरन् ।
 तदेवं श्रुतिसमानयोगक्षेमतां समयानां मन्यमानस्य स्यादेवोक्तार्थसन्देह इति । नन्वेवं सति परस्परविरुद्धानामनेकेषां प्राप्ताण्यं तावन्न
 सम्भवति । वस्तुविकल्पापत्तेः । तथा चावश्याश्रयणीये कस्यचिदेव प्रामाण्येऽनादिकालतो वृत्तत्वादरेन्येष्वन्यथासिद्धौ सर्वथा कल्प-
 नीयायामितरेषां चानुपलब्धेरित्युक्तदिशा साङ्ख्यादिसमयानामप्रामाण्यं कल्पयितुं शक्यत एव । तत्तथं श्रुतिसमन्वयसिद्धेऽर्थे पुनः
 शङ्कते । उच्यते । यो हीतरेषां चानुपलब्धेरिति सङ्क्षेपेणोदितन्यायं परपरिकल्पितेषु प्रमेयविशेषपूत्रक्षितुं क्षमते । तं प्रत्येवेमेतत् ।
 यस्त्वेवं न क्षमः स यावदयं सङ्क्षेपो न प्रपञ्च्यते तावदन्यपरित्यागैकग्रहणस्यानीशानः शङ्कतैव । न चैवं शास्त्रे नाधिक्रियेत ।
 सङ्ग्रहप्रपञ्चोच्छेदप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तं मन्द आशङ्कत इति । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ अत इति । भ्रान्तिपदं विप्रलम्भस्या-
 त्युपलक्षणम् । पृथग्विस्तरेण स्फुटं सुबोधम् । तत्तत्समयोक्तार्थानामप्रामाणिकत्वं प्रमाणविरुद्धत्वं च प्राक् सङ्क्षेपेणारस्फुटं चोक्तमत्र
 विस्तरेण स्फुटं दर्शयंस्तेषां भ्रान्त्यादिमूलत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । एतेन पूर्वपादेनास्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावलक्षणासङ्गतिः प्रपञ्चने प्रयोजनं
 चोक्तं भवति । तदिदमुक्तमितरेषामित्यादि भाष्ये । नन्वेतदशक्यं तैः स्वप्रमेयाणां दृढतर्कागमसाधितत्वात्परकीयतर्कादिनिरस्तत्वादित्यत

पूर्वेऽपि पूर्वतरैरित्येवं प्रवाहतोऽनादित्वाददोषः । तथैव च स्मरणानीति । इति हेतोराशङ्कत इति पूर्वेण सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति ।
 करणदोषबाधकप्रत्ययवशादेव ह्यप्रामाण्यं कल्पनीयम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तत्र यथा श्रुतीनामनादित्वात्करणदोषाभावस्तथा सम-
 यानामपि । स्वरूपानादित्वं प्रवाहानादित्वमिति तु वैषम्यमात्रम् । पुरुषदोषसञ्चाराभावस्योभयत्रापि साभ्यात् । यथा चानुच्छेदेना-
 नुष्ठेतेः श्रुतीनां बाधकाभावः । एवं समयानामपि । यदि करणदोषबाधकप्रत्ययोपेताः स्युस्तदोन्मत्तवाक्यवदिदं प्रथमाः समुच्छेदवन्तश्च
 स्युः । न चैवम् । अतः कथमप्रामाण्यमनुव्रते । यथा च श्रुतयो बलवद्भुक्त्यनुसंहितार्था एवं समया अपि । न च तासां भासत्व-
 मुक्तमिति वाच्यम् । सर्वेषां तदनुवर्तिनामस्माभिरनवगतत्वेन तत्परिहारसम्भावनात् । एवमेवाप्रतिपक्षत्वं श्रुतीनामिव समयानां सम्भा-
 वितम् । कथमन्यथा सूत्रकृदेकधुरीणाः शौद्धोदिनिप्रभृतयोऽभियोगतस्तान्प्रवर्तयेयुः । कथं च प्रेक्षावन्तोऽनेकेऽभियोगैवोपादरीरन् ।
 तदेवं श्रुतिसमानयोगक्षेपतां समयानां मन्यमानस्य स्यादवोक्तार्थसन्देह इति । नन्वेवं सति परस्परविरुद्धानामनेकेषां प्रायाण्यं तावन्न
 सम्भवति । वस्तुविकल्पापत्तेः । तथा चावश्याश्रयणीये कस्यचिदेव प्रामाण्येऽनादिकालतो वृत्तत्वादेरन्येष्वन्यथासिद्धौ सर्वथा कल्प-
 नीयायामितरेषां चानुपलब्धेरित्युक्तदिशा साङ्ख्यादिसमयानामप्रामाण्यं कल्पयितुं शक्यत एव । तत्कथं श्रुतिसमन्वयसिद्धेऽर्थे पुनः
 शङ्कति । उच्यते । यो हीतरेषां चानुपलब्धेरिति सङ्क्षेपेणोदितन्यायं परपरिकल्पितेषु प्रमेयविशेषेषून्नीक्षितुं क्षमते । तं प्रत्येवमेतत् ।
 यस्त्वेवं न क्षमः स यावदयं सङ्क्षेपो न प्रपञ्च्यते तावदन्यपरित्यागेनैकग्रहणस्यानीशानः शङ्कतेव । न चैवं ज्ञास्त्रे नाधिक्रियेत ।
 सङ्ग्रहप्रपञ्चोच्छेदप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तं मन्द आशङ्कत इति । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ अत इति । भ्रान्तिपदं विप्रलम्भस्या-
 त्युपलक्षणम् । पृथग्विस्तरेण स्फुटं सुबोधम् । तत्तत्समयोक्तार्थानामप्रामाणिकत्वं प्रमाणविरुद्धत्वं च प्राक् सङ्क्षेपेणास्फुटं चोक्तमत्र
 विस्तरेण स्फुटं दर्शयस्तेषां भ्रान्त्यादिमूलत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । एतेन पूर्वपादेनास्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावलक्षणासङ्गतिः प्रपञ्चने प्रयोजनं
 चोक्तं भवति । तदिदमुक्तमितरेषामित्यादि भाष्ये । नन्वेतदशक्यं तैः स्वप्रमेयाणां दृढतर्कागमसाधितत्वात्परकीयतर्कादिर्निरस्तत्वादित्यत

आह ॥ तैऋति । तर्कशब्दः सोपस्करानुमानार्थः । दृढतमैः परकीयतर्कबाधैस्तदबाध्यैश्च वाक्यैश्च दृढतमैरिति सम्बध्यते । पूर्वोक्तान्वयः । वेदादिवाक्यानां प्रामाण्यमनभ्युपगच्छन्तं प्रति कथं तदुपन्यास इत्यत उक्तमागमवादिनामिति । आगमस्य वेदादेः प्रामाण्यमभ्युपगच्छतां पुंसां समयानामिति सम्बन्धः । यद्वा स्वागमप्रामाण्यवादिनामित्यर्थः । ततश्च स्वागमप्रामाण्याभ्युपगमन्यायेन वेदादेरपि प्रामाण्यं तैरङ्गीकारयित्वेति (येति) भावः । अथवाऽऽगमस्य वेदादेः प्रामाण्यवादिनां शिष्याणां व्यपक्षयेति शेषः । तथा च बौद्धाधिकरणान्तेन न विरोधः । यद्यप्येतदनुपदमेव प्रदर्शयिष्यते । तथाऽपि श्रोतुमनःसमाधानार्थमुक्तमिति ।

हि०—॥ ॐ ॥ श्रीमन्न्याययुधाम्बोधिचिकीडनविशारदान् ॥ श्रीमद्विद्याधीशानुनिन्दे विद्यागुरुन्मम ॥ १ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न शेचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ २ ॥ ननु स्मृतियुक्तीत्यादिभाष्यमनर्थकम् । न चैतदुक्तार्थताराङ्कापरिहारेण पादारम्भसमर्थनार्थमिति वाच्यम् । प्रागनिरस्तसाङ्ख्यादिसमयनिरासकस्यास्य पादस्य पूर्वेण गतार्थताराङ्काया एवानुदयात् । कथञ्चिदुदयेऽपि वा परोक्तरीत्यैव पादारम्भसमर्थनसम्भवेन तत्परित्यागेन प्रकारान्तरेण तदारम्भसमर्थनार्थक्याच्चेत्यतस्तद्भेदेत्यामञ्जस्याद्युक्तं तत्परित्यागेन प्रकारान्तरेण पादारम्भसमर्थनमित्याभिप्रेत्य गतार्थताराङ्कां प्रदर्श्य तद्विरासकतया परोत्प्रेक्षितसमर्थनप्रकारं चोपन्यस्य तदसामञ्जस्यमिति पादनपूर्वकं पादारम्भसमर्थनपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं गतार्थताराङ्काप्रसञ्जनायास्य पादस्यैकवाक्यतादिसिद्धये चैतदध्यायसङ्गातिं सूचयेन्नैवेत्त्यादार्थं तावदाह ॥ सकलेति । अत्र सकलेत्यादिना निवारयितुमित्यन्तेनास्य पादस्यैतदध्यायान्तर्भावलक्षणसङ्गातिमूचनम् । परोक्तं प्रकृत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमविकारित्वादयुक्तम् । सूत्रे जन्मादीत्यादिनिर्देशासङ्गातिप्रसङ्गात् । विवर्तीषिष्ठानमध्ययुक्तमेवेत्याभिप्रेत्योक्तं सकलजाज्जन्मादिकारण इति । तन्निमित्तकारण इत्यर्थः । द्युभवादीत्यादितृतीयपादे परोक्तस्य निर्गुणे समन्यस्याश्रद्धेत्यस्वं सूचयितुं सकल्युगपरिपूर्णं इत्युक्तम् । सर्वज्ञसर्वेश्वर्याद्यनन्तगुणपरिपूर्ण इत्यर्थः । प्रथमाध्यायस्याद्यपदद्वये परोक्तस्य मायाशब्दे ब्रह्मणि समन्यस्याश्रद्धेत्यतामूचनयोक्तं समस्तावधेति । अविद्याद्यवधेत्यर्थः । पूर्वोक्त्याये परे ब्रह्मणि समन्योऽभिहित इत्यतः स विष्णुराह हि तं ब्रह्मेत्याचक्षत इत्य-

व्यवहितपूर्वसूत्रद्वये ब्रह्मशब्दार्थतया विष्णोरेव प्रस्तुतत्वाद्विष्णोरेवाद्यसूत्रब्रह्मशब्दार्थ इति नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तं परे ब्रह्मणिति । विष्णोरेपर-
ब्रह्मत्वमिति परमतनिरासार्थोक्तं विष्णाविति । प्रधानस्याशब्दत्वं चतुर्थपादार्थ इत्येतदश्रद्धयमिति भावेनाह ॥ समस्तश्रुतीति । स्वरवर्णपदवाक्य-
महावाक्यरूपसमस्तश्रुतित्थः । एवं पादप्रतिपाद्यमभिधायेदानीं गतार्थताशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ स्मृतिर्वेनेति । अलौकिकार्थविषयासत्वा-
करूपस्मृतित्वेनेत्यर्थः ॥ प्रतिस्मृतीति । पञ्चरात्रादिस्मृतित्थः ॥ आसिनिश्चायकाभावेन चेति । इतरेषां चानुलब्धेः ॥ एतेन योगः प्रत्युक्त
इति सूत्रद्वयोक्तरीत्येति शेषः ॥ प्रथमपाद इति । स्मृत्यधिकरण इति शेषः ॥ अत एवेति । अतः प्रत्यक्षतो दृष्टेत्यादिना प्रत्यक्षोपेततया
प्रमलत्वेन शङ्कितानामपि साङ्ख्य्यादिस्मृतीनां हरीपूर्वकाः किञ्चाशेषविद इत्यादिना नितरां सर्वज्ञविष्ण्वादिसत्यक्षमूलकपञ्चरात्रादिस्मृतिविरुद्धत्वेना-
सिनिश्चायकाभावेन चापस्मृतित्वस्य प्रथमपादे समर्थतत्वादेवेत्यर्थः ॥ तत्रैवेति । प्रथमपाद एवेत्यर्थः । न विलक्षणत्वादित्यादिनेति शेषः ।
तथा च न परमतानां दुक्त्युपेतत्वमिति भावः ॥ श्रुत्यादिप्रमाणमूलत्वेनेति । आदिशब्देन प्रत्यक्षपरिग्रहः । क्वचित्समाणमूलत्वेनेति पाठः ।
तत्र प्रमाणशब्दः श्रुत्यादिपरो द्रष्टव्यः । तत्र युक्तीनां श्रुतिमूलत्वं श्रुतिरूपप्रमाणसिद्धत्वं प्रत्यक्षप्रमाणमूलत्वं च तदवधृतव्याप्त्यादिमत्त्वमिति द्रष्ट-
व्यम् । तत्संवादित्वेनेति । श्रुत्यादिप्रमाणसंवादित्वेनेत्यर्थः ॥ बहुत्वेनेति । बहुत्वं चात्रानेकप्रकारं विवक्षितमिति युक्तोऽनेननेकसङ्ग्रहः ॥
श्रुत्यादिसंवादिनीनामिति । श्रुतिसंवादिनीनां श्रुत्यनुभवसंवादिनीनां चेत्यर्थः ॥ तन्मूलानामिति । श्रुत्यादिमूलानामित्यर्थः ॥ तत्रैवेति ।
असदधिकरणे श्रुतिसंवादिनीनामितरव्यपदेशादित्यत्र श्रुत्यनुभवसंवादिनीनां भोक्त्रापत्तेरित्यत्र श्रुतिमूलानामभिमानित्यत्र प्रत्यक्षमूलानां तदनन्यत्वमि-
त्यादौ बह्वीनां च युक्तीनां निरस्तत्वात्प्रचल्युक्तिविरोधपरिहारोऽपि पूर्वापाद एव सिद्ध इत्यर्थः ॥ पादेति । युक्तिविरोधपरिहारकत्वे पादद्वय-
स्यापि युक्तिपादत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ समन्वयस्येति । तथा च न परमतानां श्रुत्युपेतत्वमपीति भावः ॥ स्वपक्षस्थापने जात इति । स्व-
पक्षसाधकबाधकभावाभावरूपेण द्विविधत्वात्स्वपक्षसाधनस्याधे स्वपक्षसाधकप्रमाणोपन्यासेन द्वितीयस्याधे च युक्तिविरोधनिरासाद्बाधकपरिहारेण
च स्वपक्षस्थापनसिद्धिरिति भावः ॥ परपक्षप्रतिक्षेपार्थमिति । परपक्षे बाधकसाधकप्रमाणभावाभावव्युत्पादनाार्थमित्यर्थः ॥ साधननिरासादन्य

इति । उपलक्षणं चैतत् । तत्पक्षबाधकप्रमाणकथनादन्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । आतु तर्हि तदीयसाधननिरासाद्यथमेवैतत्पादारम्भ इत्यतो न तावत्साधननिरासार्थत्वमस्य युज्यत इत्याह ॥ साधनानि चेति । नापि परपक्षे बाधकप्रमाणभावव्युत्पादनार्थमप्येतत्पादप्रवृत्तिः । आद्यपादेऽपीतरं चानुपलब्धेः । एतेन योगः प्रत्युक्तः । स्वपक्षदोषाच्च । एतेन शिष्टाअपरिग्रहा अपि व्याख्याता इत्यादौ बाधकप्रमाणव्युत्पादनेन परपक्षाणां दुष्टत्वोक्तेस्तवापि सम्मतत्वेन तस्यापि तत्रैव सिद्धत्वेनास्य तादर्थ्ययोगात् । यदि चाद्ये तेषां दुष्टत्वोक्तिः स्वपक्षस्य तैर्विरोधनिरासाश्रयेति न तेन तस्मिद्धिरिति मन्यसे । हन्त तर्हिहापि दुष्टत्वोक्तिः स्वपक्षस्य तैर्विरोधनिरासाश्रयेति नानेनापि तस्मिद्धिः । अन्यथाक्तेऽर्थे विरोधपरिहारार्थत्वाभावेनास्य पादस्य द्वितीयाध्यायान्तर्भावो न स्यादित्यशयेनाह ॥ किञ्चेति । यद्वा निरस्तानि च समस्तानि तानि प्रथमपाद इत्युपलक्षणम् । बाधकप्रमाणान्यप्येतेन योगः प्रत्युक्त इत्यादौ प्रथमपाद एवोपन्यस्तानीत्यपि द्रष्टव्यम् । उभयत्रापि दूषणान्तरमाह ॥ किञ्चैवं सतीति । तदीयसाधननिरासकत्वे तत्पक्षबाधकप्रमाणकथनपरत्वे चास्य पादस्येत्यर्थः । उक्तार्थे विरोधपरिहारार्थत्वाभावादिति भावः ॥ उक्तमवैति । परपक्षनिरासे हि तदीयसाधननिरासादन्यो नास्तीत्यादिनेति शेषः । प्रागेवेति । न चासिनिश्चयस्तत्र शक्यत इत्यादिना पूर्वपाद एवेत्यर्थः ॥ उपलब्धत्वादिप्रकरणासङ्ग्रहप्रसङ्गात् । तथा सत्येतदधिकरणासङ्ग्रहप्रसङ्गात् । नापि संवादकत्वेनैव । तथा सति भोक्त्रापत्तिरित्याद्यधिकरणासङ्ग्रहप्रसङ्गात् । किन्वेतयोरन्यतररूपेणैवेति नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । स्मृतियुक्तीति मूले युक्तिराब्दस्य दृढादृढयुक्तिपरतायाः श्रुतिगुणत्वस्य च तन्मूलत्वतस्तत्त्वादित्वरूपताया बहुवस्य चानेकप्रकारताया अभिमतत्वाद्युक्तं विरोधिप्रतीतिनां चतुर्विधत्वमिति द्रष्टव्यम् । अत्रायं विवेकः । आद्येऽधिकरणे स्मृत्या द्वितीये युक्त्या तृतीये दृढयुक्त्या चतुर्थे श्रुतिसंवादिभ्युक्त्या पञ्चमे बहुश्रुतिसिद्धयुक्त्या षष्ठे बह्वीभिर्भुक्तिभिः सप्तमे बहुप्रमाणसंवादिभ्युक्त्याऽष्टमे व्याघातपर्यवसायित्वेन बहुतमयुक्त्या नवमे प्रयोजनोद्देशेऽनुद्देशे च दोष इति बहुमुखदृढयुक्त्या दशमे कर्मादिसापेक्षत्वेऽनपेक्षत्वे च दोष इति बहुमुखदृढयुक्त्यैकादशे निर्दोषत्वे सति गुणपूर्णत्वरूपमहाप्रमेयविरोधित्वेन बहुतमयुक्त्या विरोधनिरास इत्यन्यत्र कितरः । मूले विशेष्यानुक्तेर्योगं विरोध्यमव्याहरति ॥ विरोधिप्रतीतय इति । विरोधिन्यः प्रतीतयो याभिरिति विरोधप्रतीतयो

विप्रतिपत्तय इत्यर्थः । विरोधिप्रतिपत्तयो न विरुध्यन्त इति विप्रतिषिद्धमेतदित्यतः स्वकार्याकारितया तथोक्तिरित्यभिप्रेत्य तदभिप्रायमाह ॥ अन्ययं
 प्रतीत्यादिना । दुराग्रहगृहीतत्वादित्युत्तरग्रन्थानुरोधोदाह ॥ अभियोग आग्रह इति । अनादिकालतो वृत्ताः समया वर्तन्ते सदेत्युत्तरग्रन्थानुरो-
 धाच्च दर्शनशब्दः शास्त्रपरो न ज्ञानपर इति भावेन तस्य शास्त्रपरतां व्युत्पादयति ॥ दृश्यत इति । आशङ्कत इत्युक्तसंशयप्रकारदर्शनपूर्वम-
 भियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वस्य तत्रोक्तहेतुत्वं चोपपादयन्नाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । उपलम्भादित्यत्रस्येत्येतिशब्दस्य पूर्वणैतच्छब्देन सम्ब-
 न्धः । ननु चोक्तेऽर्थेऽन्यथास्वशङ्कोपपादनेन पादारम्भस्याभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनरित्येतावतैव सिद्धेरनादिकालतो वृत्ताः
 समया इत्यादिसमयानामनादिकालानुवृत्तत्वादिवर्णनपरसुत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च समयानां श्रुतितुल्यत्वोपपादनेनाप्रामाण्यपरिहारार्थं तदिति
 वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्यापि प्रकृते उपयोगादर्शनादित्यतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वादित्युक्तशङ्काकारणविवरणार्थत्वाच्च तस्यानर्थक्यमिति भावेन तद्विवरण-
 परतया तद्योजयितुमभियोगतः प्रवृत्तदर्शनोपलम्भस्य श्रुत्याऽतुल्यबलत्वेन तदुक्तेऽर्थेऽन्यथास्वशङ्काकारणत्वानुपपत्तिशङ्कापुत्थापयति ॥ नन्विति ॥
 अविचिकित्सितेति । अत्र भावे कः । न विद्यते चिकित्सितं चिकित्सापरिहारो यस्यः साऽचिकित्सिता । तत्राविद्याशङ्का यस्य स तथोक्त-
 स्तस्येत्यर्थः । परिहारशून्यशङ्कस्येति यावत् । ननु समयानामनादित्वकथनमत्रेणाभियोगप्रवृत्तदर्शनोपलम्भस्योक्तसंशयकारणत्वानिर्वाहाच्च तस्य-
 वाहस्यानादित्ववर्णनस्य प्रकृते कश्चिदुपयोग इति तत्परप्रवाह इति भाष्यवृण्वैयर्थ्यम् । न चैतत्पूर्वोक्तस्य समयानादित्वस्य प्रवाहानादित्व-
 व्यवस्थापनपरमिति वाच्यम् । स्वरूपानादित्वपरिस्थानेन प्रवाहानादित्वे तद्व्यवस्थापने निमित्ताभावादित्याशङ्क्य कर्तुमत्तया स्मर्यमाणानां समयानां
 स्वरूपानादित्वस्य बाधितत्वाद्युक्तं समयानादित्वस्य प्रवाहानादित्वे पर्यवसानमित्यभिप्रेत्य स्वरूपानादित्वास्मभवमुपदर्शयति ॥ कपिलेति ॥ कथ-
 भिति । अन्यथा कर्तुमत्तया प्रसिद्धलौकिकवाक्यस्याप्यनादित्वं स्यादविशेषादिति भावः ॥ अदोप इति । स्वरूपानादित्वानङ्गीकाराच्च कर्तु-
 स्सारणानुपपत्तिरिति भावः । ननु भवेदतदेवं यदि कपिलादयः पूर्वैः प्रणीतान्येव शास्त्राणि कालबलादुत्सन्नानि तपःप्रभावादिनाऽग्राम्य प्रबन्धा-
 न्तररचनतया प्रवर्तयन्तीयेतस्तिद्धं स्यात् । तेदेव कुत इत्यतः शौद्धोदनिप्रभृतयः सम्प्रदायप्रवर्तका इति स्मृतिषु सम्प्रदायप्रवर्तकत्वोक्त्या पूर्व

सतामेव शास्त्राणां कालवलादुत्सद्धानां तपःप्रभावादिनाऽवगम्य प्रवन्थान्तरचनया प्रवर्तकत्वस्योक्तत्वेन तासां स्मृतीनामेवावधानार्थनियामकतया तद्वलदुक्तार्थसिद्धिरित्यशयेनाह ॥ तथैवेति । स्मरणनीत्यतः परं सन्तीति शेषः । साक्षाद्दर्शनाप्रयुक्ता वाक्याभासतां परिहरति ॥ इतीति । नन्वनादिकालतो वृत्ता इत्यनेन वाक्येन कथमुक्तवाक्येपपरिहारः । समयानां श्रुतितुल्यताया अनुक्तत्वात् । न चानादिकालतो वृत्तत्वादिना समयानामप्राप्त्याभावप्रतिपादनेन श्रुतितुल्यस्य व्युत्पादितत्वात्परिहार इति वाच्यम् । अनादिकालतोऽनुवृत्तत्वाच्चित्तव्योपप्राप्त्याभावेन प्रयोज्यप्रयोजकभावाप्रतीत्या ताभ्यां तत्साधनायोगात् । योगे वाऽन्यतरेणाप्यप्राप्त्याभावस्यैकमात्रेणसिद्ध्या कथञ्चिदुभयोपपादनस्यावश्यकतायामनादिकालतोऽनुवृत्तत्वादिना तदप्राप्त्याभावासिद्धावपि न समयानां श्रुतितुल्यत्वसिद्धिः । प्रमाणतयोभयोः साम्यप्राप्तावपि युक्ताभिसुसंहितार्थत्वभावाभावाभ्यां निरस्तसमस्तसत्प्रतिपक्षत्वभावाभावाभ्यां साम्ये हेत्वनुकस्या तस्येहाप्रतिपादितत्वात् । तथा च समयानां श्रुतितुल्यत्वसमर्थनाच्च समयोपलम्भस्य श्रुत्युक्तेऽर्थे अन्यथात्वरङ्गाधायकत्वसिद्धिरित्यतो नात्रानादिकालतोऽनुवृत्तत्वादेः साक्षादप्राप्त्याभावसाधकत्वमभिप्रेतं येनाप्रयोजकत्वं स्यात् । किन्नाप्राप्त्याप्यप्रयोजकदोषबाधकप्रत्ययाभावप्रतिपादनमुक्तेनेवेति नाप्रयोजकत्वम् । तत्राप्यनादित्वस्याप्राप्त्याप्योत्पादकदोषभावप्रतिपादनद्वाराऽनुच्छिन्नत्वस्य चाप्राप्त्याप्यज्ञापकबाधकाभावप्रतिपादनद्वारैवेति नान्यतरैक्यार्थ्यमपि । अभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वाप्यनुपपत्त्यैव युक्तिभिरनुसंहितार्थत्वे निरस्तसमस्तसत्प्रतिपक्षत्वयोः सिद्ध्याऽभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्ववर्णनपरपूर्ववाक्येनैवास्याप्यर्थः सिद्धत्वाच्च तदनुक्तिरपीत्यनेनैव वाक्येन समयानां श्रुतितुल्यत्वसमर्थनानुक्तं समयोपलम्भस्य श्रुत्युक्तार्थेऽन्यथात्वरङ्गाकारणत्वमिति न काश्चिदोष इत्याभिप्रेत्यानादिकालतोऽनुवृत्तत्वादिनाऽप्राप्त्याभावसाधनं तावदुपपादयति ॥ इदमुक्तं भवतीत्यादिना ॥ अन्यथेति । करणानुसृतौ प्रामाण्यस्वतत्त्वापादकस्य दोषस्य ज्ञातौ स्वतत्त्वापवादकबाधकस्याभावेऽप्यप्राप्त्य इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् श्रुतीनां तदुभयरहितानामप्यप्राप्त्याप्यप्रसङ्गादित्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि दोषबाधकप्रत्ययवरोदेव समयानामप्राप्त्यामित्यतो भवेदेवं यदि दोषादिकं भवेत् । न चैवम् । अनादि-त्वादिना तदभावसिद्धेरित्याभिप्रेत्यानादित्वेन दोषाभावसाधनं तावदुपपादयति ॥ तत्रेति । ननु न श्रुतिप्रतिबन्धा समयानां निर्दोषतापपादयितुं

शक्या । श्रुतेः स्वरूपानादित्वेन समयानां च तदभावेन वैषम्यादित्यतः पुरुषदोषसञ्चारापादकस्य पौरुषेयत्वस्यैव निर्दोषविरोधित्वेन समयानां च पौरुषेयत्वेऽपि प्रवाहतोऽनादित्वेन पुरुषदोषसञ्चाराभावेनास्य पौरुषेयत्वस्य तदनापादकतया 'पुरुषदोषसञ्चारापादकपौरुषेयत्वाभावात्सोभयत्राप्यविशिष्टत्वाद्युक्तः प्रतिबन्दीग्रह इत्याह ॥ स्वरूपेति । अनुच्छिन्नत्वेन बाधकाभावसाधनमप्युपादयति ॥ यथा चेति । एवं समयानां प्रमाणत्वेन श्रुतितुल्यतामुपपाद्य पूर्ववाक्योक्ताभियोगतः प्रवृत्तत्वाभ्यामुपपत्त्या बलवद्युक्त्यनुसंहितार्थत्वसिद्धिमुपपाद्य तेनापि रूपेण श्रुतितुल्यतां समयानां दर्शयितुमाह ॥ यथा चेति । समयेष्वपि स्वोक्तार्थं संवादकतया युक्तीनामपि कथनादिति भावः ॥ तासामिति । बलवद्युक्तानामित्यर्थः ॥ तदनुवर्तिनामिति । तत्सिद्धान्तानुवर्तिनां विदुषामित्यर्थः । एतच्चवैषम्यमभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वादित्यनेनैव सूचितमिति न पृथगुक्तवित्यभिप्रेत्याह ॥ कथमिति ॥ एक(द्व)धूरीणा इति । एका चासौ धृश्चेति पूर्वकालैकस्यादिना समासः । ऋन्पूर्ब्धूरित्यकारः समासान्तः । तत्र धूःशब्दस्य खलिङ्गात्वात्परवलिङ्गं द्रन्द्धतत्पुरुषयोरिति वचनात्त्रिधां टापि द्वितीयासमर्थतद्गृहीत्यर्थे एकधुराल्लुब्धचेति स्वप्रत्ययस्य विकल्पेन तल्लुक्श्च विधानात्स्वप्रत्यये तल्लुगभावपक्षे चैकधूरीणा इति सिध्यतीति ज्ञेयम् । एकधूरावहन्तीत्येकधूरीणा इति विग्रहो द्रष्टव्यः । नन्वेवं श्रुत्युक्तेऽर्थेऽन्यथात्वशङ्काया न्यायप्राप्तत्वात्कथं भाष्ये मन्द आशङ्कत इति मन्दाशङ्कात्ववर्णनमित्यतस्तदुपपादयितुमुक्तशङ्कानुपपत्तिमाशङ्कामुवेन दर्शयति ॥ नन्वेवमित्यादिना । अन्येषु विरोधिसमयान्तरेषु ॥ उक्तन्यायमिति । अप्रामाणिकत्वप्रमाणविरुद्धत्वरूपमित्यर्थः ॥ न चैवमिति । प्राप्तिमालोच्य शङ्कमानस्याचिक्रिसितशङ्कत्वादिति भावः ॥ सङ्ग्रहप्रपञ्चोच्छेदति । तस्य मन्दमात्राधिकारिकत्वात्तस्य चोक्तरीत्याऽनधिकारारादिति भावः ॥ तद्विदमिति । तथा च मन्दपदं सार्थकमिति भावः । बौद्धसमयस्य न भ्रान्तिमूलकत्वं दर्शयितुं शक्यम् । तत्स्फुटबुद्धस्य भगवदवतारतया भ्रान्त्ययोगादित्यत आह ॥ भ्रान्तिपदमिति । तावताऽपि कथमनारम्भणीयत्वशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ तत्तदिति ॥ प्रागिति । पूर्वपाद इत्यर्थः ॥ एतेनेति । अस्य पादस्य प्रथमपादार्थस्वप्रपञ्चत्वकथनेनेत्यर्थः । यद्यपीतरेषां चानुपलब्धेरेति प्रथमपादस्याधिकारणार्थप्रपञ्चकत्वमैवास्य पादस्य तथाऽपि प्रथमपादस्थाधिकारणार्थोऽपि प्रथमपादार्थ एव । अन्यथा तदर्थाप्रतिपादकत्वादितरेषां चानुपलब्धेरेत्य-

स्य पादान्तर्भावाभावप्रसङ्गात् । एतदेव चाभिप्रेत्यासदधिकरणे प्रथमपादार्थप्रपञ्चनाद्वितीयस्यैयुक्तम् । उत्तरत्र च प्राधान्याद्युक्तिविरोधस्य प्रा-
थम्ये तत्प्रपञ्चात्मकत्वेन समयविरोधपरिहारस्य तदानन्तर्ये इति वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ प्रयोजनं चेति । समयान्तरपरित्यागेन तच्छास्त्रग्रहणरूप-
निःशङ्कप्रवृत्तिलक्षणमित्यर्थः । ननु स्फुटमित्युक्त्यनुरोधेन तत्तत्समयोक्तार्थानां प्रागप्रामाणिकत्वादिकमस्फुटमुक्तम् । अत्र तु स्फुटमित्यर्थलोभेऽपि
पृथगित्यनेन प्राक् सङ्क्षेपेणोक्तम् । अत्र तु विस्तरेणेति कथमर्थलभतस्य तत्रासामर्थ्यादित्यत इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतां निराकरणं
समयानां कृतम् । विशेषतो निराकरोत्यास्मिन्पाद इति भाष्ये स्पष्टमस्य प्रकारस्योक्तेस्तदनुरोधेन पृथगित्यस्यैतदर्थत्वमिदं ननुपपत्तिरिति सूचयेत्-
वात्रत्यः सर्वोऽप्युपपादनप्रकारो भाष्येऽप्यनुसन्धेय इत्याह ॥ तदिदमुक्तमिति । ननु तर्कद्वैतमैरित्यादिना दृढतमतर्कगमाभ्यामस्य पादस्य समयप्रा-
प्त्यादिमूलकत्वदर्शकत्वमुच्यते तदनर्थकमित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्य आन्त्यादिमूलकत्वदर्शकत्वस्याशक्यत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति भावेन तच्छङ्का-
निवर्तकतया तद्योजयितुं तदशक्यत्वशङ्कमुत्थापयति ॥ नन्वेतदिति । सम्बध्यत इति मध्ये दीपिकन्यायेनेति भावः ॥ पूर्वेणेति । आन्त्यादि-
मूलत्वं दर्शयतीति पूर्वेणेत्यर्थः । समयानामागमप्रामाण्यवादिपुरुषसम्बन्धित्ववर्णनार्थक्यमाशङ्क्य प्रमाणतयाऽऽगमोपन्यासस्य युक्तत्वोपपादनार्थ-
त्वाच्च तत्परोत्तरविशेषणवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य सयुक्तिकागमोपन्यासानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ वेदादीति । नन्वागमस्य वेदान्तेः प्रामाण्यमभ्यु-
पगच्छतां पुंसां समयानामिति व्याख्यामनुपपन्नम् । तथात्वे बौद्धाधिकरणियसर्वथाऽनुपपत्तेर्येतत्सूत्रव्याख्यानरूपसर्वश्रुतिविरोधत इत्युत्तरग्रन्थविरो-
धापातात् । तत्र वेदाप्रामाण्यवादिनं बौद्धं प्रत्यपि श्रुत्यादिविरोधस्योक्तेरित्यतोऽत्रोक्तद्वितीयपक्षयोस्तत्राप्यभिमतत्वाच्च तेन विरोध इत्याह ॥
तथा चेति ॥ एतदिति । शिष्याणां व्यपक्ष्येत्येतदित्यर्थः ॥ अनुपदमेवेति । तथाऽपि शुद्धबुद्धिर्नामाशुग्रहयोगिनामित्यादावित्यर्थः ।

अ०—दौर्लभ्याच्छुद्धबुद्धीनां बाहुल्यादल्पवेदिनाम् ॥ तामसत्त्वाच्च लोकस्य मिथ्याज्ञानप्रसक्तितः ॥ विद्वेषात्परमे तत्त्वे
तत्त्ववेदिषु चानिशम् ॥ अनादिवासनाभोगादसुराणां बहुत्वतः ॥ दुराग्रहगृहीतत्वादन्ते समयाः सदा ॥ तथाऽपि शुद्धबुद्धीनामां
शानुग्रहयोगिनाम् ॥ सुयुक्तयस्तमो हन्युरागमाजुगताः सदा ॥ इति विद्यापतिः सम्भक् समयाणां निराकृतिम् ॥ चकार निज-

भक्तानां बुद्धिशानत्वसिद्धये ॥

सु०—ननु चानाद्यनन्तकालेऽनुच्छेदेन प्रवर्तमानानां समयानां न भ्रान्त्यादिमूलत्वमुचितम् । न हि तथा विषयोऽभ्यसवाक्या-
देरनाद्यनन्तकालेऽनुवृत्तिरस्ति । तदयं प्रयोगः । साङ्ख्यादिसमयाः प्रमाणभूता न भ्रान्तिमूला वा सर्वदाऽनुवर्तमानत्वात् । अहानपरि-
गृहीतत्वाद्वा वेदेवदिति । तथा च वक्ष्यमाणतर्कादेर्बाधितविषयत्वमिति । मैवम् । किमत्र सर्वेषां समयानां प्रामाण्यादिद्वयं साध्यमुते-
कस्य । नाद्यः । परस्परविरुद्धानां प्रामाण्यादिसाधने वस्तुविकल्पापत्त्या बाधितविषयत्वात् । परस्परप्रतिषेधरूपत्वेन सत्त्वपिपक्षवाच्च ।
न द्वितीयः । पक्षीकृतादन्यस्य प्रामाण्याद्यभ्युपगमे प्रागुक्तदोषानुषङ्गात् । अनभ्युपगमे तत्रैव व्यभिचारात् । वेदप्रामाण्याद्यभ्युपगमे
प्रतिज्ञा (ता) र्थानुपपत्तिः । अनभ्युपगमे च दृष्टान्तदोषः । भवेदेवं भ्रान्त्यादिमूलत्वे समाने सत्युन्मत्तवाक्येऽविद्यमानाऽनाद्यनन्त-
कालानुवृत्तिरेषामेव तर्हि किमिति चेत्तु सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह ॥ दोलंभ्यादिति । समयप्रवर्तकानां पुंसां दुराग्रहदृष्टीतत्वा-
द्वर्तन्ते समयाः सदा । नैवमुन्मत्तवाक्ये विद्यते । नन्वाग्रहेऽपि किं कारणमित्यत उक्तं विद्वेषादिति । तर्हि द्वेषोत्पत्त्यनन्तरं प्रवर्ततां कथं
सदेत्यत उक्तमनिश्चयमिति । ननु पुरुषार्थक्रामाः कथं विद्वेषनिमित्तादाग्रहादन्यायं प्रवर्तयन्तीत्यत उक्तमनादीति । वारानाश्रयात्तेभ्य-
स्तदेव रोचत इति भावः । नन्वनादिवासनाऽपि बलवत्प्रयत्नेन कुतो न निवर्तत इत्यत उक्तमसुराणामिति । विपरीतप्रयत्नाद्विपरीतक्राणां
बुद्ध्याद्यभिमानीनामिति शेषः । ननु साधूनां विदुषां निवारणात्कुतो न निवर्तन्त इत्यत उक्तं दोलंभ्यादिति । अत्यनेनानां भ्रमा-
धिष्ठानस्वरूपमात्रविदां समयप्रवर्तकानाम् । तर्हि राजादिलोको निवारयिष्यतीत्यत उक्तं तामसत्त्वादिति । तत एव कुलिशमिति त-
मिथ्याज्ञानप्रसक्तितत्त्व । न चैतानि कारणानि स्वरूपतोऽप्यनादौ वेदे सम्भवन्तीति । यद्यप्येतत्पादान्तं वक्तव्यम् । तथाऽप्यत एव स-
द्वादागतं बुद्धिसमाधानायोग्यमिति । यद्येवं तर्हेतेषां सुदृढनिष्ठानां समयानां सर्वतोत्सादनस्याशक्यत्वाच्चैर्यथं निरकृतिरित्यत
आह ॥ तथाऽपीति । यद्यपि कुसमया न सर्वथा समुच्छेद्यास्तथाऽपि । तमोऽज्ञानम् । सुयुक्तित्वस्य विवरणं एतादृशमागुगता

इति । प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादियुक्तास्तत्संवादयुक्ताश्च । इतीत्त्वमर्थम् । एतदुक्तं भवति । न साङ्ख्यादिसमयसमुच्छेदार्थोऽयं प्रयत्नो येनोक्तदोषः स्यात् । किन्नाम केषाञ्चित्सुं तैस्तैः समयैराहितानज्ञानसंशयविपर्ययानामसहिताभिधुक्ताभिस्तत्त्वज्ञानसुख्याद्यापनेतुमिति । नन्वेतदययुक्तम् । अतिनिरुहनिविडवासनानुबद्धमनाद्यज्ञानमिदानीमेवोपब्रजनं परिभूय स्ववासनावशात्पुनरुद्भवति । प्रवर्तयति च स्वोचितं कार्यमित्यत उक्तं शुद्धबुद्धीनामिति । यथार्थज्ञानस्य भावानां मोक्षयोग्यानाम् । अयं भावः । वक्ष्यते हि केचन चेतना मोक्षयोग्याः केचन नेति । तत्र नायोग्यानामज्ञानमपनेतुमयमारम्भः । किन्तु योग्यानामेव । ते च विशुद्धविज्ञानस्वभावाः । तथा च प्रमाणैरिदानीमेवोत्पन्नमपीदं मनोवृत्तिरूपं तत्त्वज्ञानमन्तरङ्गभूतेन विशुद्धस्वरूपज्ञानेनोपोद्बलितं सद्गिरिङ्गमनाद्यपि सवासनमज्ञानं समूलघातं हन्ति । स्वभावस्य सर्वतोऽपि बलवच्चात् । न चैवं प्रमाणवैयर्थ्यम् । स्वभावस्य बाह्यप्रयत्नसचिवस्यैव कार्यकारित्वात् । यथोक्तम् । विना यत्नं न हटो नापि कर्ममिति । किञ्च सर्वतोऽपि बलीयानीकशरानुग्रह इति तावत्सुप्रसिद्धम् । अस्ति चासौ मोक्षयोग्येषु जविवेचनादित इति वक्ष्यते । तथा च तत्सविवमिदं वृत्तिज्ञानमज्ञानमिति निरुहनिविडवासनानुबद्धमनाद्यपि समूलकाषड्गुपत्येवातो न व्यर्थेयं समयानां निराक्रियेति भावेनोक्तमीशानुग्रहयोगिनामिति । न चैवं तत एवाविद्यानिवृत्तिर्भविष्यति किं तत्त्वज्ञानेनेति वाच्यम् । ईश्वरानुग्रहस्य पुरुषप्रयत्नानुसारेणैव फलजननस्य भाव्यात् । तथा चोक्तम् । फलप्रदो वासुदेवोऽखिलस्येति । अखिलस्य योग्यताकर्मप्रयत्नसाकल्यस्य न पुनरैकस्येत्यर्थः । यद्येवं साधूनां कुसमयाहितमज्ञानमपनेतुं भगवान्समयानां निराकृतिं चकार तदेयं ब्रह्मादिभिरनादर्व्या स्यात् । तेषु कुसमयैरज्ञानस्यानाहितत्वेन प्रयोजनाभावात् । तथा चैवंविधानि सूत्राणि कृत्वत्यागमविरोध इत्यत आह ॥ निजन्ति । कुसमयैरनाहिताज्ञानानां ब्रह्मादीनां बुद्धिं प्रति युक्तीनां शणत्वासिद्धये युक्तिशोणेन ज्ञानासेरतिनैशित्यसिद्धयर्थमिति यावत् । पूर्वेणैव सम्बन्धः । कुसमयाहिताज्ञाननिरसनप्रयोजनाभावेऽपि ज्ञानवशिष्टप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात्तैरिदमादरणीयमिति भावः ।

टि०—दौर्लभ्यादित्यादिकं भाष्यकारियं समयानां आन्त्यादिमूलस्वेऽप्यनादिकालानुवृत्तत्वेन समयानां आन्त्यादिमूलत्वाभावसिद्धेर्न समयानां तन्मूलत्वमुपदर्शयितुं शक्यमित्यनादिकालतो वृत्ता इत्यादिना प्रागुपदर्शिताक्षेपसमाधानार्थमिति आन्तिनिरासाय परिहारं स्वयं प्रकारान्तरेण वक्तुं तन्मूलत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ वक्ष्यमाणस्येति । तर्कहृद्वैरित्यादिना वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । एवमाक्षेपमुपदर्श्य स्वयं तं परिहरति ॥ भवमिति । प्रामाण्यादिकमित्यादिपदेन आन्त्यादिमूलत्वाभावपरिश्रहः ॥ प्रागुक्तेति । वस्तुविकल्पानुपपत्त्या बाधितविषयत्वलक्षणेऽर्थः ॥ अनभ्युपगम इति । प्रामाण्याद्यनभ्युपगम इत्यर्थः ॥ पक्षीकृतादन्यस्मिन्समय एवेत्यर्थः ॥ व्यभिचारादिति । सत्यप्यनादिकालानुवृत्तत्वादौ प्रामाण्यादेरभावादिति भावः । दोषान्तरमप्याह ॥ वेदति ॥ प्रतिज्ञातार्थानुपपत्तिरिति । वस्तुविकल्पानुपपत्त्या बाधितविषयत्वादिति भावः ॥ दृष्टान्तदोष इति । दृष्टान्तीकृते वेदे प्रामाण्यादिरूपसाध्याभावात्साध्यवैकल्यामिति भावः । तर्बाक्षेपस्योपेयव परिहारार्थं दौर्लभ्यादिति भाष्येणेत्यतस्तदोजयति ॥ भवेदेवमिति । उक्तरीत्याऽनुमानं दुष्टं भवेदित्यर्थः । तत्तत्समयिभिरपि स्वस्वसमयातिरिक्तसमयानां आन्त्यादिमूलत्वस्यानादिकालानुवृत्तत्वादेश्च स्वीकृतत्वेन स्वयं प्रत्यपि तत्कारणनियोगप्रसक्त्या प्रतिज्ञादिभावेनोक्तप्रश्नायोगादाह ॥ सुहृद्भावेनेति । ननुमत्तवाक्येऽविद्यमानानादिकालानुवृत्तता समयानामेव किञ्चिन्मितेनेति निमित्तप्रश्नस्य दौर्लभ्यादिति कथमुत्तरमित्यतः प्रतीकोपादानमात्रमेवैतत् । उत्तरं त्वन्यदेवेति नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य व्यवहितत्वाद्योग्योत्तरप्रदर्शनपूर्वकमात्राङ्काक्रमेणोत्तरविशेषणजनतं योजयति ॥ समयेति ॥ कथं सदेतीति । कादाचित्कदोषाधीनस्याग्रहस्य सर्वदाऽसत्त्वादिति भावः ॥ साधूनां विदुषामिति । कर्तारं षष्ठ्यौ । साधुविद्वत्कर्तृकनिवारणादित्यर्थः । स्वरूपमात्रविदामित्यत्र बुद्धव्यतिरिक्तानामिति शेषः । मात्रशब्देन प्रकारव्यावृतिः । तामसत्त्वाच्चेति चशब्दो भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्याह ॥ तत एवेति । तर्हि समयानामिव वेदस्याप्रामाण्येऽप्यनादिकालानुवृत्तत्वादेश्चोपपत्तेः कथं तेन तस्याप्रामाण्यविरहसिद्धिरित्यत आह ॥ न चेति ॥ एतदिति । समयानामुन्मत्तवाक्यद्वैषम्ये कारणमित्यर्थः । साङ्ख्यादिसमयानां आन्त्यादिमूलत्वप्रदर्शनानन्तरमेवैवं आन्त्यादिमूलस्वे समाने उन्मत्तवाक्येऽविद्यमानानादिकालानुवृत्तता तेषां किञ्चिन्मितेति शङ्कावकाशेन ततः प्राक् तद्वनवसरा-

दिति भावः । ननु समयनिराकरणस्य तथाऽप्युक्तस्मृत्यै सप्रयोजनत्वनिरूपणमनर्थकमित्याशङ्क्य निष्प्रयोजनत्वेन तद्वक्तव्यताशङ्कानिरागार्थ-
स्वात्तस्य न तदिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तन्निष्प्रयोजनवशाङ्कमुत्थापयति ॥ यद्येवमिति । सर्वथा समयोपपादो हि
तादिरासप्रयोजनम् । प्रयोजनान्तरानिरूपणात् । स च तेषां सुहृदभिरुद्धतयाऽशक्य इति न प्रयोजनं सम्भवतीत्यतो व्यर्था समयनिराकृतिरि-
त्यर्थः ॥ तमोऽज्ञानमिति । सम्यग्ज्ञानप्रतिरूपत्वस्योभयत्र साम्यादौघ्यावृत्त्या तमःशब्दोऽज्ञानपर इति भावः ॥ विवरणमिति । अतो न
व्यर्थत्वं तस्येति भावः । अचेतनतया युक्तनिर्माणानुगमनायोगात्प्रकारान्तरेण तन्निवृत्तिः ॥ प्रमाणेति । अज्ञाननिरासस्य समयनिरासप्रयोजन-
ताया मूलारूढतासिद्धयर्थमिति शब्दं तथा व्याचष्टे ॥ इतीत्येवमर्थमिति । ननु साङ्ख्यादिसमयोच्छेदस्याशक्यत्वेन तदुच्छेदस्य प्रयोजनत्वानु-
पपत्तिशङ्काया अपरिहारात्कथमेनेन समयनिराकरणवैयर्थ्यशङ्कापरिहार इत्यतः समयनिराकरणस्य प्रयोजनानन्तरार्थत्वेन समयोच्छेदार्थत्वासम्भवे-
र्नानुपपत्तिरित्याह ॥ एतदिति । अपनेतुमिति यत्र स्यस्येति शब्दस्यैतच्छब्देन सम्बन्धः । ननु कुसमयाहिताज्ञानादिनिरासकत्वमात्रवर्णनेन समय-
निराकरणस्य प्रयोजनत्वत्वसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यशङ्कापरिहारसिद्धेः पुरुषाणां शुद्धबुद्धीनामिति यथार्थज्ञानत्वभावत्वादिवर्णनानर्थकम् । न च
मनोवृत्तिरूपतत्त्वज्ञानस्य स्वरूपज्ञानेनोपोढालितत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपोढालितत्ववर्णनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनादित्यतः सदागममनु-
गृहीतयुक्तिजन्यमनोवृत्तिरूपतत्त्वज्ञानस्य प्रागुक्तकुसमयाहिताज्ञाननिवर्तकत्वसम्भवोपपादनार्थत्वाद्धानार्थक्यमिति भावेन तन्निवर्तकत्वासम्भवनियतक-
तया शुद्धबुद्धीनामिति विशेषणं योजयितुं तन्निवर्तकत्वासम्भवशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । एतदित्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ अतिल्लेखेति ।
निवर्त्यनिवर्तकभावप्रयोजकप्राबल्यादेरभावात् तत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकेति दर्शयितुमतिरूढत्वादिनाऽज्ञानस्य प्राबल्यामिदानीन्तनत्वविशेषणेन च
तत्त्वज्ञानस्य दौर्बल्यं निरूपितम् । न केवलं तत्त्वज्ञानस्याज्ञानोपेक्षया प्राबल्यात्तेनैव तत्त्वज्ञानस्य परिभव इत्याह ॥ किञ्चित्ति । परिभूय स्व-
प्रयोजनाक्षमिकृत्य यथार्थस्वरूपज्ञानेन वृत्तिरूपज्ञानस्योपोढालितताया मूलारूढतालाभाय शुद्धबुद्धीनामित्येतत्परतया व्याचष्टे ॥ यथार्थज्ञानेति ।
यथार्थज्ञानस्त्वभावत्वस्यासम्भावनां परिहरति ॥ मोक्षयोग्यानामिति ॥ वक्ष्यते हीति । तृतीयस्य चतुर्थे विभागः शतवदित्यत्रेति शेषः ॥

अयमारम्भ इति । येनोक्तदोषः स्यादिति शेषः । तेषामयथार्थज्ञानस्वभावतया तदीयमनोवृत्तिरूपतत्त्वज्ञानस्य स्वरूपभूतयथार्थज्ञानोपोद्बलित-
स्वासम्भवेन स्वरूपभूतानाद्यज्ञाननिवर्तकत्वासम्भवादिति भावः । कथमनाद्यज्ञानस्येदानीमेवोपक्षेपेन तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिरित्यतोऽनादिभूतस्यापि
तस्य बहिरङ्गात्मानिवृत्तिः । इदानीमुत्पन्नत्वेऽपि तत्त्वज्ञानस्यान्तरङ्गभूतस्वरूपज्ञानोपोद्बलितत्वाविवर्तकत्वमिति दर्शयितुं बहिरङ्गभूतमित्यन्त-
रङ्गभूतेनेति च विशेषणम् ॥ समूलघातं हन्तीति । समूलात्कृतजिवेषु हनङ्कृज्जृह इत्यनेन समूलघाते कर्मण्युपपदे हन्तेर्णमुत्प्रसृत्ययः । हो
हन्तोर्ब्धिगोष्पिविति हकारस्य घकारः । हन्स्तोऽचिण्णमुलोरिति णकारस्य तकारः । अत उपधाया इत्युपधावृद्धिः । कषादिषु यथा विध्यनुप्रयोग
इति यस्माण्णमुल् तस्यैवानुप्रयोगश्चेति ज्ञेयम् । ततश्च समूलघातं हन्तीत्यस्य मूलेन सह हन्तीत्यर्थः ॥ एवमिति । स्वभावस्य सर्वतो बलवत्त्वत
इत्यर्थः ॥ प्रमाणवैयर्थ्यमिति । मनोवृत्तिरूपतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वकल्पनैवैयर्थ्यं स्वरूपज्ञानेनैवानाद्यज्ञाननिवृत्तिसम्भवादिति भावः ।
उक्तार्थे आचार्यसम्मतमाह ॥ यथोक्तमिति । महाभारततात्पर्यनिर्णय इति शेषः । तद्वाक्यं पठति ॥ विनेति । स्वभावापरपर्यायो हटो बाह्यप्रयत्नं
विना न स्वकार्यकारी कर्मोपि तेन विना न स्वकार्यकारीत्यर्थः । तथाऽपि शुद्धबुद्धीनामित्यनेनैव मनोवृत्तिरूपज्ञानस्य स्वरूपभूतयथार्थज्ञानोपो-
द्बलितत्वकथनादनाद्यज्ञाननिवर्तकत्वसमर्थनेन समर्थनिराकरणस्य साफल्यसिद्धेशानुग्रहयोगिनामित्यर्थोच्यर्थ्यमित्यतो मनोवृत्तिरूपज्ञानस्यानाद्य-
ज्ञाननिवर्तकत्वे ईश्वरानुग्रहसाचिवस्वरूपहेत्वनन्तराभिधायकत्वाच्च तदिति भावेन हेतुनन्तरपरतया तद्योजयितुमाह ॥ किञ्चेति ॥ वक्ष्यत इति ।
विशेषानुग्रहं चेत्यत्रेति शेषः ॥ समूलकाषड्गुपतीति । समूलं कषतीत्यर्थः । निर्मूलसमूलयोः कष इति समूलशब्दे कर्मण्युपपदे कषोण्णमुल्-
प्रत्ययः । अत उपधाया इत्युपधावृद्धिः । कषादिषु यथा विध्यनुप्रयोग इति यस्माण्णमुल् तस्यैवानुप्रयोगश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ तत एवेति । ईश्वरा-
नुग्रहादेवेत्यर्थः । अत्राप्याचार्यसम्मतमाह ॥ तथा चोक्तमिति । तात्पर्यनिर्णय एवेति शेषः । तद्वाक्यं पठति ॥ फलप्रद इति । ननु सर्व-
स्यापि फलप्रदो वासुदेव इत्यर्थप्रतिपादकस्य फलप्रदो वासुदेवोऽखिलस्येत्यस्य प्रयत्नसापेक्षस्य हरिप्रसादस्य फलसाधनत्वमिति प्रकृतार्थाप्रति-
पादकत्वात्तात्परोदाहरणमत्र सङ्गतमित्यतोऽस्माद्वाक्यास्यूतवाक्ये योग्यताकर्मप्रयत्नानामेव प्रकृतत्वादखिलस्येत्यनेन तस्यैव परामर्शे हरिप्रसादसहकृत-

योग्यतादेरेव फलसाधनत्वप्रतिपादकत्वात्प्रकृतोपयोग इति भावेन तथा सति प्रत्येकमेव योग्यतादेः फलसाधनत्वं वाच्यम् । तच्च न प्रत्येकं फल-
व्यभिचारात् । दण्डादेस्तु प्रत्येकं स्वरूपयोग्यतारूपमेव कारणत्वं न तु फलोपधानमिति न व्यभिचारः । प्रकृते च फलप्रद इति फलोपधान-
कारणत्वमेवाभिमतमिति योग्यतादेः प्रत्येकं फलजनकतया भवेदेव व्यभिचार इति न विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वमन्येत्यतोऽत्राखिलस्येति भावप्रधानो-
निर्देशः । भावोऽपि न यः कश्चिदभिमतः किञ्चाम प्रकृतयोग्यतादिसमुदाय एव । समुदायस्य च समुदाय्यभिन्नत्वात् समुदायेहेतुत्वेऽपि योग्यता-
देरेहेतुत्वप्राप्तिः । ततश्च योग्यतादिसमुदायस्यैव हेतुत्वभावानुपपत्तिरिति भावेन व्याख्याति ॥ अखिलस्येति ॥ न पुनरिति । न चात्रे-
श्वरानुग्रहानुपादानास्केवलेश्वरानुग्रहस्य साधनत्वात्तादिसङ्गतमेतदिति वाच्यम् । योग्यताग्रहणेन तद्विषयतेश्वरानुग्रहस्याप्यत्राभिमतत्वात् । तथा
चैकैकस्येत्यस्य योग्यतामात्रस्य तद्विषयतेश्वरानुग्रहमात्रस्य कर्ममात्रस्य प्रयत्नमात्रस्य चेश्वरार्थपर्यवसानाददोषः । ईश्वरानुग्रहस्य योग्यतानियतत्वं
चास्ति चासौ मोक्षयोग्येषु जीवेष्वनादित इति पूर्वग्रन्थसिद्धिमित्यवधेयम् । ननु निजभक्तानामिति भाष्यखण्डो व्यर्थः । न च समयनिराकरण-
प्रदर्शनपरः स इति वाच्यम् । तथाऽपीत्यादिनैव कुसमयाहिताज्ञाननिवर्तकतया समयनिराकरणस्यार्थत्वप्रतिपादनात् । न च प्रयोजनान्तरप्रदर्श-
नमेतदिति वाच्यम् । तस्यानर्थक्यादिश्रुतः । समयनिरासस्य ब्रह्मादीन्प्रत्युपादेयतासमर्थनार्थत्वाच्च प्रयोजनान्तरकथनवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्पर-
तया तत्र योजयितुमाद्यप्रयोजनानुरोधेन तदनुगादेयताशङ्कानुत्थापयति ॥ यद्येवमिति । इष्टपतिं निरस्यति ॥ तथा चेति ॥ अतिशयित-
नैमित्तिकेति । अत्रातिशयितताफलाभिप्रायात्केवलं विरिञ्चस्य धर्मकारणमित्यादिना न विरोधः । अत एवोक्तं विरिञ्चस्य तु संशयाभावात्स-
र्वलं धर्मकारणं भवति । महतोऽपि धर्मस्य कारणं परमेश्वरादध्ययनमिति । प्रायिकत्वाभिप्रायकत्वाज्ज्ञानविरोधः । अत एव विष्णोः प्रीत्यर्थ-
मेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो भवेदिति प्रायिकत्वमेव स्पष्टमुक्तम् । यत आहुर्ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितमिति च । एवञ्च क्रमेण वर्धमानमि-
त्यनुकूलितं भवतीति ज्ञातव्यम् । वैशिद्यप्रयोजनस्येत्यस्याध्ययमेवार्थः ।

अ०—॥ ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ चेतनाचेतनं तत्त्वद्वयमेव निरीश्वराः ॥ आहुस्तत्पञ्चपञ्चतन्त्रविभागस्थमेवेतन्नम् ॥

चेतनं तदसङ्ख्यातं भिन्नमन्यद्भिदोऽज्ञितम् ॥ अचेतनस्य कर्तृत्वं स्वातन्त्र्येण निगद्यते ॥ परस्परविभेदश्च कारणणामालयं भवेत् ॥
सु०—॥ ३० रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ३० ॥ तदेवं समर्थितः पादारम्भः । तत्राद्याधिकरणे निरीश्वरसाङ्ख्यमतं

निराक्रियते । न च तत्स्वरूपाज्ञाने दूषणं सुबोधं भवतीत्यतस्तन्मतस्थितिं तावद्दर्शयति ॥ चेतनेनेति । चेतनमचेतनं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः ।
आहुः साङ्ख्या इति शेषः । ननु च विधान्तरासम्भवात्प्रामाणिक्यैस्तत्त्वद्वयमेव वक्तव्यम् । तर्हि तेषां वैषम्यमुच्यते इत्यत उक्तं
निरीश्वरा इति । ईश्वरमनभ्युपगम्य जीवजडात्मकं तत्त्वद्वयमेवाहुरित्यर्थः । ननु साङ्ख्या मन्यन्ते । सङ्क्षेपतस्तत्त्वस्य चतस्रो विधाः ।
काश्चिदर्थः प्रकृतिरेव । काश्चिदर्थो विकृतिरेव । काश्चित्प्रकृतिविकृतिः । काश्चिदनुभयः । तत्र सच्यरजस्तमसां साम्यावस्थाप्रधानं प्रकृ-
तिरेव । सा हि विश्वस्य कार्यस्य मूलम् । न त्वस्या मूलान्तरमस्ति । महदहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणाधिनद्रियाणां च प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः । एवं
तथा हि । महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणाधिनद्रियाणां च प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः । एवं
पञ्च तन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्येति । पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियगीति षोडशको गणो
विकृतिरेव । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघट्टक्षादयो विकाराः । एवं तद्विकारभेदाः पयोबीजादयः । तेषां द्वादशङ्कुरादयः । तथाऽपि
गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरम् । स्थूलतेन्द्रियग्राह्यतासाम्यात् । तत्त्वोपादानत्वं च प्रकृतित्वमिह विवक्षितमिति ।
पुरुषस्त्वनुभयो न प्रकृतिर्नापि विकृतिः । तदेवं विस्तरतः पञ्चविंशति तत्त्वानि । यथोक्तम् । मूलप्रकृतिरविकृतिर्षोडशाद्याः प्रकृति-
विकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति । तत्त्वथमुच्यते तत्त्वद्वयमेवाहुरित्यत आह ॥ तदिति । पञ्च
च ते पञ्चतश्च पञ्चपञ्चतस्तेषां भावः पञ्चपञ्चत्वम् । स चासौ विभागश्च तेनोपलक्षितं तिष्ठतीति पञ्चपञ्चत्वविभागस्यम् । तत्त्वेतन-
मचेतनं च । तत्त्वद्वयमेव सङ्क्षेपतश्चतुर्विधम् । विस्तरतः पञ्चविंशतिप्रभेदमाहुरित्यतो न विरोधः । ननु चेतनमचेतनं चासङ्ख्यातं
प्रत्यक्षादिप्रमाणैरुपलभमानाः कथमेवमाहुरित्यत आह ॥ तदिति । तदित्युभयपरामर्शः । उषाधिक्रोडीकारेण पञ्चविंशतिप्रभेदं वद-

नोऽव्ययान्तरभेदेन तत्त्वद्वयमसङ्ख्यातमाहुरित्यर्थः । चेतनानामचेतनानां च प्रत्येकमसङ्ख्यातत्वसाम्येऽपि नौययोर्भिन्नत्वेन साम्यम् । किं तर्हीत्यत आह ॥ भिन्नमिति । चेतनमिति शेषः । चेतनं परस्परतो भिन्नामाहुः । यथोक्तम् । जननधरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति । अन्यचेतनादचेतनं भिदोज्झितमाहुः । नन्वीश्वरानभ्युपगमे कस्यापि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सर्गाद्यसम्भवादीश्वराख्यं तृतीयं तत्त्वमङ्गीकरणीयम् । तत्क्रयं नाङ्गीकुर्वन्तीत्यत आह ॥ अचेतनस्येति । निगद्यते साङ्ख्यैरिति शेषः । तथा हि । चेतनः सङ्ख्यातपारार्थत्वादिहेतुसिद्धः । अचेतनं च व्यक्तं प्रत्यक्षादिसिद्धमव्यक्तं च कारणकार्यविभागादिहेतुसिद्धम् । न चैवमनन्यथासिद्धमीश्वरे प्रमाणमासित । अचेतनस्यैव प्रधानस्य कर्तृत्वेन सर्गाद्युपपत्तेरदृष्टव्य-कल्पनानुपपत्तेरिति मन्यन्त इति । नन्वेतेन चेतनानधिष्ठितं क्वापि न प्रवृत्तिमदुपलब्धम् । ततः प्रधानस्याधिष्ठाने श्वरेण भाग्यमित्यत उक्तं स्वातन्त्र्येणेति । चेतनाधिष्ठानेन विनेत्यर्थः । यथोक्तम् । वत्सविष्टादिनिमित्तं क्षीरस्य यथाप्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषस्य विभास-निमित्तं तथा मृद्वक्षिः प्रधानस्येति । अन्यद्विदोऽज्झितमित्युक्तम् । तदसत् । अचेतनानामपि चेतनवत्परस्परतो भेदस्य प्रत्यक्षादि-सिद्धत्वादित्यत आह ॥ परस्परेति । आलभ्यं प्रलयपर्यन्तं कार्याणां परस्परविभेदश्च भवेदिति निगद्यते तैः । एतदुक्तं भवति । कार्यं तावत्कारणव्यापारात्प्रागपि सत् । असदकरणात् । असच्चेत्कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं कर्तुं शक्यम् । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं शक्यं कर्तुम् । किञ्च कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकमसम्बद्धं वा । आद्ये त्वसत्ता सम्बन्धानुपपत्तेः सत्त्वमङ्गीकार्यम् । न द्वितीयः । असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वस्मात्सर्वसम्भवापत्तेः । असम्बद्धत्वेऽपि कारणं तदेव करोति यत्र शक्त-मतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् । सा शक्तिः शक्यविषया वा स्यात्सर्वत्र वा । सर्वत्र चेत्सैवाव्यवस्था । आद्ये त्वसति शक्ये कथं तद्वि-षया स्यादिति सदेव कार्यम् । न च कारणादन्यत्कार्यं सदुपलभ्यत इति कार्यकारणयोरभेदोऽङ्गीकरणीयः । किञ्च न पटस्तन्तुभ्यां भिद्यते तन्तुधर्मत्वात् । यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति । यथा गौरश्वस्य । उपादानोपादेयभावाच्च । ययोरर्थान्तरत्वं न

तयोरुपादानोपादेयभावो यथा घटपटयोः । संयोगाप्राल्यभावाच्चातन्त्रत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः । अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः । न चेह संयोगाप्राप्ती । तस्मान्नार्थान्तरत्वम् । गुरुत्वान्तरकार्यस्यावगतिभेदस्याग्रहणाच्च । एवञ्च कार्यार्थां परस्परं भेदेऽपि स्वस्वकारणैरभेदात्क्रमेण महाप्रलये मूलकारणभावं गतानामभेद एवेत्यनेनाभिप्रायेणान्यद्भिदोज्झितमित्युक्तमिति । तच्चोक्तम् । असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावान् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यमिति ।

टि०—॥ ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ भाष्यकारिणपरमतानुवादप्रयोजनोक्त्या तद्वैयर्थ्यं परिहर्तुं सङ्गतिं सूचयन्नेव वृत्तानुवा-
दपूर्वकं वर्तिष्यमाणमर्थं दर्शयति ॥ तदेवमित्यादिना सुयोधं भवतीति । सामयिकानेकपदार्थाश्रितन्यायाभाससन्दर्भे मते बुद्धिस्थे सत्येव तदुप-
णञ्चानसम्भवादिति भावः ॥ एकवद्भावा इति । ततश्च नैकवचनानुपपत्तिरिति भावः ॥ विद्यान्तरासम्भवादिति । एकविविधबाहुविविध्ययोः प्रत्य-
क्षादिबाधिततयाऽसम्भवादित्यर्थः ॥ तत्त्वद्वयमेव वक्तव्यमिति । अन्यथा द्विविधं तत्त्वभिष्यत इति सिद्धान्तेऽपि तदुक्तिर्न स्यादिति भावः ॥
प्रकृतिरेवेति । प्रकरोतीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिराब्जोपादानपरः विक्रियत इति व्युत्पत्त्या विकृतिराब्जश्च कार्यपर इति दृष्टव्यम् । तत्र का पुनः
प्रकृतिरेवेत्यत आह ॥ सत्त्विति ॥ साम्यावस्थेति । गुणप्रधानभावपरिस्थानेन त्रयाणामपि प्रधानभावेनावस्थितिरित्यर्थः । कारणमस्य व्यक्तं
प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदायाच्चेत्यस्यां कारिकायां समुदायाच्चेत्यंशेन सत्त्वादीनां समुदितानामेव महदादिभावेन प्रवृत्तेरभिधानात् । गुणा-
नां समुदायस्य च गुणप्रधानभावमन्तरेणयोगात् । गुणप्रधानभावस्य च तद्वैषम्यं विनाऽयोगात् । वैषम्यस्य चोपमर्धोपमर्दकभावाद्देऽसम्भवा-
त्तद्भावस्य चान्योन्याभिमत्राश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चेति कारिकायामन्योन्याभिव्यवृत्तयश्चेत्यंशेन सत्त्वादीनां त्रयाणां मध्येऽर्थवशाद्बुद्धेन सत्त्वेन
रजस्तमसी अभिमूय रजसा च सत्त्वतमसी तमसा च सत्त्वरजसी अभिमूय स्वस्वव्यापारजननेन सिद्धत्वात्सत्त्वादाबुद्धतं गलीयः प्रधानमभिभूतं च तदगु-
णतया स्थितमङ्गमित्येवं गुणप्रधानभावेनैव सर्गकाले स्थितिः । प्रलये तु नैवं गुणप्रधानभावेनावस्थानं किन्तु प्रधानतयैवेति भावेन साम्यावस्थेयुक्तम् ।
अत एव प्रधानमिति संज्ञाऽपि तद्वैवेत्याद्येनोक्तं प्रधानमिति कस्मादियं प्रकृतिरेवेत्यत आह ॥ सा हीति । अनेन मूलं चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिरि-

ति विग्रहः प्रधानस्य केवलप्रकृतित्वमुपपादयितुं च मूलपदमित्युदाहरण्यमाणं आरिकाशयोजना सूचिता भवति ॥ न त्वस्या इति । मूलान्तराभ्युपगमेजनव-
स्थाप्रसङ्गात् । न चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः । कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः किमन्यश्चेत्यपेक्षयागाहः ॥ महदहङ्कारेत्यादि । ननु प्रकृतिविकृ-
तित्वं विरुद्धं कथं महदादौल्यत इत्यतो व्यवस्थया विरोधं परिहरन्प्रकृतित्वमुपपादयति । तथा हीति । अथ का विकृतिः क्रियती चेत्यत आह ॥
पञ्चेत्यादि ॥ षोडशक इति । षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशक इत्यर्थः । षोडशकस्थिति तु शब्दोऽवधारणार्थः । स च विघ्नक्रम इत्य-
भिप्रेत्याह ॥ विकृतिरेवेति । न प्रकृतिरर्ण्यार्थः ॥ यद्यपीति । तथा च प्रकृतिविकृतित्वान्न केवलं विकृतित्वमस्येति भावः ॥ स्थूलतेति ।
प्रधानमहदादिभ्यो महदहङ्कारादीनां स्थूलतातारतम्यस्येन्द्रियग्राह्यतातारतम्यस्य च सत्त्वात्तेभ्यस्तेषां तत्त्वान्तरत्वेऽपि पृथिव्यादीनां गोघटादीनां
च स्थूलतेन्द्रियग्राह्यतयोः साम्येन तत्त्वान्तरस्वसाधकत्वस्य स्थूलतातारतम्यस्येन्द्रियग्राह्यतातारतम्यस्य चाभावेन तदपेक्षया तत्त्वान्तरत्वाभावात् तदु-
पादानतया पृथिव्यादीनां प्रकृतित्वप्राप्तिरिति भावः । माऽस्तु गोघटादीनां पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरत्वं तथाऽपि गोघटाद्युपादनत्वमात्रेण पृथिव्या-
दीनां प्रकृतित्वं किन्न स्यादित्यत आह ॥ तत्त्वोपादनत्वमिति । तत्त्वान्तरोपादानत्वमित्यर्थः । कः पुनरनुमयः किञ्च तस्यानुमयत्वमित्यत आह ॥
पुरुषमित्यति । ननु सङ्क्षेपतत्त्वत्वस्य चातुर्विध्यं विस्तरतः पञ्चविंशतिप्रभेदत्वं साङ्ख्या मन्यन्त इत्येतत्कुतो विज्ञायत इत्यतस्तद्वाक्यादेवेति
भावेन तत्सृष्टि ॥ यथोक्तमिति ॥ पञ्चत इति । अत्र टीकायां पञ्च च ते पञ्चतश्चेति पाठो मूलपुस्तकेषु तथैव दर्शनात् । पञ्चपरिमाणमेषां
वर्णाणामित्यस्मिन्निषेधे वर्गोऽभिधेये तत्प्रत्ययविधानेन पञ्चदित्येव पञ्चदशतौ वर्गेवेत्यनेन निपातित्वात् । पञ्चतोऽत्र पञ्चदशाः । तेषां पञ्चत्वसङ्-
ख्यावैशिष्ट्ये पञ्चविंशतिसङ्ख्यालाभेन स्वरसाच्चेति द्रष्टव्यम् । पञ्च च ते पञ्च वेति तु क्वाचित्कः पाठः । तत्राद्यः पञ्चशब्दो द्वितीयपञ्चशब्द-
बोधितेषु पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टेषु समुदितेष्वानीयमानोऽगौनरूपकस्याय प्रत्येकमेवान्वेतीति पञ्चविंशतितासङ्ख्यालाभ इत्यवधेयम् ॥ स चासाविति ।
पञ्चपञ्चत्वमिति यत्त चासौ विभागश्चेति विधेयविभागविशेषणत्वात् इति पुष्टिङ्गमिति ध्येयम् । पञ्चविंशतिप्रभेदत्ववर्णनेनैवोक्तविशेषपरिहा-
रात्तदसङ्ख्यातत्वकथनमनर्थकमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधपरिहारार्थं तदित्यभिप्रेत्य तद्विशोऽहोतरतया तद्योजयितुं पञ्चविंशतिप्रभेदो-

कृत्यसम्भवशङ्कामुथापयति ॥ नन्विति ॥ उभयेति । चेतनाचेतनरूपोभयेत्यर्थः ॥ यथोक्तमिति । अयमर्थः । पुरुषबहुत्वं सिद्धं कस्माज्जन्य-
 मरणकरणानां प्रति नियमादिति कायनिविष्टाभिरपूर्वाभिर्देहोन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः प्रतिपुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म न तु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणा-
 मित्वात् । तेषामेव च देहादीनामुपात्तानां त्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशः । तस्य कूटस्थनित्यत्वात् । करणानि तु बुद्ध्यादीनि त्रयोदश
 तेषां जन्ममरणकरणानां प्रति नियमो व्यवस्था सा खल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन्पुरुषे नोपपद्यते । तदा खल्वेकस्मिद्वायमाने सर्व एव जायेरन् प्रियमाणे
 च त्रियेरन् । अन्धादौ चैकस्मिन्सर्व एवान्धादयो विचित्ते चैकस्मिन्सर्व एव विचिताः स्युरित्यवस्थाप्रसङ्गात् । प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदे च भवति
 व्यवस्थेति । न चैकस्यापि पुरुषस्य देहोपधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तम् । पाणिस्तनाद्युपधानभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न हि पाणौ
 वृक्षणे जाते वा स्तनादौ महस्यवयवे युवतिर्जाता मृता वा भवतीति । इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेद इत्युच्यते ॥ अयुगपत्पञ्चैवेति । प्रवृत्तिश्च प्रय-
 त्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथाऽपि पुरुष उपचर्यते । तथा च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने सर्व एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत ।
 ततश्च सर्वाण्यपि शरीराणि युगपच्चालयेत् । नानात्वे तु नायं दोषः । इतश्च पुरुषभेद इत्याह ॥ त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति । एवकारो भिन्न-
 क्रमः । सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । त्रयो गुणैर्गुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः । केचित्सल्लु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुला यथोद्धरेतसः ।
 केचिद्रजोबहुला यथा मनुष्याः । केचित्तमोबहुला यथा तिर्यग्योनयः । सोऽयमीदृशैर्गुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावः । तेषु सत्त्वादिनिकायेषु न भ-
 वेद्यद्येकः पुरुषः स्याद्भेदे स्वयं न दोष इति । अचेतनस्य स्वातन्त्र्याङ्गीकारानुवादवैयर्थ्यमाशङ्क्य तदीयेश्वरानभ्युपगमोपपादनार्थत्वाच्च तदिति
 भावेन तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदीयेश्वरानभ्युपगमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । कथमनेनैश्वरस्यानभ्युपगमनीयत्वसिद्धिरित्य-
 तोऽभिप्रायमाह ॥ यथा हीति ॥ सङ्घातेति । सङ्घातपदार्थत्वाच्छिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानासुरूपोऽस्ति भोक्त्रभावस्यैवस्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति सङ्ग्रह-
 श्लोकोक्ततत्साधकहेतूनामादिपदेन परामर्शः । अयमर्थः । पुरुषोऽस्त्यव्यक्तादिव्यतिरिक्तः । कुतः । सङ्घातपदार्थत्वादव्यक्तमहदहङ्कारप्रभृतयः ।
 परार्थाः सङ्घातत्वात् । शयनासनाभ्यङ्गवत् । न चासिद्धो हेतुः । अव्यक्तादीनां सर्वेषां सुखदुःखमोहात्मकतया सङ्घातत्वसिद्धेः । स्यादेतत् ।

शयनासनादयः सङ्घाताः सङ्घातशरीराद्यर्था दृष्टा नत्वात्मानं प्रति परार्थाः । तस्मात्सङ्घातान्तमेव परं गमयेयुः । न त्वसंहितात्मानमित्यत उक्तं त्रिगुणादिविपर्ययादिति । अयमाशयः । सङ्घातान्तरार्थत्वे तस्यापि संहतत्वासंहतार्थेन भाव्यम् । एवं तेन तेनपीति न व्यक्त्वा स्थात् । न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युक्ता गौस्वप्नसङ्घात् । न च प्रमाणवत्त्वेन कल्पनगौरवमिति सहस्र । संहतत्वस्य पाराध्याग्रेणान्वयाद्दृष्टदृष्टसर्वधर्मानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्वानुमानोच्छदप्रसङ्गात् । तस्मादनवस्थाभिप्राया । अस्यासंहतत्वेनैव व्याप्यस्थितिं च्छतोऽत्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वसामान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवविधर्मत्वं चाप्युपेयम् । त्रिगुणत्वादयो धर्माः संहतत्वेनैव व्याप्ताः । तत्संहतत्वमस्मिन्परे व्यावर्तमानं त्रैगुण्यादि व्यावर्तयति । तस्मादाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति वदताऽसंहतः परो विवक्षितः स चास्मेति सिद्धम् । इतश्च पुरुषोऽस्ति । अधिष्ठानात् । त्रिगुणात्मकानामधिष्ठायमानत्वात् । यद्यसुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिष्ठायमानं दृष्टम् । यथा हि यन्त्रादि कुलालादिभिः । सुखदुःखादिकं चेद् बुद्ध्यादि । तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठायमानं पश्यैगुण्यादन्य आसेति । इतश्चास्ति पुरुषो भोक्तृभावात् । भोक्तृभावेन भोग्येन सुखदुःखे उपरुक्षयति । भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यास्माऽनुभूयते । तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन चान्येन भवितव्यम् । न चानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया बुद्ध्यादयस्तेषां सुखदुःखात्मकत्वेन स्वात्मानि वृत्तिविरोधात् । तस्माद्यः सुखदुःखात्मकत्वेनानुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स एवासेति । अन्ये त्याहुः । भोग्या दृश्या बुद्ध्यादयः । न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषाम् । तस्मादस्ति बुद्ध्याद्यतिरिक्तः स चास्मेति । भोक्तृभावाद्भूमावदृश्येन द्रष्टुनुमानादिति यावत् । दृश्यत्वं बुद्ध्यादीनाम् । सुखाद्यात्मतया पृथिव्यादिवदनुमितम् । इतश्चास्ति पुरुषः ॥ कैवल्यार्थः प्रवृत्तयेति । अत्यन्तदुःखशमलक्षणं कैवल्यं च बुद्ध्यादीनां न सम्भवति । ते हि सुखदुःखात्मकाः कथं स्वभावाद्द्विगुणयितुं शक्याः । तदतिरिक्तस्य त्वतद्वत्त्वमस्ततो वियोगः शक्यसम्पादनः । तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महाधियां चास्ति बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त इति सिद्धम् । कारणकार्यविभागादिहेतुसिद्धमित्यत्रादिपदेनाविभागादिहेतुपरिग्रहः । कार्यकारणविभागादिहेतुश्चाग्रे ग्रन्थकृदेव दर्शयिष्यतीति ध्येयम् । प्रवृत्त्यनुपपत्त्या सर्गादिसम्भव-

स्यैवैधरसाधकत्वात्कथं तत्र प्रामाण्याभाव इत्यत उक्तमनन्यथासिद्धमिति । इदं स्वन्यथासिद्धत्वाच्च तत्र प्रमाणमित्यर्थः । अन्यथासिद्धत्वमेव दर्शयति ॥ अचेतनस्यैवेति ॥ यथोक्तमिति । दृष्टमचेतनमपि प्रयोजनेन प्रवर्तमानं यथा वत्सविवृद्धयर्थं क्षीरमचेतनं प्रवर्तते । एवं प्रकृतिरचेतनाऽपि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्यते । न च क्षीरप्रवृत्तेरीधराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वात्साधने व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वाच्चेतनजगत्सर्गाद्व्यावर्तमाने प्रेक्षार्पूर्वप्रवृत्तित्वमपि व्यावर्तयतः । न ह्याप्तसकलप्रेक्षितस्य भगवतो जगत्सृजमानस्य किमपीप्सितं सम्भवति । नापि कारुण्यादस्य सर्गं प्रवृत्तिः । प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुपपत्तौ दुःखाभावेन कस्य ग्रहणेच्छाकारुण्यम् । उत्तरकाले तु दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दुस्तरमितेरेतराश्रयत्वं कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या कारुण्यमिति । अपि च करुणया चोदितः सुखिन एव जन्तु-नसृजेत न विचित्रान् । कर्मवैविच्यैवैविच्यमिति चेत् । कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन । तदनधिष्ठानमात्रादेव शरीरेन्द्रियविषयानुपपत्तौ दुःखानुपपत्तेरिति सुकरत्वात् । प्रकृतेस्त्वचेतनाया न स्वानुग्रहो न वा कारुण्यं प्रयोजनमिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । परार्थ्यमात्रं तु प्रयोजकमुपपद्यते । तस्मात्सुष्ठूक्तं वत्सविवृद्धिनिर्मितमिति । उदाहरिष्यमाणकारिकागतसत्कार्यमिति प्रतिशानुसारेण प्रतिजानीते ॥ कार्यं तावदिति । तत्रोदाहरिष्यमाणकारिकागतमसदकरणादिति हेतुमाह ॥ असदकरणादिति । कथमस्य हेतुत्वमित्यतो हेतुं विवृणोति ॥ असत्त्वेदिति । सदसत्त्वे षट्स्य धर्मावित्यतो न दोष इति चेत् । तथाऽप्यसति धर्मिणि न तस्य धर्मा इति सत्त्वं तदवस्थमेव । तथा च कथमसत्त्वम् । असम्बन्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वे च कथमसन्धटः स्यात् । कारणव्यापारादूर्ध्वमिव प्रागपि ततः सदेव कार्यं कारणं चास्य सतोऽप्यभिव्यक्तिः । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्यावघातेन च धान्येषु तण्डुलानां दोहनेन च सौरभीषु पयसः । असतः करणे तु न किञ्चिद्विशेषनमस्ति । न खल्वभिव्यज्यमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसद्वृष्टमिति भावः । तद्वत्तुमुपादानग्रहणादिति हेतुं विवृणोति ॥ किञ्चेति । अनेनोपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्येणोपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावादिति हेतुविवरणं सूचितं भवति ॥ सर्वसम्भवेति । अनेन सर्वसम्भवाभावादित्येतत्तात्पर्यतो विवृतं भवति । शक्तस्य शक्यकारणादिति हेतुं योजयितुं शङ्कते ॥ असम्बद्धत्वेऽपीति ॥ सदेव कार्यमिति । शक्तिमेव एव तादृशो यतः किञ्चिदेव कार्यं न सर्व-

मिति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । तथा हि । शक्तिविशेषः किं कार्यसम्बद्धो वाऽसम्बद्धो वाऽभिमतः । सम्बद्धत्वेनासता सम्बन्ध इति सत्कार्यवाद-
प्रसङ्गात् । असम्बद्धत्वे च सैवाव्यवस्थितिरित्यत्र तात्पर्यात् । नन्वचेतनानामपि चेतनवत्परस्परभेदस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादभेदः कथमिति शङ्का-
परिहाराय तदभेद एव साधनीयः । कार्यस्य कारणव्यापारात्पूर्वं सत्त्ववर्णनं प्रकृतानुपयुक्तं किमर्थमित्यतोऽभेदसाधनार्थमेव तदित्यभिप्रेत्य कार्यस्य
प्राक् सत्त्वेऽपि कथमभेदसिद्धिरित्यतस्तत्प्रकारं दर्शयति ॥ न चेति । कार्यं कारणभिन्नं ततः पृथगनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमाने कार्यकारणयोरेभेदा-
भावेऽपि कार्यस्यासत्त्वादेव पृथगनुपलब्धिसम्बन्धवादप्रयोजकवामित्यतस्तत्सत्त्वसाधनस्य प्रकृतोपयोग इति भावः । न च कारणभावादित्यस्याननु-
वादापत्तिर्दोष इति वाच्यम् । तस्य ह्ययमर्थः । कार्यस्य कारणभावो न हि कारणाद्विभक्तं कार्यं कारणं च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवे-
दिति । तथा च कार्यकारणयोरेभेदेन कार्यस्य प्राक् सत्त्वं तस्माच्च कार्यकारणयोरेभेद इत्यन्योन्याश्रयः स्यात् । अतो भेदसाधनार्थं कार्यस्य
कारणव्यापारात्पूर्वमभेदेनैरेष्येण सत्त्वसाधकयुक्तिजान्त्यैवानुवाद इति तदनुवादस्यादोषत्वात् । सम्मतं चैतद्ग्रन्थकारस्यापि । अत एव
सत्कार्यवादे प्रमाणाभावाच्चेत्यादिना सदकरणादिति कारिकोक्तसत्कार्यवादसाधकयुक्तिनिराकरणवसरे कारणाभावाच्चेति युक्त्यनिराकरणं सङ्ग-
च्छते तस्याः सत्त्वसाधकत्वाभावात् । अन्यथा तदनिराकरणादग्रन्थस्यासामञ्जस्यं स्यादित्यवधेयम् । केचित्तु कारणभावाच्चेत्यस्य कार्यस्य कारणा-
त्मकत्वात्कारणस्य च पूर्वं सत्त्वात्तदभित्तमपि कार्यं सदेवेति व्याख्यानं मनसि निधाय भवेदेतदेवं यदि कार्यस्य कारणाभेदः स्यात् । स एव
तु कुत इत्यतस्तत्र प्रत्यक्षं तावदाह । न च कारणादन्यदतिरिक्त्याहुः । अनुमानान्तराण्यप्याह ॥ किञ्चेति ॥ यथेति । धर्मश्च पटस्तन्नूनां तस्मा-
च्चार्थान्तरमिति भावः । उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोस्तस्माच्चार्थान्तरत्वमिति भावः ॥ गुरुत्वान्तरेति । यद्यस्माद्विभक्तं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तर-
कार्यं गृह्यते । यथा पुलिकस्य रुचिकस्य यो गुरुत्वान्तरकार्योऽवनतिविशेषस्ततो द्विपुलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्योऽवनतिभेदोऽधिकः । न च
तथा तन्तुगुरुत्वकार्योऽपटगुरुत्वकार्यमधिकं दृश्यते । तस्मादभिन्नस्तन्तुश्च पट इति भावः ॥ एवञ्चेति । सत्कार्यवादे सिद्धे सतीत्यर्थः ।

अ०—भोक्तृतां चेतनस्याहुः केचित्तामपि नापरे ॥ स्वरूपैवेतन्यबलात्स्वप्रकाशाच्च भो गिताय ॥ प्रकृतेश्च स्वरूपस्य विवे-

काग्रहमेव तु ॥ अभोगावादिनो भोगमाहुर्भेदग्रहात्तयोः ॥ भोगिना सुवितरुद्दिष्टा स एवाभोगवादिनाम् ॥

सु०—तेष्वपि मतेभेदमाह ॥ भोक्तृतामिति । सर्वेऽपि साङ्ख्याः पुरुषस्य कर्तृत्वं नानुमन्यन्ते । क्रियावंशो हि कर्तृत्वम् । न चात्मनः परिस्पन्दलक्षणा क्रियोपपद्यते । सर्वगतत्वात् । नापि प्रयत्नलक्षणा । तस्या अन्तःकरणवृत्तित्वात् । न च विक्रियालक्षणा । निर्विकारत्वात् । यथोक्तम् । तस्माच्च विपर्ययात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्चेति । तत्र केचिच्चेतनस्य भोक्तृतामाहुः । यथा भोक्तृभावादिति । अपरे तामपि नाहुः । यथा तस्मान्न वध्यते न बुध्यते नापि संसरति कश्चित् । बध्यते संसरति मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिरिति । ननु कर्तृताभावे भोक्तृत्वमपि कथम् । तस्यापि क्रियावंशात्मकत्वादित्यत आह ॥ स्वरूपेति । सुखदुःखाद्यनुभवितृत्वं हि भोक्तृत्वम् । तच्चात्मनः क्रियावंशमन्तरेण स्वरूपचैतन्येनैवोपपद्यत इत्याहुः । कुतो भोक्तृत्वमाहुरित्यत उक्तं स्वप्रकाशादिति । सुखाद्यनुभवितृत्वस्य स्वप्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः । यथाऽऽह । भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य चैतन्यमिति । न चैवं कर्तृत्वमप्यङ्गीकर्तुमुचितम् । उपपत्तिबाधितत्वेन कर्तृत्वप्रतीतिरध्यासरूपत्वात् । नन्वेवं तर्हि प्रतीतिसिद्धं भोक्तृत्वमपरे कथं नाभ्युपयन्तीत्यत आह ॥ प्रकृतेश्चेति । भोगं भोगव्यवहारकारणम् । अयं तंपाधाशयः । भोक्तृत्वं हि न पुरुषस्य स्वभावः । अपवर्गाभावप्रसङ्गात् । आगन्तुकं तु नोपपद्यते । अपरिणामित्वात् । अतः कर्तृत्वमिव भोक्तृत्वमप्यात्मनो न शक्यमङ्गीकर्तुम् । न च प्रतीतिविरोधः । व्यवहार एव हि केवलं भोक्ताऽऽप्तेति । स च कर्तृत्वव्यवहारवत्यकृतिपुरुषविवेकाग्रहमात्रनिबन्धन इति । स्यादेतत् । येषां पुरुषो भोक्ता तेषां भोक्षाभावः स्यात् । प्रकृतिसंयोगनिमित्तो हि पुरुषस्य भोगस्तैरङ्गीक्रियते । पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्वदुभयोरपि संयोगस्तकृतः सर्ग इति वचनात् । न च प्रकृतिपुरुषसंयोगः कदाऽप्यपैति येन पुरुषस्य मोक्षः स्यादित्यत आह ॥ भेदग्रहादिति । तयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भागिनां पुरुषस्य भोगमभ्युपगच्छतां मते । अयमभिसन्धिस्तेषाम् । प्रकृतिसंयोगो हि पुरुषस्य । न केवलं भोगार्थः । क्रियाभाष्यगोर्त्यर्थः ।

तत्र विवेकाग्रहसचिवो भोगाय भवति । विवेकग्रहं चापवर्गीय । करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगं प्रकृतिः । अनया विवेकख्यातिरकरोतेति । कृतविवेकख्यातिस्तु न शब्दाद्युपभोजयति । अविवेकख्यातिनिवन्धनो हि तदुपभोगो निवन्धनाभावेन भवितुमर्हतीति । तच्चोक्तम् । दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमस्यन्या । सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति समेऽस्या इति । तथा रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्तात् । पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाशय विनिवर्तते प्रकृतिरिति । न च निवृत्ताऽपि पुनः प्रवस्यतीति शङ्कनीयम् । प्रयोजनाभावात् । उक्तं च । प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति । या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शयन्मुपैति पुरुषस्येति । न च भेदग्रहसद्भावात्कैवल्यभावाः । तस्यापि स्वेनैव निवृत्तेः । ननु च येषां मते पुरुषस्य भोग एव नास्ति तेषां कथं मोक्षः । बन्धाभावात् । तथा च योगानुशासनवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ स एवेति । स भेदग्रह एव मुक्तिरुद्दिष्टा । भेदाग्रहनिवन्धनो भ्रम एव हि बन्धः । स च भेदग्रहे सति निवर्तते सैव मुक्तिः । न त्वपराऽस्तीत्यतः स एवेत्युक्तम् । न पुनर्भेदग्रह एव मोक्षः । तस्यापि निवर्तनीयत्वात् । नापि विवेकख्यातिमित्युक्तत्वादिति ॥ छ ॥

टि०—॥यथोक्तमिति । अयमर्थः । चशब्दः पुरुषभेदेन धर्मान्तराणां समुच्चयार्थः । अत्र च विपर्ययादिभेदेन त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्यते तत्रिासाय तस्मादित्युक्तम् । अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमो विषयो विप्रकृष्टं च तदो विषय इति विप्रकृष्टं त्रिगुणं सम्बध्यते । तस्मात्त्रिगुणादेर्यो विपर्ययाः पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकत्वमपिपत्यत्वमसाधारणत्वं चेतनस्त्वमप्रसवधर्मित्वं च । तस्मात्तत्र चेतनस्त्वेनाविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते । चेतनो हि द्रष्टा भवति । नाचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति । यस्मै हि प्रदर्शयते विषयः स साक्षी । यथा हि लोकेऽर्थप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः । एवं प्रकृतिरिति स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी । अत एव द्रष्टाऽपि भवति । अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् । आत्यन्तिको हि दुःखत्रयाभावः कैवल्यं तस्य स्वाभाविकोदेवात्रैगुण्यास्सबहुःस्वमोहरहितत्वात्सिद्धम् । अत एव त्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यम् । सुखी हि सुखं तुष्यन्दुःखी दुःखं द्विषन्न माध्यस्थो भवति तदु-

भयरहितस्तु मध्यस्थ उदासीन इति चोच्यते । विवेकित्वादाप्रसवधर्मत्वाच्चाकर्तृति सिद्धमिति यथा भोक्तृभावादिति । यद्यप्येतत्प्रागन्यथा व्याख्यातत्वाच्च विवक्षितार्थसाधकं तथाऽपि कारित्यमाणं व्याख्यानमभिप्रेत्य सम्मतितयाऽस्योपन्यास इति द्रष्टव्यम् ॥ यथेति । पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी कथं तर्ह्यस्य मोक्षः । मुचेर्बन्धनविशेषार्थत्वात् । तस्मात्पुरुषमोक्षार्थमिति रिक्तं वच इत्याशङ्कानिरासायैदमुच्यते ॥ तस्मादिनि । कस्तर्हीत्यत आह ॥ बद्धयत इति । अविद्वान्न कश्चिपुरुषो बद्धयते न कश्चित्पुरुषः संसरति न कश्चिपुरुषो मुच्यते प्रकृतिरेव नानापुरुषाश्रया प्रतिबद्धयते संसरति मुच्यते चेति बन्धमोक्षसंसाराः पुरुषे उपचर्यन्ते । यथा जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्यते तदाश्रयेण भृत्यानां तद्गामित्वात्तत्फलस्य शोकलाभादेः स्वामिनि सम्बन्धात्तथा भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात्पुरुषस्य सम्बन्ध उपपादित इति न दोषः ॥ क्रियावशात्सकत्वादिति । तस्य च परिस्पन्दनादिलक्षणस्य सर्वगतत्वादित्नाऽऽस्तन्यसम्भवादिति भावः । स्वरूपैवेतन्वबलादित्युक्तार्थे परस्परसम्भूतिमाह ॥ यथाऽऽहेति । भोक्तृत्वयोग्यत्वं सुखदुःखाद्यनुभूतियोग्यत्वं पुरुषस्य चेनतत्त्वमित्यर्थः ॥ उपपत्तिवधितत्वादिति । क्रियावेशो हि कर्तृत्वमित्यादिपूर्वोक्तोपपत्तिवधितत्वेनेत्यर्थः ॥ स च कर्तृत्वव्यवहारवदिति । न चोपपत्तिवधितत्वेन कर्तृत्वप्रतीतिरध्यासरूपत्वादित्यादिग्रन्थानुरोधेनारोपरूपकर्तृत्वप्रतीतिरभ्युपगमस्य सिद्धत्वात्कर्तृत्वव्यवहारस्य विवेकाग्रहानिबन्धनत्वाभावात्कर्तृत्वव्यवहारवदिति कथं दृष्टान्तीकरणमिति वाच्यम् । मतान्तराभिप्रायवत्त्वात् । तस्य ग्रन्थस्य तदनुरोधेनैतन्मते तदसिद्धेः । एतन्मते तु भोक्तृत्वप्रतीतिवत्कर्तृत्वप्रतीतिरपि नास्त्येवेति युक्तं दृष्टान्तीकरणमित्यवधेयम् । पुरुषस्येत्यस्यायमर्थः । प्रधानस्य सर्वकारणस्य पुरुषेण यद्दर्शनं तदर्थं तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता । ततश्च प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्ताऽस्य भोक्त्रपेक्षा । पुरुषस्यापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थं तथा । भोग्येन हि प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्वतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमानः कैवल्यं प्रार्थयते । तच्च सत्त्वपुरुषान्याख्यातिनिबन्धम् । न च सत्त्वपुरुषान्याख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थः पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वात्संयोगफलपरम्परया भोगाय संयुक्तेऽपि पुनः कैवल्याय युज्यते इति युक्तम् । ननु भवत्वन्वयोः संयोगो गहदादिसर्गस्तु कुत इत्यत आह ॥ तत्कृतः सर्ग इति । संयोगो हि गहदादिसर्गमन्तरेण न भोगाय

कैवल्याय च पर्याप्त इति संयोग एव भोगापवर्गाश्चैव सर्वं करोतीत्यर्थ इति ॥ कदाऽयतीति । विमुत्वादिति भावः ॥ तच्चयोक्तमिति । अयमर्थः । एकः पुरुषो मया प्रकृतिर्दृष्टा भिन्नतया ज्ञातेति मत्वोपेक्षको भवति । न शब्दाद्युपमुद्धत इत्यर्थः । अन्या प्रकृतिरहमेनेन पुरुषेण स्वभिन्नतया दृष्टेति मत्वोपेक्षमिति शब्दादिनोपभोजयतीत्यर्थः । सति संयोगेऽपि तयोरित्यत्र तयोः संयोगे सत्यपीत्यन्यथः । सर्गास्य प्रयोजनं नास्तीत्यस्य भोगाय विवेकज्ञानाय वा सर्गोऽङ्गीकार्यः । विवेकज्ञानख्यात्यनन्तरं च तयोः प्रयोजनयोरभावाच्च सर्ग इत्यर्थः । तथा हि । कृतिविवेकख्यातिरात्मा न शब्दाद्युपभोगं करोतीति तद्विवेक्यनाविवेकख्यातेरपमात् । नापि विवेकख्यातिं प्रकृतिम् । ततो विविकत आत्मा स्वार्थभाभिन्नुमर्हति । पुरुषार्थो च भोगविवेको प्रकृत्या रम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थो सन्तौ न प्रकृतिं प्रयोजयतः । तदिदमुक्तं प्रयोजनं नास्ति सांख्येति । अत्र प्रयुज्यते सर्गो प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनम् । तत्पुरुषार्थत्वेन नास्तीत्यर्थः । ननु भवतु पुरुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्तको निवृत्तिस्तु कुतः प्रकृतेरित्यत उक्तं रङ्गास्येत्यादि । रङ्गास्येति स्थानेन स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति । आत्मानं शब्दाद्यात्मना पुरुषाद्भेदेन च प्रकाशयेत्यर्थः । ननु यथा नर्तकी नृत्यं पारिषदेभ्यो दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनस्तत्तुहल्लास्यवर्तते तथा प्रकृतिरपि पुरुषायात्मानं दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनः प्रवर्त्यतीत्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ प्रयोजनेति । उक्तरीत्या प्रकृतिप्रवृत्तिप्रयोजकयोर्भोगविवेकज्ञानरूपप्रयोजनयोरभावादित्यर्थः । पुनरप्रवृत्तौ पुरुषदर्शनाद्यसहकृतत्वरूपं निमित्तान्तरमाह ॥ उक्तं चेति । सुकुमारताऽतिपेशलता । पुरुषदर्शनाद्यसहकृतेति यावत् । या दृष्टाऽस्मीत्यत्र विवेकेनेति शेषः । अयमभावः । असूर्यं पश्य हि कुलवधूयदिप्रमादात्पुरुषेणेत्यत तदा तथा यतते । यथैतां पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्तीत्येवं प्रकृतिः कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा विवेकेन न पुनः पुनर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ भेदग्रहसद्भावादिति । भेदग्रहरूपान्तःकरणवृत्तिनाराकाभावादिति भावः ॥ तस्यापि स्वेनैवेति । कतकरजोन्यायेनेति भावः । ननु माऽस्तु तेषां पक्षे मोक्षोऽपीत्यत आह ॥ तथा चेति ॥ भेदग्रहनित्यन्धनो भ्रम एव बन्ध इति । ननु भोक्तृत्वादिनो मते कर्तृत्वाद्यास्य सत्त्वेऽप्यभोक्तृत्वादिनो मते कर्तृत्वस्य भोक्तृत्वस्य वा प्रतिरेवाभासस्योक्तरीत्या सिद्ध्या तद्विषयकप्रमत्याङ्गीकृतुमशक्यत्वादद्रष्टृत्वादेश्च वास्तवत्वेन तद्विषयकस्यापि तस्यासम्भवात्तथमेतदिति चेत् । न । एतन्मते स्वाधीनत्वविषयकप्रमसद्भावेन तस्यैव भ्रमशब्देन ग्रहणात् । तथा

व्यवहार एव अमशब्देन विवक्षित इत्यप्याहुः ॥ इत्यत इति । अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ निर्वर्तनीयत्वादिति । अपुरुषार्थत्वादिति भावः । भेदग्रहस्यापुरुषार्थत्वे दृष्टा मयेत्येतत्कारिकाव्याख्यानरूपवाचस्पतिग्रन्थसम्प्रतिमाह ॥ नापीति । अत्र नापि विवेकस्यातिमित्युक्तत्वादित्येव मूलपाठः । प्राकृतीं ततो विविक्षत आत्मा स्वार्थमभिमन्तुमर्हतीत्युत्तरेणान्वयाच्च विवक्षितसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ छ ॥

अ०—ईशस्यासङ्ग्रहादेव न युक्तौ तावुमावपि ॥ चेतनेच्छानुसारेण यदा दृष्टः पटोद्भवः ॥ एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन धार्यते ॥

सु०—एवमुपन्यस्तं मतमधुना निरसनीयम् । तत्र सूत्रकृता क्रममविवक्षित्वा रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति प्रथमं परपक्षोपालम्भं विधायानन्तरं प्रवृत्तेश्चेति स्वपक्षसाधनं विहितम् । भाष्यकारस्तु साधकप्रमाणस्य तत्त्वप्रतिपत्त्यङ्गत्वेन तदुपन्यासस्य प्राथम्यं परपक्षनिरासस्य तत्सर्वैर्होतोर्बोहिरङ्गत्वेन तदुपन्यासस्यानन्तर्यमिति । क्रममपि ग्राहयित्वन्यत्ययेन व्याचक्षाणः प्रवृत्तेश्चेति सूत्रस्य पातनिकार्थमाह ॥ ईशस्येति । असङ्ग्रहादनभ्युपगमात् । एवेत्यस्य दोषस्योपलक्षणत्वं सूचयति । तावुमावपि पुरुषस्य भोक्तृत्वाभोक्तृत्वपक्षौ । नन्वप्रामाणिकस्येश्वरस्यानभ्युपगमे कथमयुक्तत्वमित्यतः प्रवृत्तेश्चेति सूत्रार्थतयेश्वरे प्रमाणमाह ॥ चेतनेति । यदा यस्मात् तस्मादिति लभ्यते । एतादृशत्वं पटवच्चेतनेच्छानुसारेणोद्भूतत्वम् । अन्यस्य महदादेवस्तुत्वात्कार्यत्वाद्नुमीयमानमिति शेषः । केनेत्याक्षेपे । अयमत्र प्रयोगः । महदादिकं चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकं कार्यत्वात्पटवदिति । यद्वा महदाद्युद्भवश्चेतनेच्छाधीन उद्भवत्वात्पटोद्भववदिति प्रयोक्तव्यम् । प्रयोगद्वयसूचनाय पटोद्भवं दृष्टान्तद्वक्त्वा वस्तुत्वादिति हेतुमाह । एवमुक्तानुपलक्षणत्वं ह्ययमत्र ज्ञायते । उपलक्षणं चैतत् । महदाद्युपादानं चेतनाविष्ठितमुपादानत्वात्तनुवदित्याद्यपि द्रष्टव्यम् । न चाग्न्यश्चेतनस्तथा भवितुमर्हतीति सर्वातिशयी पुरुष ईश्वर एव सिध्यतीति । स्यादेतत् । महदादिकं न तावत्सत्यक्षसिद्धम् । अव्यक्तत्वात् । अतः साङ्ख्याचार्यवचनात्तन्प्रयुक्तानुमानाद्वा तदवगमोऽभ्युपगन्तव्यः । तैश्चानेवंविधमेव तदुक्तमनुपपन्नं चेति बाधः । अन्यथाऽऽश्रयासिद्धिरिति । मैवम् । वेद-

तस्तदवगमात् । उक्तं हीदमजामेकामित्यादिश्रुतिः प्रधानमपि प्रतिपादयतीति । ननु पुरुषश्चेतनो नान्तःकरणम् । इच्छा चान्तःकरण-
धर्मो न चेतनस्याधिकारस्य । अतोऽप्रसिद्धविशेषणता बाधो वा । पटादेरत्येवम्भवाभावाद्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चेति चेन्न ।
आत्मन एवेच्छावत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽप्युद्भवो नामोत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा । नाद्यः । प्रथमयोगेऽप्रसिद्धविशेषणत्वात् । दृष्टा-
न्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । द्वितीये चाश्रयासिद्धेः । मया सत्कार्यवादस्याभ्युपगतत्वात् । द्वितीयेऽप्येत एव दोषाः । त्वया व्यक्त्य-
नभ्युपगमादिति चेन्न । असत्कार्यवादस्य साधितत्वात् । सत्कार्यवादे प्रमाणाभावाच्च । असदकरणदित्यादिभिश्च किं कार्यस्य
प्राकरणव्यापारात्सत्त्वमात्रं साध्यमुतात्पन्तसत्त्वम् । आद्ये सिद्धसाधनम् । सदसत्त्वाभ्युपगमात् । द्वितीये त्वसदकरणादिति त्वसद-
करणादित्यपि समानम् । न हि सत्त्वात्मा केनचिक्लियते । नन्वसतः कथं कर्मत्वम् । सतः कथं कार्यत्वमित्यपि समानम् । अनेन
घटो जायत इत्यपि प्रत्युक्तम् । तर्हि घटं करोतीत्यादेः कोऽर्थः । मृत्तिकां घटी करोतीति । मृत्तिका घटी भवतीति । असदुत्पत्तौ
खरविषाणमपि कुतो नोत्पद्यत इति चेत् । तदात्मकस्योपादनस्याभावादिति ब्रूमः । अन्यथा सत उत्पत्तावात्माऽपि कुतो नोत्पद्यत
इति समानम् । यद्यपि कार्येण कारणं सम्बद्धं तदुपजनयत्युतासम्बद्धमेवेति पृष्टम् । तत्र कारणशब्देनोपादनं वा विवक्षितं निमित्तं वा ।
आद्ये जनयतीत्येव नेयते । किन्तु निमित्तकारणानि तत्कार्यतां नयन्ति । द्वितीये तु कार्याकारेणासम्बद्धं कारणकारेण सम्बद्धमि-
त्युत्तरम् । अत एव नातिप्रसङ्गः । शक्तिश्च कारणानां सदसद्विषया । अन्यथा निर्विषयत्वापातात् । न हि सत्कर्तुं शक्यं भवति ।
यच्च तन्तुपट्योरभेदानुमानं तत्राभेदमात्रसाधने सिद्धसाध (नम् । भे) नत्वम् । भेदाभेदाङ्गीकारात् । अत्यन्ताभेदसाधने तन्तुधर्मत्वं
तावदासिद्धम् । न हि स्वयमेव स्वस्य धर्मो भवति । न ह्युपचारोऽनुमानप्रवृत्तेरङ्गम् । अतिप्रसङ्गात् । कथं च तन्तुधर्मत्वं पटस्य ।
तन्तुविशेषणत्वमिति चेन्न । पुरुषादिविशेषणे दण्डादौ व्यभिचारात् । तदाश्रितत्वमिति चेन्न । अभेदेनासिद्धिप्रसङ्गात् । कुण्डबदरादौ
व्यभिचाराच्च । तदात्मकत्वमिति चेन्न । साध्याविशिष्टत्वापत्तेः । अभेदेन भेदाभावः साध्यत इति चेन्न । भेदाभावातिरिक्तस्याभेदस्या-

नभ्युपगमात् (परेणेति शेषः) । अभ्युपगमेऽपि बाधात् । एवमुपादानोपादेयभावोऽयसिद्ध एव । न हि स्वयमेवोपादनमुपादेयं चेति युक्तम् । करणत्वकर्मत्वयोर्भेदनियतत्वात् । संयोगप्राप्त्यभावश्चात्यन्तभेदाभावादुपपत्त्यते । गुरुत्वान्तरकार्यदर्शने च भेदाङ्गीकारेण भविष्यति । एतेन कार्यत्वमभूत्वाभावित्वं चेदसिद्धमस्माकम् । अभिव्यक्तिवर्धकत्वं चेदुष्माकमिति च निरस्तम् । तदिदमुक्तं केन वार्यत इति ॥ छ ॥

टि०—नन्वीशस्यासङ्ग्रहादेवेति वाक्यं न तावत्पूर्वग्रन्थशेषः । सूत्रव्याख्यानरूपत्वाभावात् । न च साक्षात्सूत्र-
कथनरूपत्वाभावेऽपि प्रवृत्तेश्चेतत्सूत्रव्याख्यानं पातनिकारूपत्वेन तद्व्याख्यानपरोत्तरग्रन्थशेषत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । रचनानुपपत्तेश्चेति पूर्वसूत्र-
परित्यागेन पूर्वं प्रवृत्तेश्चेति सूत्रव्याख्यानस्याप्यसङ्गततया तच्छेषत्वासम्भवात् । न च साधकप्रमाणोपन्यासपरस्वाश्रयवृत्तेश्चेत्यस्य प्राथम्यं परपक्ष-
निरासोपन्यासार्थत्वाच्च रचनानुपपत्तेश्चेत्यस्यानन्तर्यमिति सूत्रद्वयस्य क्रमज्ञापनाय व्यस्थासेन व्याख्यानमिति वाच्यम् । वैपरीत्यस्यापि वक्तुं
शक्यत्वेन स्वपक्षसाधकपरपक्षनिरासोपन्यासत्वेन पूर्वोत्तरभावनियमायोगात् । योगे वोक्तरीत्या सूत्रद्वयस्य सूत्रकृताऽपि सन्निवेशनयत्वेन यथोक्त-
सूत्रकारीयसन्निवेशायोगप्रसङ्गादित्यतः पूर्वग्रन्थेन सङ्गतिं सूचयेन्नेव प्रवृत्तेश्चेत्येतत्सूत्रव्याख्यानपरोत्तरग्रन्थशेषतया वाक्यं सङ्गमायितुं सूत्र-
कारीयथोक्तसूत्रद्वयसन्निवेशोपपादनपुरःसरं स्वपक्षसाधकोपन्यासपरतया प्रवृत्तेश्चेत्यस्य प्राथम्यं रचनानुपपत्तेरित्यस्य परपक्षनिरासोपन्यासपरतया
तदानन्तर्यश्च तत्र हेतुक्त्योपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ पातनिकार्थमिति । प्रसक्त्यर्थमित्यर्थः । उत्तरत्र प्रकारान्तरेणापि दूषणेनैवकारस्य
तद्व्यावर्तकत्वयोगाद्वैयर्थ्यं विरुद्धार्थत्वं चेत्थत आह ॥ एवेतीति । ताविति न भोक्तृत्वाभोक्तृत्ववादिनोः परामर्शः । तयोः पूर्वत्र प्रकृतत्वेऽपि
स्वतो युक्तत्वाभावेनायुक्तावित्यस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात् । अनुपपन्नपक्षस्वीकारेणायुक्तत्वोपपादने च लक्षणाप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य पूर्वप्रकृतपक्षयोरेव
परामर्शोऽयमित्याह ॥ तावुभावपीति ॥ कथमयुक्तत्वमिति । तथा सति भवद्विरप्यप्रामाणिकस्य नरविपाणादेरनभ्युपगमेन भवस्यस्यप्ययुक्त-
त्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ प्रमाणमाहेति । जाताविदेकवचनम् । अनुमानरूपप्रमाणान्याहेत्यर्थः । यदाशब्दस्य कालार्थतायाः प्रकृतेऽयोगाद्भ्रमर्थतया

तं व्याचष्टे ॥ यदा यस्मादिति । यदाशब्दस्तु हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यत इति वचनादिति भावः ॥ लभ्यत इति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादिति भावः । एतादृशत्वमित्यत्रैतच्छब्दो न प्रकृतपटोद्भवपरामर्शकः । तथा सति वस्तुत्वादिति हेतुकथनस्याख्यष्टत्वापातात् । किन्तुद्भूतपरामर्शक इति भावनैतादृशत्वमित्येतद्व्याख्याति ॥ एतादृशत्वमिति । यस्यकस्यचिच्चेतेनेच्छानुसारेणोद्भूतत्वसाधनस्य प्रकृतनुपयोगित्वेनान्यपदस्य तरस्वायोगाप्रकृतोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ अन्यस्येति । अनादिप्रागभावादावव्यभिचारायाह ॥ कार्यत्वादिति । वस्तुत्वस्य शापकहेतुत्वेन कारकहेतुत्वाभावात्तदनुगुणं शेषं पूरयति ॥ अनुभीयमानमिति शेष इति ॥ आक्षेप इति । न केनापीत्याक्षेप इत्यर्थः । उत्तत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । नन्वत्रोद्भवदृष्टान्तानुसारेणोद्भवत्वस्यैव हेतुतया वा कार्यत्वहेत्वनुरोधेन पटोदेरेव दृष्टान्ततया वा वस्तव्यत्वात्तथाऽनुवक्तव्योद्भवस्य दृष्टान्ततया कार्यत्वस्य च हेतुतयोक्तिर्भाष्यकारिया व्यर्थेत्यतस्तथोक्तोक्तैकप्रयोगमात्रसूचकत्वप्राप्त्या प्रयोगद्वयप्रकारसूचकत्वाभावात्तद्व्यवहारार्थतया तथोक्तेरर्थवस्त्वमित्याभिप्रेत्य प्रयोगद्वयप्रकारसूचकतया तथोक्तेरर्थवत्तामुपदर्शयितुं किं तत्प्रयोगद्वयमित्यतस्तत्प्रकारमुपदर्शयति ॥ अयमत्र प्रयोग इत्यादि । एवं प्रयोगद्वयप्रकारं प्रदर्श्य तत्सूचकतया भाष्यकारियविचित्रोक्तेरर्थवत्तामाह ॥ प्रयोगद्वयेति । अन्यथोद्भवादित्येववक्ष्यदिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । वस्तुत्वादिति हेतुमुक्त्वा पटोद्भव इति दृष्टान्तमाहेत्यपि द्रष्टव्यम् । कथं विचित्रोक्त्याऽपि प्रयोगद्वयसूचनसिद्धिरित्यत आह ॥ एवमुक्तताविति । उद्भवस्य दृष्टान्ततया वस्तुत्वस्य च हेतुतयोक्त्यावित्यर्थः ॥ उभयत्रेति । दृष्टान्तेहेतुवचनयोरित्यर्थः । पटोद्भव इति वचनेन स्वानुरूपस्योद्भवहेतोः कार्यत्वादिति हेतुवचनेन स्वानुरूपस्य दृष्टान्तस्योपलक्षणत्वं विज्ञायत इत्यर्थः । अन्यथा वाक्यार्थानुपपत्तिरिति भावः । यद्यपि वक्ष्यमाणरित्यैकप्रकारोक्ततावद्युपलक्षणतया व्याख्यानेनापि प्रयोगद्वयस्य सूचकत्वं सिद्धयत्येव । तथाऽपि विचित्रोक्तौ वाक्यार्थानुपपत्त्योपलक्षणत्वावश्यम्भावबदेकप्रकारोक्तौ तदनुपपत्त्यभावेनोपलक्षणत्वानावश्यम्भावाच्च नियमेन तस्मिद्धिरित्याभिप्रेत्य प्रयोगद्वयसूचनार्थत्वं विचित्रोक्तोराश्रितमित्यवधेयम् ॥ इत्यपीति । उपलक्षणं चैतत् । महदादिकर्ता चेतनः स्वतः प्रवृत्तिमत्त्वात् । कुविन्दवदित्यपि द्रष्टव्यम् । इत्याद्यपीति पाठे आदिशब्दस्यैवायमर्थः । नन्वेतानुमानैर्महदादेश्चेतनाधीनत्वमेव सिद्धम् । तच्च जीवाधीनतयाऽप्युपपद्यत इति नानेश्वरसिद्धिरित्यत आह ॥ न चेति ॥

तथेति । महदादिनियामक इत्यर्थः । मूले केन वार्यत इत्यंशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रसक्तदोषाणां सुपरिहार्यतया नानुमानाप्रामाण्यापादनक्षमत्व-
 मित्यर्थसूचकत्वाच्च तदिति भावेन तत्सूचकतया तद्योजयितुं पक्षसाध्यहेतुषु प्रसक्तदोषान्क्रमेण परिजिह्विषुः प्रथमं पक्षदोषमुद्धर्तुं तमाशङ्कते ॥
 स्यादेतदिति । महदादिकं किं सिद्धं पक्षीक्रियते किंवाऽसिद्धम् । आद्येऽपि तस्मिद्धिः किं प्रत्यक्षास्मिन्वा साङ्ख्याचार्यवचनात्तत्प्रयुक्तानुमानाद्वेति
 विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ न तावदिति । द्वितीयतृतीयावुत्थापयति ॥ अत इति । अन्यस्याभावादिति भावः । अस्त्वेवमेव तर्ही-
 स्यतो धर्मिग्राहकविरोधाच्चैवमित्याशयेन पक्षद्वयं दूषयति ॥ तैश्चेति ॥ अनैवंविधमेवेति । स्वातन्त्र्येणाचेतनाधीनोत्पत्तिक्रमेवेत्यर्थः ॥ अनुमितं चेति ।
 अनुमानं च भेदानां परिमाणोदित्यादिकमुत्तरत्राकर एव स्फुटम् । असिद्धमेव महदादिकं पक्षीक्रियत इत्याद्याद्वितीये दोषमाह ॥ अन्यथेति ॥ वेदत
 इति । महतः परमव्यक्तमित्यादिवेदत इत्यर्थः । तथा च नाश्रयासिद्धिर्नापि धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः । वेदेनैश्वराधीनतयैव तत्प्रातिपादनादिति भावः ।
 ननु सर्वस्यापि वेदस्य भावस्परस्वस्यैव त्वयाऽप्यभ्युपगमात्कथं वेदतो महदादिसिद्धिस्त्वल्पक्ष इत्यतः परममुख्यया वृत्त्या तस्य भावस्परस्वेऽपि मुख्यया
 वृत्त्याऽन्यप्रतिपादकत्वस्याप्यङ्गीकाराच्चापुनपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तार्थं सम्मतिमाह ॥ उक्तं हीति ॥ अजामेकमिति । आहत्यादिनेति शेषः । प्रधान-
 मित्युपलक्षणम् । महादाद्यपीत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यप्यत्र महदादिकं न तावत्प्रत्यक्षसिद्धमित्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन महदादिस्वरूपसाधकं वाक्यमेवादहर्ते-
 व्यम् । न त्वजामेकमिति प्रधानप्रतिपादकं वाक्यमपि । तथाऽप्युपलक्षणं चैतदित्यादिना महदाद्युपादानं चेतनाधिष्ठितमिति महदाद्युपादानपक्षकस्याप्यनु-
 मानस्य प्रदर्शितत्वात्तत्र धर्मिग्राहकत्वाभिप्रायेणजामेकमिति वाक्यमुदाहृतमा आदिपदेन च महदादिकं चेतनाधीनोत्पत्तिकमित्याद्यनुमाने धर्मिग्राहकस्य
 महत इत्यादेः परिग्रहः । यद्यपि चात्र चेतनेच्छानुसारेणेत्यादिमूलोपदर्शितप्रयोगधर्मिभूतमहदादिस्वरूपसाधकवाक्यस्य स्वशब्देनोपलक्षितानुमानधर्मिभूत-
 प्रधानस्वरूपसाधकवाक्यस्य त्वादिशब्देनोपादानमत्र कर्तुमुचितम् । तथाऽप्यजामेकमिति प्राह श्रुतिरेतां यदा तेदस्यादिनाऽजामेवमिति वाक्यस्य
 परममुख्यया वृत्त्या भावस्परस्वस्य मुख्यया वृत्त्या प्रधानपरस्वस्य च स्पष्टं वर्णितत्वात्तस्य स्वशब्देनोपादानम् । महदादिप्रतिपादकस्य त्वजामे-
 कामिति वाक्ये भाष्यकारैरुपवर्णितन्यायसञ्चारेण भावस्परस्वस्य महदादिपरस्वस्य चानुसन्धेयत्वाच्च तस्य स्वशब्देन ग्रहणं युक्तमित्यभिप्रेत्यादि-

शब्देन तदुपादानं कृतमित्यवधेयम् । साध्यदोषमुद्धृतमाशङ्कते ॥ ननु चेति ॥ अन्तःकरणधर्म इति । तस्य परिणामित्वादिति भावः । कुतो नेच्छा चेतनस्य धर्म इत्यतस्तस्याधिकृतत्वादित्यभिप्रेत्य हेतुार्भविशेषणमाह ॥ अविकारस्येति ॥ अप्रसिद्धविशेषणतेति । चेतनस्यापरिणामित्वादिव्याप्यत्वेन चेतनेच्छाया एवाप्रसिद्धत्वेन तद्व्यतिरिक्तत्वादि भावः ॥ वाधो वेति । उक्तरीत्या चेतनस्येच्छायाह-
त्यस्य सिद्धत्वेन चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकत्वाभावाच्चैव पक्षे सिद्धत्वादिति भावः ॥ एवं भावाभावादिति । चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिरुत्पादाभावादित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । सेच्छं चेत्किमचेतनम् । इच्छाम्यहमिति ह्येव निजानुभवरोधतः । अचेतनेच्छापातेत्यादिनोत्तरत्रोति शेषः ॥ प्रथम-
प्रयोग इति । महादिकं चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकं कार्यत्वादिति प्रथमप्रयोग इत्यर्थः ॥ अप्रसिद्धेति । सत्कार्यवादिना मयाऽसतः सत्तासम्बन्ध-
रूपोत्पत्तेः क्वाप्यनङ्गीकारादिति भावः । द्वितीय इति प्रयोग इत्यनुवर्तते । महदाद्युद्धवपक्षप्रयोगोऽपीत्यर्थः । आश्रयसिद्धिरित्यत्राश्रयशब्दः पक्ष-
दृष्टान्तोभयपरः । ततश्च पक्षदृष्टान्तयोरोसिद्धिरित्यर्थः । प्रतिज्ञातानप्रसिद्धविशेषणत्वादितोषानुपादयति ॥ मयेति । अस्यन्तसत्कार्यवादाभ्युपगमेना-
सतः सत्तासम्बन्धरूपचेतनाधीनोत्पत्तिकत्वस्याप्रसिद्धरमसिद्धविशेषणत्वम् । सत्कार्यवादमभ्युपगच्छता पटस्याप्युक्तपक्षचेतनाधीनोत्पत्तेरनङ्गीकारा-
दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वम् । सत्कार्यवादाङ्गीकारेणोक्तस्वरूपाया महदाद्युत्पत्तेः पटाद्युत्पत्तेर्वाऽसत्त्वात्पक्षदृष्टान्तयोरोसिद्धिरिति भावः ॥ द्वितीयेऽपीति ।
अभिव्यक्तिरुद्धव इति द्वितीयपक्षेऽपीत्यर्थः ॥ अत एवेति । अप्रसिद्धविशेषणत्वसाध्यैकत्व्याश्रयसिद्धिलक्षणा एवेत्यर्थः । तानेवोपपादयति ॥
त्वयेति ॥ साधितत्वादिति । असद्यत्कार्यरूपेण कारणात्मनाऽस्ति हि । अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरित्यादिनाऽऽम्भणाधिकरण-
इति शेषः । असत्कार्यवादस्य साधितत्वादित्यनेनैव प्राशुङ्गविताशेषदोषपरिहारो यद्यपि सिद्ध एव तथाऽपि पराभिमतस्य कार्यकारणयो-
रस्यन्तामेदस्य निरासार्थं प्राक् सत्कार्यवादसाधकत्वेन परोपन्यस्तहेतूविराकर्तुं तदप्रसक्त्यर्थमाह ॥ सत्कार्येति ॥ सदकरणदित्यपि
समानमिति । अनेन कार्यं प्राक्सदसदकरणादिति परानुमाने कार्यं प्रागस्तसदकरणादिति सत्यतिपक्ष उक्तो भवति । व्याप्तिभावाभावाभ्यां वैषम्याच्च
सत्प्रतिपक्षेत्यतोऽस्यापि व्याप्तिमुपपादयति ॥ न हीति । द्वितीयया घटस्य कर्मत्वमुच्यत इति तावदविवादम् । कर्मत्वं च कारक-

विशेषत्वम् । तच्चासतो न सम्भवतीति प्रतिपश्यानुमाने पूर्ववादी प्रतिकूलतर्कमाशङ्कते ॥ नन्विति । घटं करोतीत्यत्रेति शेषः । एवाञ्चासमानबलवाञ्छ स-
 त्यातिपक्ष इति भावः । असतो द्वितीयोक्तकर्मत्वानुपपत्तिवत्सतोऽपि घटं करोतित्युक्तकार्यत्वानुपपत्तेः पूर्वानुमानस्यापि प्रतिकूलतर्कपराहतत्वेन साम्याद्धतः
 प्रतिपक्ष इत्याह ॥ सतः कथं कार्यत्वमिति । ननु तथाऽपि घटो जायत इति घटस्य जनिकर्तृत्वानुभवादसतः कर्तृत्वानुपपत्तेः सत्कार्यवादमिति क्षिरित्यतस्तर्हि
 तत एव जायत इत्युक्तकार्यत्वानुपपत्त्या प्रागसत्त्वस्यापि सिद्धेः परस्यापिष्टसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ अनेनेति । अस्त्वेवं प्रतिवादिसुखमुद्रणम् । वस्तुतत्त्वं किमि-
 त्याभिप्रेत्य सुहृद्भावेन पृच्छति । तर्हीति । आदिपदेन घटो जायत इत्यस्य सङ्ग्रहः । घटं करोतीत्यस्य व्याख्या मृत्तिकां घटी करोतीति । घटो जायत इत्य-
 स्य तु मृत्तिका घटी भवतीति । नन्वेन ग्रन्थेन घटो जायत इत्यादीनामर्थान्तराभ्युपगमेनोपपत्तिरित्युच्यते । तस्मात्प्रध्वस्तभेदादीति वाक्यव्याख्यावसरे
 घटो जायते घटं जनयतीत्यनुत्पन्नस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं च । तस्मात्कार्यस्य कारणभेदाभ्यागुत्पत्तेर्निवेनाशोत्तरं च सत्त्वादेव गुज्यते । नाप्यत्यन्तासतः
 कारकत्वमिस्यादिना ग्रन्थेन घटादीनां पूर्वं सत्त्वेन घटो जायत इत्यादेरुपपत्तिर्व्यथेति । पूर्वत्र स्वसत्प्रतीतिव्युत्पादनावसरे कर्तृत्वादेर्बौद्धत्वानभ्युपगमे
 घटो जायत इत्यादि न स्यादिति चोक्तम् । तत्कथमेषां ग्रन्थानां परस्परं न विरोध इति चेत् । अत्र गुरुवः । अत्यन्तसत्कार्यानभ्युपगमोऽपि का-
 रणात्मना सत्त्वाभ्युपगमात्कारकव्यापारात्प्रागकार्यात्मकस्य कारणस्य कारकव्यापारेण कार्यरूपतापत्तेः सदसत्कार्यमते जनित्वान्मृत्तिका घटी भव-
 तीत्यादिघटो जायत इत्यादेरर्थे इति न कर्तृत्वानुपपत्तिरित्येतद्ग्रन्थाशयः । तस्मात्प्रध्वस्तभेदादीति व्याख्याग्रन्थस्यात्यन्तिकसत्त्वस्योक्तरीत्याऽने-
 कानुपपत्तिग्रस्तत्वात्कार्यस्य कारणत्वेनाऽपि सत्त्वानभ्युपगमे उक्तजनपदार्थासम्भवादो जायत इति कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरेव । न चासत्त्व्यातिग्रन्थो-
 क्तप्रकारेण बौद्धकर्तृत्वाद्यभ्युपगमेनोपपत्तौ कारणत्वेनाऽपि कार्यसत्त्वसाधकतया कर्तृत्वाद्युक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । प्रतीतिषिद्धप्रध्वस्तभेदसत्त्वस्य प्रकारा-
 न्तरेणानुपपत्त्या तदर्थतया कारणत्वेनाऽपि सत्त्वस्य तत एव तादृशजनपदार्थस्य चावश्याङ्गीकार्यत्वसिद्धेः कर्तृत्वोदरपि निर्वाह इत्याशयेनाभ्युच्च-
 ययुक्तिरतया कर्तृत्वोदररूपन्यासात् । अत एव तत्र भाष्ये स्वराब्देन भेदग्रहणम् । आदिपदेन च कर्तृत्वोदररूपदानम् । न तु कर्तृत्वोदरन्यथानि-
 र्वाहाभावाभिप्रायेण । अथवा भारतीत्यादिमानादिक्रियाकर्तृत्वस्य बौद्धस्यासति व्यवहारवद्बौद्धस्य अनिकर्तृत्वस्य नात्यन्तासति व्यवहार इत्याशये-

नास्यापि साधकतयैवोपन्यास इत्याशयः । एवञ्च न वक्ष्यमाणग्रन्थैकवाक्यतायामनुपपत्तिः । अत एव सत्त्वमात्रसाध्ये सिद्धसाधनमित्यतद्ग्रन्थे-
नाध्ययन्तासतः कारकत्वमित्यन्तपदमुत्तरग्रन्थेनाप्यस्य पूर्वग्रन्थेन विरोधः । तत्र परं प्रति प्रतिबन्दिमुखेन च प्रवृत्त्या पराङ्गीकृतात्यन्तासत्ता-
र्यवादानुपपन्नतायां वक्ष्यमाणत्वात्सदसत्कार्यवादस्य च परेणानभ्युपगमात् । अभावाश्रयादिवक्तृत्वादेवैकत्वानङ्गीकारे तव घटो जायत इत्यादे-
रनुपपत्तिरेवेत्याशयात् । तस्मान्न पूर्वोत्तरेण च विरोध इति प्रतिपक्षानुमाने बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ असदुत्पत्ताविति । असतो घटादेरुत्पत्तावित्यर्थः ।
अविशेषादिति शेषः । ततश्चोक्तबाधकभावाभावाभ्यां वैषम्यादनुमानयोरनं प्रतिपक्षत्वमिति भावः । असतो घटस्य तदात्मकोपादानसद्भावादु-
त्पत्तावपि स्वरविषणस्य तद्विरहादनुसन्त्युत्पत्तिरविशेषासिद्ध्या व्याप्तिकलेऽयं प्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ तदात्मकस्येति । अत्र वैषम्याभावे
तात्पर्यं न तु यत्रोपादानमस्ति तत्रोत्पत्तिरिति व्याप्तावपि तात्पर्यमभिमतम् । अतो न स्वप्नाधिकरणीयग्रन्थविरोध इत्यवधेयम् । अवश्यं चैत-
देवं यदात्मकमुपादानमस्ति तदुत्पद्यते । यदात्मकं तच्चास्ति तत्रोत्पद्यत इति तच्च सद्भावेऽस्येदं न्येतत् । अन्यथा परस्याप्यागतेरित्यभिप्रेत्या
स्थापनानुमाने बाधकान्तरमाह ॥ अन्यथेति । ततश्च समानबलत्वमेवेति प्रतिपक्षोऽप्रत्यह इति भावः । एवमत्यन्तसत्त्वं साध्यमिति द्वितीयेऽ-
सदकरणहेतुं निरस्योपादानग्रहणार्थं हेतुमपि निराकृतमाह ॥ यदपीति ॥ जनयतीत्येव नेष्यत इति । मृत्तिकाया घटात्मना भवने शक्तिमत्त्वा-
च्छक्तिरूपकारणत्वस्य तदनुमापकानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वस्य च सत्त्वेऽप्यवस्थान्तरापत्तिरूपजनं प्रति कर्मभूतत्वेन तत्सम्पादकत्वाभावाच्च
तद्रूपं जनकत्वमिति भावः । तर्हि जनैरेव न सिद्धयेदिति पृच्छति ॥ किन्त्विति । उपादनस्याजनकत्वेऽपि निमित्तकारणानां तथात्वात्तत्सिद्धि-
रित्याह ॥ निमित्तेति ॥ अत एवेति । कार्याकारेणसम्बद्धस्यापि कारणकारेण सम्बद्धस्यैव तज्जनकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्ग-
इति । असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वस्मात्सर्वसम्भवपात्तिरूप इत्यर्थः । किञ्चासम्बद्धत्वेऽपि कारणं तदेव करोति यत्र शक्तमिति कथमतिप्रसङ्गः ।
ननु सा शक्तिः सर्वत्र चैतैवान्यत्रैव शक्यविषया चेदसति शक्ये शक्यविषयत्वायोगात्सदेव कार्यं स्यादित्यतो यत्कार्याकारेणसत्कारणाकारेण
च सत्तद्विषयत्वाश्रयणाच्च कश्चिदपि इत्याशयेनाह ॥ शक्तिश्चेति । निर्विषयत्वमेवोपादायति ॥ न हीति । अत्यन्तसदित्यर्थः ॥ उपलक्षणं

चैतत् । नाप्यत्यन्तमसत्कर्तुं शक्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च परिशेषात्सदसद्विषयत्वसिद्धिरिति भावः । यद्यपि न च कारणादन्यदित्यादिनोक्तमनु-
 मानमनिराकृत्य द्वितीयाद्यनुमानदूषणमयुक्तम् । तथाऽपि द्वितीयाद्यनुमानदूषणेन तस्यापि दूषितप्रायत्वात्स्पष्टदूषणत्वाद्वा तदनिराकृत्य विशेषानुमा-
 नान्येव निराचिकीर्षुः पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तन्तुधर्मत्वादित्यनुमानं तावन्निराकरोति ॥ यच्चेति । केचित्तु यद्यपि तन्तुपटयोर्भेदे प्रत्यक्षमपि
 प्रमाणमुक्तं तथाऽपि कथायां तदनुद्भाव्यत्वात्तन्मात्रेणापि तद्विराससिद्धेः किं पृथक् तन्निराकरणेनैतत्प्रत्यय तदनिराकृत्यैवानुमानमात्रनिराकरण-
 मिदमित्याहुः । सिद्धसाधनत्वमेव विरादयति ॥ भेदाभेदेति । असिद्धिमेव प्रकटयति ॥ न हीति । अन्यथा तन्तोरापि तन्तुधर्मत्वं स्यादिति
 भावः । ननु यद्यपि पटस्य मुख्यं तन्तुधर्मत्वं नास्ति तथाऽप्युपचरितं तदस्येव । तदेव हेतुतयाऽभिमतमिति नासिद्धिरित्यत आह ॥ न हीति ।
 तथा सति देवदत्तस्याप्युपचरितसिद्धत्वेन पशुत्वानुमानं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्याह ॥ अतिप्रसङ्गादिति । हेत्वन्निश्चयाऽप्यनुमानं दूषयति ॥
 कथं चेति । तन्तुधर्मत्वं किं तद्विशेषत्वमभिमतं किंवा तदाश्रितत्वं तदात्मकत्वं वेति विकल्पान्ननसि निधायाद्यमाशङ्कते ॥ तन्त्विति ॥ व्यभि-
 चारादिति । यद्यतो भिद्यते इत्यादिपरोक्तव्यतिरेकव्याप्तिविशेषः । द्वितीयमप्याशङ्कते ॥ तदिति । दूषयति ॥ अभेदेनेति ॥ असिद्धिप्रस-
 ङ्गादिति । स्वर्द्धत्येति शेषः । वस्तुनि विकल्पासम्भवादन्यतरासिद्धिर्दोष एव । नेति मन्यमानं दोषान्तरमाह ॥ कुण्डेति । सत्यपि बदराणां
 कुण्डाश्रितत्वे तदभेदस्याभावेन तदत्यन्ताभेदस्य दूरापास्तत्वादिति भावः । ननु भेदाभावस्यैव साध्यत्वान्न साध्यवैशिष्ट्यमित्याशङ्कते ॥ अभेदे-
 नेति ॥ अनस्युपगमादिति । परेणेति शेषः । तथा च भेदाभावस्यैव साध्यत्ववत्साधनत्वस्यापि प्रसक्त्या साध्यवैशिष्ट्यप्रसङ्गात्सिद्धसाधनत्वं
 सन्दिग्धासिद्धिर्वेति भावः ॥ अभ्युपगमेऽपीति । तादात्म्यमेवाभेद इति स्वीकृत्येति शेषः ॥ बाधादिति । तन्तुपटयोर्भेदस्य ह्युपादानत्वेन तु
 द्वयमित्यादिना साधितत्वादुत्तरत्र साधयिष्यमाणत्वाच्च तदभावसाधने बाध इत्यर्थः ॥ एवमिति । अत्यन्ताभेदवादिनस्तव मत इति शेषः ॥
 करणत्वकर्मत्वयोरिति । उपादयिते वस्तुत्वेनेति करणव्युत्पत्त्येनोपादानशब्देन करणत्वस्योपादातुं योग्यमुपादेयमिति कर्मसाधनेन चेतनकर्म-
 स्वस्य लब्धत्वात्करणत्वकर्मत्वयोरित्युक्तमिति ध्येयम् ॥ भेदनियमादिति । अन्यथा लक्षणाविरोधप्रसङ्गादिति भावः ॥ उपपत्त्यत इति ।

तथा चान्यथासिद्धत्वाच्च तेनात्यन्तभेदसाधनं सम्भवतीति भावः ॥ गुरुत्वान्तरेति । गुरुत्वान्तरकार्यावयवस्यदर्शनमित्यर्थः ॥ भवेद्भ्यतीति ।
तथा चान्यथासिद्धत्वाच्चैतदप्यत्यन्ताभेदसाधकमिति भावः ॥ एतेनेति ॥ उद्धवो नामोत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वेति विकल्पदूषणनिराकरणप्रकारेणेत्यर्थः ।
अस्मकार्यवादास्य साधितत्वेन सत्कार्यवादास्य दूषितत्वेन चाभूत्वाभावित्वरूपकार्यत्वस्य सिद्धतया तदासिद्धव्यप्रसक्तेरिति भावः । कुतस्य चर्चस्योद्घाट्य-
त्वरिहाराय मूलारूढतां दर्शयति ॥ तदिदमिति ॥ छ ॥

अ०—न च काचित्प्रमोक्तार्थे श्रुतिरेव प्रमा हि नः ॥ आप्तत्वमुक्तमार्गेण वक्तुर्नैवोपपद्यते ॥ अप्रामाण्यस्यैव तत्त्वस्य
स्वीकारादपि मायिवत् ॥ स्वोक्ताखिलनिषेधो स्यान्न च किञ्चित्प्रसिध्यति ॥

सु०—तदेवं पटाद्युत्पत्तौ चेतनस्य कुविन्दादेः प्रवृत्तेरुपलम्भात्तद्दृष्टान्तेन महदाद्युत्पत्तेरपि चेतनेच्छाधीनत्वमित्येवं स्वपक्षं
प्रसाध्य परपक्षनिरासार्थं रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति सूत्रं व्याख्यातुं पठिभारवयति ॥ न चेति । न केवलमस्मान्मते
प्रमाणसद्भावः । किन्तु साङ्ख्योक्तार्थे प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वे किमपि प्रमाणं नास्ति । तथा हि । किमत्र प्रत्यक्षं
प्रमाणं स्यादुत आगमोऽथवाऽनुमानं वा । नाद्यः । तद्व्यस्मदादीनां वा योगिनां वा । न प्रथमः । अस्यार्थस्यातीन्द्रियत्वात् । न
द्वितीयः । असिद्धेः । न ह्येवं योगिनः पश्यन्तीत्यस्माकं प्रमाणमस्ति । नाव्यागमः । स ह्यपौरुषेयः पौरुषेयो वा स्यात् । नाद्य
इत्याह ॥ श्रुतिरेवेति । श्रुतिर्नोऽस्माकमेव मते प्रमा हि । सर्वोऽपि हि श्रुतिरीश्वरमेव स्वातन्त्र्येण सकलजगत्कारणं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं
प्रतिपादयति । प्रधानं च तदायतसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिमत्तदधिष्ठितं जगदुपादानमात्रमिति । तथा हि । यः सर्वज्ञः सर्ववित् । यो योनिम-
यितिष्ठत्येक इत्यादि । तथा च श्रुतिः परस्य प्रतिपक्षभूतैव । पौरुषेयोऽपि किं स्मृतीतिहासपुराणलक्षणः । उत साङ्ख्याचार्यप्रणीतः ।
नाद्यः । तस्याप्यस्मन्मतानुसारित्यात् । प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास भगवान्सृष्ट्यर्थं जगतो विभुरित्या-
दिवचनात् । न द्वितीयः । तत्प्रामाण्यस्यासम्भवेः । आप्तोक्तत्वेन तत्प्रामाण्यसिद्धिरिति चेत्त्राह ॥ आप्तत्वमिति । उक्तमार्गेण

श्रुतिरेव प्रमा हि न इत्युक्तरीत्या श्रुतिविरुद्धभाषित्वादित्यर्थः । वक्तुः साङ्ख्यप्रणेतुः । यद्वेत्तेषां चानुपलब्धेरित्युक्तमार्गेण । साङ्ख्यशास्त्रेऽपि ह्याख्यायिकासु योग्यानुपलब्धिबाधिता बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते । अथवाऽचिप्रलम्भस्तज्ज्ञानमित्याद्युक्तमार्गेणास्त-
 त्वनिश्चायकप्रमाणभावादित्यर्थः । कपिलो वासुदेवाख्यस्तन्त्रं साङ्ख्यं जगाद ह । ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो भुव्यादिभ्यस्तथैव च ।
 तथैवासुरये सर्ववेदार्थपरिबृंहितम् । सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह । साङ्ख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्कपरिबृंहितमिति पुराणा-
 वतमार्गेणति वा । कपिं प्रभूतं कपिलमित्यादिश्रुत्युदाहरणमप्यनेनैव निरस्तम् । एतेनैवागमायोगिप्रत्यक्षवगम इत्यपाकृतम् । न केवलमु-
 क्तमार्गेणस्तत्त्वानुपपत्तिः । किन्नामानुपपन्नभाषित्वादीत्याह ॥ अप्रामाण्येति । अपिशब्देन प्राध्याप्यस्वतस्त्वगपि समुच्यते । ज्ञानानां
 प्रामाण्यप्रामाण्यं च ज्ञानकारणमात्राधीनोत्पत्तिकमिति स्वीकरोति साङ्ख्यः । तच्चानुपपन्नमित्यतोऽप्यसौ नास्तः । कथं प्रामाण्या-
 प्रामाण्ययोः स्वतस्त्वमनुपपन्नमित्यत आह ॥ स्वायिवादिनि । प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वे साङ्ख्यप्रत्यक्षवचनेनोत्पन्नं ज्ञानं
 प्रमाणप्रमाणं चेत्युभयात्मकं वा स्यात् । परस्परविरोधेनोभयविकलं वा ज्ञानमात्रमुत्प (धेत) द्यत । निःस्वभावस्य ज्ञानस्यानुपपत्त्या
 नोत्प (धेत) द्येत वा । आद्ये सदसद्विलक्षणं विषयं मन्यमानो मायावादी यथा स्वोक्तानिपेक्षी सद्विलक्षणमित्युक्त्या प्राप्तस्यासत्त्वस्य
 स्वयमेवासद्विलक्षणमिति निषेधात् । असद्विलक्षणमित्युक्त्या च प्राप्तस्य सत्त्वस्य स्वयमेव सद्विलक्षणमिति निषेधात् । तथा सा-
 ङ्ख्योऽपि स्वोक्ताखिलनिपेक्षी स्यात् । तद्वाक्यजनितज्ञानस्य याथाार्थ्ये हि प्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादिकोऽर्थो यो लब्धः स एवार्थ-
 स्तस्यायाथाार्थ्ये निषिद्धः स्यात् । अयाथाार्थ्यस्य विषयविपर्ययासानतिरेकात् । उभयस्वतस्त्वे वस्तुनो विरुद्धाकाद्वयालिङ्गितत्वं प्रस-
 ज्येतेति भावः । मायाशब्दस्य ग्रीष्मादित्वान्यायीति साधु । नन्वेवमपि याथाार्थ्येन प्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादिकोऽर्थस्तावत्सिद्ध्यतीत्यत
 आह ॥ न चेति । न हि परस्परविरोधे किमपि सिद्ध्यतीति भावः । तर्हि प्रामाण्यस्य का गतिरिति चेत् । अप्रामाण्येऽपि दीयतां
 दृष्टिः । द्वितीये दोषमाह ॥ न चेति । ज्ञानं हि यथावस्थितमयथावस्थितं वाऽर्थं विषयीकुर्यात् । तृतीयप्रकारानिरूपणात् । तथा च

प्रामाण्याप्रामाण्यविकलं ज्ञानमयः शलाकावदविषयमेव स्यात् । एवञ्च न साङ्ख्यवचनात्किञ्चित्प्रासिद्धयतीति । तृतीये तु जगदा-
न्यमेव स्यादित्याह ॥ न चेति । स्यादेतत् । यदा ज्ञानकरणं गुणोपेतं तदा तदीयायामप्रामाण्यजननशक्तौ गुणेन प्रतिवद्वायां
प्रमाणज्ञानमेवोत्पद्यते । यदा तु दोषोपेतं तदा दोषेण प्रामाण्यजननशक्तौ प्रतिवद्वायामप्रमाणज्ञानमेवोत्पद्यते । न हि किमपि करणं
युगपदुभयोपेतमुभयविकलं वा सम्भवति । येनोक्तदोषः स्यादिति । उच्यते । किमर्थमित्यं कल्प्यते । ज्ञानस्योभयाकारत्वप्रसक्तो-
रिति चेत् । तत्प्रसक्तिरपि कुतो नाभ्युपगन्तव्या । विरोधभयादिति चेत् । करणेऽभ्युपगम्यव्यक्तिविरोधात्कुतो न विभेषि । यदपि
विरुद्धकार्यद्वयजनकं करणं तत्सदकारिसाहित्याहितशक्तिकमेव । प्रकृते च तथाऽभ्युपगमे द्वयोरपि परतत्त्वापत्तिः । किञ्च वचनेन कौ
गुणदोषौ । आप्तानाम्प्रत्यक्षणीतत्वे इति चेत् । तर्ह्यभयाभावाद्देवाक्येनोभयात्मकमनुभयात्मकं वा ज्ञानमुत्पद्येत । नोत्पद्येत वा ।
अनाप्तप्रणीतत्वं गुण इति चेत् । तर्ह्येताप्रणीतत्वं दोषोऽपि किञ्च स्यादिति स एव प्रसङ्गः । एतेन साङ्ख्याचार्यवचनं स्वतः एव
प्रमाणं किमाप्तिनिश्चयेनेत्यपि निरस्तम् । अप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वेनोक्तसकलदोषापत्तेः । अथ महाजनपरिग्रहात्तत्प्राप्यनिश्चय इति
चेन्न । पूर्व्यार्थत्वेऽसिद्धेः । बह्वर्थत्वे सव्यभिचारत्वात्सन्दिग्धासिद्धयेति । मा भूत्प्रकृतिकारणत्वे प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षं प्रमाणम् । मा च
भूद्गमः । अनुमानं तु भविष्यति । यथोक्तम् । भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च कारणकार्यविभागादविभागैश्चरू-
प्यस्येति । अयमर्थः । कारणकार्यविभागादविभागैश्चरूप्यस्य मूलकारणमस्त्यव्यक्तम् । यथा कूर्मशरीरे सन्त्येवाङ्गानि ततो विभज्यन्ते
तस्मिन्नेवाव्यक्तीभवन्ति । एवं कारणान्मृत्पिण्डाद्धेमपिण्डाद्वा कार्याणि घटमुकुटादीनि विभज्यन्ते । सन्त्येव च पृथिव्यादीनि कारणान-
तन्मात्रात् । सन्त्येव च तन्मात्राण्यहङ्कारात् । सन्त्येव चाहङ्कारो महतः । सदेव च महत्परमाव्यक्तादिति । सोऽयं कारणात्परमाव्य-
क्तात्पारम्पर्येण विश्वस्य कार्यस्य विभागः प्रतिमगं । मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा घटमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्तीति तत्कारणरूप-
मेवानभिव्यक्तघटमुकुटादिकार्यमपेक्ष्याव्यक्तं भवति । एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्रमव्यक्तयन्ति । एवं

तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्त्यहङ्कारमव्यक्तयन्ति । एवमहङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति । महान्यकृतिं स्वकारणं विशति । प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेश इति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव सोऽयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूपस्य नानारूपस्य कार्यस्य । तस्मात्कारणे कार्यस्य सत एव विभागविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्तीति । इतश्च शक्तितः प्रवृत्तेः । कारणशक्तितो हि कार्यं प्रवर्तते । अशक्ता-त्कारणात्कार्यस्यानुत्पत्तेः । शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वाद्व्या । अस्तु तर्हि महः एव परमाव्यक्तत्वमित्यत उच्यते भेदानां परिमाणादिति । महदादीनामव्यापकत्वादव्यक्तकारणकत्वं घटादिवदित्यर्थः । इतश्च समन्वयात् । सुखदुःखमोहसमन्वितानि हि कार्याणि । यानि च यद्रूपमनुगतानि तानि तत्त्वभावाव्यक्तकानि । यथा मृद्धेरूपमनुगता घटमुदुदादयो मृद्धेऽपिण्डाव्यक्तकाः । तस्मादस्ति सुखदुःखमोहात्मकानां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थाव्यक्तं भेदानामिति । यद्यप्येतान्यनुमानान्यव्यक्तस्वरूपं साधयन्ति । तथाऽपि महदादिकारणतयैव तदैतैः सिध्यतीति । अत्र वक्तव्यम् । किमैतैरनुभूतैर्जगदुपादानतामात्रेणाव्यक्तं सिध्यति । उत स्वातन्त्र्येणा (पीति) पि । आद्ये सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि विधेोपादानस्य प्रधानस्याभ्युपगमत्वात् । शरीररूपकरोति ह्यक्तम् ।

टि० — न चेत्याद्युत्तरमात्रे प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वे प्रमाणाभाववर्जनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य स्वगानुपगतेरित्येतत्सूत्रव्याख्या-नार्थं पीठिकारचनरूपत्वाच्च तदिति भावेन वृत्तवर्तिष्यमाणार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्परोत्तरवाक्यं योजयति ॥ तदेवमित्यादिना । अनेन सूत्रार्थतयेति प्रागुक्तं विवृतं भवति ॥ व्याख्यातुमिति । इदं नाचेतनवशमित्यादिनेति शेषः । स्वपक्षे प्रमाणसद्भावसमुच्चयद्योतनार्थत्वाच्च शब्दस्यानर्थ-क्यमित्यभिप्रेत्य समुच्चयप्रदर्शनपूर्वकं परोक्तार्थे प्रमाणाभावोपदर्शनपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ न केवलमिति । प्रमाणसामान्याभावं प्रतिज्ञाय प्रत्यक्षाभावमनुपपाद्य श्रुत्यनुमानरूपतद्विशेषाभावोपपादनमसङ्गतामित्यतस्तत्तिरासस्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वाच्च पृथक् तत्तिरास इति भावेन स्वयं प्रत्यक्षाभावमुपपादयितुं सम्भावितान्प्रक्षान्विकल्पयति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ अस्यार्थस्येति । प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कार-णत्वमित्यस्यार्थस्येत्यर्थः ॥ असिद्धेरिति । अस्मान्यतीति शेषः । तथा च न तेनाप्यस्माकमुक्तार्थसिद्धिरिति भावः । कुतोऽस्माकं तदसिद्धि-

रपीत्यक्ततत्साधकप्रमाणभावादित्याह ॥ न हीति । न तावदेवं योगिनः पश्यन्तीत्यत्रार्थे प्रत्यक्षं मानं सम्भवति । अत्यार्थस्यातीन्द्रियत्वेन तदन-
वकाशात् । नाप्यनुमानम् । तद्व्यतिवद्बलिङ्गाभावात् । नाप्यागमः । वक्ष्यमाणरीत्या तद्रसम्भवादिति भावः । ननु श्रुतिरेव प्रमा हि न इति
श्रुतिप्रामाण्यमुक्त्वा कथं तद्विरुद्धं वक्तुरासत्वासिद्ध्या तदप्रामाण्यवर्णनमित्यतो नैतद्वयं श्रुतिविषयं येनोक्तदोषः । किन्तु भिन्नविषयकमित्याभि-
प्रेत्य तथोक्तवाक्यद्वयं योजयितुं सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षनिरासपरतयाऽऽद्यवाक्यं योजयति ॥ नापीति । ननु श्रुतितुल्यतयाऽनु-
प्रमाणमेतानि ब्रह्मयुक्तित्वचरित्यत इत्यादिना प्रत्यक्षादेरपि प्रामाण्याभ्युपगमात्कथं श्रुतिरेव प्रमा हि न इत्युक्तिरित्यतोऽत्रावधारणस्य भिन्नक्रमत्वेन
यथास्थितसम्बन्धानाश्रयणानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य भिन्नक्रमतया तद्योजयति ॥ श्रुतिरिति । कथं श्रुतेः स्वपक्षमात्रसाधकत्वेत्यत आह ॥ सर्वोऽपि
हीति । तत्र सर्वज्ञादिविशिष्टतथेश्वरप्रतिपादिकां श्रुतिमुदाहरति । तथा हि ॥ यः सर्वज्ञ इति । प्रधानस्येश्वरायत्तत्वाप्रतिपादितां श्रुतिमुदाहरति
॥ यो योनिमिति । ननु स्मृतीतिहासादिरूपारूपैवेयागमस्य श्रुतिमूलतथेश्वरस्य सर्वज्ञादिनाऽऽपि मूलतया च प्रामाण्याभ्युपगमादासत्त्वमुक्तमागोणेभ्यु-
त्तरग्रन्थानुपपत्तिरित्यतो न स्मृत्यादिविषयं तत्किन्तु साङ्ख्यागमविषयमेवेति नानुपपत्तिरिति भावेन तर्हि माऽस्तु साङ्ख्यागमः प्रमाणं स्मृत्यादिरूपस्या-
गमः प्रमाणं भवेदेवेति न परोक्तार्थस्याप्रामाणिकत्वसिद्धिरित्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षस्य परेणावस्तव्यतां चोपपाद्य
द्वितीयपक्षनिरासतयोत्तरमूलं योजयितुं विकल्पद्वयं तावदाह ॥ पौरुषेयोऽपीति । स्वमतानुसारितामेव प्रमाणेनोपदर्शयति ॥ प्रकृतमिति । उक्तमा-
गोणेति भाव्ये सामान्योक्तिर्नानाप्रकारोपसंहारायेति भावेनानेकधा व्याख्याति ॥ श्रुतिरेवेत्यादिना । भिन्नेनोक्तं भवतीत्यत आह ॥ श्रुतिविरुद्धेति ।
असिद्धे परिहरति ॥ साङ्ख्यशास्त्रेऽपीति । अथेवेति पक्षेऽपि प्रायमाह ॥ आप्तत्वमिति । ननु ऋषिं प्रसूतं कपिलं यत्तत्र यत्रैव शनैर्निवर्त-
जायमानं च पश्येत् । सुखादन्तास्पालनाल्लापनाच्च यं वै देवं कपिलमुदाहरन्तीति बाप्रव्यश्रुतिरेव साङ्ख्यशास्त्रप्रणेतुरासत्त्वनिश्चायिकाऽस्तीति
कथं तन्निश्चायकप्रमाणभाव इत्यत उक्तमागोणेतत्प्रकारान्तरेण योजयति ॥ कपिल इत्यादिना । भिन्नं व्याख्यानस्य प्रयोजनमित्यत उक्त-
शङ्कानिरास एवेत्याह ऋषिं प्रसूतं कपिलमित्यादिश्रुतिवचनमपीति ॥ अनेनैवेति । उक्तमागोणेत्यस्य पुराणोक्तमागोणेति व्याख्यानैनेत्यर्थः ।

कापिलो वासुदेवाख्य इत्युदाहृतपुराणवाक्यानुसारेण ऋषिं प्रसूतमित्युदाहृतश्रुतिवचनस्य भगवदवतारकापिलपरत्वेन त्वदभिमतसाङ्ख्यप्रणेतृकापिल-
 परत्वाभावात् तेन तस्य सार्वज्ञादिसिद्धिरिति भावः ॥ एतेनैवेति । अपौरुषेयगामस्योक्तरीत्या परं प्रति प्रतिकूलत्वापौरुषेयस्यापि स्मृतीति-
 हासादेरसन्मतानुसारिखात्तदन्यस्य साङ्ख्याचार्यप्रणीतागमस्य ग्रामाण्यस्यैवासम्भतेर्नागमावष्टम्भेनापि प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वविषय-
 कयोगिप्रत्यक्षसिद्धिरिति भावः । आप्तत्वमुक्तमार्गेणेत्येनैव साङ्ख्याचार्यप्रणीतागमस्याप्रामाण्यव्युत्पादना किमप्रामाण्यस्वतस्त्वस्येत्युत्तरवाक्ये-
 नेत्यत आप्तत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तरोपदर्शनार्थत्वात् तदिति भावेन तत्स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ न केवलमिति ॥ अपिशब्दे-
 नेति । अनेनाप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वीकारादपित्यपिशब्दो न केवलमनुपपन्नभाषित्वरूपहेत्वन्तरसमुच्चयार्थः । किन्तु व्याहृतभाषित्वोपपादक-
 प्रामाण्यस्वतस्त्वस्वीकास्यापि समुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति ॥ सद्विलक्षणमित्युक्त्या प्राप्तस्येति । भावस्य तु निषेधेऽपि नाभावस्य निषेधन-
 मिति न्यायादिति भावः ॥ इत्युक्त्या च प्राप्तस्येति । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायादिति भावः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य
 परिहरति ॥ उभयस्वतस्त्व इति । अस्मायामेधासज्जो विनिरिति मायाशब्दात् विनिप्रत्ययश्रवणात्सति तस्मिन्मायावीति भवितव्यम् । मायाीति
 तु कथमित्यतो विनिप्रत्यये सति मायावीतिवद्वीढ्यादित्वाव्रीढ्यादिश्चेतीतिप्रत्यये सति मारीत्यपि साधित्याह ॥ मायाशब्दस्येति । ब्रह्मादित्थं
 चास्य तद्गणपठितत्वादित्यवधेयम् ॥ सिध्यतीति । तेन विना ज्ञानयाथार्थ्यानिर्वाहादिति भावः ॥ न हीति । अन्यथा सदसद्विलक्षणत्ववादेऽपि
 यस्मिन्निश्चिदेकसिद्धिप्रसक्तेरिति भावः ॥ तर्हीति । जगत्कारणत्वादिना विना याथार्थ्यानिर्वाहात्प्रकृतेर्जगत्कारणत्वाभावे तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य
 याथार्थ्यमेव न स्यादिति भावः । जगत्कारणत्वाभावादिना विनाऽयाथार्थ्यानिर्वाहात्प्रकृतेर्जगत्कारणत्वे तद्वाक्यजनितज्ञानस्यायाथार्थ्यमपि न
 स्यादित्यपि सममित्याह ॥ अप्रामाण्येऽपीति । परस्परविरोधेनेति प्राग्विकल्पितद्वितीयतृतीयपक्षदूषणपरतयाऽप्येतदेव भाष्यमुपन्यस्य व्याख्या-
 तुमाह ॥ द्वितीय इत्यादिना ॥ करणेऽपीति । ज्ञानस्योभयाकारताया विरुद्धत्वस्वरूपस्यापि विरुद्धाकारद्वयजननानुकूलशक्तिद्वयवत्ताया अपि
 विरुद्धत्वादिति भावः । अनेन किञ्चित्करणे विरुद्धं शक्तिद्वयं न सिध्यतीति मूल्योजना सूचिता भवति । नन्वेवं दावदहनदग्धेवत्रबीजादौ

विरुद्धकार्यद्वयजनकशक्तितद्वयसमावेशोऽपि न स्यादित्यतो न तत्रापि शक्तिद्वयं युगपदस्ति । किन्तु दाहादिलक्षणसहकारिसामर्थ्यायवृशक्तिनाशानन्तरमेव तत्र शक्त्यन्तरमिति नानुपपत्तिरित्याह ॥ यदुपपीति । तर्हि तद्वदेव प्रकृतेऽपि गुणदोषरूपसहकारिसाहित्याहितशक्तिकं कारणमेव विरुद्धकार्यद्वयजनकमित्यास्त्वित्यत आह ॥ प्रकृते चेति । तथा चोभयं स्वत इति सिद्धान्तमङ्ग इति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु गुणदोषयोरपि परस्परं दुर्निरूपत्वात् तदाहितशक्तिकस्य कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजनकता स्वीकारार्हत्वाशयेनाह ॥ भिन्नेवेति । प्रमाणमेवाप्रमाणमेव वा ज्ञानमुत्पद्यत इति नियमहेतोरुणस्य दोषस्य चाभावादिति भावः । प्रामाण्यहेतोरुणस्याभावेऽपि प्रामाण्ये प्रामाण्यहेतोर्दोषस्याभावेऽप्यप्रामाण्यं स्यादिति वेदजन्यज्ञानमुभयात्मकमप्रामाण्यहेतोरनाप्तप्रणितित्वस्याभावेनाप्रामाण्याभावे च प्रामाण्यप्रयोजकस्याप्तप्रणितित्वस्याभावेन प्रामाण्यमपि न स्यादित्यनुभयात्मकं वा ज्ञानमुत्पद्येतेत्यर्थः । नोत्पद्यते तेवेति परस्परविरोधेनोभयात्मकज्ञानायोगाद्विस्वभावस्य च ज्ञानस्यानुत्पत्तेर्नोत्पद्येतेत्यर्थः ॥ अनाप्तेति । तथा च वेदवाक्येन प्रमाणज्ञानस्योत्पत्तिरुक्तेति भावः ॥ तर्हीति । वेदे आप्ताप्रणितित्वरूपदोषस्य सत्त्वादप्रमाणज्ञानस्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अस्त्येवमित्यत आह ॥ स एवेति । अनाप्ताप्रणितित्वरूपगुणस्येवाप्ताप्रणितित्वरूपदोषस्यापि वेदे सत्त्वेन वेदजन्यज्ञानस्योभयात्मकं वा ज्ञानमुत्पद्येत नोत्पद्येत वेद्युक्त एव प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ उभयात्मकमनुभयात्मकं वा ज्ञानमुत्पद्यत नोत्पद्यत वेद्युक्तसकलदोषा इत्यर्थः ॥ तस्याप्रामाण्येति । साङ्ख्याचार्यप्रणीतागमप्रामाण्येत्यर्थः । किमत्र महच्छब्देन पूज्यताऽभिमतता सङ्ख्याप्रकरणे वेति विकल्पद्वयं ममसि निधायाद्यं दूषयति ॥ पूजार्थत्वंमिति ॥ असिद्धेरिति ॥ साङ्ख्यागमपरिगृहीतृणां पूज्यत्वस्य परं प्रथमसिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ बद्धर्थत्वमिति । बौद्धागमादाविति शेषः । देशविशेषे तस्यापि बहुजनपरिगृहीतत्वादिति भावः । ननु बौद्धागमादिव्याघृतस्य बहुमतजननपरिगृहीतत्वस्य हेतुतया विवक्षितत्वात् बौद्धागमादौ व्यभिचार इत्यत आह ॥ सन्दिग्धासिद्धेयेति । जनानामितया परिज्ञानस्याशक्यतया त्वदागमपरिगृहीतृणां बौद्धागमपरिगृहीतजनोपेक्षया बहुमतत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ मा च भूदिति । मा भूच्चेति सम्बन्धः । किन्तुदनुमानमित्यतस्तत्सङ्ग्रहस्यां कारिकां पठति ॥ यथोक्तमिति ॥ कारणमस्यव्यक्तमिति । अनेन कारणमस्यव्यक्तं

प्रवर्तते । त्रिगुणतः समुदायाच्चेत्युत्तरकारिकास्थस्य कारणमस्त्यव्यक्तमित्यस्य न केवलमुत्तरवाक्येऽन्वयः किन्तु पूर्वकारिकायामपीति न साध्या-
 नुक्तिदोष इत्युक्तं भवति । तत्र कारणकार्यविभागादिति हेतुमुपपादयितुं दृष्टान्तं तावदाह ॥ यथा कूर्पेति । तत इत्यतः परं निरसरन्तीति
 शेषः । विभज्यन्त इदं कूर्मशरीरेमेतान्यस्याङ्गानीत्येवं प्रतीयन्ते सन्त्येवेत्यभिव्यक्त्युपपादनाद्योक्तम् । तस्मिन्नेवेत्यतः परं पूर्वं निविशमानानीति
 शेषः । एवं दृष्टान्तमुक्त्वा विभागरूपहेतुमुपपादयति ॥ एवमिति । घटमुद्युटादीर्नास्त्यतः परं सन्त्येवेति शेषः । कारणतन्मात्रादित्यादौ
 विभज्यन्त इति यथायोगं पूर्णायम् । विभज्यन्त इत्यत्र विभागशब्देनाभिव्यक्तिरभिप्रेता । तेन विभागस्य संयोगार्थकत्वेन संयोगस्याप्यङ्गी-
 कर्तव्यत्वेन संयोगाप्राप्त्यभावाच्चेति संयोगाभावेन कार्यकारणयोरित्यन्ताभेदसाधनमनुपपत्त्वमिति चोद्धानवकाशः । पारम्पर्येणेत्युपलक्षणम् । साक्षा-
 दित्यपि द्रष्टव्यम् । महत्तत्त्वस्य परमाव्यक्तात्पारम्पर्येण विभागाभावात्तत्रापि पारम्पर्यस्य बाहुल्याभिप्रायेण साक्षादुपादानम् । साक्षात्त्वस्य क्वाचि-
 त्कत्वादुपलक्षणत्वेनोपादानमिति ध्येयम् । नन्वयं विभागः प्रलयकालेऽपि कस्मान्न भवतीत्यतः सर्गकालस्यापि विभागकारणत्वात्तदभावाच्च प्रलये
 विभाग इत्याशयेनोक्तं प्रतिसर्ग इति । अविभागाख्यं हेतुमुपपादयति ॥ मृत्पिण्डमित्यादिना । प्रलयकालस्याप्यविभागकारणत्वाच्च मृत्पिण्डकालेऽ-
 पि तत्प्रसङ्गः । नन्वेवं कार्यस्य घटमुद्युटादेरेवाव्यक्तता स्यान्न मृत्पिण्डादेरित्यत उक्तं तत्कारणरूपमेवेति । सत्यं प्रलये कार्यमेवाव्यक्तं भवतीति
 तथाऽपि तद्यत्राव्यक्तं तत्कारणस्वरूपमेवानभिव्यक्तकार्याभेदेनाव्यक्तमुच्यत इति मृत्पिण्डादेरप्यव्यक्तत्वमुपपद्यते । तदिदमुक्तं कार्यमपेक्षेति ।
 एवं स्वापेक्षया तन्मात्राप्यव्यक्तयन्तरीत्यादिकमपि स्वेषामव्यक्तत्वात्त्वाभिन्नं तन्मात्रादिकमव्यक्तयन्तीति व्याख्येयम् । सोऽयमविभागः प्रकृता-
 वित्यत्र साक्षात्पारम्पर्येणेति शेषः । अविभागश्चोक्तरीत्याऽनभिव्यक्तिः । वैधरूप्यस्येति स्वार्थिकः प्यञ्जित्यभिप्रेत्याह ॥ नानारूपस्येति ।
 हेतुद्वयं निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ अव्यक्तत्वादन्त्येति । सत्कार्यपक्षे कार्यव्यक्तताया अन्यस्याशक्तौ प्रमाणभावादयमेव हि सिकताभ्य-
 स्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमनगतावस्थं न सिकतास्त्विति भावः ॥ महत एव परमाव्यक्तत्वमिति । उक्तहेतूनां महत
 एवाव्यक्तत्वसाधकत्वसम्भवाच्च ततः परेणाव्यक्तेन किमपि कृत्यमिति भावः । भेदानामित्यस्यार्थो महदादीनामेवेति । परिभाणादित्यस्य परिमित-

स्वादित्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ अव्यापकत्वादिति ॥ घटादिवदिति । अत्रायं प्रयोगः । विवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः परिमितत्वादय-
टादिवत् । न च दृष्टान्तासङ्गतिः । घटादयो हि परिमिता मृदाद्यव्यक्तकारणा दृष्टाः । कार्यस्याव्यक्तावस्थाया एव सर्वत्र कारणत्वोक्तेः ।
यच्च महतः कारणं तत्परमाव्यक्तम् । परतराव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावादिति भावः । भिदानां सरूपतासमन्वय इत्यभिप्रेत्य सरूपतामुपदर्श-
यति ॥ सुवेति । सुखदुःखमोहस्वभावान्तर्यर्थः । सुखदुःखमोहसमन्विततया बुद्ध्यादीनां प्रतिभासात् । न च सुखं घट इत्याद्यनुपलम्भाच्च
तदालम्बेनानुगतिरिति वाच्यम् । घटविषया हि बुद्धिस्तमनुकूलं प्रतिकूलं वा गोचरयतित्यनुवृत्त्युपपत्तेरिति भावः । इयमत्र पेरणां रीतिः ।
प्रत्येकं भावाब्धैर्गुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मैत्रदारेषु रूपयौवनकुलशालिसम्पन्ना पद्मावती नाम काचन स्त्री स्वामिनं मैत्रं सुखीकरोति । तत्तस्य
हेतोस्तं प्रति तस्याः सुखस्वरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नी दुःखीकरोति । तत्तस्य हेतोस्ताः प्रति तस्या दुःखस्वरूपसमुद्भवात् । चैत्रस्य तु
क्षेणस्य तामविदितमोहो विषादः । कस्य हेतोस्तं प्रति तस्या विषादस्वरूपसमुद्भवात् । पद्मावत्या च सर्वे पदार्था व्याख्याता इति सिद्धं सर्व-
पदार्थानां सुखदुःखमोहात्मकत्वमिति । ननु चेतावता सुखदुःखाद्यात्मकस्वारब्धत्वसिद्धिरित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति ॥ तस्मादिति ।
सुखदुःखमोहात्मकानामिति यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं यद्दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजो यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तम इत्येवं सुखदुःखमोहात्मका-
नां सत्त्वरजस्तमसामित्यर्थः ॥ साम्यावस्थेति । गुणप्रधानमाधं विहाय स्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः ॥ यद्यपीति । विभागाविभागादिनोक्तरीत्या
कूर्मरारारादिवदनभिव्यक्तकार्यावस्थैकवस्तुमात्रसिद्धिरिति भावः ॥ तथाऽपीति । कार्याणामव्यक्तावस्था कारणमेवेति साङ्ख्यैरङ्गीकारादिति
भावः । ननु च सिद्धमाधनत्वेनैव भेदानां परिमाणादिति शङ्कितानुमानस्य निराससिद्धेन सूत्रेण प्रयोजनमिति किं तद्याख्यानपरोत्तरभाष्येऽप्या-
शङ्क्य कारणत्वमात्रेण प्रधानस्योक्तानुमानैः सिद्धिपक्षे तत्प्रसक्तावपि स्वतन्त्रकारणत्वेनोक्तानुमानैस्तस्मिन्निर्दिष्टपक्षे तदप्रसङ्गात्तद्विरासकतया सूत्र-
स्यार्थवत्त्वात्तद्याख्यानरूपोत्तरभाष्यं योजयितुं विकल्पप्रकारप्रदर्शनपूर्वकमाधं पक्षं बहिरेव दूषयति ॥ अत्र वक्तव्यमिति । कुतः सूत्रकारयप्रधा-
नाद्यभ्युपगमसिद्धिरित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्यभिप्रेत्य तदुपन्यस्यति ॥ शरीररूपकेति ह्यक्तमिति ।

अ०—इदं नाचेतनवशं वस्तुत्वात्प्रातिपक्षवत् ॥ इत्येव प्रातिपक्षस्य केन मूलानुमा भवेत् ॥ स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवा-
चेतने कुतः ॥ अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यमिति चात्मप्रमाहृतम् ॥ स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः ॥ कुत इच्छा चेत-
नस्य सेच्छं चेतिकमेचेतनम् ॥

सु०—द्वितीयं निराकर्तुं सूत्रम् ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ इदमिति । महदादिकार्यामित्यर्थः ।
अचेतनवशं स्वतन्त्राचेतनाधीनोत्पत्तिकम् । प्रतिपन्नवत् । प्रधानवत् । आस्तां तावद्गुणान्तरमिति प्रत्यनुमानेनैव प्रतिपिद्धस्य प्रधा-
नस्वातन्त्र्यस्य मूलानुमासाधकानुमा केन सामर्थ्येन भवेत्प्रमाणमिति शेषः । मूलानुमेति वाऽऽवर्तनीयम् । किमाक्षेपे । अकार्यत्व-
मत्रोपाधिरिति चेन्न । पटादौ साध्याव्याप्तेः । पटादेः कुविन्दाद्यधिष्ठिततन्त्वादिकार्यत्वस्यान्यव्यतिरेकाभ्यामुपलम्भात् । एवं प्रधा-
नस्य रचनायाः स्वतन्त्रप्रवृत्तेरनुमानविरोधेनानुपपत्तेर्नानुमानं तत्र प्रमाणमिति सूत्राक्षरयोजनां मनसि निधाय सूत्रतात्पर्यमुक्तम् । इदानीं
तामेव विवृण्वन्त्यतिपक्षान्तरमाह ॥ स्वतन्त्रेति । चशब्दोऽनुमानान्तरसमुच्चये । कुत एवेत्यन्यथः । अयमत्र प्रयोगः । प्रधानं स्वत-
न्त्रप्रवृत्तिराहितम् । अचेतनत्वात् । तन्त्वादिवदिति । नन्वचेतनत्वेऽपि प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरस्तु को विरोधः । तथा च विपक्षे
बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यत आह ॥ अचेतनत्वमिति । तावदेव ह्येनाशङ्कनीयम् । यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्ववचनस्व-
क्रियास्वन्यायप्रमाणान्तरविरोधो न प्रादुष्यात् । न हि कश्चिदेवं शङ्कते । मूकोऽपि वक्ता किन्न स्यात् । शब्दो प्रतिपादकः किन्न
भवेत् । अनुमानत्वादनुमानमात्रप्रमाणं कुतो न स्यात् । अग्निरनुष्णः कुतो न भवेदिति । न ह्येषा शङ्कापिशाची कदाचिच्छान्ति-
मुपगच्छति । तस्मादेवमाशङ्कमानो न लौकिको नापि परीक्षक इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः । प्रकृते चाचेतनत्वं स्वातन्त्र्यं चात्मप्रमाहृतम् ।
स्वव्याहृतं प्रमाणविरुद्धं च । तस्मादचेतनत्वेऽपि स्वतन्त्रप्रवृत्तिरस्तु प्रधानस्येति शङ्कैव नोत्पत्तुमर्हतीति किमत्र बाधकोपन्यासेनेति ।
नन्वचेतनस्य स्वातन्त्र्यशङ्कायां कथं स्वव्याहतिः । न हि स्वातन्त्र्यं नाम चैतन्यम् । नाप्यचेतनत्वं नामास्वातन्त्र्यम् । कथं च प्रमाण-

विरोध इत्यतः स्वव्याघातं तावदुपपादयितुं स्वातन्त्र्यं व्याख्याति ॥ स्वेच्छेति । प्रवृत्ताविति शेषः । विदो विदुरित्यनेन सकल-
विदुस्तत्सम्मतमेतदित्याह । अत एव हि स्वातन्त्र्यभावाद्वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिकर्तृत्वव्यवहारो गौण इति सर्वे प्रतिपन्नाः । तथाऽपि कार्यं
स्वव्याहतिः । न ह्यचेतनत्वं नामेच्छाविरहः । किन्नाम चेतन्यविरह इत्यत आह ॥ कत इति । अचेतनस्येच्छा कुतः कारणाज्जा-
यते । न कुतश्चित् । ज्ञानमेव हीच्छाया जनकमित्यर्थः । तथाऽपि क्रियमित आह ॥ सेच्छं वेदिति । सेच्छं चेदङ्गीकृतं तदा
तदचेतनं किं चेतनमेवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अचेतनमपि प्रधानं स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिमदस्त्विति वदताऽचेतनमिच्छावदस्त्वित्युक्तं
स्यात् । सेच्छानुसारित्वस्य स्वातन्त्र्यशब्दार्थतया सर्वसम्मतत्वात् । अचेतनस्येच्छावत्त्वमङ्गीकुर्वणेन चेतनत्वमप्यङ्गीकर्तव्यं स्यात् ।
अन्यव्यतिरेकाभ्यामिच्छायाः स्वसमानाश्रयचैतन्यकार्यत्वावधारणात् । कार्यङ्गीकारे कारणानङ्गीकारस्यानुचितत्वात् । अचेतनं
चतनामिति च स्फुटा व्याहतिरिति । एतन्तदपि निरस्तम् । अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यं च यदि परस्परव्याहतं तर्ह्यचेतनत्वेन स्वतन्त्रप्रवृ-
त्तिराहित्यसाधने साध्याविशिष्टतादोषः स्यादिति । न ह्यस्माभिरेतन्तत्त्वस्वातन्त्र्ययोर्वन्ध्याऽप्यवतीति तत्साक्षाद्विरोधोऽभिहितः ।
किन्तु स्वातन्त्र्यबलेन चैतन्यं परेणाङ्गी (कार्यानि) कारयित्वाऽनैव स्वातन्त्र्याङ्गीकारेऽचेतनत्वानुपपत्तिरिति बाधकं चोक्तं भवति ।

टि०—॥ व्याचष्ट इति । तात्पर्यत इति शेषः । अचेतनवशात्स्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात्तदभावसाधनेऽप्यसिद्धान्तो बाधश्चेत्यत्र आह
॥ स्वतन्त्रेति । इत्येवेत्येवशब्दस्य व्यर्थत्वविरुद्धार्थत्वे निराकर्तुं तत्तात्पर्यमाह ॥ आस्तामिति । अत्र पक्षे प्रमाणमिति शेषपूर्णं भवतीत्यपरि-
तोषादाह ॥ मूलांशुमिति वेति ॥ अकार्यत्वमिति । उक्तसाध्यवति प्रधानेऽकार्यत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात्साधनवति च महदादौ तदभावेन
साधनव्यापकत्वाच्चेति भावः । उक्तसाध्यवत्यपि घटादावकार्यत्वाभावाच्च साध्यव्यापकत्वेत्यनुपाधित्वमित्याह ॥ घटादाविति । ननु च तत्रो-
क्तरूपसाध्यैवासम्भवेन तदव्यापकत्वमित्यत आह ॥ पटदेरिति ॥ अन्यव्यतिरेकाभ्यामिति । तत्समव्रीचीनप्रत्यक्षेणेत्यर्थः ॥ अनुमानान्त-
रसमुच्चय इति । प्रतिपक्षान्तरसमुच्चय इत्यर्थः ॥ अन्य इति । ततो न व्यर्थत्वविरुद्धार्थे इति भावः । इदं न चेतनवशमित्यस्यैव

स्वतन्त्रवृत्ती रचनेत्यस्यैव यथाश्रुतस्य प्रतिपक्षत्वासम्भवादाह ॥ अयमत्रेति । अचेतनस्वस्वातन्त्र्ययोः स्वव्याहृतत्वादिवर्णनानर्थक्यमाशङ्क्याप्रयो-
 जकताशङ्कापरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । नन्वचेतनत्वमित्यादिमूलेन विपक्षे बाध-
 कानुपन्यासात्कथमप्रयोजकताशङ्कापरिहार इत्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ तावदेव हीति । ननु कुतोऽयं नियम इत्यत आह ॥ न हीति । कश्चि-
 त्प्रेक्षावानिति शेषः । एवं स्ववचनादिविरुद्धम् । स्ववचनस्वक्रियास्वन्यायप्रमाणान्तरविरोधाश्रयशङ्काः क्रमेणोदाहरति ॥ मूकोऽपीत्यादिना । यदर्थ-
 स्वक्रियाविरुद्धादेरनाशङ्कनीयत्वं वर्णितं तदिदानीमाह ॥ प्रकृतिश्चेति । आत्मप्रमाहृतमित्यत्रात्महृतं प्रमाहृतं चेति सम्बन्धमाश्रित्य तदुभयस्वरूपं
 दर्शयति ॥ स्वव्याहृतमित्यादिना । नोत्पत्तुमर्हतीत्यत्र प्रेक्षावत इति शेषः । स्वेच्छानुसारित्वस्य स्वातन्त्र्यरूपत्ववर्णनमि-
 च्छाम्यहमिति । प्रमाणविरोधोपदर्शनं चानर्थकमित्याशङ्क्य प्रतिज्ञातस्ववचनविरोधप्रमाणविरोधव्युत्पादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन स्ववचनविरोधा-
 नुपपत्तिनिरासपरतया तावदुत्तरवाक्यं योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोरोप्रसारादिति भावः । अस्तु तर्हि स्व-
 वचनविरोधरूपैव स्वव्याहृतिरित्याशङ्क्य सा किं स्वातन्त्र्यस्य चैतन्यरूपतयाऽभिमतता किंवाऽचेतनस्यास्वातन्त्र्यरूपतया वेति विकल्पं मनसि
 निधाय नाद्य इत्याह ॥ न हीति । किन्नाम कारकान्तरानपेक्षितत्वमिति नानेन प्रकारेण स्ववचनविरोध इति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ ना-
 पीति । किन्नाम चैतन्यविरह एवेति नानेनापि प्रकारेण स इति भावः ॥ तावदिति । इच्छाम्यहमिति प्रमाणविरोधस्याप्युपपादनत्वादि-
 युक्तम् ॥ प्रवृत्ताविति शेष इति । इच्छापूर्वकर्तृत्वापरपर्यायस्वातन्त्र्यरूपत्वादिति भावः । सकलविद्वत्सम्मतस्यै ज्ञापकमाह ॥ अत एवेति ।
 प्रवृत्तौ स्वेच्छानुसारिताया एव स्वातन्त्र्यशब्दार्थत्वादेवेत्यर्थः । स्वातन्त्र्याभावात् प्रवृत्तौ स्वेच्छानुसारित्वस्यैव स्वातन्त्र्यरूपत्वमावादित्यर्थः । वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिपदेन
 वृक्षेण स्वीयत इत्यादेः परिग्रहः । सर्वे न्यायवाचस्पत्युदयनादयः । प्रवृत्तौ स्वेच्छानुसारित्वस्यैव स्वातन्त्र्यरूपत्वसम्भितरेव वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिकर्तृ-
 त्वव्यवहारस्य वृक्षादीनां प्रवृत्तौ स्वेच्छानुसारित्वाभावेन मुख्यत्वासम्भवात्तृतीयादिप्रयोजकपारिभाषिकवैयर्थ्याकरणाभिमतकारकान्तरानपेक्षस्वरूपा-
 मुख्यकर्तृतायाः सत्त्वादुक्ताविधकर्तृत्वव्यवहारस्य गौणतोक्तिस्तेषां सङ्गच्छते । अन्यथा तु कारकान्तरानपेक्षस्वरूपकर्तृताया वृक्षस्तिष्ठतीत्यादा-

वपि सत्त्वात्तद्व्यवहारस्य गौणतोक्तिरयुक्ता स्यादिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि वृक्षस्याचैतन्यपक्षेऽपि तत्र मुख्यकर्तृत्वाभावात्तद्व्यवहारस्य गौणत्वप्राप्तावपि चैतन्यपक्षे मुख्यमेव कर्तृत्वं सम्भवतीति तद्व्यवहारस्यामुख्यत्ववर्णनमनुचितम् । तथाऽप्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा घटास्तिष्ठति घटेन स्थायित इत्यादिरोपचारिकिव्यवहारत्वेनाभिमतत्वाच्चानुपपत्तिः । अत एव न्यायवाचस्पतिना घटास्तिष्ठतीत्यौपचारिकः प्रयोग इत्येवोक्तमिदं शब्दोक्तम् । वस्तुतश्चैतन्येऽपि वृक्षस्य स्वस्थित्यनुकूलच्छाप्रयत्नसद्भावे मानाभावात् मुख्यकर्तृत्वमिति यथाश्रुत एवायं ग्रन्थः साधुः ॥ तथाऽपीति । अचेतनस्य स्वातन्त्र्योक्त्या सेच्छत्वलोभेऽपीत्यर्थः ॥ कथमिति । अचेतनस्य चैतन्यालभाद्रिति भावः । ननु चैतन्यलभेनैव स्वव्याहतिविकृत्योति न निर्वन्धे कारणमस्ति । स्वातन्त्र्योक्त्या लब्धस्य सेच्छत्वस्य तद्विरहरूपचैतन्यसमर्पकाचेतनपदेन तद्वैरोपेक्ष्यैव स्वव्याहतिसम्भवादित्यतो भवेदेतदेवं यद्यचेतनत्वमिच्छाविरह इति स्यान्न चैतदस्तीत्याह ॥ न हीति । तर्ह्यचेतनत्वं नाम किमिति पृच्छति ॥ किन्नामेति । परिहृरिति ॥ चैतन्येति । ननु तथाऽपि कथं स्वव्याहतिरित्यतः स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिवाक्यैस्त्वतस्त्यार्थस्य स्वव्याहृत्युपपादने उपयोगमाकाङ्क्षाक्रमेण दर्शयन्नेव तामुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति । समानाश्रयेत्युपलक्षणम् । समानविषयेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनुचितत्वादिति । अन्यथाऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः । स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिस्वव्याहृत्युपपादनस्य न केवलमप्रयोजकताशङ्कानिरासः प्रयोजनं किं तर्हि प्रतिपक्षानुमाने दोषान्तरपरिहारोऽपीत्याभिप्रेत्य तत्परतया भाष्ययोजनं सूचयितुमाह ॥ एतेनेति । स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिस्वव्याहृत्युपपादनपरमाप्येनेत्यर्थः । एतदियुक्तमेव निर्दिशति ॥ अचेतनत्वमिति ॥ साध्याविशिष्टतेति । अचेतनत्वास्वातन्त्र्योर्भेदादिति भावः ॥ साक्षादिति । परस्परविरहरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ अङ्गीकारयित्वेति । यद्यप्यनङ्गमङ्गं सम्पद्यत इति कृद्भागेऽभूततद्भावे कृद्भवस्तियोगे सम्पद्य कर्तारि च्विरित्यनेनाङ्गशब्दाच्चिप्रत्यये अस्य च्वावित्यङ्गशब्दस्येति च सति निष्पन्नस्याङ्गीशब्दस्य ऊर्यादिच्चिदाचक्षेति गतिसंज्ञस्य करोतेर्णिचि वृद्धौ रूपत्वे च निष्पन्नकारिशब्दस्य सनाधन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति तस्मात्स्वाप्रत्यये आर्यधातुकस्येङ्गलोदेरितिङागमे गुणायदेशयोश्च भर्तोनिष्पन्नेन कारयित्वेति क्त्वान्तशब्देन कुमातिप्रादय इति सूत्रेण गतिसमासे सति समासेऽनङ्गपूर्वं क्वौ ल्यप् इत्यनङ्गसमासे क्त्वा-

प्रत्ययस्य ल्यबोदेशविधानाल्ल्यपि णेरनिर्दिष्टाति णिलोपेडङ्गीकार्यथैव भाव्यम् । उभयथैव हि क्वो ल्यपनिवृत्तिः । यदि नञ्समासोऽकृत्वेत्वादि-
वत् यदि वा समासाभावः कृत्वेत्यादिवत् । न चानयोरन्यतरस्यास्त्वत्रावकाशः । अनञ्समासत्वात् कुगतिप्रादय इत्यनेन विहितसमासस्य
नित्यतया गतिसमासेन समस्तत्वात् । न च कुगतिप्रादय इत्यनेन विहितस्य समासस्य नित्यत्वे ज्ञापकाभावादसमाससम्भवाच्च ल्यबोदेशप्राप्ति-
रिति वाच्यम् । कुगतिप्रादय इत्यत्र नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्या तस्य नित्यत्वसिद्ध्या समासाभावायोगात् । न चानित्य-
ग्रहणानुवृत्तावपि यथा प्रादिसमासस्यानित्यत्वं तथा गतिसमासस्यापि तद्विविष्यतीति वाच्यम् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येयत्रासमासग्रहणेन
प्रादिसमासस्यानित्यताज्ञापनादनित्यत्वेऽपि गतिसमासस्यानित्यतायां ज्ञापकाभावेन तदसिद्ध्या समासाभावायोगात् । तथा च समासेऽनञ्पूर्वं
क्वो ल्यबिति अनञ्समासे ल्यबोदेशोऽवर्जनीय एव । ततश्चाङ्गीकारयित्वेति टीकाकारयो व्यवहारोऽनुपपन्न इवाभाति । तथाऽप्यङ्गीकारपदम-
व्युत्पन्नमभिप्रेत्य तस्मादङ्गीकारं करोतीत्यङ्गीकारयतीत्यङ्गीकारयित्वेति तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि उक्तरित्या क्त्वाप्रत्यये सति क्त्यान्तेन
समासाभावेन समासेऽनञ्बिति क्वो ल्यबप्राप्तेरङ्गीकारयित्वेति रूपसिद्धिरित्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति ध्येयम् । क्वचिदङ्गीकार्येत्यपि पाठः । स्वव्या-
हृतत्वेनाप्रयोजेन त्वशङ्काया न विपक्षे बाधकोपन्यासापेक्षयुक्तम् । इदानीमङ्गीकृत्याप्रयोजकताशङ्कां तत्र बाधकोवितपरतयाऽपि मूलयोजना-
मभिप्रेत्याह ॥ अनेनैवेति । स्वेच्छानुसारितोभेवेत्यादिभाष्येनैवेत्यर्थः ।

अ०—इच्छाम्यहमिति ह्येव निजानुभवरोधतः ॥ अचेतनेच्छापगता यदि भेदाग्रहोऽत्र च ॥ कथं स न घटस्य स्यात् ।

सु०—एवमेचेतनस्य स्वातन्त्र्याङ्गीकारे स्वव्याहृतिमुपपाद्य प्रमाणविरोधमप्युपपादयति ॥ इच्छामीति । हि शब्देनास्यानु-
भवस्य विश्वजनप्रसिद्धत्वं सूचयति । एवशब्दस्यापागतैवेत्यन्वयः । निजानुभवः साध्यनुभवः । अहमिच्छामीति तावदिच्छात्मस-
म्बन्धिनी साक्षिणाऽनुभूयते । न च सा द्विकर्तृका सम्भवति । क्वायेकस्य व्यापारस्य द्विकर्तृकत्वानुपलम्भात् । ततश्चाचेतनस्येच्छा-
ङ्गीकृता (वेतद) चे (त्त) दनुभवविरोधादचेतनस्येच्छापगता नास्तीति यावत् । इच्छाभावे च स्वेच्छानुसारित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं

दूरोत्सारितमिति भावः । ननु नैवमस्यनुभूतः किन्त्वमहमिच्छा (मीच्छा) मीति व्यवहारमात्रम् । तस्यापि निमित्त भेदाग्रहः । आत्मा हि नित्यो निर्विकारश्चेतन्यमात्रवपुर्न तस्येच्छादिकर्तृत्वमागन्तुकं सम्भवति । किन्त्वन्तःकरणस्यैव प्रसवयर्मत्वात् । तयोश्चात्मान्तःकरणयोर्भेदग्रहादितरेतरधर्मव्यवहारः प्रवर्तते । भेदाग्रहे च निमित्तं सन्निधानम् । यथोक्तम् । तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वं च तथा कर्तव्यं भवत्युदासीन इति । अतोऽनुभवबलाच्चेतनस्यैवेच्छावचनं नाचेतनस्येत्ययुक्तमित्यत आह ॥ यदीति । यद्येवमनुभव एव नास्ति किन्तु व्यवहारमात्रम् । अत्र च व्यवहारे भेदाग्रह एव निमित्तमुच्यते । तदा स भेदाग्रहो घटस्य कथं न स्यात् । व्यवहारहेतुरिति शेषः । इदमुक्तं भवति । स्वप्रकाशानुभावापलापदोषस्तावद्व्यवहारे च निमित्तं नास्ति । न च भेदाग्रहः । विशिष्टव्यवहारस्य तादृशज्ञानकार्यतानियमात् । अन्यथा घटपटावपीतरेतरभेदं न गृहीत इतीतरेतरधर्मसंसर्गव्यवहारः स्यादिति । ननु गृह्यमाणयोर्भेदाग्रहो व्यवहारहेतुर्न तु भेदाग्रहमात्रम् । न च घटपटौ स्वरूपं गृहीतस्तत्कथमितिप्रसङ्ग इति चेत् । किमयं विशिष्टो भेदाग्रहोऽन्तःकरणस्य । उतात्मनः । नाद्यः । तस्याचेतनत्वेन स्वरूपग्रहानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा स कथं विशिष्टो भेदाग्रहो घटस्य न स्यात् । तथा च व्यवहारोऽपि स्यात् । नन्वन्तःकरणेऽस्ति चैतन्यारोपो न घटेऽतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् । किं तस्य निमित्तम् । सन्निधानमिति चेत् । तर्हि सर्वगतात्मसन्निधानं घटेऽप्यस्तीति कथं स न घटस्य स्यात् । ननु न संयोगमात्रं निमित्तम् । किन्तूपकार्योपकारकभावे सति । स चास्यात्मान्तःकरणयोः । पुरुषस्य दर्शनार्थमित्युक्तत्वादिति चेत् । तर्हि घटोऽपि पुरुषस्योपकारक इति कथं स न घटस्य स्यात् । द्वितीये व्यवहारोऽपि किमात्मन उतान्तःकरणस्य । नाद्यः । तस्य निर्विकारस्य व्यवहारक्रियानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा किमिच्छयाऽपराद्धम् । द्वितीयेऽन्यगतेन भेदाग्रहेणान्य (त्र व्य) स्य व्यवहारश्चेत्कथं स न घटस्य स्यात् । किञ्च यदि भेदाग्रहादन्तःकरणधर्म एवेच्छाऽऽत्मनि व्यवहियत इत्यङ्गीक्रियते तदा घटस्याप्यात्मना भेदाग्रहात्पृथुघ्नोदाराकारोऽहमिति व्यवहारः कथं न स्यादिति गृहाभिसन्धेरुत्तरम् । यद्वाऽत्र चात्मान्तःकरणयोश्च स्फुटं प्रतिभासमानभेदयोरपीति हृदयम् । यदि भेदाग्रहः स्यात्तदा

कथं स भेदाग्रहो घटस्यात्मनश्च न स्यादिति योजना । अथैवं वदन्प्रष्टव्यः । भेदाग्रहः किं भेदाग्रहविरोधी न वेति । नेति पक्षे कथं स घटस्यात्मना पदादिना वा न स्यादित्युत्तरम् ।

टि०—॥ सूचयतीति । एतत्सूचनं च तस्यानपलपनीयत्वज्ञापनार्थमिति बोध्यम् ॥ अनुभवविरोधादिति । अहमिच्छामीत्यनुभव-
विरोधादित्यर्थः । यद्यप्यहमिच्छामीत्यनुभवस्येच्छाया आत्मसम्बन्धितामात्रागाहित्वेन तद्वलादिच्छाया आत्मसम्बन्धित्वमात्रमिद्वान्वयचेतने तद-
भावाविषयकत्वात् बाधकत्वं सम्भवति । तथाऽप्येकस्य व्यापारस्य द्विकर्तृकत्वानुपलम्भमनाशनस्याहमिच्छामीत्यनुभवस्याचेतनेच्छाभावग्राहकत्वम-
विरुद्धमित्यभिप्रेत्येवं बाधकोक्तिरित्यवधेयम् । ननु यदि भेदाग्रह इत्याद्युत्तरभाषणमनर्थकम् । न च भेदाग्रहस्य व्यवहारकारणत्वनिराकरणार्थं
तदिति वाच्यम् । भेदाग्रहस्य व्यवहारकारणतायाः परेणावक्तव्यतया तन्निराकरणस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽनुभवविरोधपरिहारार्थं परेण तस्यावक्त-
व्यत्वात् तन्निराकरणपरोत्तरग्रन्थस्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमनुभवविरोधानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु व्यव-
हारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानपूर्वकत्वात्कथमनुभवाभावे तथा व्यवहार इत्यतो मुख्यव्यवहारस्य तत्सापेक्षत्वेऽप्युपचरितव्यवहारस्य तदभावात्स्य चोपचरि-
तत्वात् विशिष्टज्ञानसापेक्षत्वमित्याह ॥ तस्यापीति । नन्वात्मसम्बन्धितयेच्छानुभवत्वमेवास्यभ्युपेत्य तन्मूलकत्वस्यैवोक्तव्यवहारो सम्भवादुपच-
रितस्वमाश्रित्य भेदाग्रहनिमित्तकस्ववर्णनमनर्थकमित्यत आत्मन इच्छासम्बन्धित्वानुपपत्तस्तदनुभवत्वायोगात्तदाश्रणमित्यभिप्रेत्येच्छाया आत्मसम्ब-
न्धिताभावमुपपदयति ॥ आत्मा हीति । हीति नित्यत्वादिकं श्रुतिप्रसिद्धमिति दर्शयति । तर्ह्यकर्तृक्रियाप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य पृच्छति ॥ कि-
न्त्विति । उत्तरमाह ॥ अन्तरिति । तत्र हेतुमाह ॥ प्रसवेति । विकारित्वादित्यर्थः । यद्यन्तःकरणस्याचेतनस्यैवेच्छावत्त्वं कर्तृत्वं च कथं तर्हि
चेतनोऽहं चिकीर्षन्करोमीति कृत्यादेः सामानाधिकरण्यव्यवहारः । चेतनस्याकर्तृत्वात्कर्तृत्वाच्चेतनत्वादित्यतः प्रागुक्तं भेदाग्रहस्येतेतरधर्मव्यवहार-
कारणत्वं तत्स्वरूपोपदर्शनेनाह ॥ तयोश्चेति । आत्मान्तःकरणयोः सन्निधानाद्भेदाग्रहः । ततश्चेतेतरधर्मव्यवहार इत्यत्र तद्वाक्यं पठति ॥ यथो-
क्तमिति । यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणो युक्तिस्तः सिद्धे तस्माद्भेदाग्रहालिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमेतेतनं तदात्मकमन्तःकरणमिति यावत् । चेत-

नादिवदिव चैतन्यवदिव भवति व्यवहियते । तथा गुणस्य सत्त्वाद्यात्मकान्तःकरणस्यैव वस्तुतः कर्तृत्वेऽप्युदासीनः कर्तृस्वरहितश्चेतनः कर्तेव भवति । कर्तेति व्यवहियते । एवं भेदाग्रहादितेतरधर्मव्यवहार एव भवति । न स्विद्यं प्रतीतिर्भेदाग्रेऽपि । बीजं दर्शयितुं तत्संयोगाद्रियुक्तम् । तयोरात्मान्तःकरणयोः संयोगः सन्निधानं तस्मादिति । यद्यप्येतत्कारिका टीकायां भ्रान्तिरियमित्यर्थ इत्युक्तत्वात्प्रतीतिमन्थपेयेतरेतरधर्माभ्यास एव व्याख्यातः । तथाऽप्युक्तरीत्या व्याख्यानमप्यत्र साङ्ख्यानामभिप्रेतमिति तदीयसम्प्रदायानुसारेणास्या उक्तार्थे समतिल्वेनोदाहरणमिति मन्यम् । नन्वित्यादेः सर्वस्याप्याक्षेपस्य मूलारूढतासिद्धयर्थं मूलं तत्परतया योजयति ॥ यद्येवमित्यादिना । विशिष्टव्यवहारस्येति दण्डपुरुषाविति समूहालम्बनव्यवहारव्यावृत्त्यै विशिष्टेति विशेषणम् । ननु गृह्यमाणयोरिति । स्वस्वकर्तृकग्रहणविषययोरित्यर्थः ॥ स्वरूपग्रहेति । स्वाविषयकग्रहणकर्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ व्यवहारोऽपीति । इतरेतरधर्मसंसर्गव्यवहार इत्यर्थः ॥ चैतन्यारोप इति । तेनान्तःकरणं स्वज्ञातृ भावियति । ततश्च तत्प्रयुक्तविशिष्टभेदाग्रहनिमित्तकेतरेतरधर्मसंसर्गव्यवहारो युक्त इति भावः ॥ नातिप्रसङ्ग इति । कथं स विशिष्टो भेदाग्रह इत्यादिनोक्तोऽतत्प्रसङ्ग इत्यर्थः । उक्तरीत्या वैषम्येणातिप्रसङ्गमलम्भूताविशेषासिद्धेरिति भावः । न चैतन्यारोपभावाभावाभ्यामन्तःकरणत्रयैरुक्तं वैलक्षण्यम् । चैतन्यारोपहेतुनक्त्या तदसिद्धेः । तथा हि । संयोगापरपर्यायं सन्निधानमात्रमेतदारोपहेतुतयाऽभिमतं किंवापेकार्योपकारकभावविशिष्टं तदिति विकल्पं मनसि निधाय निमित्तं पृच्छति ॥ किमिति । आद्यं शङ्कते ॥ सन्निधानमभिविदिति । तदुत्तरतया कथं स न घटस्य स्यादिति वाच्यमेव योजयति ॥ तर्हीति । द्वितीयपक्षमुत्थापयति । नन्विति । आत्मान्तःकरणरूपकार्योपकारकताऽस्तीत्यत्र तद्वक्त्यं प्रमाणयति ॥ पुरुषस्येति । एतत्पक्षदूषणपरतयाऽपि कथं स न घटस्य स्यादिति वाक्यं सोपस्करं योजयति ॥ तर्हीति ॥ द्वितीय इति । विशिष्टो भेदाग्रह आत्मन इति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ किमपराद्धमिति । ततश्च निर्विकारतयेच्छाकर्तृत्वनिराकरणानुपपत्तिरिति भावः ॥ द्वितीय इति । अन्तःकरणस्य व्यवहार इति द्वितीय इत्यर्थः । एतत्पक्षदूषणपरतयाऽपि कथमित्यादिमूलं सोपस्करं प्रकारान्तरेण योजयति ॥ अन्यगतेनेति । अन्यगतेन भेदाग्रहेणान्यत्र व्यवहारश्चेदित्येतावानुपस्कारोऽन्यतु व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरग्रन्थमुत्थापयितुं कथं स न घटस्य स्यादित्येतद्दूषणान्तरसमर्पकतयाऽपि

योजयति ॥ किञ्चेति । नन्वात्मनो घटेन सह भेदाग्रहसद्भावात्तस्यैव च भेदाग्रहविरोधित्वाकथं तस्य पृथुबुधोदराकारोऽहमिति व्यवहारापादन-
मित्यत उक्तं गूढाभिसन्धेरिति । तर्ह्योऽस्मिनोऽपि मनसा भेदस्य गृहीतत्वात्तस्यैव च भेदाग्रहविरोधित्वात्स एवाशिक्ष इति न तद्व्याख्यातव्यवहार-
निर्वाह इति प्रतिबन्धविप्रायो गूढ इति द्रष्टव्यम् । योजनान्तरमाह ॥ यदेति । अत्र चेत्यस्य व्याख्याऽऽमान्तःकरणयोश्चेति । तस्यैव तात्पर्य-
माह ॥ स्फुटमिति ॥ इति हृदयमिति । इति भाव इत्यर्थः । चराब्दोऽप्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ अपीति ।

अ०—मनो म इति भेदतः ॥ मनसोऽपि गृहीतत्वादुभयात्मकता यतः ॥ कामस्य तु मनः कामः प्रियप्रियविभेदतः ॥ द्वे-
विध्यं दृश्यते चास्य तस्माद्भेदाग्रहः कुतः ॥ रचनानुपपत्तेस्तन्न सर्वज्ञानुमागतम् ॥ अचेतनं जगत्कर्तुं ॥

सु०—ननु भेदग्रहो भेदाग्रहविरोधी । स चास्ति घट इति कुतस्तत्र भेदाग्रहस्तत्पयुक्तो व्यावहारो वेति गूढाभिसन्धिमजानतो द्विती-
यपक्षमाशङ्क्याह ॥ मन इति । भेदत इति तृतीयार्थे तसिः । यदि भेदग्रहो भेदाग्रहविरोधीति भेदेन गूढभावे घटे न भेदाग्रह इत्युच्यते ।
तदा मे मन इति मनसोऽपि भेदेन गृहीतत्वान्नात्मना भेदाग्रहः स्यात् । तथा च भेदाग्रहनिमित्तोऽहमिच्छामीति व्यवहार इत्यसत् ।
किन्त्वनुभवनिमित्त एव । अत एव नान्तःकरणधर्मस्यात्मन्यारोप इत्यपि युक्तम् । भेदग्रहसद्भावो नरोपेहो भेदाग्रहस्यायोगात् । न ह्यविदि-
तभेदं सम्बन्धितया गृह्यते । आत्मन्यपि प्रसङ्गात् । केन पुनः प्रमाणेन मनो गृह्यते । साक्षिणेति वदामः । तथा हि । न तावच्चक्षुरादिना तद-
वगमः । अरूपिद्रव्यत्वात् । चक्षुराद्यव्यापारेऽप्युपलब्धेः । न चानुमानेनालिङ्गाभावात् । नन्वस्ति गुणपञ्चानुत्पत्तिर्गन्तव्यो लिङ्गम् । तथा हि ।
बाह्येन्द्रियेषु स्वैः स्वैर्विषयैर्युगपत्सन्निकृष्टत्वात्मनाऽधिष्ठितेष्वपि न युगपज्ज्ञानानि जायन्ते । तेन ज्ञायतेऽस्त्यन्तेभ्योऽन्यत्सहकारि । यत्तस्या-
गक्रमवशाज्ज्ञानक्रमः प्रक्रमत इति । अत्र कश्चिदाह । आत्मन एवैवविधसामर्थ्यकल्पनोपपत्तावन्यथासिद्धमनुमानम् । मनसः प्रती-
न्द्रियसंयोगव्यापारे क्रमवति कारणान्तरशून्येऽनैकान्तिकं च । फलस्य च वृक्षात्पततः क्रमवर्तिन्याकाशसंयोगे । कुटारादिव्यापारे च ।
इन्द्रियाणां प्रति विषयसंयोगव्यापारे चेति । तदयुक्तम् । दृष्टानुसारिणी हि कल्पना । कर्तो ह्यनेकरूपणाधिष्ठानेन युगपज्ज्ञानाकार्याणि

कुर्वाणो दृष्टः । तथा हि । युगपन्माणवको गच्छति पठति पन्थानमीश्वरे वहति च कपण्डलम् । तस्मान्नैष कर्तव्यमो युवतः कल्याणि-
तुम् । किन्तु दृष्ट्वाद्द्रव्यान्तरमेवाव्यापकम् । अनैकान्त्यं तु नास्त्येव । तत्रापि क्रियाक्रमादेर्निमित्तस्य विद्यमानत्वादिति । अत्रोच्यते ।
अस्ति तावदविवेकिनामपि मनःप्रतीतिः । मम मनोऽन्यत्र गतमित्यादिव्यवहारात् । न च ते युगणज्ज्ञानानुगतिं जानन्ति । प्रत्युत
युगपदेव ज्ञानोत्पत्तिं मन्यन्ते । अन्यथा व्यासङ्गे क्रमदर्शनेनान्यत्रापि क्रमानुमानं परस्य व्यर्थं स्यात् । तस्माद्विद्वद्दर्शनात्प्रागेव भवदिदं
मनोज्ञानं न तन्निमित्तकमिति । अस्तु तर्हि बुद्ध्यादीनामसमवायिकारणस्य संयोगस्याश्रयतया मनःसिद्धिः । मैत्रम् । प्रत्यक्षज्ञानं
तावदिन्द्रियात्मसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वस्योपपत्तेः । अनुमित्यादौ लिङ्गज्ञानदेः स्मृतौ भावनायासुखादाविष्टार्थोपलब्ध्यादेरिति ।
नित्यविशेषगुणानां संयोगासमवायिकारणत्वनियमान्वैवमिति चेन्न । विभाग (ज) शब्दजशब्दे व्यभिचारात् । अश्रावणवच्चेन हेतु-
विशेषाच्चेति चेत् । यथा तर्हि विभागादिजशब्दे कारणान्तरदर्शनाच्चान्निरासार्थं व्याप्तिग्रहणवैलायां प्रयत्यते तथा सुखादिनिरासाय
प्रयतनीयम् । असमवायिकारणान्तरदर्शनस्य तुल्यत्वात् । निमित्तं तदिति चेन्न । असमवायिकारणलक्षणस्यातिव्याप्तिप्राप्तेरिति । न च
सुखाद्युपलब्धिकारणत्वेन मनःसिद्धिः । साक्षिसिद्धतयाऽन्यथासिद्धेः । एवमनुमानन्तरमपि निरसनीयम् । न चागमो मनसि प्रमा-
णम् । जातिवधिराणामपि तत्प्रत्ययात् । तस्मात्सिद्धं साक्षिग्राह्यत्वं मनसः । तस्य च तेनैवात्मनो भिन्नतया ग्रहणाद्भेदग्रहासम्भवेन-
च्छाम्यहमिति न भेदग्रहनिवन्धनो व्यवहार इति । ननु च कामःसङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्भीर्हीरित्येतत्सर्वं मन
एवेति श्रुतौ कामस्यान्तःकरणरूपत्वं तावन्प्रतीयते । न च श्रौतेनार्थेनान्यथा भवितुं युक्तम् । अतो बलवद्वाधकोपनिपातादिच्छाम्यह-
मिति भेदग्रहनिमित्तं व्यवहारभात्रमेतदङ्गीकरणीयम् । न त्वात्मन इच्छासम्बन्धानुभवः । न च मे मन इति भेदग्रहात्तदग्रहासम्भवः ।
मे चैतन्यमितिवद्भवहारमात्रत्वात् । न चोक्तानुपपत्तिः । सत्त्वरजस्तमसामादिकार्यं हि बुद्धिरित्युच्यते । सा चांशत्रयवती । पुरुषो-
परागो विषयोपरागो व्यापारावेशश्चेत्यंशः । भवति ब्रह्मिदं करोमीति । तत्राहमिति चेतनोपरागो दर्पणस्येव सुखापरागो भेदाग्रहाद-

तात्त्विकः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रनाडिकया परिणतिभेदो दर्पणस्यैव मलसम्बन्धः पारमार्थिकस्तथोभयायचो व्यापारावेशः ।
 एषैव दिगहमिच्छामीत्यत्रापीत्यत आह ॥ उभयेति । तुल्योऽवधारणे । तत इत्युपकर्तव्यम् । यतः कारणात्कामस्योभयात्मकताऽस्ति ।
 आत्मधर्मता मनोधर्मता च । तत एव मतः काम इति श्रुतिरुपपद्यते । इदमुक्तं भवति । भवेदिदं भेदाग्रहकल्पनम् । यद्यात्मनः कामवत्त्वं
 पारमार्थिकं न स्यात् । न चैतदस्ति । बाधकाभावात् । द्विविधो हि कामोऽस्ति । एक आत्मधर्मोऽपरोऽन्तःकरणधर्मः । तत्रान्तःकरणधर्म
 काममभिप्रेत्य श्रुतिः प्रवृत्ता नात्मनः कामवत्त्वं बाधते । न हि देवदत्तो गोमानिति वाक्यं यज्ञदत्तस्य गोसम्बन्धं बाधितुं शक्नोतीति । स्यादे-
 तदेवम् । यदि कामद्वैविध्यं प्रमितं स्यादेतदेव कुत इति चेत् । श्रुत्यनुभवबलात्तवत् । प्रकारसहस्रानुसरणेऽप्यघटनायां स्वल्पनुभ-
 वापलापसाहसमभ्युपेयम् । प्रमाणान्तरं चाह ॥ प्रियेति । प्रियमित्यान्तिकेष्टमुच्यतेऽप्रियमिति च तात्कालिकेष्टम् । विषयेण विषयिण
 उपलक्षणम् । अस्य कामस्य । अर्यमर्थः । अस्ति तावदास्तिककामुकस्य पुरुषस्य सक्चन्दनवनितादाविदं मे स्यादित्येकतः कामः ।
 अन्यतस्त्यजेयमिति । न चैक एवायम् । विरुद्धरूपत्वात् । न च द्वावपि मनोधर्मौ । यौगपद्यात् । युगपत्सजातीयधर्मजननायोगात् ।
 न च यौगपद्यं नास्ति । अनुभवसिद्धत्वात् । बाधकाभावाच्च । तत्र योऽप्रियविषयः सोऽन्तःकरणधर्मो यस्तु प्रियविषयः स आत्म-
 धर्म इति । यद्वा प्रियाप्रियशब्दाभ्यां भुक्तिरससारवुच्येते । तत्सम्बन्धिविधेदेन कामद्वैविध्यं दृश्यत इति । अस्ति तावत्संसारे प्रचुरोऽ-
 यमन्तःकरणवृत्तिरूपः कामः । अस्ति चासौ मुक्तौ । स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिश्रुतेः । न चैक एवायम् । मुक्तावन्तः-
 करणविलयात् । तथा चासावात्मधर्मोऽभ्युपेयः । न चागन्तुकधर्मसम्बन्धो मुक्ताविति प्रागपि कामद्वैविध्यं सिध्यतीति । श्रुतिबाध-
 परिहारस्य प्रयोजनमाह ॥ तस्मादिति । श्रुतिविरोधस्य परिहृतत्वाद्भेदाग्रहः कुतः प्रमाणात्कल्पनीयः । कुतश्चानुभावापलापेन व्यव-
 हारस्य तन्निमित्तत्वम् । न बुतोऽपीत्यर्थः । अनेनाचेतनस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वं साधयतामनुमानानामपि स्ववचन-
 विरोधः प्रमाणविरोधश्चोक्तौ भवतः । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः । अचेतनस्यातन्त्र्यस्य क्वाप्यसम्भवेति । सूत्रार्थमुपसंहरन्नुमान-

मित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ रचनेति । तत्तस्मात् । सर्वज्ञानुगतमानुमानं प्रकृत्यादिकं कस्याचित्यत्यक्षं प्रमेयत्वादिति सर्वज्ञरा-
धकानुमयाऽवगतम् । एतदनुमानसिद्धसर्वज्ञवाक्यावगतमिति यावत् । यद्वाऽनुमानसिद्धप्राप्यकृत्वेनानुमानप्रयत्नत्वेन च सर्वज्ञाभि-
मतस्य वाक्यमेव सर्वज्ञानुमोच्यते । व्याख्यानान्तरस्य चेदं प्रयोजनम् । यस्यागुक्तं न योगिप्रत्यक्षेण साङ्ख्यचार्यवचनेन वाऽय-
मर्थः सिध्यतीति तदपि सूत्रह्यचित्तमेवेति ज्ञापनम् । यदा तु सर्वज्ञाभिमतोत्पत्तिरित्यादि कयाऽनुमयाऽवगतमानु-
मानमिति योजना । तदा वैचि (ज्य) त्रीप्रदर्शनेन व्याख्यानप्रयोजनम् । जगत्कर्तुं स्वातन्त्र्येण जगत्कारणम् ॥ छ ॥

टि०—एवं तर्हि प्रकृतेऽपि भेदाग्रहोऽसिद्ध इत्युत्तरस्य स्पष्टत्वात्कथं शङ्केत्यत उक्तं गूढाभिसन्धिभजानत इति द्वितीयमिति । पूर्वार्थ-
प्युत्तरपेक्षया द्वितीयत्वाद्वितीयमित्युक्तम् । वस्तुतस्तत्त्वाध्यामित्यर्थः ॥ आहोति । गूढप्रतिबन्धमिमांसां स्पष्टयतीत्यर्थः । तस्मात्तत्त्वयोगादेचेतनमिति-
कारकादिकायां यदुद्भूतान्तरित्यमित्यर्थ इत्यादिना कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यानुस्रवमभिप्रेत्य तदुद्भूतत्वं वर्णितं तदपि दूषयति ॥ अत एवेति ।
ननु मे मन इत्यन्तःकरणमात्मसम्बन्धितया गम्यते न तु भिद्यत्येति वथं मनो म इति भेदतः । मनसोऽपि गृहीतत्वादित्युच्यत इत्यत आह ॥
न हीति । अविदितभेदस्यापि मनसः सम्बन्धितया ग्रहे बाधवमाह ॥ आत्मन्यपीति । अन्यथेति शेषः । अविदितभेदस्यापि मनसः सम्ब-
न्धितया ग्रहे आत्मनः सकाशादविदितभेदस्याप्यात्मनो ममाहमित्यात्मसम्बन्धितया ग्रहः स्यादित्यर्थः । ननु नात्माभिन्नतया मनसा तावन्मनसो
ग्रहणं सम्भवति । मनसोऽतीन्द्रियत्वान्मनोविषयत्वाभावेन तदेदं ग्रहकताया अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यस्य च प्रमाणस्याभावात् । तथा च मे
मन इति भेदग्रहस्यैवाभावेनात्मान्तःकरणयोर्भेदाग्रहसम्भवाद्युच्यत एव तन्निमित्तकोऽहमिच्छामीति व्यवहार इत्याभिप्रेत्य शङ्कते ॥ केनेति ।
केनेत्याक्षेपे न केनापीत्यर्थः । आत्मनो भिन्नत्वेनेति शेषः । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । साक्षिविषयत्वान्मनसो मन इत्यात्मभिन्नत्वेन तद-
ग्रहणं साक्षिणा सम्भवतीति भावेन सिद्धान्तयति ॥ साक्षिणेति वदाम इति । भवेदेतदेवं यदि मनसः साक्षिविषयत्वं सिद्धं स्यात्तदेव कुत
इत्यतः प्रकारान्तरेण तदसिद्धेः परिशेषेण साक्षिविषयत्वासिद्धिरित्याभिप्रेत्य प्रसक्ततमाणा निरासेन परिशेषमुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति ।

किं प्रत्यक्षेण मनसोऽग्रहः किंवाऽनुमानेनाथवाऽऽगमेनेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ न तावादिति । तत्र चक्षुर्मात्रेण तदनवगमे हेतु-
माह ॥ अरूपिद्रव्यत्वादिति । द्रव्यत्वमात्रं घटे व्यभिचारीति पूर्वभागः । तावन्मात्रं च गुणादौ गतमिति चरमभागः । अरूपित्वं चात्र रूपा-
त्यन्ताभाववत्त्वमेवाभिमतं न तु तत्प्राग्भाववत्त्वं तत्प्रवृत्तवत्त्वं वा । तथा सति गुणादौ व्यभिचाराभावेन द्रव्यपदैवैयर्थ्यापत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।
एवं चक्षुषोऽसाधारणदोषेण तत्र प्रामाण्यं निराकृत्य तत्र दोषान्तरमपि सूचयश्चक्षुरादिना तदवगमे हेतुमाह ॥ चक्षुरादीति । चक्षुर्मात्रेण तद-
नवगमस्य पूर्वेण प्राप्तावपि चक्षुरादिना तस्य तेन प्राप्तेरस्य न तत्र हेत्वन्तरत्वमिति चशब्दाभावः । द्वितीयं दूषयति ॥ न चेति । गौतमसूत्रोक्तं
लिङ्गमाशङ्कते ॥ नन्वस्तीति । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरन्यथासिद्धत्वादप्रयोजकत्वाच्च न मनोलिङ्गत्वमित्याशङ्क्य रूपादिग्रहणानि चक्षुरादिव्यतिरे-
केणाधिष्ठापकान्तरपेक्षाण्ययुगपदुत्पत्तेः । तद्यथाऽनेकशिलिपिपर्यवदातस्य पुरुषस्यानेकं वाङ्मयादियुगपत्सन्निधानेनावस्थितमपि हस्ताद्यधिष्ठापकापेक्षं
न युगपदनेकां क्रियां निर्वर्तयति । तथा चक्षुरादि न युगपदनेकं ज्ञानं करोति । तस्मादधिष्ठापकान्तरमपेक्ष्यत इति न्यायवार्तिकं मनसि निधाय
सूत्रार्थमाह ॥ तथा हीति ॥ युगपत्सन्निष्ठेऽप्येति । इदं च दीर्घशप्कुलीभक्षणदशायामिति बोध्यम् ॥ आत्मन एवैवंविधसामर्थ्येति ।
एकः कर्तृकदैवमेव क्रियां कर्तुं समर्थो नानेकामिति कर्तुरेव ज्ञानक्रमप्रयोजकसामर्थ्यकल्पनेनायुगपदुत्पत्तिरूपहेतोरुपपत्तावित्यर्थः ॥ अनुगमनमिति ।
रूपादिग्रहणपक्षकं वार्तिकोक्तानुमानमित्यर्थः ॥ मनसः प्रतीन्द्रियेति । तत्तदिन्द्रियमनःसंयोगरूपे व्यापार इत्यर्थः ॥ क्रमवतीति । तत्र हेतु-
सत्त्वोपपादनं कारणान्तरशून्य इति साध्याभावोपपादनम् । इदं च तर्कितमनःसंयोगमादाय द्रष्टव्यम् । तेन मनःसिद्धौ किमनैकान्त्येन तदसिद्धौ
च कस्य संयोगे व्यभिचार इति शङ्कानवकाशः । यद्वैतदस्वरसादाह ॥ फलस्य चेति । क्रमवर्तिनित्यतः परं कारणान्तरशून्ये चानैकान्त्यमिति
वर्तते । कुठारादिव्यापारे चेत्यादौ क्रमवर्तिनी कारणान्तरशून्येऽनैकान्त्यमिति वर्तते । अन्यथासिद्धिं निराकरोति ॥ दृष्टेति ॥ अव्यापकमिति ।
क्रमिकसंयोगवतो द्रव्यस्य व्यापकत्वायोगादिति भावः ॥ अनैकान्त्यं त्विति । मनसः प्रतीन्द्रियसंयोगादाविति शेषः ॥ क्रियाक्रमोदेरिति ।
आदिपदेन प्रयत्नादिक्रमो ग्राह्यः । तेन कुठारादिव्यापारे लघ्वम्योद्यम्यनिपतनादिरूपे क्रमप्रयोजकप्रयत्नक्रमसत्त्वाच्च तत्र व्यभिचार इति बोध्यम् ।

न च तर्हि क्रमिकक्रियादधैवान्त्यामिति वाच्यम् । तत्राप्यष्टक्रमस्यैव निमित्तत्वेन तदसम्भवात् । न च तर्हि क्रमिकादृष्टेऽप्येव व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रापि पूर्वपूर्वाष्टक्रमस्यैव निमित्तत्वात् । न चैवमनवस्थसिद्धाविषयत्वादित्याशयात् । केचित्तु क्रियायां वेगादेर्नियतस्य कारणत्वेन क्रमवत्कारणत्वस्यापि सद्भावेन साध्यस्यापि सत्त्वात् व्यभिचार इत्याहुः । अन्ये तु संयोगसामान्यं प्रति क्रियासामान्यस्य साधारणकारणत्वेनोक्तसिद्धिकर्षेषु क्रियारूपसामान्यकारणसत्त्वे सति क्रमवत्स्वरूपहेतुसत्त्वात्कारणान्तरस्य चाभावात्तत्र व्यभिचारेऽप्याद्यक्रियायां गुरुत्वस्य द्वितीयादिक्रियायां च वेगादौघे कारणत्वेन क्रियामात्रे एकस्य साधारणकारणस्याभावात्क्रियाक्रमे च क्रियासाधारणकारणत्वे सति क्रमवत्त्वेतौरेवाभावात् व्यभिचार इत्याहुः । नन्वन्यविष्टप्रतीतेरन्यं प्रत्यप्रत्यक्षत्वात्कथं तत्सत्तानिश्चय इत्यतोऽप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षेण तदसिद्धावपि विशिष्टव्यवहारस्य तज्ज्ञानकार्यतयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारिततया व्यवहाररूपकार्यलिङ्गाकानुमानेन तस्मिद्धियुक्तैवेत्याशयेनाह ॥ ममंति । अस्वविवेकिनामपि मनःप्रतीतिः । साऽपि युगपज्ज्ञानानुपपत्तिरूपलिङ्गजन्यैव किञ्च स्यादित्यतो भवेदेतद्वादि तेषामुक्तलिङ्गानुसन्धानं स्यात् । न च तदस्तीत्याह ॥ न चेति । अविवेकित्वादवेति भावः । न केवलं तेषामुक्तलिङ्गज्ञानाभावमात्रं किन्तर्हीत्यत आह ॥ प्रत्युतेति ॥ युगपदेव ज्ञानोत्पत्तिमिति । दीर्घशङ्कुलीभक्षणादिदशायामिति शेषः ॥ अन्यथेति । अविवेकिनामपि दीर्घशङ्कुलीभक्षणादिदशायां युगपज्ज्ञानोत्पत्तिभ्रमाभावे युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरूपलिङ्गानुसन्धाने चेत्यर्थः ॥ अन्यत्रापीति । दीर्घशङ्कुलीभक्षणादावपीत्यर्थः ॥ क्रमानुमानमिति । विप्रतिपन्नानि ज्ञानानि क्रमभावीनि जन्यत्वाद्यासङ्गदशापन्नानेकज्ञानवदित्यनुमानमित्यर्थः ॥ व्यर्थं स्यादिति । सन्दिग्धविपर्ययतान्तरं प्रत्येवानुमानस्यार्थवत्त्वादिति भावः ॥ अस्तु तर्हीति । जन्यं बुद्ध्यादिकमसमवायिकारणजन्यं भावकार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन बुद्ध्यादेरसमवायिकारणजन्यत्वसिद्धौ बुद्ध्याद्यसमवायिकारणसंयोगः । नित्यविशेषगुणसमवायिकारणत्वात् । भेदाकाशसंयोगवदित्यनुमानमात्राभिप्रेतम् । यद्वा जन्या बुद्ध्यादयः संयोगसमवायिकारणभाः । कार्यत्वे सति नित्यविशेषगुणत्वाच्छब्दवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । स च संयोगः परिशेषान्नमनःसंयोग एवेति तदाश्रयतया मनःसिद्धिरिति भावः । बुद्ध्यादिकमित्यत्र बुद्धिशब्देन किं प्रत्यक्षज्ञानमभिमतं किंवाऽनुमितिरूपं शाब्दं स्पृतिरूप एवेति विकल्पान्नमनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ प्रत्यक्षेति ॥

उपपत्तेरिति । तथा च न परिशेषेण तदाश्रयतया मनस्सिद्धिरिति भावः । द्वितीयतृतीयौ दूषयति ॥ अनुमित्यादाविति । लिङ्गज्ञानोदेर-
 त्यतः परमसमवायिकारणत्वोपपत्तेरिति वर्तते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ततश्चान्यथासिद्धत्वादबुद्ध्याद्यसमवायिकारणस्य संयोगत्वसाधनं बुद्ध्या-
 देर्वा संयोगासमवायिकारणकत्वसाधनमनुपपन्नमिति भावः । चतुर्थं दूषयति ॥ स्मृताविति । तथा चान्यथासिद्धत्वादबुद्ध्याद्यसमवायिकारणादेः
 संयोगत्वादिसाधनमनुपपन्नमिति भावः । बुद्ध्यादिपदोक्तबुद्ध्यंशेऽनुमानमन्यथासिद्ध्या प्रदूष्यादिपदोक्तसुखाद्यंशेऽप्यन्यथासिद्ध्या तदूषयति ॥
 सुखादाविति । सर्वत्र तल्लक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः । यदित्यविशेषगुणसमवायिकारणं संयोग इति वा ये नित्यविशेषगुणस्ते संयोगासमवायि-
 कारणका एवेति वा निरुपाधिकसहचारभङ्गास्यैव विपक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशङ्कते ॥ नित्यविशेषगुणानामिति । अत्र कार्यत्वे सती-
 त्यपि हेतुविशेषणस्याभिमतत्वाच्चेधबुद्ध्यादौ व्यभिचारः । पार्थिवपरमाणुरूपादीनामपि तेजःसंयोगजन्यत्वाच्च तत्रापि व्यभिचार इति ध्येयम् ।
 शब्दासमवायिकारणमूले विभागादौ सत्यपि नित्यविशेषगुणसमवायिकारणत्वे संयोगत्वाभावाद्विभागादिजन्ये शब्दे च सत्यपि कार्यत्वे सति
 नित्यविशेषगुणत्वे संयोगासमवायिकारणकत्वाभावेन व्यभिचारान्नैतद्विपक्षे बाधकमित्याशयेनाह ॥ विभागेति । शब्दोपेक्षया विभागस्य शब्दं प्रति
 प्रथमकारणत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पूर्वोनिपातः । अन्यथाऽऽप्याचूतशस्त्राप्रवृत्त्या शब्दविभागज इत्येवावश्यक्यमिति भावः । नित्यस्याश्रावणो यो विशेष-
 गुणस्तदसमवायिकारणकत्वस्य वा कार्यत्वे सत्याश्रावणत्वे च सति नित्यविशेषगुणत्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वाच्च विभागादौ विभागजशब्दौ च
 व्यभिचार इति शङ्कते ॥ अश्रावणत्वेनेति । विभागादिजस्यत्रादिपदेन शब्दपरिश्रहः ॥ कारणान्तरेति । विभागशब्दरूपासमवायिकारणान्तरे-
 त्यर्थः । प्रयस्यते अश्रावणत्वेन हेतुर्विशेष्यत इत्यर्थः ॥ तथेति । बाह्यत्वेन हेतुर्विशेष्यतामित्यर्थः ॥ असमवायिकारणान्तरेति । आत्मनः
 संयोगातिरिक्तेष्टार्थोपलब्ध्यादिरूपासमवायिकारणान्तरेत्यर्थः । तथा चोक्तानुमाने हेत्वसिद्धिरिति भावः । तत् इष्टार्थोपलब्ध्यादिकम् ॥ अति-
 व्याप्तेरिति । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादेस्तत्रापि सत्त्वादिति भावः । सुखाद्युपलब्धिः सकारणिका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानमाशङ्क्य
 निषेधति ॥ न चेति । यद्वा सुखाद्युपलब्धिरिन्द्रियकरणिका जन्यसाक्षात्कारत्वात् । जन्यरूपप्रतीतिवदित्यनुमानमत्राभिमतम् । न च श्रोत्रा-

दिनाऽन्यथासिद्धिः । यदि हि बाह्वैः श्रोत्रादिभिः सुखादयो गुह्येऽस्तर्हि बाधिरादिभिर्नोपलभ्येरन्विति बाधकसद्भावेन तदनवकाशादिति द्रष्टव्यम् । ननु च स्मृत्यादयो बाह्येन्द्रियभित्तकरणप्रयोज्या गन्यादिक्रियान्याक्रियात्वाद्वादादिक्रियावत् । सुखादयो वा बाह्येन्द्रियभित्तकरणप्रयोज्या गन्नादिभ्योऽन्यत्वे सति विषयत्वाद्वादिवत् । तद्यथा रथादयो विषयाश्चक्षुरादिव्यतिरिक्तं करणं वाद्यादि प्रयोजयन्ति विषयाश्च सुखादयस्तस्मात्तैरपि करणान्तरं प्रयोजयितव्यमिति वार्तिकोक्तमनुमानद्वयं वा विवादाध्यासिताः स्मृत्यादय इन्द्रियजनमान आत्मविशेषगुणत्वाद्वादिप्रत्ययवदिति वाचस्पत्युक्तमनुमानं वा स्मृतिः शरीरावाच्छिन्नात्मसंयुक्तद्रव्यसाध्या कार्यत्वे सत्यात्मविशेषगुणत्वाद्वादिज्ञानवत् । अत्र संसारासाध्यत्वेन सिद्धसाधनतापरिहाराय द्रव्यपदम् । कालादिसाध्यत्वेन तत्परिहारायात्मपदम् । न च कालादेरप्यात्मसंयोगाद्दोषतादवस्थयम् । अजसंयोगानिराकरणेन तदनवकाशात् । शरीरसाध्यत्वेन सिद्धसाधनतावारणाय शरीरपदम् । संयोगादौ रूपादौ च व्यभिचारवारणाय हेतौ विशेषणद्वयमित्युदयनोक्तमनुमानं वा मनःसाधकं भविष्यतीत्यत आह ॥ एवमनुमानान्तरमपीति । साक्षिणाऽन्यथासिद्धरुक्तालिङ्गानुसन्धानेऽपि मनःप्रतीतिश्च सर्वत्राविशिष्टत्वादिति भावः । तृतीयमाशङ्क्य निराकरोति ॥ न चेति । एवं प्रसक्तप्रतिषेधमुपपाद्य परिशेषयति ॥ तस्मादिति । किमेतावताऽपि सिद्धमित्यतः केन पुनः प्रमाणेनेति शङ्कानिरासः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य तत्प्रकारमुपदर्शयति ॥ तस्य चेति । ननु चोभयात्मकता यत इति कामद्वैविध्यनिरूपणपरमुत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च कामः सङ्कल्प इति श्रुतेरुपपत्तिप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतस्तद्विरोधेनात्मनः कामवत्ताया अपारमार्थिकत्वशङ्कानिराकरणार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं श्रुतिविरोधेनात्मनः कामवत्ताया अपारमार्थिकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ ननु चेति । श्रौतेनेति हेतुगर्भविशेषणम् । अन्यथा श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ चैतन्यमिति वदिति । न च ते मयावेकवचनस्येति पदात्परयोः पादादौ स्थितयोरेव युष्मदस्मदोस्तेमे इत्यादेशविधानात्प्रकृते च पदात्परत्वाभावेन मयादेशात्प्राप्तेर्न चैतन्यमिति कथं टीकाकारयो व्यवहार इति वाच्यम् । तत्रत्यपूर्वोत्तरवाक्यसन्दर्भतया पदात्परत्वेऽप्येकदेशमात्रस्य प्रकृते उदाहरणेन तदुपपत्तेरित्याशयात् । वस्तुतो विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेवेति दिति द्रष्टव्यम् । वि-

रोधिनि भेदग्रहे सति भेदाग्रहस्यैवासम्भवात्तन्निमित्तकव्यवहारानुपपत्तिरिति मनो म इति भेदत इति वाक्योक्तमनुपपत्तिं भेदग्रहस्यैवाभाव्यत्वा-
 दनेन परिहृत्यात्मान्तःकरणयोर्भेदाग्रहादन्योन्यधर्मसर्गाव्यवहारः स्यादिति कथं स न घटस्य स्यादिति वाक्योक्तमनुपपत्तिं परिहरति ॥ न
 चोक्तानुपपत्तिरिति । नापि कथं स न घटस्य स्यादित्यनेनेक्तानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्कुत इत्यतो बुद्धेश्चैतन्योपरागरूपशब्देन भेदाग्रहनिमित्त-
 चैतन्योपरागरूपनिमित्तेनात्मान्तःकरणयोरेत्योन्यधर्मसर्गाव्यवहारसम्भवेऽपि घटे तदभावाद्धटात्मानेर्वा घटपटयोर्वाऽन्योन्यधर्मसर्गाव्यवहारमात्रसम्भ-
 वादित्यभिप्रेत्य बुद्धेश्चैतन्योपरागरूपशब्दस्वरूपमुपादयितुं बुद्धिस्वरूपं तावदाह ॥ सत्त्वरजस्तमसामिति । सा च कृत्यव्यवसायव्यापारवतीति
 शेषः । ननु कृत्यव्यवसायो न बुद्धेर्व्यापारः । कृतिविषयस्य घटादेर्जडायां बुद्धौ प्रतिभासासम्भवात् । न च कर्तव्येन घटादिना बुद्धेः सम्बन्धा-
 न्तरमस्ति । न चासम्बद्धे करोमीत्यव्यवसायोऽतिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ सा चेति । चेतनोपरागबलेन जडाया अपि बुद्धेरिन्द्रियप्रनाडिकया
 परिणतिभेद एव ज्ञानरूपः कर्तव्येन घटादिना सम्बन्ध इति नोक्तदोष इति भावः । तानेवांशान्विभजते ॥ पुरुषोपराग इति । कथमेतद्व्य-
 बुद्धेर्धर्म इत्याशाङ्क्य सम्बन्धमुदाहरणं दर्शयति ॥ भवति हीति । कथमेतत्तत्तांशत्रयसिद्धिरित्यतो निष्कृज्यांशान्दर्शयति ॥ तत्रेति । अय-
 मर्थः । बुद्धिचेतनयोर्भेदाग्रहोदेकत्वाभिमानः पुरुषोपरागो नीलेन्द्रियसन्निकर्षावलीलाकारज्ञानरूपपरिणतेत्याहः पारमार्थिको विषयोपरागः । उक्ते-
 नोपरागद्वयेन कर्तव्यविषयस्य प्रतिभासात्तदधीनः करोमीत्यव्यवसायो व्यापारावेश इत्युच्यत इति । तत्र चेतनोपरागो नाम चेतनसम्बन्धः । स च
 परिणामविशेषः । तत्कथं च चेतनोऽपरिणामी बुद्ध्या सम्बध्यतेत्यत उक्तं दर्पणस्येति । विश्वामाभिहतस्येति शेषः । दर्पणप्राया बुद्धिः कथं
 दूरस्थेन विषयेणोपरज्यतेत्यत आह ॥ इन्द्रियप्रनाडिक्रयेति । यथा हि ग्रामाध्यक्षः कुटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छति
 विषयाध्यक्षश्च सर्वोप्यक्षाय स च भूपतये । तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य विषयं मनसे समर्पयन्ति । आलोचनं च बाह्येन्द्रियव्यापार
 इत्येके निर्विकल्पकं ज्ञानमित्यपरे मनश्च सम्बन्धदृष्टस्य विशेषणविशेष्यभावेन विवेचनात्मकविकल्परूपव्यापारसहितमहङ्काराय समर्पयति ।
 अहं जानाम्यहं करोमीत्यादिरूपाभिमानलक्षणव्यापारसहितोऽहङ्कारश्च कर्तव्यमेतन्मयेत्यादिलक्षणाध्यवसायरूपव्यापारवत्यां सर्वाव्यक्षायां बुद्ध्या वि-

स्येवमिन्द्रियप्रणादिकथेत्यर्थः । अत एव सान्तःकरणबुद्धिः सर्वं विषयमवाहति इति कारिकायां विषयाध्यवसायिन्या बुद्धेर्बाह्यानिन्द्रियाणि द्वाराणीयुक्त्वा न केवलं बाह्यानिन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये तेऽहङ्कारमनसो द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिरेव प्रधानमित्येते प्रदीपकस्या इति कारिकायां मनोऽहङ्कारयोरेपि द्वारत्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥ उभयायत इति । अपारमार्थिकत्वेन चेतनोपरागपारमार्थिकान्तःकरणपरिणतिभेद-रूपविषयोपरागरूपोभयायत इत्यर्थः । यदाऽन्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपस्तदा जानामीत्यभिमानो यदा प्रयत्नरूपस्तदा करोमीत्यभिमान इत्यादि द्रष्टव्यम् । ततः किं प्रकृत इत्यत आह ॥ एषैव दिगिति । अयमेव प्रकार इत्यर्थः । इन्द्रियप्रणादिकया विषयेच्छारूपेऽन्तःकरणपरिणामे सत्य-पारमार्थिकचेतनोपरागादहमिच्छामीत्यभिमानमात्रं भवति न स्वयमात्मन इच्छावत्त्वानुभव इति भावः । अभिमानोऽहङ्कारस्य कार्यविशेषः । अनु-भवोऽन्तःकरणस्योति विवेकः । व्यवहारमात्रमिति पूर्वग्रन्थेऽपि व्यवहारपदेनाभिमानो विवक्षित इति न तेनास्य विरोध इति ध्येयम् । अत्रायं निष्कर्षः । अन्तःकरणविशेषरूपबुद्धेः सत्त्वरजस्तमसामादिकार्यत्वेन दर्शयन्निर्मलत्वात्तत्र चेतनोपरागो न घटे । तस्यास्त्वच्छतया पुरुषोपरागसम्भ-वात् । नाप्यन्तःकरणस्यैव घटस्येन्द्रियनादिकया विषयाकारपरिणतिभेदो येनोभयायतो व्यापारविशस्तत्र स्यादिति नेकतानुपपत्तिरिति ॥ उपरु-तव्यमिति । उभयात्मकतया यत इति यच्छब्दश्रवणादिति भावः । श्रुतेन्यथैवोपपत्तिलाभाय तुशब्दमवधारणार्थतया व्याचष्टे ॥ तुशब्द इति । अवधारणार्थस्य तुशब्दस्योपस्कृतेन तत इत्यनेन सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह ॥ तत एवेति । साक्राड्भक्षत्वेन प्रसक्ततां वाक्याभासतामपेक्षितपूरणेन परिहरति ॥ इति श्रुतिरुपपन्नत इति । तावताऽपि कथमुक्ततशङ्कापरिहार इत्यत आक्राड्भक्षमेण परिहारप्रकारमाह ॥ एतदिति । इतीत्यस्यै-तच्छब्देन सम्बन्धः । प्रियाप्रियविभेदत इति कामद्वैविध्यस्य प्रमितस्ववर्णनार्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्तस्य श्रुतेः सावकाशत्वेनात्मनः कामवत्तायास्त-दविरुद्धत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन तदप्रमितत्वेन श्रुतिविरोधशङ्कमुत्थापयति ॥ स्यादेतदेवमिति । द्वैविध्यं दृश्यते चेति चशब्दसूचितं प्रमा-णान्तरत्वमुपादायितुं स्वयं प्रमाणान्तरमाह ॥ श्रुतीति । श्रुत्यनुभवान्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्र प्रमाणमिति भावेन बलादियुक्तम् । नन्वनुभवस्यैवा-भावोक्तेः कथं श्रुत्यनुभवान्यथाऽनुपपत्त्या तद्वैविध्यसमर्थनमित्यत आह ॥ प्रकारेति । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु सुखत्वादिरूपस्य

प्रियत्वादेः कामनिष्ठत्वाभावाच्च प्रियाप्रियभेदेन तद्वैविध्यं सम्भावितम् । न च लक्षणया प्रियाप्रियविषयकपरत्वात्प्रियाप्रियशब्दयोः सुखादिपरत्वा-
 भावान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रियविषयत्वस्य कामनिष्ठत्वेऽपि दुःखविषयत्वाभावेनानेनापि रूपेण तद्वैविध्ययोगादित्यतोऽत्रैष्टयैवान्तरभेदविवक्षया
 प्रियाप्रियस्वरूपत्वेन विवक्षितत्वेन सुखदुःखयोस्तत्त्वेनानिमित्तत्वाद्विवक्षितप्रियाप्रियविषयकतायाश्चक्रामे सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याभिमताप्रियाप्रिय-
 स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं लक्ष्यार्थपरतामाह ॥ प्रियमितीत्यादिना । विषयेण विषयिण इति लक्षणाच्च ज्ञातृशक्यसम्बन्धकथनम् । ननु च नोक्तस्वरूपप्रियाप्रियविषय-
 कः कामोऽस्ति तादृशकामानुपलभ्यात् । सत्त्वेऽपि वा तादृशकामस्यैकत्वाच्च द्वैविध्यमिति कथं द्वैविद्याभिधानम् । द्वैविध्येऽपि वा द्वयोरपि मनोधर्मस्व-
 सम्भवाद्वात्मनः कामवत्ता सिध्यति । न च यौगपद्यानुपपत्तिप्रसङ्गो बाधकः । मनोधर्मस्यापि यौगपद्ये बाधकाभावात् । साधकाभावेन कामद्वययोगपद्या-
 सिद्धेश्च न च यौगपद्यानुभवस्तत्साधकः । युगपद्यत्र शतं छिन्नमित्यादिवर्धौगपद्यानुभवस्य भ्रमत्वेन तदसिद्धेः । तथा च नानेनात्मनः कामवत्ता सिध्यतीत्य-
 त आह ॥ अयमर्थ इत्यादिना । तत्राद्यदोषपरिहारोऽस्तीति । एकतोऽन्यत इत्याद्यादित्वात्प्रथमासमर्थोक्तसिः । द्वितीयं परिहरति ॥ न चेति ।
 तृतीयं परिहरति ॥ न च द्वावपीति । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ युगपदिति । एकेनेति शेषः । एकं करणमेकैकामेव क्रियां जनयति नाप-
 राभिति नियमादिति भावः । साधकाभावशङ्कां परिहरति ॥ न चेति । अनुभवस्य भ्रमतां परिहरति ॥ बाधयेति । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति
 भावः ॥ यस्त्विति । स्वकचन्दनादिविषयपरित्यागरूपस्य नित्यकष्टविषय इत्यर्थः । इष्टस्यैवान्तरभेदविवक्षया प्रियाप्रियशब्दार्थत्वे प्रियाप्रिय-
 शब्दयोरस्वास्वमित्यपरितोषात्प्रक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । नन्वेवं मुक्तिस्त्वसंसारत्वयोः कामेऽसत्त्वात्प्रथमेन रूपेण कामद्वैविध्यमित्यतोऽत्र मुक्तिरसंसा-
 रवाचकयोः प्रियाप्रियपदयोस्तत्सम्बन्धिकामोपलक्षणत्वाश्रयणान्मुक्तित्वादेस्तत्रासत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धिकामत्वस्य तत्र सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ तत्स-
 म्बन्धीति ॥ विभेदनेति । आद्यादित्वात्तसिरिति भावः । भवेदेतदेवं यदि मुक्तौ काम एव सिद्धः स्यात् । न चाप्तावस्ति । प्रमाणाभावात् । सद्भा-
 वेऽपि वा मनोधर्मस्यैव कामस्य मुक्तौ सम्भवाच्च तद्वैविध्यम् । आसधर्मत्वेऽपि मुक्तिवदान्नुक्तस्यापि कामस्य मुक्तौ सम्भवेन संसारावस्थायां कामद्वयसि-
 द्ध्या प्रकृतसिद्धिरेवेत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ अस्ति तावदित्यादिना । अनुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥ अन्तःकरणविलयादिति । उपदाननिवृत्तावुपादे-

यनिष्टुतावश्यकत्वादिति भावः ॥ आगन्तुक्रति तथा सति मुक्तैरनित्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । इतीत्यस्यायमर्थ इत्यनेनास्तीत्यतः प्राक् पूर्णयोगेनान्यथाः ॥ हेतुहेतुमद्भावाप्यप्रतीतेस्तत्स्फोरणाय तस्मादित्येतत्परापृष्टव्यं दर्शयन्प्रसाध्याख्याहारेण वाक्यं योजयति ॥ श्रुतीति । उत्तरत्र परिहाराभावेन त्रिपुराब्दस्यः प्रक्षार्थत्वानुपपत्तेरक्षेपार्थतया तं योजयति ॥ नेति ॥ अनेनेति । स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुत इत्युक्ते प्रधानं स्वतन्त्रप्रवृत्तिरहितम् । अचेतनत्वात्तन्वादिवादिति प्रतिपक्षानुमानेऽप्रयोजकत्वशङ्कायाः स्वव्याहृतत्वप्रमाणविरुद्धत्वेोपादनरेणेचेतनत्वं स्वातन्त्र्यगिर्यादिमूल्यन्त्रेणेत्यर्थः ॥ अनुमानानामिति । भेदानां परिमाणादित्यादीनामित्यर्थः । ननु च कथं तत्र स्ववचनव्याघातादीत्यत उक्तमचेतनस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणं साधयतामिति । सिद्धसाधनतापरिहाराय प्रतिज्ञायामचेतनत्वस्वातन्त्र्ययोस्वरूपं विशेषणीयत्वादिति भावः ॥ दृष्टान्तश्चेति । तन्वादिदृष्टान्त इत्यर्थः । साध्यविकलत्वमेव दर्शयति ॥ अचेतनस्येति । स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुत इत्युक्तत्वाद्भवानुपपत्तेरित्येतदनर्थकमित्यत आह ॥ सूत्रार्थमिति । तर्हि न सर्वज्ञानुमागतमिति भाष्यखण्डवैयर्थ्यम् । तदितरमूलवाक्येनैव सूत्रार्थोपसंहारसिद्धिरित्यतस्तत्प्रयोजनमाह । अनुमानमित्येतदिति । उपसंहारत्वस्य मूलरूढत्वसिद्धयर्थमाह ॥ तत्समादिति ॥ सर्वज्ञेति । सर्वज्ञानुमागतत्वं सौत्रस्यानुमानमित्यस्यार्थ इत्यर्थः । किं तत्सर्वज्ञत्वसाधकमनुमानं यद्वृत्तत्वं प्रधानस्य स्यादित्यतस्तत्प्रदर्शयैस्तद्वृत्तत्वं व्याख्याति ॥ प्रकृत्यादिकमिति । ननु सर्वज्ञत्वसाधकानुमानेन सर्वज्ञत्वस्यावाप्तस्वम्भवेऽपि प्रधानस्य तदवाप्तत्वासम्भवाद्धिप्रतिपिद्धमेतदित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ एतदिति । एतदनुमानेन सिद्धो यः सर्वज्ञस्त्वाक्यादवाप्तमिति सम्बन्धः । उक्तयोजनायां सर्वज्ञवाक्यस्य सर्वज्ञानुमापदेन साक्षादलाम इत्यपरितोषात्तल्लभायाह ॥ यद्वेति । ननु सर्वज्ञानुमाशब्दस्य तद्वक्त्ये योगरूढ्येदिरमावाप्तत्वं सर्वज्ञत्वानुमागन्त्यत्वमित्येतो रूढ्येदिरभावोऽपि लक्षणया तत्परत्वमिति भावेन लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धमाह ॥ अनुमानसिद्धेति । विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वादित्यनुमानसिद्धप्रामाण्यकत्वेनेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि शक्यसम्बन्धमुपदर्शयति ॥ अनुमानेति । साङ्ख्यवाक्ये हि स्वप्रतिपाद्येष्वर्थेषु प्रधान्येनानुमानाभोवोक्तत्वात्तस्यानुमानप्रधानत्वमित्यर्थः । तदपि सूत्रसूचितमेवेति । अनुमानं नेति सूत्रखण्डेन जातकर्तृनुमानसिद्धसर्वज्ञवाक्यावाप्तमचेतनं नेति क्रियामाणो विशिष्टः प्रतिषेधोऽनुमानासिद्ध-

सर्वज्ञवाक्यावागतत्वरूपं विशेषणमुपसङ्कामति । स चोक्तविशेषणप्रतिषेधः सविशेषणप्रतिषेधतया सर्वज्ञस्यानुमानसिद्धत्वरूपं विशेषणमेवोपसङ्कामति । तथा च सर्वविषयकप्रत्यक्षवत्त्वरूपसर्वज्ञस्यानुमानसिद्धत्वप्रतिषेधलाभाच्च योगिप्रत्यक्षेण तस्यास्माकमसिद्धेरित्युक्तदूषणं सूत्रसूचितमेवेति सिद्धमिति भावः । न साङ्ख्याचार्यवचनेनायमर्थः सिध्यतीत्येतत्तु यद्वेत्तुवत्सूत्रखण्ड्योजनायां स्पष्टमेवावागम्यत इति ॥ वैचित्रिप्रदर्शनमिति । नानुमानमिति सूत्रखण्डस्य पूर्वयोजनायामनुमानमित्येतद्योजनायां चानुमानमिति पदच्छेदस्य विचित्रताप्रदर्शनमेव प्रयोजनं प्रमेयस्यैक्यादिति भावः । ननु परेण स्वातन्त्र्येण जगत्कारणताया एव पूर्वं प्रकृतेरनाशङ्कितत्वादनिरस्तत्वाच्च न जगत्कर्त्रित्युपसंहारो युक्त इत्यतस्तत्प्रकृतोपयोगिताया व्याचष्टे ॥ स्वातन्त्र्येणेति ॥ छ ॥

अ०—॥ ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ पयोऽम्बवादि च नोपमा ॥ एतत्प्रशास्तिवचनाच्चेतनाचेतनस्य च ॥

सु०—स्यादेतत् । परिमाणादिहेतुभिस्तावन्महदादिकार्याणां किमपि मूलकारणमस्तीत्यवगम्यते । तस्यापि कारणान्तरकल्पने प्रमाणाभावादवनस्थानाच्च । तस्य च स्वातन्त्र्यं कारकान्तराप्रयोज्यत्वमेव न तु स्वेच्छानुसारित्वम् । येनोक्तदोषः स्यात् । तच्च तत्प्रयोक्तुः कारकान्तरस्याप्रापामाणिकत्वादेव सिद्धम् । न चाचेतनस्य तदसम्भावितम् । अचेतनेष्वपि पयोऽम्बुप्रभृतिषु दर्शनात् । अचेतनमेव हि पयोऽन्यानाधिष्ठितमपि वत्सविवृद्धयर्थं प्रवर्तते । दधिभावं चापद्यते । घनविनिर्मुक्तं चाम्बु जम्बीरनारिकेल्लादिष्वनेकविधं विकारं प्राप्नोति । नादेयं चापसर्पति । तृणं च गवा जगधं क्षीरीभवति । अयश्चायस्कान्तमभिसर्पति । न चेदं नाचेतनवशमित्यादिप्रमाणविरोधः । तस्योक्तस्थानेष्वेवानैकान्यात् । न चेदं ब्रह्मवादिनां सम्मतम् । येन सिद्धसाधनं स्यादित्याशङ्कापरिहारार्थं सूत्रम् ॥ ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ इति । तद्याचष्टे ॥ पयोऽम्बवादि चेति । उपमा स्वार्थसम्भावनायामस्मदीयहेतुव्यभिचारं चेति शेषः । यथाऽत्र साध्यं व्यभिचरति तथा पक्षेऽपि व्यभिचरतु हेतुरित्येवमर्थं हि व्यभिचारोद्भावनम् । तदत्र न युज्यते । चेतनाचेतनस्यैतत्प्रशास्तिवचनात् । पारमेश्वरेणप्रतिपादकश्रुतेः । आद्यशब्दो लौकिकानां स्वतन्त्रतया प्रतीयमानमपीत्यर्थः । द्विती-

यस्तु न केवलमचेतनस्य । किन्तुभयस्यापीति । एतदुक्तं भवति । कारकान्तराप्रयोज्यत्वलक्षणमपि स्वातन्त्र्यं न प्रधानस्यापपद्यते । असम्भावितत्वात् । उक्तानुमानविरुद्धत्वाच्च । यदुक्तमत्र पयोऽभ्यादिवदिति । तदसम् । तत्रापीश्वरप्रेरणाया एतस्य वाऽक्षरस्थेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । अत एव प्रधानस्य परप्रयोज्यत्वे प्रमाणाभावोऽपि परास्त इति । सूत्रे पयोऽभ्युवादित्युक्तोऽपि नोदाहरणमादरणीयम् । स्थलान्तरसम्भावनाव्याभिचारश्च भविष्यत इत्याशङ्क्यापरिहारार्थस्य व्यतिरेकानवस्थितेश्चानेपक्षत्वादित्यु त्रसूत्रस्यापि व्याख्यानायादिपदप्रयोगः । यद्वा पयोऽभ्युग्रहणमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्यादिपदं प्रयुक्तम् । उत्तरसूत्रं तु कैश्वर्यार्थम् । चेतनप्रवृत्तेरपीश्वरव्यतिरेकेणानवस्थितेरचेतनप्रवृत्तेस्तदधीनत्वं किमु वाच्यमिति । तद्व्याख्यानाय चेतनाचेतनस्य चेत्युक्तम् । किञ्च परिमाणादिति हेतुस्तावदनैकान्तिकः । सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रकृतिरुच्यते । सत्त्वादयश्च परिमिता एव । यथोक्तम् । अवधीरनभोऽहङ्कृन्महतत्त्वगुणत्रयैः । क्रमाद्देशोत्तरेरिति । न च प्रकृतिरव्यक्तान्तरवतीति कथं नानैकान्त्यम् । न च परिमितस्यापि मूलप्रकृतित्वे वाधकमस्ति । सार्धत्रिककार्यानुत्पत्तिरिति चेन्न । सर्वत्र कार्यसद्भावे प्रमाणाभावात् । भावेऽप्यनैकस्तदुत्पत्त्युपपत्तेः । युक्तं च परिमितानामेव कारणत्वम् । तन्त्वादिषु दर्शनात् । अपरिमितस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्तेश्च । अस्माकं त्वीश्वरशक्त्यैवोपपद्यते । समन्वयादित्यप्यसत् । यत्कार्यं यदनुगतिमत्तत्तादृकारणोपेतमित्यस्या व्यतिरेकव्यक्ताद्व्यक्तजन्माङ्गीकारेणैव भगत्वात् । शक्तिरतः प्रवृत्तेश्च न विवक्षितार्थसाधकम् । अन्तर्भावित्कार्यत्वमेव कारणस्य शक्तिरित्यस्य सिद्धौ हि तथा स्यात् । तच्च सत्कार्यवादनिर्वाहमिति । अत एव विभागाविभागावपि निरस्तौ । विभागाविभागयोरेव सत्कार्यवादसिद्धयधीनयोरसत्त्वात् । स्वप्रक्रियामात्रेणार्थसिद्धौ स्थूलकार्यस्य लोष्टादेरित्यादिना तार्किकपरिकल्पिताभ्यां विभागाविभागाभ्यां परमाणुकारणत्वमपि स्यादित्यास्तां प्रपञ्चः ।

टि०—॥ ॐ पयोऽभ्युवच्चेचत्रापि ॐ ॥ पयोऽब्ज्यादि च नोपमेयुत्तरभाष्यार्थक्यमाशङ्क्य पयोऽभ्युवच्चेत्तत्रापिल्युत्तरसूत्रव्याख्यानरूपत्वाच्च तादृति भावेन तत्सूत्रार्थक्यनरूपतयोत्तरभाष्यं योजयितुं सूत्रमेव किमर्थमित्यतस्तद्व्यावर्त्यशङ्काप्रदर्शनेन सूत्रस्यार्थवत्तां तावदुपपादयति

॥ स्यादेतदिति । कथं तस्य मूलकारणत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ तस्यापीति ॥ उक्तेति । स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिनोक्तेत्यर्थः । भवेदेवं कथञ्चिद्वदि प्रधानस्य कारकान्तराप्रयोज्यत्वमपि सिद्धं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ तच्चेति ॥ अप्रामाणिकत्वादिति । तत्साधकनिरवकाशप्रमाणविहरादिति भावः ॥ न चेति । चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य क्वापि स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनादिति भावः । पयोऽम्बवादीत्युत्तरमूलथादिपदानुरोधादाह ॥ प्रभृतिष्विति । पयोवदम्बुवदिति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पयोहृद्यान्तं तावदुपपादयति ॥ अचेतनमपीति । अचेतनमपीति हृद्यान्तमप्युपपादयति ॥ घनेति । अचेतनमेव चेतनानधिष्ठितमपीत्यनुवर्तते ॥ नादेयं चेति । अत्रापि पूर्ववदनुवृत्तिदृष्ट्या । अम्बुवदिति हृद्यान्तमवृद्धाभ्यो नदीमानुषेभ्य इति प्राप्तस्य छस्य बोधेन नदीशब्दाच्छेषिकेऽर्थं नद्यादिभ्यो ढगिति ढकि नादेयमिति रूपसिद्धिरिति ध्येयम् । प्रभृतिशब्दोक्तं हृद्यान्तमुपपादयति ॥ तृणं चेत्यादिना । अत्राप्यचेतनमेवेत्यादिकमनुवर्तते ॥ प्रमाणेति । प्रतिपक्षरूपेत्यर्थः ॥ उक्तस्थानेति । पयआदिकार्येषु दध्यादिष्वित्यर्थः । तत्राचेतनवशात्स्वयैव सत्त्वादिति भावः । न चाचेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकत्वाभावस्यैव पूर्वं साधितत्वाद्वादिष्वप्युक्तसाध्यसत्त्वाच्च तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । कारकान्तराप्रयोज्याधीनोत्पत्तिकं वदन्तं प्रति तत्साधने सिद्धसाधनतापत्त्या तदधीनोत्पत्तिकत्वाभावस्यैव साधनीयत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यापातात् । ननु पयोऽम्बवादेः स्वार्थसम्भावनायामुपमात्वेऽप्यस्मदनुमाने व्यभिचारस्थलत्वेन तत्रोपमात्वाभावात्कथं व्यभिचारे चोपमेयुच्यत इत्यत आह ॥ यथाऽत्रेति । व्यभिचारोद्भावनमित्यतः परं व्यभिचारे चोपमात्वं युक्तमिति शेषः ॥ तदत्रेति । उभयत्रोपमात्वमित्यर्थः ॥ असम्भावितत्वादिति । चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य क्वापि स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनादिति भावः ॥ उक्तानुमानेति । इदं नाचेतनवशमित्युक्तानुमानेत्यर्थः । पयोऽम्बुनोरनुपमत्वोक्तस्यैव पयोऽम्बुवदिति सूत्रव्याख्यानसिद्धेः पयोऽम्बवादित्यादिपदानर्थक्यमित्याशङ्क्य तस्योत्तरसूत्रव्याख्यानार्थत्वाच्च तदिति भावेनोत्तरसूत्रव्याख्यानपरतया तद्योजनं दर्शयितुं तत्सूत्रव्याख्यार्थशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तन्निरासकतया सूत्रमनुपन्यस्य तद्व्याख्यानार्थतयाऽऽदिपदं योजयति ॥ सूत्र इति ॥ स्थलान्तर इति । गवा जगधृष्टादावित्यर्थः । एवमादिपदस्योत्तरसूत्रव्याख्यानतया योजनार्थां पयोऽम्बवादि च नोपमा एतत्प्रशास्तिवचनादचेतनस्येतेतावतैव मूलग्रन्थेन सर्वत्राचेतने व्यभिचारनिराससिद्ध्या

चेतस्य तदधीनतावर्णनस्यानपेक्षितत्वाच्चेतनग्रहणस्यानर्थक्यं भवतीत्यादिपदस्योत्तरसूत्रव्याख्यानतायामपरितोषात्सूत्रार्थतामेव तस्याप्युपायमिति ॥ यद्वेति । तद्धुत्तरसूत्रवैयर्थ्यमित्यतस्तत्त्वयोजनमाह ॥ उत्तरेति । कैमुत्यमेव दर्शयति ॥ चतनन्ति । एवं सूत्रस्यार्थवत्तमुपदर्शय तद्व्याख्यानरूप-
तयोदाहृतभाष्यखण्डसार्थक्यमाह ॥ तद्व्याख्यानयेति । एवं मूलोक्तसाधारणदोषानुमानानि प्रदूय स्पष्टतया शिष्यैरेवोद्बतमिति भावेन भाष्येऽ-
नभिहितासाधारणदोषैरपि दुर्वाण आद्यं तावत्प्रशस्यत्याति ॥ किञ्चेति । कुत्रानैकान्तिकमित्यतः सत्त्वरजस्तमःस्वेवंयमिप्रेत्य तेषु साध्याभावो-
पपादकं हेतुमुपोद्धातलक्षणसङ्गात्या पूर्वमाह ॥ सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थेति । गुणप्रधानभावपरित्यागेन त्रयाणामपि प्रधानभावोनावस्थिति-
रित्यर्थः ॥ प्रकृतिरिति । मूलप्रकृतिरित्यर्थः । कथं सत्त्वादिषु व्यभिचार इत्यत उक्तहेतुसत्त्वेऽप्युक्तसाध्याभावादित्याभिप्रेत्य तत्र हेतुवृत्तिमुप-
पादयति ॥ सत्त्वादयश्चेति । किमत्र प्रमाणमित्यत आह ॥ यथोक्तमिति । तथाऽप्यव्यक्तान्तरवत्स्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वाच्च व्यभिचार इत्य-
तस्तेषां मूलप्रकृतिस्वाव्यक्तान्तरवत्त्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह ॥ न चेति । प्रकृतिर्मूलप्रकृतिरित्यर्थः । अव्यक्तान्तरवत्त्वमूलप्रकृतिस्त्वमेव न स्यादिति
भावः । न च मूलप्रकृतिस्त्वमेव सत्त्वादीनामसिद्धमिति वाच्यम् । गुणप्रधानभावपरित्यागेन प्रधानभावैवैवावस्थितानां सत्त्वादीनामेव मूलप्रकृति-
त्वेन तदसिद्धेशक्यशङ्कत्वात् । एतदेवाभिसन्धायोपोद्धातलक्षणया सङ्गात्या मूलप्रकृतिस्त्वं साम्यावस्थाया उपदर्शितमिति ध्येयम् । परोक्तानु-
मानेऽप्रयोजकत्वं चाह ॥ न च परिमितस्यापीति । विषये बाधकसद्भावाच्चाप्रयोजकत्वमिति भावेन तदाशङ्कते ॥ सार्वत्रिकेति । अनेकैरि-
त्यतःपरं परिमितैरपीति शेषः ॥ अपरिमितस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्तेर्येति । अपरिमितं प्रधानं जगत्कारणमिति वदन्त्यष्टयः । तारेकं
कात्स्न्येन महादाद्यात्मना परिणमते किं वैकदेशेनेति । नाद्यः । तथा सति कृत्स्नस्यापि प्रधानस्य कार्याकारताप्रसक्त्या स्थितौ प्रधानाभावेन
प्रकृतिपुरुषविवेकार्थोपदेशानर्थक्यपातात् । नान्त्यः । तथा सत्यैकदेशाङ्गीकारेणान्यावयवत्वप्राप्याऽनिरस्यत्वप्रसङ्गादित्यपरिमितस्य प्रधानस्य
कृत्स्नैकदेशविकल्पाभ्यां कारणतानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा कृत्स्नस्य प्रधानस्य महादाद्यात्मना भवने महदादेरप्यपरिमितमूलकारणकत्वादपरिमितत्वं
स्यात् । यदावत्परिमाणोपेतमूलकारणकं तत्तावत्परिमाणकं यथा पलपरिमाणस्तुवर्णकटकं पलपरिमाणकं दृष्टम् । न च महदादेरपरिमितत्वं

परेणाङ्गीकर्तुं शक्यम् । तथा सति भेदानां महदादीनां परिभाणात्परिमितत्वादित्युक्तहेतोरसिद्धिप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन परिमाणः । अपरिमितस्य द्रव्यस्य निरवयवत्वानियमैकदेशायोगादित्यर्थः । यद्वा शक्तितः प्रवृत्तेश्चैतस्य कारणं हि शक्तं कार्याकारेण व्यक्तीभवति । तत्र कारणस्य शक्तिर्नामान्तर्भावितकार्यकत्वमेवेति व्याख्यातत्वेनैकदेशेन कारणत्वेऽन्तर्भावितकार्यैकदेशत्वस्यैव प्राप्त्याऽन्तर्भावितकार्यकत्वाभावेन तत्राप्यसिद्धिप्रसङ्ग इति । तथा च परिमितत्वेऽपि सत्त्वादेर्मूलप्रकृतित्वेनाव्यक्तान्तरत्वत्वाभावादनैकान्त्यमेवेति हृदयम् । यद्यप्युदाहृतप्रमाणोक्तं गुणत्रयपरिमितमपि न मूलप्रकृतिः किन्त्वादिकार्यमेवेत्यव्यक्तान्तरस्वरूपसाध्यसत्त्वादेव न स्वमते तत्र व्यभिचारः । तदन्यमूलप्रकृतेर्वाव्यक्तान्तरत्वत्वाभावेऽपि न स्वमते तस्याः परिमितत्वमिति हेतुविरहादेव न तत्रापि व्यभिचारः । तथाऽपि महदादिकारणगुणत्रयतिरिक्तप्रकृत्यनङ्गीकारिणः परस्य मते गुणत्रयस्यैव मूलप्रकृतित्वेन तत्र चाव्यक्तान्तरत्वत्वाभावस्य परेणाभ्युपपत्तत्वात्तद्वैतद्व्याभिचारोद्भावनामित्यवधेयम् । नन्वपरिमितस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्त्या न कारणत्वानुपपत्तिर्वक्तुं शक्या । तथा सति सिद्धान्तेऽप्यपरिमिततया प्रकृतेः कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्त्याऽकारणत्वप्रसङ्गादित्यतः सिद्धान्ते निरवयवस्यापि प्रधानस्य परमेश्वराचिन्त्यशक्तिवशेन कार्यानुगुण्येनैव परिणामसम्भवाच्च कृत्स्नप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ अस्माकं त्विति ॥ तच्चेति । अव्यक्तकार्यवत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ सत्कार्यवादेति । अत्यन्तसत्कार्यवादश्चासिद्ध एवान्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । अत एवेत्युक्तमेव विशदयति ॥ विभागाविभागयोरिति । व्यक्त्यव्यक्तिरूपयोरित्यर्थः ॥ सत्कार्यवादसिद्धयधीनयोरिति । तथा चान्योन्याश्रय एवेति भावः ॥ स्थूलकार्यस्येति । अत्रेत्यादिनेत्यादिपदेनावयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमानस्याल्पतरतमादिभावाद्यतो नालपीयस्तं परमाणुमाचक्ष्म इत्यादितदुत्तरवाक्यपरिग्रहः । तथा च स्थूलकार्यस्य लोपस्य विभज्यमानावयवक्रियाविभागे क्रियमाणो य एतद्विभागावधिर्यदविभागप्रक्रमेण यत्संयोगप्रक्रमेण कार्योत्पत्तिर्भवति स परमाणुर्मूलकारणमिति तार्किकपरिकल्पिताभ्यां विभागाविभागभ्यां परमाणोरपि विश्वकारणत्वं सिद्धयेदित्यर्थः ।

अ०—द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः स्वामित्वमात्मनः ॥ साक्षादनुभवात्तदं शक्यतेऽप्येदितुं क्वचित् ॥ इच्छास्वामित्वमेवो-

कृतमिच्छावत्त्वं न चापरम् ॥ किञ्चित्तद्वशगत्वेऽपि स्वामित्वं लोकवद्भवेत् ॥ सर्वोत्पत्तन्त्रकामादेः किमुतैव परेशितुः ॥ न चानुभवगे कामस्वामित्वं घेदवागपि ॥ शक्ततापवदितुं तस्मात्सा तदन्याभिधायिनी ॥

सु०—नन्विदं घटकुटुम्बिभातमनुसरति । इच्छावत्त्वमात्मन एव न तु जडस्येत्यत्र हि प्रथममनुभवः प्रमाणीकृतः । तत्र च श्रुतिविरोधे चोदितेऽन्तःकरणधर्म आत्मधर्मश्चेति कामस्य द्वैविध्यान्न विरोध इत्युक्तम् । एवञ्चात्मन एवच्छावत्त्वं न त्वचेतनस्येति त्यक्तमेवेत्याशङ्कां सिद्धान्तलोकनन्यायेन परिहरति ॥ द्वैविध्येऽपीति । कामादद्वैविध्येऽपि साक्षादनुभावस्त्वमात्मनः कामादः स्वामित्वं तु कुतः प्रमाणदपोदितुं शक्यते न कुतोऽपीति योजना । श्रुत्यपेक्षयाऽऽदिपदग्रहणम् । अपादितुमिति सम्प्रसारणं छान्दसम् । अयमत्रोत्तरक्रमः । सत्यं कामो द्विविध आत्मधर्मो मनोवृत्तिश्चेति । तत्र मनोवृत्तिमपि कामं प्रत्यात्मन एव स्वामित्वं न मनसः । अहं कामय इति साध्यनुभवसिद्धत्वात् । मनसस्तु कामं प्रत्युपादानत्वमेव । यथा हि । क्षेत्रोपादानकानामपि सस्यानां कृषीवल एव स्वामी न क्षेत्रं तथैव । न च वाच्यं मनस एव कामस्वामित्वमहं कामय इत्यनुभवस्तु भ्रान्तिव्यवहारमात्रं वेति । बाधकप्रमाणाभावात् । न च कौटस्थ्यं बाधकम् । अन्तःकरणस्यैव कामोपादानत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । स्वामित्वमात्रेण च कौटस्थ्यविधातात् । अन्यथा कृपणधनस्येवात्मनो वैयर्थ्यापत्तेरिति । तदिदमुक्तं क्वचिदिति । नन्वस्तु कामस्वामित्वमात्मन एव मा भूच्च मनसः । तथाऽपि पूर्वोत्तरविरोधस्तदवस्थ एव । इच्छास्वामित्वाभावेऽपि यादृशतादृशस्येच्छावत्त्वस्य मनस्यङ्गीकृतत्वादित्यत आह ॥ इच्छेति । अचेतनेच्छापगतेत्यादाविच्छास्वामित्वमेवेच्छावत्त्वमुक्तम् । न चापरमिच्छोपादानत्वलक्षणम् । एतदुक्तं भवति । स्यादत्र पूर्वोपरविरोधः । यादे गदेवेच्छावत्त्वं ग्राह्यमनसो निषिद्धं तदेवात्र पुनरङ्गीक्रियेत । न चैतदस्ति । पूर्वं हीच्छास्वामित्वलक्षणमिच्छावत्त्वमात्मन एव न त्वचेतनस्येत्युक्तम् । तस्यैव कर्तृत्वोपयोगात् । श्रुत्यर्थतया त्विच्छोपादानत्वलक्षणमिच्छावत्त्वमिदानीं मनसोऽभ्युपगम्यत इति कुतो विरोध इति । यद्वा कामस्य द्वैविध्येन मनसोऽपि कामवत्त्वात्कर्तृत्वमुपपत्स्यत इत्यत आह ॥ द्वैविध्येऽपीति । द्वयोः कामवत्त्वेऽपि कामस्वामित्वमात्मन

एव न तु मनसः । निरपवादसाध्यनुभवसिद्धत्वात् । मनसस्तु कामोपादानत्वमेवेति । ततः किमित्यत आह ॥ इच्छेति । इच्छा-
 स्वाभित्वलक्षणमेवेच्छावचं प्राक् कर्तव्योपश्रुक्तमुक्तम् । न पुनरिच्छोपादानत्वलक्षणम् । यो हीच्छति स प्रयतते न तु यदिच्छा भवति
 तदिति । तस्मादिच्छास्वामित्वाच्चेतनस्यैव कर्तृत्वं नाचेतनस्य । तस्येच्छोपादानत्वेऽपीच्छास्वामित्वाभावादिति । स्यादेतत् । स्वं नाम
 तद्भवति । यद्यथेष्टविनियोगयोग्यम् । यथा गवादि । स्वामी च स उच्यते यो यथेष्टविनियोक्ता । न चेच्छात्मनोरेतदस्ति । यस्मा-
 दास्तिककामुकस्य निषिद्धेच्छां नियच्छतोऽपि (इच्छा) साऽऽविर्भवति । प्रयतमानस्यापि विहितेच्छा नादेति । तत्कथमिच्छास्वामित्व-
 मात्मनः स्यादिति चेत् । किमिच्छाऽऽत्मनः सर्वथाऽपि वशा न भवतीत्युच्यते । उत किञ्चिद्वशत्वमङ्गीक्रियते । नाद्यः । अनुभवविरो-
 धात् । इच्छति देवदत्त इत्यादिव्यवहारविरहप्रसङ्गाच्च । द्वितीये तु सिद्धं स्वाभित्वमित्याह ॥ किञ्चिदिति । प्रबलविरोधिवशादत्य-
 न्तवशत्वाभावेऽपीच्छायाः किञ्चिदस्मवशत्वमात्रेणापि तां प्रत्यात्मनः स्वामित्वं भवेदे (वत्ये) व । कथम् । यथाऽत्यन्तभवशा-
 यामपि गवि किञ्चिद्वशत्वमात्रेण देवदत्तस्वामित्वं लोके दृष्टं तथैव । अन्यथा तदपि न स्यादिति । नन्वेवं सत्येकं सन्धि
 (दि) त्सतो (परं प्रच्य) न्यच्यवत इत्यापन्नम् । अचेतनस्य कर्तृत्वं निराकर्तुमात्मन एवेच्छास्वामित्वं न तु मनस इति समर्थितम् ।
 तर्हीश्वरस्यापि कुलालादिमनोवृत्तीच्छां प्रति स्वामित्वं नास्तीति घटादिकर्तृत्वं न स्यात् । तथा चेतस्यपदेशादित्यधिकरणविरोध
 इत्यत आह ॥ सर्वोत्तमेति । यदा जीवस्यापि कामादिस्वाम्यं तदा सर्वात्मना तन्त्रमधीनं कामादि यस्यासौ तथोक्तः । सर्वोपाभा-
 त्सनां तन्त्रं साधनं यः कामस्तस्यादिः कारणं तस्य परेशितुः कामस्वामित्वं किमुतैव वक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । जीवेश्वरो ह्यापि
 शरीरमधिष्ठितः । तत्रेश्वरोऽन्तःकरणं साष्टं दृष्ट्वा तत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपा वृत्तीः स्वेच्छाज्ञानप्रयत्नैरुत्पाद्य बाह्यकरणानि चाधिष्ठाय
 घटाद्युत्पादयति । जीवस्तु तद्वत्स्वाम्योऽवतिष्ठते । यथोक्तं बुद्धिर्ज्ञानमित्यादि । तस्मादीश्वरस्यैव मुख्यं स्वाम्यं कर्तृत्वं च । जीवस्य
 त्वमुख्यमेवेति । तथा चोक्तम् । स्वस्वामिभावो ध्रुव एव यत्र तर्ह्यच्यतेऽसाधिति कृत्ययोग इति । यदुक्तं निरपवादानुभवबलादात्मन

एवेच्छास्वामित्वमिति । तदयुक्तम् । कामः सङ्कल्प इति मनसः कामस्वामित्वाभिधात्र्याऽप्युपेत्यत्वेन बलवत्या वेदवाचैवापादितत्वादित्यत आह ॥ न चेति । कामस्वामित्वमात्मन इति शेषः । कामाद्यनुवादेन स्वत्वियं वेदवागात्मोपादानत्वं वैशेषिकादिमतप्राप्तं वारयितुं तेषां मनोरूपत्वमाचष्टे । कामादिस्वरूपं च साक्ष्यनुभवेनैव सिद्धमिति तस्यापजीव्यत्वम् । स च तानात्मस्वामिकानेव विधियां करोति । न चोपजीवकमुपजीव्यमपवादितुं शक्नोति । वेदस्यात्सर्गतो बलवत्त्वेऽप्युपजीव्यापेक्षया दौर्बल्यमेव । यथाऽऽहुः । प्रावत्यपाममस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् । उपजीव्यविरोधे तु न प्रामाण्यममुष्य चेति । अतो न श्रुतेनुभवापवादकत्वं युक्तमिति । तर्हि श्रुतेः का गतिरित्यत आह ॥ तस्मादिति । उपजीव्यत्वेन बलवताऽनुभवेन वाधितत्वादित्यर्थः । तदन्याभिधायिनी स्वामित्वादित्यस्योपादानत्वस्याभिधायिनी ।

टि०—नन्विच्छान्यहमित्यनुभवानुरोधेनात्मन इच्छावत्त्वस्योक्तत्वात्पुनरनुभवानुरोधेनेच्छास्वामित्ववर्णनपरोत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चेदं मनोवृत्तिरूपकामं प्रत्यात्मनः स्वामित्ववर्णनपरमिति नानर्थक्यमिति वाच्यम् । कामद्वैविध्यप्रतिपादनमात्रेण श्रुतिविरोधपरिहारस्य सिद्धत्वेन तं प्रत्यात्मनः स्वामित्ववर्णनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः कामद्वैविध्यश्रयणे आत्मन इव मनसोऽपिच्छावत्त्वप्राप्त्याऽऽत्मन एवेच्छावत्त्वं न त्वन्तःकरणस्येति स्वोक्तनियममङ्गो न घट्टदुर्दीप्रभातवृत्तान्तसाम्यशङ्कानिरासार्थत्वाच्च मनोवृत्तिरूपकामं प्रत्यात्मनः स्वामित्ववर्णनार्थक्यमित्याभिप्रेत्योक्तशङ्कानिवारकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं मुक्तन्यायसाम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विदमिति ॥ घट्टकुत्रीति । केचित्स्वल्ग वणिजः शुल्कमदितस्ततः शुल्कग्राहिणो राजभृत्यान्वच्चयित्वाऽन्येन पथा जिगमिषन्तो विस्मृतमार्गो रात्रावितस्ततः सञ्चरन्तो घट्टे शुल्कग्राहिणां कुटी स्थिता तत्रैव प्रभाते समापताः । सोऽयं घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तस्तमनुसरतीत्यर्थः । उक्तन्यायसाम्यमवोपदर्शयति ॥ इच्छावत्त्वमित्यादिना । नन्वस्याः शङ्कायाः कामद्वैविध्यश्रयनरूपद्वैविध्यं दृश्यते चास्येत्यादिपूर्वग्रन्थादनन्तरमेवोत्थानेनैतन्निरासपरैतदग्रन्थस्यापि तत्रैव सन्निवेशनीयत्वाद्धवधानेनात्र सन्निवेशोऽसङ्गत इत्यत उक्तं सिंहावलोकनन्यायेनेति । नन्विच्छारूपकामस्यैवात्र प्रवृत्तत्वादादिपदं किमर्थमित्यत आह ॥ श्रुत्यपेक्षमिति । कामः सङ्कल्प इत्युदाहृतश्रु-

स्यपेक्षं कामादेरित्यादिपदमित्यर्थः । ननु वचस्वपि यजादीनां कितीत्यत्र कितिपरत एव वदतेः सम्प्रसारणमुक्तम् । उदित उदितवानिति वृत्तौ
 तथैवोदाहृतं च । ततश्च प्रकृते तुमुप्रत्ययस्याकिंत्वात्तिस्मिन्परतः सम्प्रसारणाप्रोसरपवादितुमित्येव वक्तव्यम् । अपोदितुमिति तु कथमित्यत आह ॥
 अपोदितुमिति । कितिपरतो विहितं सम्प्रसारणं छन्दस्तुल्यत्वादिकित्युपपन्नामिति भावः । ननु कोऽसावनुभवो यत्सिद्धमात्मनोऽन्तःकरणवृत्ति-
 रूपकामस्वामित्वमित्युच्यते । आत्मस्वामिकत्वे मनसो वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । किञ्चानुभवसिद्धमपि तन्नाङ्गीकर्तुं शक्यम् । लोकेऽन्योपादानस्या-
 न्यस्वामिकत्वादर्शनेनान्तःकरणवृत्तिरूपकामस्यात्मस्वामिकताया असम्भावनाशङ्कापराहतत्वात् । अभिमतानुभवस्य भ्रान्तित्वेन तेन तदभिधे-
 स्यताः शङ्काः क्रमेण परिहरन्नेवाकाङ्क्षाक्रमेणोक्ताक्षेपपरिहारकतया मूलं योजयति ॥ अयमत्रेति ॥ अहमिति । अनेनानुभवप्रकारप्रदर्शनेनाद्या-
 शङ्का निरस्ता भवति ॥ उपादानत्वमेवेति । तथा च न तद्वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । असम्भावनापराहततां दृष्टान्तोक्त्या परिहरति ॥
 यथेति । बाधकमपि किं कौटस्थ्यमेवाभिमतमन्यद्वा किञ्चित् । तददर्शनादित्यभिप्रेत्याद्यमुत्थाप्य दूषयति ॥ न चेति । कौटस्थ्यवि-
 घातकमपि कामं प्रत्युपादानत्वविशिष्टस्वामित्वमभिमानं किंवा स्वामित्वमात्रमिति विकल्प्याद्यमनङ्गीकारेण दूषयति ॥ अन्तःकरणस्यैवेति । द्वि-
 तीयं प्रत्याह ॥ स्वामित्वमात्रेणेति । नन्विच्छावत्त्वस्येच्छारवामित्वरूपत्ववर्णनमुत्तत्र क्रियते तदनर्थकम् । न चाचेतनेच्छापगतेत्यादावन्तः-
 करणे निषिद्धमिच्छावत्त्वमिच्छास्वामित्वलक्षणाभिनि ज्ञापनार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । तज्ज्ञापनस्यापि निष्प्रयोजनत्वादित्यतः कामद्वैविध्यवर्णन-
 परस्योभयात्मकता यत इत्यस्य ग्रन्थस्याचेतनेच्छापगतेत्येतदग्रन्थेन विरोधपरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन विरोधशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं
 तामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ यादृशतादृशस्येति । इच्छोपादानत्वलक्षणस्येत्यर्थः । पूर्वं च तस्य निषिद्धत्वादिति भावः । ननु मनस इच्छावत्त्व-
 स्येच्छोपादानरूपत्वेनेच्छास्वामित्वरूपत्वाभावात्कथमिच्छास्वामित्वमेवोक्तामिच्छावत्त्वं न चापरमित्यवधारणमित्यतोऽपेक्षिताद्व्याहारेण वाक्यं योज-
 यति ॥ अचेतनोति । नन्वचेतनेच्छापगतेत्यादाविच्छास्वामित्वमेवेच्छावत्त्वमुक्तं न स्विच्छोपादानत्वमिति कुतो निश्चेतुं शक्यते नियामकभावात् ।
 कथं चैतावताऽपि विरोधपरिहार इत्यतो नियामकं वदन्विरोधपरिहारप्रकारमाह ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥ प्रागिति । अचेतनेच्छापगतेत्यादावि-

त्यर्थः ॥ अत्रेति । उभयात्मकतया यत इत्यत्रेत्यर्थः ॥ तस्यैवेति । इच्छास्वामिदलक्षणस्येच्छावस्वस्यैवेत्यर्थः । य इच्छति स एव प्रयत्नव
इति हि सर्वसम्मतम् । न तु यदिच्छा भवति तत्रवर्तत इति नेच्छोपादानं वदन्त्वोपयोगि किन्तु तत्त्वामित्यमिति भावः ॥ श्रुत्यर्थतयाति । कामः
स इत्थं इत्येतच्छ्रुत्यर्थेत्यर्थः । एवमुभयात्मकता यत इति कामद्वैविध्यवर्णनस्याचेतनेच्छागगतेत्यादिद्वैविध्यन्येन विरोधशङ्कानिवर्तकतया द्वैविध्योऽपीति
भाष्यं व्याख्यातम् । इदानीं द्वैविध्यवर्णनेन प्रसक्तचेतनकर्तृकस्वनिरासाक्षेपरिहारकतयाऽपि तद्व्याख्यातुं तदाक्षेपशङ्कामुत्थापयति ॥ यद्वेति ॥
साक्ष्यनुभवेति । अहं कामय इति साक्ष्यनुभवेत्यर्थः । ननुतानुभवस्य भ्रमत्वाद्यावहारमात्रत्वाद्वा न साधकत्वमित्यतो बाधकाभावात् भ्रगत्या-
दीत्याशयेनोक्तं निरपवादिति । हेतुगर्भं चेदं विशेषणम् । न च कौटस्थ्यमेव बाधकमिति वाच्यम् । तद्विश्रुतकस्येच्छोपादानत्वस्यानभ्युपगमात् ।
अभ्युपगतस्य च कामस्वामित्वस्य तदविघातकतायाः प्रागुपपादितत्वेन तदप्रसङ्गादिति भावः । उपयोगमेवोपपादयति ॥ यो हीति । अनुपयो-
गमप्युपपादयति ॥ न त्विति । ननु किञ्चित्द्वशत्वेऽपीत्युत्तरमाप्यमनर्थकम् । न चेच्छायाः किञ्चिदात्माधीनत्वमात्रेणात्मवशत्वोपपादनार्थं तदिति
वाच्यम् । आत्मन इच्छास्वामित्वेन मुख्यस्यैव तद्वशत्वस्य सम्भवेन किञ्चित्द्वशत्वपर्यन्तधावनानर्थक्यादित्यतः पूर्वोक्तेच्छास्वामित्वासम्भवश-
ङ्कानिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतयोत्तरभाष्यं योजयितुमात्मेच्छयोः स्वस्वामिभावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति ।
तत्कुत इत्यतस्तथा लोके दर्शनादित्याह ॥ यथेति ॥ य इति । तथा देवदत्तादौ दृष्टत्वादिति भावः । एतत् । यथेष्टविनियोगयोग्यत्वं यथेष्ट-
विनियोगवृत्तं चेत्येतदित्यर्थः । उभयत्रापि क्रमेण हेतुमाह ॥ यस्मादिति ॥ सेति । निषेद्धेच्छेत्यर्थः ॥ प्रयतमानस्यापीति । विहितेच्छा-
यामिति शेषः । नन्वात्मेच्छयोः स्वस्वामिभावानुपपत्तिशङ्कायाः सर्वथेच्छाया आत्मानधीनत्वे तात्पर्यं न तु किञ्चित्द्वशत्वाङ्गीकार इति कथ-
मुत्तरग्रन्थसङ्गतिरित्यतो नेदं तत्पक्षदूषणं किन्तु किञ्चित्द्वशत्वाङ्गीकारपक्षदूषणमेवेति नोत्तरग्रन्थसङ्गतिरित्याभिप्रेत्य सम्भावितविकल्पद्वयं प्रद-
द्याद्यपक्षं बहिरैव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयितुं तावद्विकल्पयति ॥ किमित्यादिना । अनुभवे विवदमानं प्रति दोषान्तरमप्याह ॥
इच्छतीति ॥ अन्यथेति । इच्छायाः किञ्चिदात्मवशत्वमत्रेण तां प्रत्यातनः स्वामित्वानभ्युपगम इत्यर्थः । तदपि गोस्वामित्वमपि । देवदत्तं

प्रति गोरथ्यन्तवशात्वाभावादिति भावः । नन्विच्छायाः किञ्चिदश्वशत्वमात्रेणात्मन इच्छास्वामित्वसिद्ध्या प्रकृताक्षेपपरिहारदीश्वरस्य सर्व-
 त्मना कामादिनियामकत्ववर्णनमर्थकमित्यतोऽस्येश्वरस्य घटादिकर्तृतासमर्थनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं तस्य कर्तृत्वानुप-
 पत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विनि ॥ स्वामित्वं नास्तीति । कुलालादीनामेव तदीयमनोवृत्तीच्छां प्रति स्वामित्वेनेश्वरस्य कुलालादिमनोवृत्तीच्छां
 प्रति स्वामित्वाभावादित्यर्थः । कर्तृत्वं न स्यादित्युपलक्षणम् । कुलालादीनामेव कर्तृत्वं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । उभयत्रापीष्टापत्तिं
 निरस्यति ॥ तथा चेति । तत्र घटादावपि जीवानां न मुख्यकर्तृत्वं किन्वादीश्वरस्यैवेति समर्थितत्वादिति भावः । नन्वीश्व-
 रस्य कुलालादिमनोवृत्तिरूपकामं प्रति कथं कैमुत्येन स्वामित्वसिद्धिः । तत्सूचकाभावात्कुलालादिमनोवृत्तिकामं प्रति कुलालादीनां
 स्वामित्वस्यैव तत्सूचकत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावेनापेक्षितकैमुत्यसूचकप्रदर्शनपूर्वकं कैमुत्यसमर्पकतया योजयति ॥ यदेति ॥ सर्वोत्पन्नमिति ।
 सृज्यत्वादिसर्वप्रकारेणेत्यर्थः । सर्वप्रकारेण स्वामित्वमपीश्वरस्य न यन्किञ्चिन्मनोवृत्तीच्छां प्रत्येवेति मन्तव्यम् । किन्तु सर्वोत्पन्नमनोवृत्तिरू-
 पकामं प्रत्यपीत्यर्थविशेषसमर्पकतयाऽपि तदेव योजयति ॥ सर्वेषामिति । साधनमित्यतः पूर्वं घटादिप्रवृत्ताविति शेषः । ननु कुलालादिशरीरेऽ-
 सत् ईश्वरस्य कथं तदीयमनोवृत्तिरूपकामस्वामित्वं येन घटादिन्प्रति तस्य कर्तृत्वं स्यात् । तत्र सत्त्वेन तत्स्वामित्येश्वरस्य तत्कर्तृत्वेऽपि वा कथं
 तस्यैव घटादिन्प्रति मुख्यं कर्तृत्वमुभयोरपि कामरूपामितया स्वामित्वे विशेषभावेन तत्प्रयुक्तकर्तृताया अप्येकरूपत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । तथा च
 नेतरव्यपदेशादित्यधिकरणविरोधपरिहार इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । शरीरं कुलालादिशरीरमित्यर्थः । स्यादेवं यदीश्वरस्येच्छाज्ञानप्रय-
 त्नास्तीवशरीरे ज्ञानेच्छाप्रयत्नोत्पादकत्वं सिद्धं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ यथोक्तमिति । आदिपदेनासम्भोह इत्यादिकस्य भवन्ति भावा भूतानां
 मत्त एव पृथग्विधा इत्यन्तस्य वाक्यस्य सङ्ग्रहः । अत्रेच्छाप्रयत्नयोरुपलक्षणया बुद्ध्यादिग्रहणम् । अन्यथा भावा इति सर्वसङ्ग्रहाहकपदास्वारस्यप्रसङ्-
 गादतोऽस्य प्रकृतसङ्गतिरिति ध्येयम् । जीवस्यामुख्यकर्तृत्वमपीश्वरस्यैव च मुख्यकर्तृत्वमित्यत्र भागवतसम्मतमाह ॥ तथा चोक्तमिति । तद्वाक्यं पठति
 ॥ स्वस्वामिभाव इति । रङ्गणं प्रति भरतवाक्यमिदम् । स्वस्वामिभावोऽप्युते हरावेव ध्रुवो मुख्योऽन्यत्र तु भृत्यैव । नन्वेवं तर्हि देवेषु श्रुत्यादिप्रसि-

द्वः स्वस्वामिभावः कथमित्यत उक्तं यत्रेति । यत्र देवेज्वेपः श्रुत्याद्युदितः स्वस्वामिभावस्तर्हि तत्रासावच्युते सत्येव तत्प्रेरणयैवेति यावत् । यत्र यस्मादेवं तर्हि तस्मादपस्वदादौ मानुषे दृश्यमानः स्वस्वामिभावोऽध्रुवोऽसुख्यो व्यावहारिक इति तस्मादीश्वरादन्यत्र कृत्ययोगः कृतेः कर्तृत्वध्यायोगो मुख्यातो घटना नेत्यर्थः । यथोक्तम् । स्वामित्वं तु हरेरेव मुख्यमन्यत्र भूयता । देवेषु तन्नियत्या च स्वदादौ व्यावहारिकमिति । यद्वा यत्र यथेष स्वस्वामिभावो ध्रुवः सत्य इति त्वयोच्यते तर्हसावच्युते हरावेव मुख्य इत्युच्यताम् । एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः । न त्वयि तवास्मात्स्वेकत्वादभूत्यत्वमेव मुख्यम् । तदप्युक्तं स्वामित्वं तु हरेरेव मुख्यमन्यत्र भूयतेति । एषो राजा दण्डनायेति वचनादच्युते मुख्यत्वं कथमत्राह ॥ इतीति । मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव चेति स्मृतेः । सन्न्योपासनादिवन्मम स्वामी हरिर्नित्यं कर्तव्यतालक्षणो योग उपासनं हरावेव विहितमिति यस्मात्तस्मादिति शेषः । ध्रुव इति विशेषणदध्रुवत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति । ननु न चानुभवां कामस्वामित्वं वेदवागपि शक्तापवादितुमित्यहं कामय इत्यात्मस्वामित्वानुभवस्य श्रुतिबाधितत्वाभाववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य साक्षादनुभवासिद्धं शक्यतेऽपोदितुं क्वचिदिति पूर्वोक्तस्य निरपादासाध्यनुभवसिद्धत्वस्य श्रुतिबाधितत्वेनासिद्धिशङ्कापरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदसिद्धिशङ्कापरिहारकतया तद्योगयितुमात्मनः कामस्वामित्वानुभवक्यापवादशङ्कामुत्थापयति ॥ यदुक्तमिति । श्रुतेरनुभवबाधकत्वोपयोगिनीं तद्विरुद्धविषयतामुपदर्शयितुमुक्तं मनसः कामस्वामित्वामिधात्रयेति । एतत्सर्वं मन एवेति श्रुतावधारणेन मनसः कारकान्तराप्रयोजकत्वरूपस्वातन्त्र्योक्तिमभिप्रेत्येदमुक्तमिति ध्येयम् । विपरित एव बाध्यबाधकभावः किञ्च स्यादित्यतः श्रुतेरपौरुषेयतया निर्दोषत्वेन बलवत्त्वाश्रयक्षस्य च पौरुषेयतया सम्भावितदोषत्वेन दुर्बलत्वाच्चैवमिति भावेनोक्तमपौरुषेयत्वेन बलवत्येति । उक्तक्षेपस्य मूलारूढतासिद्धयर्थमेक्षितं पूरयति ॥ आत्मन इति शेष इति । कुतो न शक्तेत्यतः श्रुतेः कामादिस्वरूपग्राहकानुभवोपजीवनेन प्रवृत्तत्वेनानुभवोपजीवकत्वाच्च तद्बाधवत्वमित्यभिप्रेत्य कामादिस्वरूपस्यापि श्रुतैव सिद्धत्वेन तत्स्वरूपग्राहकप्रत्यक्षोपजीवकत्वमेवासिद्धमित्यतो भवेदेवं यदि श्रुतेः कामादिस्वरूपबोधकत्वमपि स्यात् । न चैवम् । तथा सति श्रुतेरुभयत्र व्यापारापत्त्या गौरवप्रसङ्गात् । किन्तु लाघवात्तेषां मनोरूपत्वाभिधायकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य किं तदुक्त्याऽपीत्यतस्तदुक्तेः प्रयोजनं तावद्दर्शयति ॥ कामाद्यनुवादेनेति ॥ वारयितुमिति ।

मनसोऽचेतनतया तदुपादानत्वसम्भवेऽप्यात्मनश्चेतनत्वेनेश्वरवत्कामाद्युपादानत्वायोगादिति भावः । अस्तु श्रुतेः कामादिस्वरूपानुवादेन तेषां मनारूपत्वाभिधायकत्वं किमेतावतस्यत आह ॥ कामादिस्वरूपं चेति ॥ साक्ष्यनुभवैर्नैवेति । न काश्चिद्धि तत्र संशयवान्क्वचिदिति वक्ष्यमाणन्यायादिति भावः । अस्तु कामादिस्वरूपग्राहकस्यानुभवस्य श्रुतिं प्रत्युपजीव्यत्वं तथाऽपि कुतो न श्रुतेस्तद्वाधकत्वमित्यत उपजीव्यविरुद्धत्वादित्यभिप्रेत्य तद्विरोधमुपपादयति ॥ स चेति । अस्त्वेवमुपजीव्योपजीवकभावे विरुद्धत्वं च श्रुत्याऽनुभवबाधोऽस्त्वित्यत आह ॥ न चेति । तस्य तदपेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः । न चागमस्य प्रत्यक्षोपेक्षया प्राबल्यगमस्यैवेत्यादिना सिद्धत्वादानुभवबाधकत्वमस्त्वित्यत आह ॥ वेदस्येति । अयमर्थः । येन विना यस्यानुष्ठानं तत्तरोपजीव्यमित्याह । यथा जीवादिस्वरूपग्राहकमभेदागमं प्रति । तथा चोपजीवकविरोधोपजीव्यस्याप्यप्रामाण्ये सत्युपजीव्यस्य विषयो न सिध्येत् । विषयाभावे चोदयाभावेनाबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं प्राप्नोति । यद्धि स्वयं नोदेतुमलं नापि बोधयितुं कथं तदुपजीव्यमप्रामाण्यविरुद्धादित्यतोऽनपेक्षतया प्राबल्योपजीव्यस्य विरोधेन सापेक्षतया दुर्बलस्योपजीवकस्य वेदस्यैवाप्रामाण्यमिति । जात्या प्राबल्यप्युपजीव्यप्रत्यक्षोपेक्षया दौर्बल्यमित्यत्र सम्मतिमाह ॥ यथाऽऽहुरिति । यद्यप्युपजीव्यविरोधे त्वित्येतदेव विवक्षितार्थसाधकं तथाऽपि तत्रत्यामुप्येति पदार्थप्रतिपत्त्यर्थं पूर्ववाक्योदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ॥ अत इति । अगमस्यानुभवोपजीवकतया तदपेक्षया दुर्बलत्वादित्यर्थः ॥ तर्हीति । अपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषस्य वेदस्य सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यायोगादिति भावः ।

अ०—मोक्षकामो भवेदन्यो यदि मुक्ताद्भविष्यतः ॥ मोक्षकामस्य किं तेन स्वनाशार्थं च को यतेव ॥

सु०—न केवलमुपजीव्यवाधात् । किन्तूपत्तिविरोधाच्चेत्याह ॥ मोक्षकाम इति । यदि कामोऽन्तःकरणकर्तृकः स्यात्तदा मोक्षकामोऽप्यन्तःकरणस्यैव स्यात् । मोक्षस्त्वात्मन इति च प्रसिद्धम् । तथा च यो मुक्तो भविष्यति तस्मादन्य एव मोक्षकाम इत्युक्तं स्यात् । कामस्यान्यगतत्वे साधनानुष्ठाताऽन्य एवेत्यङ्गीकर्तव्यम् । फलकामनासाधनानुष्ठानयोरैकनिष्ठत्वदृष्टेः । तथा चाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गः । ननु नार्यं दोषः । पुरुषविमोक्षार्थं प्रकृतिप्रवृत्त्यभ्युपगमात् । दृश्यते हि परप्रयोजनार्थं जनानां प्रवृत्तिरिति ।

मनोगतत्वप्रापकाभावेनात्मगतत्वसम्भवादकृताभ्यागमकृतविप्रणाशाप्रसङ्गात्तदप्युक्तेर्मूलादलाभ एवेति नोक्तयुक्त्यभिधायकत्वस्य ग्रन्थस्येत्यस्तद्यु-
क्तिसमर्पकतासिद्धयर्थमपेक्षिताध्याहारेणापादकसमर्पकतया तावद्वाक्यं योजयति ॥ यदीत्यादिना ॥ मोक्षकामोऽपीति । तस्यापि कामत्वादिति
भावः । एवमन्तःकरणस्य मोक्षकाममुपपाद्य तस्य मुक्तादन्यत्वमुपपादयितुं मोक्षस्यात्मगततामुपपादयति ॥ मोक्षस्त्विति । मूले व्याप्योक्त्या तद्व्यापकस्य
साधनानुष्ठातुरन्यत्वस्यापि सूचितत्वात्तस्मिद्धिरित्यभिप्रेत्य मनसः साधनानुष्ठातृतामुपपादयति ॥ कामस्येति । किमेतावता सिध्यतीत्यतो मूलग्रन्थस्यापे-
क्षितयुक्तिसमर्पकतयभिप्रेत्याभिप्रेतां युक्तिमुपन्यस्यति ॥ तथा चेति । एवमापादकसमर्पकतया मूलं योजयित्वा तर्हि तावतैवोक्तयुक्तिविरोधसूचन-
सिद्धेः पुनस्तेन मनसः प्रयोजनापादनार्थक्यमित्यतः शङ्कान्तरनिवर्तकत्वान्न तदिति भावेन शङ्कान्तरनिवर्तकतया तत्सार्थक्यमुपदर्शयितुं तां
शङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ अत्रेदमिति । अत्रार्पदमित्यर्थः । विशिष्टस्यापादकस्य मूले साक्षादनुक्तेस्तल्लाभायापेक्षितमुपलक्षणतया पूरयति
॥ उपलक्षणासिद्धिः । परप्रयोजनार्थकजनप्रवृत्तौ व्यभिचारान्न प्रयोजनापादनमनुपपन्नमित्यतस्तत्राप्यापाद्यस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याभिप्रेत्य व्या-
प्त्युपपादनपूर्वं मोक्षकामस्य किं तेनेत्यापाद्यप्रदर्शनपरं मूलं व्याचष्टे ॥ परप्रयोजनार्थमित्यादिना ॥ प्रयोजनमिति । स्वसम्बन्धिप्रयोजनमित्यर्थः ।
ईश्वरे स्वप्रयोजनानुसन्धानाभावेऽपि प्रवृत्तेर्दर्शनादाह ॥ प्रायेणेति ॥ न च तदस्तीति । प्रमाणाभावादिति भावः । ननु स्वनाशार्थं च को
यतेदिति प्रकृतेः स्वनाशार्थं प्रवृत्त्यसम्भववर्णनमनर्थकम् । न च प्रकृतिप्रवृत्तेः परप्रयोजनार्थत्वासम्भवप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । परप्रयोज-
नार्थं प्रवृत्तेः स्वसम्बन्ध्युक्तद्विविधप्रयोजनपूर्वत्वनियत्या तदभावादेव तदभावसिद्ध्या तदर्थमन्यनेपेक्षितत्वादित्यतस्तस्य नियमस्य भागवत्प्रवृत्तौ
व्यभिचारेण प्राथिकत्वावश्यम्भावेन तदभावेन प्रकृतेः परप्रयोजनार्थं प्रवृत्त्यभावात्प्रमाणासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तनियमाभाव-
शङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति ॥ न केवलं परप्रयोजनार्थेति । स्वप्रयोजनाभावे सति परप्रयोजनार्थेति । ननु च कथं पुरुषमोक्षार्थप्रकृ-
तिप्रवृत्तेः स्वनाशार्थत्वमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ प्रकृतिलयो हीति । ननु च कृपालुत्वेन परप्रयोजनार्थं प्रवृत्तिवत्त एव स्वनाशार्थाऽपि प्रकृतेः
प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य परप्रयोजनार्थं प्रवृत्तेरन्यत्र दृष्टतया सम्भावितत्वेन शङ्कास्पदतायामपि स्वनाशार्थं प्रवृत्तेरदृष्टत्वेनासम्भावितत्वान्न शङ्का-

अत्रेदमुपातिष्ठते ॥ मोक्षकाम इति । उपलक्षणमेतत् । साधनानुष्ठानेत्यपि द्रष्टव्यम् । परप्रयोजनार्थं प्रवर्तमानाः खलु लोके दृष्टमष्टं वा किमपि प्रयोजनमनुसन्धानाः प्रायेणोपलब्धाः । तथाऽत्रापि प्रकृतेः प्रयोजनेन भाव्यम् । न च तदस्तीत्यर्थः । स्यादेतत् । स्वप्रयोजनमनुसन्धायैव जीवमोक्षार्थं प्रकृतेः प्रवृत्तिर्यथा कृपालुत्वेन भवतामिधिरस्येत्यत आह ॥ स्वनाशार्थं चेति । न केवलं परप्रयोजनार्था प्रकृतेः प्रवृत्तिर्युज्यते । प्रकृतिलयो हि मोक्षो नाम । न हि कोऽपि कृपालुरात्मनाशार्थं यतमानो दृष्ट इति । यद्ययत्रानार्थेयातिशयस्य निष्क्रियस्योपकार्यत्वमपि क्वचिन्न दृष्टमित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि तच्छिष्यैरेवाह्यतामिति तदभ्युपगमेन दूषणान्तराभिदमुक्तम् । नन्विदमयुक्तम् । चेतनो हि स्वप्रयोजनमनुसन्दध्यात् । स्वनाशाच्च विभ्यत्परावर्तेत । प्रकृतिस्त्वचेतना कथमेव पर्यनुयोगमर्हतीति । एवं तर्हि कथमात्ममोक्षमप्यनुसन्धाय प्रवर्तेत । स्वभावोऽयं प्रधानस्येति चेत् । तर्हि कदाऽपि संसारोऽस्य न स्यात् । भोगार्था प्रवृत्तिः प्रकृतेः स्वभाव इति चेत् । तर्हि मोक्षभावः । उभयस्वभावत्वे तूभयं न स्यात् । विरोधात् । अविरोधे वा युगपदुभयं स्यात् । व्यवस्थापकाभावात् । भोगेषूपभुक्तेषु मोक्षार्थेति चेन्न । भोगानामानत्येनापरिसमाप्तिरिति । अयं प्रसङ्गार्थः । यद्यात्मा न कामकर्ता स्यात्तदा मुमुक्षुरपि न स्यात् । ततश्च न तदर्थं प्रयतेत । तथा च न मुच्येत । परप्रवृत्तेः स्वप्रयोजनभावाभावयोरयुक्तत्वादिति । बहुलमेतन्निर्देशनमिति स्मरणाद्यतेदिति परस्मैपदम् । तथा चाह । चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमिति ॥ छ ॥

टि०— ननु मोक्षकाम इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कामः सङ्कल्प इति श्रुतेर्मनसः कामस्वामित्वाभिधायित्वाभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । उपजीव्यानुभवबाधितत्वेनैव तस्मिद्ध्या तस्य वैयर्थ्यादित्यतस्तत्राकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गरूपयुक्त्यन्तरसूचकत्वाच्च वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्सूचकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ न केवलमिति । नन्वत्र वाक्ये भविष्यतो मुक्तादन्यस्यान्तःकरणस्य मोक्षकामपक्षे तस्यापि प्रयोजनं स्यात् । तच्च नास्त्यती न तस्य मोक्षकाम इत्युच्यते । तदयुक्तम् । अन्तःकरणस्य कामाभ्युपगमेऽपि मोक्षकामस्यानभ्युपगमेन मोक्षस्याप्यात्मगतत्वासिद्ध्या च भविष्यतो मुक्तान्मोक्षकामो यद्यन्यः स्यादित्यापादकस्यासिद्धत्वात् । अस्तु वा कथञ्चित्तस्मिद्धिः । तथाऽपि साधनानुष्ठानस्य

स्पदस्वमपीति न तच्छङ्कानिरासोऽपि भाष्येऽभिहित इति भावः । अल्पप्रयत्ननिरसनयशङ्कानिरासाय बहुप्रयत्नानुष्ठानेन प्रसक्तानां भाष्यकाराणां मचातुरीमाशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यपीति । अनाधेयातिशयत्वमेव कुत इत्यत उक्तं निष्क्रियेत्येति । पुरुषस्तादृश इति भावः ॥ तद्भ्युपगमेनेति । उपकार्यस्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ इदमुक्तमिति । परप्रयोजनार्थं प्रकृतेः प्रवृत्तिरिति परकीयशङ्काया निष्क्रियतानाधेयातिशयस्यापेक्षार्थं स्वानुपपत्तेर्न परप्रयोजनार्थं प्रकृतेः प्रवृत्तिरित्येतावतैव परिहारसम्भवान्मोक्षकाम इत्यादिकं यद्यपि व्यर्थमेव तथाऽपि स्पष्टत्वात्तच्छिष्यैरेवोद्बोधाभासि भावेन तदनुक्तत्वा तादृशस्याप्युपकार्यत्वं चाभ्युपेत्य मोक्षकाम इत्यादिना दूषणान्तर्सेवोक्तमित्यर्थः ॥ तर्हीति । स्वभावस्यानपायादिति भावः । ननु चोभयस्वभावत्वेनान्यतरमात्रस्वभावत्वाभावात्संसारमोक्षौ सम्भवत इत्यत आह ॥ उभयस्वभावत्व इति । तत्कुत इत्यतः किं तौ विरुद्धाविति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ विरोधादिति । परस्परप्रतिबन्धादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ अविरोधे चेति ॥ व्यवस्थापकेति । अविरोधेऽप्येकैकमेव भवति नापस्म । तत्राप्यादौ संसार एवानन्तरेमेव मोक्ष इत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः । ननु भोगप्रदानपूर्वं मोक्षप्रदानप्रवृत्तेरेव स्वभावत्वमिति तादृशस्वभाव एव व्यवस्थापको भविष्यतीति न तदभावः । न च वैपरित्यमपि शक्यं मोक्षस्य भोगनिवृत्तिरूपत्वेनादौ भोगस्यापेक्षिततया तदसम्भवादिति शङ्कते ॥ भोगेऽप्येति । नन्वेनेनान्तःकरणस्य कामं प्रति स्वाभित्वाभावमात्रं सिद्धं न त्वात्मनस्तत्स्वामित्वमपीति कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह ॥ अयमिति । प्रसङ्गापरमूल्वाक्येनाक्षिसोऽर्थ इत्यर्थः । ननु पुरुषे मुमुक्षाप्रयत्नयोरभावापादनमिष्टमेव । तन्मोक्षार्थः प्रकृतेरेवेच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्तेरभ्युपगमादित्यत आह ॥ परप्रवृत्तेरिति । यस्य प्रधानस्य या प्रवृत्तिस्तस्या इत्यर्थः ॥ स्मेति । स्वप्रयोजनपूर्वकारवत्तदपूर्वकत्वपक्षयोर्दोषाणामुक्तत्वादित्यर्थः । इतस्त्यस्येत्ययं प्रसङ्गार्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु च यततेरनुदात्तत्वेनात्मनेपदित्वात् यतेतेति आत्मनेपदेन भवितव्यम् । तत्कथं मूले यतेदिति परस्मैपदप्रयोग इत्यत आह ॥ बहुलमेतदिति । यद्यपीदमेतत्तुरादावदन्तधातुदर्शने बहुलवेदितव्यमतोऽनुक्ता अपि इह धातवो वेदितव्या इति भुवादिव्यन्तेषु दशगणेषु धातूनां निदर्शनं बहुलं वेदितव्यं तेनात्रापठिता अपि ता अपि सौत्रा लौकिका वैदिका वा धातवो ग्राह्या इति नवगणिपठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वाथं णिच् रामो राज्यमर्चिकरदिति यथेति चुरादिभ्य एव

बहुलं णिजिति च परैर्व्याख्यातम् । तथाऽप्येतदात्मनेपदपरस्मैपदनिदर्शनं बहुलं श्रेयमित्येतद्वचनार्थं मनसि निधायास्यात्रोपन्यासः । एतच्छब्देन प्रकृतात्मनेपदनियमनस्यापि परामर्शोसम्भवात् । ततश्च युक्तमेव नियतात्मनेपदस्याप्यस्यैतद्वचनबलेन परस्मैपदित्वमिति भावः । प्रकारान्तरेण समाधत्ते ॥ तथा चोहेति । चान्द्रादिव्याकरणान्तरे धातुमात्रस्योभयपक्षिताया उक्तत्वात्तदनुसारेण यतेदिति परस्मैपदप्रयोग उपपन्नतर इति भावः ॥ छ ॥

अ०—कर्तृत्वं यस्य तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते ॥ विभागे च तयोर्मानं नैव किञ्चित्कवचिद्भवेत् ॥ सर्वमानविरोधैकदुर्दा-
क्षादीक्षितस्त्वयम् ॥ मायावाद्युपमां यायात्तच्च शब्दाच्चिराकृतः ॥ २-२-१ ॥

सु०—एवमनीश्वरसाङ्ख्यमतं साधारणदूषणैरपाकृत्य ये कर्तृत्वं प्रकृतेरेव भोक्तृत्वं त्वात्मन इति मन्यन्ते तन्मतं दूषयति ॥ कर्तृत्वमिति । यद्वैवमात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य भोक्तृत्वमप्यनैवोपपादयति । यन मयदं कृतं स एवाहं तत्फलं शुद्ध इति कर्तृत्वभोक्तृ-
त्वयोः सामानाधिकरण्यानुभवात्तद्वैयधिकरण्याङ्गीकारेऽनुभवविरोध इत्यर्थः । भ्रान्तोऽयमनुभव इति चेन्न । वायकाभावादित्याह ॥ विभागे चेति । तयोः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्विभागे व्यधिकरणत्वे । अकृताभ्यागमकृतविनाशौ चैवं सति स्यातामिति । यदुक्तमात्मनो मोक्षो न स्यादिति । तदिष्टापादनम् । प्रकृतेरेव मोक्षाभ्युपगमात् । न च दान्यमोक्षयोर्वैयधिकरण्यानुपपत्तिः । बन्धस्यापि प्रकृतिगत-
त्वादिति चेन्न । सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानुभवैर्बन्धमोक्षयोरारम्भगतत्ववगमेन तद्विरोधादित्याशयवानुसंहरति ॥ सर्वेति । सर्व-
मानविरोध एव या प्रधानदुर्दक्षा दुष्टेऽनुष्ठानसङ्कल्पः । तथा दीक्षितोऽयं तु साङ्ख्यो मायावादिनामुपमात्वं प्राप्नुयात् । तेऽपि हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसकलधर्मविकलमसत्कल्पं चैतन्यमात्रमङ्गीकृत्याविद्याया एवाचेतनायाः सर्वकारणत्वं बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चाभ्यु-
पगच्छन्ति । तदेतेषां सर्वप्रमाणविरुद्धार्थाङ्गीकारित्वे साङ्ख्योऽयं दृष्टान्तभावमापद्यत इति । यत्तुरप्यवहुल्यं साङ्ख्येनाङ्गीकृतं तदपि मायावादिभिरभ्युपगमतमेव । जननादिप्रकृतिधर्मैरेव हि तद्वहुत्वम् । न तु स्वरूपे कश्चिदस्ति परस्परतो विशेषः । मायावादिनोऽप्युपा-

यद्यप्यविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्यात्मस्वरूपत्वाच्चाविद्याधिकरणत्वं मायावादिमतेऽस्तीत्यसदनुवादोऽयमिति । तथाऽप्यविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासंस्कारचित्राभि-
तिरनादिरनिर्वाच्याविद्येति वदता पञ्चपादिकारेण आन्तिवर्मसम्पन्नानुभवसंस्काराख्यानश्वरूपबन्धस्याविद्याश्रितत्वाभ्युपगमादुक्तबन्धनिवृत्तिरूपमोक्ष-
स्याप्यविद्याश्रितत्वं तस्य सम्मतेमेव । बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यानियमादित्याशयेनेदमभिधानम् । अत एव सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्याविद्यारूपस्य वाऽ-
विद्यावच्छिन्नस्वरूपस्य वा तत्प्रतिबिम्बितस्वरूपस्य वा सुषुप्त्याद्यननुवृत्तस्य कर्तृत्वप्रमातृत्वादिरूपस्य वा संसारस्याज्ञाननिष्ठत्वाभावेऽपि ज्ञानक्रिया-
संस्काराणामज्ञानस्थत्वादित्यादिना बन्धस्याज्ञानाश्रितत्ववर्णनमन्यत्र कृतमित्यवधेयम् । ननु पुरुषबहुत्वाङ्गीकारानङ्गीकाराभ्यां साङ्ख्यमायावादि-
नोर्वैलक्षण्यस्य सत्त्वान्नोपमानोपमेयभाव इत्यत आह ॥ यत्पुरुषबहुत्वमिति ॥ अङ्गीकृतमिति । पुरुषबहुत्वं सिद्धमित्यादितदुक्तेरिति भावः ॥
मायावादिभिरभ्युपगतमेवेति । यद्यप्येकजीववादिभिस्तैः पुरुषबहुत्वं नाङ्गीकृतं तथाऽपि बहुजीववादिभिर्मायावादिभिः पुरुषबहुत्वाङ्गीकाराभि-
प्रायेणाभ्युपातत्वोक्तिरियमिति ज्ञातव्यम् । ननु साङ्ख्यमते पुरुषबहुत्वोपपादकस्य पुरुषभेदस्य सत्त्वापुरुषबहुत्वस्य तेनाङ्गीकर्तुं शक्यत्वेऽपि
मायावादिमते पुरुषबहुत्वोपपादकस्य तद्भेदस्यासत्त्वादभ्युपगमे चापसिद्धान्ताच्च मायावादिना पुरुषबहुत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमित्यस्यैव मतयोर्वैलक्षण्य-
मित्यतः किमत्र स्वाभाविकपुरुषभेदस्यैव तद्बहुत्वोपपादकत्वात्तस्य च मायावादिनाऽनङ्गीकृतत्वाच्च पुरुषबहुत्वं तेनाङ्गीकर्तुं शक्यमस्यभिप्रायः ।
किंवा यादृशतादृशभेदस्यापि पुरुषबहुत्वोपपादकत्वेऽपि मायावादिना तस्यानङ्गीकृतत्वाच्च पुरुषबहुत्वं तेनाङ्गीकर्तुं शक्यमिति विकल्पद्वयं मनसि
निधाय नाद्यो मायावादमत इव साङ्ख्यमतेऽपि पुरुषभेदस्यैवाधिकत्वेनास्वाभाविकत्वापुरुषबहुत्वानुपपादकत्वानुपपत्त्या तं प्रत्यपि पुरुषबहुत्व-
स्याङ्गीकर्तव्यतानुपपत्तेस्तुल्यतयाऽविशेषतादवस्थ्यादिति भावेन साङ्ख्यादिमते पुरुषभेदस्यैवाधिकतामुपपादयति ॥ जननादीति । न द्वितीयः ।
साङ्ख्यमत इव मायावादिमतेऽप्यौपाधिकस्य पुरुषभेदस्य सत्त्वोत्पत्तेनैव पुरुषबहुत्वनिर्वाहान्न तन्मतेऽपि पुरुषबहुत्वानुपपत्तिशङ्कावकाश इत्यभिप्रे-
त्याह ॥ मायावादिनोऽपीति । बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बानां च सत्यपि वास्तवाभेदे यथोपाधिनिबन्धनो भेदस्तथा जीवब्रह्मणोर्जीवानां च
सत्यपि वास्तवाभेदे उपाधिनिबन्धनो भेदोऽस्यैव । तथा च भेदसद्भावात्सर्वव्यवस्थोपपत्तिः । तस्य चोपाधिकत्वेन स्वाभाविकत्वाभावात्तापसिद्धा-

धिनिबन्धनं भेदमङ्गीकुर्वन्त्येव न च प्रपञ्चसत्यत्वं विशेषः । कारणमात्रत्वाभ्युपगमेन कार्यप्रपञ्चस्य साङ्ख्येन निरस्तत्वादिति । याऽपि साङ्ख्यपरिकल्पिता सृष्टिप्रलयबन्धमोक्षतत्साधनप्रक्रिया साऽपि सर्वप्रमाणविरुद्धेत्युक्तं भवति । न केवलं साङ्ख्यस्य मायावादिसदृशत्वमस्माभिर्वोच्यते । किन्तु सूत्रकृताऽपि सूचितमित्याह ॥ तादिति । तस्मान्मायावादिसदृशत्वादेव हि साङ्ख्यो भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्यस्याल्लोकवदिति प्राक् पराकृतं मायावादिना रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति चशब्देन समुचित्य निराकृतः । यद्वा प्रमाणविरोधोऽपि नोत्सृजित इत्यनेनाह । तस्मात्सर्वमानविरोधसमुच्चयार्थं चशब्दं प्राक्षिप्येत्यर्थः ॥ २-२-१ ॥

टि०—न केवलं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्ये साधकाभावः किन्तु बाधकसद्भावोऽप्यस्तीत्याह ॥ अकृतेति ॥ प्रकृतेरेव मोक्षाभ्युपगमादिति । यस्मान्न बद्धयते न मुच्यते नापि संसरति कश्चिद्बद्धयते मुच्यते संसरति च नानाश्रया प्रकृतिरिति तद्वचनादिति भावः । बन्धस्यास्मिष्ठत्वं मन्यमानः शङ्कते ॥ न चेति ॥ बन्धस्यापीति । उदाहृतवचनादेवेति भावः ॥ सर्वमानविरोध एवेति । सर्वमानविरुद्धार्थाङ्गीकारलक्षणदुर्दीक्षादक्षित इति रूपकमेतदिति भावः । उपमाशब्दस्य सादृश्यविशिष्टार्थत्वेऽप्ययं सादृश्यविशिष्टं यायादित्यन्वयप्रसक्त्या प्रकृते तदयोगात् । प्रवृत्तिनिमित्तभूतं सादृश्यमात्रमाश्रित्योक्तमुपपादयति ॥ अविद्याया एव सर्वकारणत्वमिति । यद्यपि मायावच्छिन्नं ब्रह्म जगदुपादानमिति पक्षे रज्ज्वाः सूत्रद्वयमिव मायाब्रह्मणी जगदुपादाने इति च पक्षे नाचेतनाया एवाविद्याया जगत्कारणत्वमस्ति । तथाऽपि मायैव जगदुपादानं ब्रह्म तु जगदुपादानमायाधिष्ठानमात्रमिति पक्षमवलम्ब्येदमुक्तम् । अयं च पक्षो यत्र घोषः सा गङ्गोतिवज्जन्माद्यास्य यतस्तद्ब्रह्मेति लक्षणया प्रयोगः । यतोऽस्य जन्मादि सा माया तदाश्रयो ब्रह्मेत्येव निर्देष्टव्यमिति जन्मादिसूत्रव्याख्यानात् । अजामेकामित्यादिकारणवाक्यानां साङ्ख्याभिमतप्रधानपरत्वनिरासेनाविद्यापरताया एव प्रथमस्य चतुर्थे समर्थितत्वाच्च सुखतया स्पष्टमवगम्यत इति ध्येयम् ॥ बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चेति ।

दिकारणेषु सत एव महदादिकार्यस्य ततो निस्सरत आविर्भावलक्षणो विभाग एव च तन्मते सृष्टिर्न पुनरसत उत्पादः । तस्याः क्रमश्च प्रकृते-
 र्महान्महतोऽहङ्कार इत्यादिप्रदुभयमपि सृष्टिप्रक्रियेति विवक्षितम् । एतच्च कारणकार्यविभागद्वैधरूप्येति कारिकाव्याख्यावसरे प्रकृतेर्महान्मा-
 हतोऽहङ्कारस्तस्मादणपोऽशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानीत्येतत्कारिकाव्याख्यावसरे तत्त्वकौमुद्यां स्पष्टम् । प्रलयश्चात्र महदादेः
 कार्यस्य कारणे प्रकृत्यादौ तिरोभावलक्षणोऽविभाग एवाभिमतो न पुनः सतः कार्यस्य स्वरूपव्यंशः । एतदपि कारणकार्यविभागद्वैधरूप्य-
 स्येति कारिकाव्याख्यावसरे स्वपरग्रन्थयोः स्पष्टम् । बन्धश्च प्राकृतिकैवल्यकभेदाद्बहुविधः । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृ-
 तिको बन्धः । यः पुराणेषु प्रकृतिलयान्प्रत्युच्यते पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका इति । वैकारिकबन्धस्तेषामेव ये विकारोनेव भूतेन्द्रि-
 याहङ्कारबुद्धीनुपासते यान्प्रति चेदमुच्यते । यथा मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं स्वाभिमानिकाः । बौद्धाः
 शतसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । ते खल्वर्मा विदेहा ये तेषां वैकृतिको बन्ध इत्यादि । एतदपि च विषयादिष्यते बन्ध इत्येतत्कारिकाव्यण्ड-
 व्याख्यावसरे तत्त्वकौमुद्यां स्पष्टम् । मोक्षश्च प्रकृतिनिवृत्तिः । आत्यन्तिकदुःखोपशमो वा । एतदपि ज्ञानेनापवर्ग इत्येतत्कारिकाव्यण्डव्याख्या-
 नावसरे कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेत्येतत्कारिकाव्यण्डव्याख्यानावसरे च यथाक्रमं तत्त्वकौमुद्यां स्पष्टम् । प्रकृतिपुरुषयोरेविवेकादिवन्धसाधनमेतच्च विषय-
 यादिष्यते बन्धो वैराग्यात्प्रकृतिलयात्संसारो भवति राजसाद्रागाद्रूपे सप्तिभेरेव बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिरित्याद्येनेकारिकाव्यण्डव्याख्यावसरे
 तत्रैव स्पष्टम् । मोक्षसाधनं च प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानम् । एतदपि ज्ञानेनापवर्गः । पुरुषार्थं विमोचयत्येकरूपेणेत्यादिकारिकाव्यण्डव्याख्यावसरे तत्रैव
 स्पष्टम् । तत्र सदसत्कार्यवाद्स्य प्रामाणिकत्वादसमर्थेनानाविर्भावतिरोभावलक्षणविभागविभागयोः सृष्टिप्रलयप्रक्रियायाश्च तद्विरुद्धतया प्रमाणविरुद्ध-
 त्वसिद्धिः । तृतीयचतुर्थोक्तरीत्या बन्धमोक्षतत्साधनप्रक्रियायाश्च तस्मिद्धिरित्यवधातव्यम् । ननु तच्चेश्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च साङ्ख्यमायावा-
 दिनोः सादृश्यस्य सूत्रसूचितत्वोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनेत्याप्यप्रयोजनत्वादित्यतः सर्वमानविरोधेति पूर्ववाक्योक्तस्य तत्साह-
 द्यस्य समर्थनार्थवान्प्रपञ्चिरित्यभिप्रेत्य तत्समर्थनपरतया तद्योजयति ॥ न केवलमिति । ननु तच्चशब्दाच्चिराकृत इति मूलेन कथं तस्या-

न्तोऽपीत्यादिग्रन्थादिति भावः । यद्वा ननु साङ्ख्यमायावादिनोः पुरुषभेदाङ्गीकारानङ्गीकाराभ्यां वैलक्षण्यादविशेषासिद्धेः कथमुपमानोपमेय-
भाव इत्याशङ्क्य भवेदेवं वथश्चिद्यद्वक्तृरित्योभयोर्वैलक्षण्यमेव भवेत् । न चैतदस्ति । साङ्ख्येनेव मायावादिनाऽपि पुरुषभेदाङ्गीकारादित्याह ॥
यत्पुरुषबहुत्वमिति । ननु साङ्ख्यस्य भेदवादितया पुरुषभेदाभ्युपगमो युक्तः । मायावादिनस्त्वभेदवादित्वात्कथमपसिद्धान्तपरहतो भेदाभ्युप-
गमो युक्तः स्यादित्यतो भेदवादितया स्वाभाविकभेदाभ्युपगमस्यापसिद्धान्ततया योगेऽप्यौपाधिकभेदाभ्युपगमस्य तद्विरहावायोग इत्याशयेनाह ॥
मायावादिनोऽपीति । नन्वेवमपसिद्धान्तपरिहारेऽपि न पूर्वशङ्किताविशेषासिद्धिपरिहारः सम्भवति । साङ्ख्येनाङ्गीकृतस्य पुरुषभेदस्य स्वाभाविक-
तया मायावादिना चाभ्युपगतस्य तस्यौपाधिकतयाभ्योरपि वैलक्षण्यपरिहारादित्यतः स्यादप्येवं वथश्चिद्यदि साङ्ख्येनाङ्गीकृतो भेदः स्वाभा-
विकः स्यात् । न चैतदस्ति । किन्त्वौपाधिक एवेत्युभयोरप्यस्यैवाविशेष इति युक्त एवोपमानोपमेयभाव इत्याशयेन साङ्ख्यमेने तस्यौपाधिकता-
मुपादयति ॥ जननादीति । यद्वा ननु मायावादिभिः पुरुषबहुत्वाङ्गीकारेऽपि स्वाभाविकस्य तस्यानभ्युपगमात्तदभ्युपगान्तसाङ्-
ख्याद्वैलक्षण्यमस्येवेति कथमुभयोरविशेष इत्यतो निर्विशेषतया साङ्ख्येनाङ्गीकृतपुरुषस्वरूपे बहुत्वस्य जायमानाभ्रियमाणदेहादिव्यवस्थानिवन्धन-
त्वेनौपाधिकतया स्वाभाविकत्वविरहाद्वैलक्षण्यमेवत्याशयेनाह ॥ जननादीति । ननु च साङ्ख्यमते पुरुषबहुत्वव्यवस्थापकविशेषाभावेऽपि तैः
पुरुषान्तरभेदस्य बहुत्वव्यवस्थापकस्याङ्गीकृतत्वात्तेनैव च तत्किवाहसम्भवात्कथमविशेष इत्यतः परम्परव्यावर्तकान्ये पुरुषेऽङ्गीकृतो भेदो न स्वा-
भाविको वक्तुं शक्यते निर्नेबन्धनत्वापातात् । किन्तूपाधिनिबन्धन एवेति पक्षद्वयस्याविशेषमिद्वैवेत्याह ॥ मायावादिनोऽपीति । तथाऽपि
प्रपञ्चसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पक्षद्वयवैलक्षण्यादविशेषासिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । किमत्र मूलकारणरूपप्रपञ्चसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पक्ष-
द्वयवैलक्षण्यमभिमतं किंवा कार्यप्रपञ्चस्य । नाद्यः । साङ्ख्येनेव मायावादिनाऽपि मूलकारणस्य ब्रह्मणः सत्यत्वाभ्युपगमेन तद्वैलक्षण्यासिद्धिरित्याशयेन
द्वितीयं दूषयति ॥ कारणेति । तथा च कार्यप्रपञ्चसत्यतायाः पक्षद्वयेऽप्यभावाच्च वैलक्षण्यं तयोरिति भावः । मूले सर्वमानविरोधेऽभ्युपगमा-
न्योक्तैर्वयर्थ्यमाशङ्क्य साङ्ख्यपरिकल्पितप्रक्रियान्तरस्य प्रमाणविरुद्धत्वसूचनेनाश्रद्धयत्वसमर्थनार्थत्वाच्च तदिति भावेनाह ॥ याऽपीति । प्रकृत्या-

गम्यते । अतो निराकरणीय एवासाविति । सर्वशक्तित्वाभावे किं तस्येश्वरत्वमित्यत उक्तं स्वयंभात इति । स्वयमिन्द्रियाद्यनपेक्षमव-
 भातः । कर्तरि क्तः । ततश्च सर्वज्ञ इति लभ्यते । ईश्वरत्वोपपादकं विशेषणान्तरमाह ॥ क्लेशेति । क्लेशकर्तृविपाकाशयवर्जित इत्यर्थः ।
 तथा चाह पतञ्जलिः । क्लेशकर्तृविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति । तथा निर्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रवर्तकोऽनुग्राहक-
 श्रेति । तत्राविद्याऽस्मितारामेष्टाभिनिवेशः पञ्चक्लेशाः । अनात्मन्यात्मबुद्धिरविद्या । इदं मदीयमित्याभिमानोऽस्मिता । विषयेष्व्या-
 सवती रागः । कोपो द्वेषः । भयमभिनिवेशः । एत एव पञ्चक्लेशास्तन्वान्तरे तमोमोहमहामोहास्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति व्यवहियन्ते ।
 वार्षाण्यस्त्वतानविद्येत्येवाह । कर्मेति विधिनिषेधावुच्येते । आशयशब्देन धर्माधर्मौ । विपाक इति तत्फलं सुखदुःखे तदुपायश्चेति ।
 इतिशब्दस्यागामिनः प्रतिवाक्यं सम्बन्धः । वेदवादविरोधं स्फुटीकर्तुमवधारणव्यावर्त्यमाह ॥ क्षेत्रेति । या जगदुपादानं सा प्रकृति-
 रेवोपादानत्वशक्तमतीति ब्रूते । न पुनर्वेदवादिन इव तामपि शक्तिमीश्वरायत्ताम् । व्यावर्त्यन्तरमाह ॥ बीजेति । अत्राल्येवेति
 सम्बध्यते । शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धेनोत्पत्तौ या शक्तिः सा बीजशक्तिर्जीव एव तद्वानिति ब्रूते । न तु तदीयां बीजशक्तिं तत्त्ववादिन
 इव भगवदधीनाम् । यद्युपादानत्वोत्पत्तिशक्तित्वं प्रकृतिपुरुषयोरिव तदा किमीश्वरेणानुग्राहकेणेत्यत आह ॥ पर्जन्यवदिति । यथा
 हि पृथिव्याः कलमादिबीजानां चोपादानत्वबीजत्वशक्ती यद्यपि स्वायत्ते । तथाऽप्यङ्कुरोत्पत्तौ पर्जन्यस्यास्ति पृथिव्यनु (ग्रहकारक)
 ग्राहकत्वम् । तथा प्रकृतिपुरुषयोः स्वायत्तशक्तित्वेऽपीश्वरः प्रकृत्यनुग्रहशक्तिमानङ्गीकरणीयः । तर्हि पर्जन्यवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामी-
 श्वरस्य प्रकृत्यनुग्राहकत्वमवसेयं नेत्याह ॥ दैवेति । दैवशब्दोऽदृष्टस्वरूपत्वमाह । तेनान्वयव्यतिरेकाविपयत्वं लक्षयति । तर्हि
 निष्प्रमाणक एवेश्वरः प्रकृत्यनुग्राहकोऽङ्गीकरणीय इत्यत उक्तं स्मृत इति । मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्मृते स चराचरमित्यादाविति
 शेषः । स्मृत इत्युपलक्षणम् । श्रुत इत्यपि ग्राह्यम् । प्रकृतिपुरुषयोः स्वायत्तशक्तित्वं कुत इत्यत आह ॥ पृथिवीवदिति । यथा पृथिव्याः
 स्वायत्तोपादानत्वशक्तिस्तथा तत्तस्मादुपादानत्वान्वात्प्रधानमपि स्वायत्तोपादानत्वशक्तिमदनुमेयमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । कलमादिबीज-

दृश्यस्यात्र सूक्ष्मचित्तवसिद्धिरित्यतोऽपेक्षिताध्याहारोक्ताथसूचकतया भाव्यं योजयति ॥ तस्मादित्यस्यैव विवरणं मायावादितादृश्या-
देवेति ॥ प्रमाणविरोधोऽपीति । सर्वमानविरोधेत्यादिनोक्तः प्रमाणविरोधोऽपीत्यर्थः । ततश्च न तस्याभाप्यत्वमिति भावः । अनेन तच्चे-
त्यादिप्रत्ययेनात्र पक्षे पूर्वोक्तरीत्या तस्मादित्यस्य व्याख्यानायोगादेतत्पक्षोपयोगितया तदर्थमाह ॥ तस्मात्सर्वमानविरोधित्वादेवेति ॥ चक्षुःशब्दा-
दिति । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चभीत्याशयेनाह ॥ चक्षुःशब्दादित्यादिना ॥ २-२-१ ॥

शब्द०—॥ ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ साङ्ख्यस्तु सेश्वरो ब्रूते क्षेत्रानुग्रहशक्तिमान् ॥ अस्तीश्वरः स्वयंभातः क्लेशकर्मा-
दिबर्जितः ॥ क्षेत्रशक्तिमती सैव प्रकृतिर्बीजशक्तिमान् ॥ जीवः पर्जन्यवद्वैवशाक्तमानांश्वरः स्मृतः ॥ पृथिवीवत्प्रधानं तज्जीवः
सन्निधिमात्रतः ॥ बीजावपनकतवेत्यत्र ग्राह स्वयं प्रभुः ॥ अन्यत्र काऽपि शक्तिर्न स्वातन्त्र्येणैव एव हि ॥ शक्तीस्ताः प्रेरयन्त्यञ्ज-
स्तदर्धानाश्च सर्वदा ॥ सत्ताप्रधानपुरुषशक्तीनां च प्रतीतयः ॥ प्रवृत्तयश्च तास्सर्वाः ॥

सू०—॥ ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ इदं सूत्रं केचिदित्यं व्याचक्षते । यथा तृणपल्लवादिदं गवादिनो-
पभुक्तं स्वयमेव क्षीरीभवति । एवं प्रधानं स्वयमेव महदादिरूपेण परिणमत इत्याशङ्का-किलात्र निरस्यते । न तृणादिवत्स्वयमेव प्रधानस्य
परिणामो वक्तव्यः । यतस्तृणादीनामपि स्वयमेव परिणामो नास्ति कुतः । अन्यत्रानुग्रहोपभुक्ते तदभावादिति । अत्राशङ्क्य तावदनुपपन्ना।
पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापित्यनेनैव परिहृतत्वात् । प्रत्युदाहरणं च सूत्रप्रणयनयोगात् । परिहारोऽव्ययभुपपन्नः । गवाद्युपभुक्तस्यैव क्षीरत्वं
नान्यत्रेति हि वदता प्रकृतेः सहकारिसद्भावमाश्रयमुपादितं स्यात् । न पुनरीश्वरपक्षत्वम् । अतो नायं सूत्रार्थः । किन्तु पातञ्जलमत-
मत्राधिकरणे निराक्रियत इत्याशयवांस्तदुपन्यस्यति ॥ साङ्ख्यस्त्विति ॥ साङ्ख्यमतस्य निरस्तत्वात्किं पुनरुपन्यासेनित्यतोऽस्य मत-
स्य ततो विशेषं तुशब्देन सूचयति । तमेव विशेषं व्यनक्ति ॥ सेश्वर इति । सेश्वरश्चैव निराकार्यो विरोधाभावादित्यत उक्तं क्षेत्रेति । तुश-
ब्दोऽवधारणार्थोऽत्राप्यन्वीयते । यद्यपि सेश्वर इत्यनेनैवेश्वरोऽस्तीति ब्रूत इति सिद्धम् । तथाऽपि तदनुवादेन विशेषणविधानमवेतत् । य ईश्व-
रोऽस्ति स क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानवेति ब्रूत इति । शिष्यन्यस्मिन्कार्याण्यव्यक्ततयेति क्षेत्रमुपादानं प्रकृतिः । तदनुग्रहशक्तिरेवेश्वरस्य तेनाभ्युप-

बोध्यम् ॥ परिहृतत्वादिति । तत्र यथा पयोऽम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वभावत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थस्य स्वया वर्णितत्वेन
 यथा तृणादिकं स्वत एव क्षरिभिवत्येवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणस्यतस्यैतत्सूत्रानिवर्तनीयशङ्काया अपि तच्छङ्कानिवर्तकेन पयोऽम्बुवच्चेत-
 त्रापीत्येनैव परिहृतत्वासूत्रान्तरानारम्भकत्वादित्यर्थः ॥ प्रत्युदाहरणं चेति । तथा सस्युदाहरणानामानन्त्येन शास्त्रार्थवसानप्रसङ्गादिति भावः
 ॥ इति वदतेति । सूत्रकृतेति शेषः ॥ प्रकृतेरिति । गवाद्युपभुक्ततृणादिदृष्टान्तेनेति शेषः ॥ न पुनरीश्वरेति । न च बुद्धिपूर्वकारी तत्रापीश्वर
 एव सर्वशः सम्भवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थस्तथा चेश्वरोपेक्षवसिद्धिः स्यादिति भामस्यामुक्तत्वात्कथमेतदिति वाच्यम् । ईश्वरोपेक्षायाः सूत्रार्थ-
 तथा लाभो नस्याशयात् । तथा हि । अन्यत्रानुदोहोपभुक्ते तदभावादिति वदता सूत्रकृता गवादिवैवं सहकारिविशेषसद्भावमात्रमुक्तं न पुनश्चे-
 तनरूप एव सहकारीति । येनेश्वरकल्पना तत्र स्यात् । न च परिशेषात्तत्र तत्कल्पनाऽभिप्रेता । औदर्यवन्निवेशेपरूपस्य वाऽदृष्टादिविशेषरूपस्य
 वा सहकारिविशेषस्य सुवचत्वेन परिशेषस्यासम्भवादिति । मूले तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य निरस्तसाङ्ख्यमतपक्षया निरसिष्यमाणसाङ्ख्यमतस्य
 वल्लक्षणोपदर्शनार्थत्वाच्च वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य किं वैलक्षण्योपदर्शनेनापीत्यतः पुनरुपन्यासवैयर्थ्यशङ्कानिरासस्तद्योजनमिति भावेनोपतदशङ्कानि-
 रासकतया तं योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ साङ्ख्यमतस्येति । तर्हि वैलक्षण्योपदर्शकतुशब्देनैवोक्तशङ्कानिरासान्मूले सेश्वरपदानर्थक्यमि-
 त्याशङ्क्य तुशब्दोपदर्शितविशेषव्यञ्जकत्वाच्च वैयर्थ्यमिति भावेन तत्परतया योजयति ॥ तमेवेति । नन्वीश्वरस्य क्षेत्रानुग्रहशक्तिमन्त्वस्य
 सिद्धान्तेऽप्यभिमतत्वात्कथमियं वैषम्योक्तिरित्यतो यथेयं वैषम्योक्तिः स्यात्तथा योजयति ॥ तुशब्द इति । मूले क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानित्यादिरिवा-
 स्तीश्वर इत्यस्यापि विधायकताभ्रान्तिं सयुक्तिकं परिहरति ॥ यद्यपीति । तर्हि तद्वैयर्थ्यमित्यतोऽनुवादत्वाच्च तदिति भावेनानुवादस्यापि किं
 प्रयोजनमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ तथाऽपीति । तदनुवादेन विशेषणविधानप्रकारमेव दर्शयति ॥ ईश्वरोऽस्तीत्यादिना ॥ इन्द्रियाद्यनपेक्षमेवेति ।
 अत्र तुशब्दोऽवधारणार्थोऽप्राप्यन्वीयत इत्युक्तं भवति ॥ कर्तरि क्त इति । मतिबुद्धिजुष्यश्चेत्यत्र कर्तरि च ऋषिदेवतयोरित्यतः कर्तरीत्य-
 नुवृत्तेर्भातीति भात इति भातेः कर्तरि क्तप्रत्यये निष्पन्नभातशब्देन भानकर्तृत्वाभात् । भाशब्देन च ज्ञानस्य विवक्षितत्वात्सर्वज्ञस्य लाभ

वहीजत्वाज्जीवोऽपि स्वायत्तशक्तिमाननुमतव्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु यथा लोके कलमादिजीवानां काश्चिदवपनकर्तुंऽस्ति । तथाऽत्रापि तत्स्थानियेन केनापि भाव्यम् । न चासावन्योऽस्ति परमेश्वरात् । तत्कथं क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानवेश्वर इत्यत आह ॥ जीव इति । दृश्यते खल्वप्यजीवो बीजभूतः । पितृजीवश्चावपनकर्तृस्थानीयः । तस्मात्किमीश्वरस्य तच्छक्तिकल्पनया । विषया-
त्पत्तौ तु तदपेक्षैव नास्तीति भावः । नन्वेवं पितृजीवस्यापत्योत्पादकत्वाङ्गीकारोऽपसिद्धान्तः स्यात् । साङ्ख्यैर्जीवस्य कर्तृत्वाभ्यु-
पगमादित्यत उक्तं सन्निधिमात्र इति । शरीरादिरूपा प्रकृतिरेवापत्यां (त्यन्ति) त्पादकर्त्री । तत्सन्निधिनिमित्ताद्विक्राह्राज्जीवे तत्कर्तृ-
त्वव्यवहार एवेति ब्रूत इति । एवमुपन्यस्तमतनिरासार्थं सूत्रमवतारयति ॥ अत्रेति । अद्वैतमतविषये दूषणं प्राहेत्यर्थः । स्वयं
साक्षान्नोपचारेण प्रश्नरिति सूत्रकृतो दूषणसामर्थ्यमाचष्टे ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ अन्यत्र प्रकृतौ पुरुषे । तथा पृथिव्यां कल-
मादिबीजे च । काऽपीति क्षेत्रशक्तिर्वीजशक्तिर्वीजावपनशक्तिश्चेत्यर्थः । कथं तर्ह्युपादानत्वादिकमित्यत उक्तं स्वातन्त्र्येणेति । कुतो
नास्तीत्यत आह ॥ ईशोनि । यस्मादीश एव ताः प्रधानादिशक्तीः प्रेरयतीति श्रुत्यादिप्रसिद्धम् । तस्मादन्यत्र काऽपि शक्तिः
स्वातन्त्र्येण नास्तीति । न च प्रधानादिवदीश्वरस्यापि प्रेरणशक्तिः परायत्तमुक्तमञ्ज इति । क्रियाविक्षेपणमेतत् । तदनेन परकीया-
नुमानस्य बाधितविषयत्वं दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वमुक्तं भवति ।

टि०—॥ ॐ अन्यत्राभावाच्च तृणादिवत् ॐ ॥ ननु साङ्ख्यस्तु सेश्वर इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पातञ्जलितोपन्यासपर-
तदीति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पातञ्जलिमतनिरासस्य सूत्रार्थतां दर्शयितुं तदिति वाच्यम् । परोवतसूत्रार्थसम्भवे तत्परित्यागेन
पातञ्जलिमतनिरासस्य सूत्रार्थत्वाश्रयणस्य निर्निबन्धनत्वादित्यतः परोक्तसूत्रार्थस्यानुपपन्नत्वादुक्तं तदनदरेण पातञ्जलिमतनिरासस्य सूत्रार्थत्वमा-
श्रयणमित्याशयेन तन्मतोपन्यासतयोत्तरभाष्यं सङ्गमार्थितुं परकीयं सूत्रार्थमनूद्य दूषयति ॥ इदं सूत्रमित्यादिना ॥ स्वयमेवेति । चेतनव्यापार-
मनपेक्ष्य स्वभावत एव क्षीराकारेण परिणमत इत्यर्थः ॥ स्वयमेवेति । स्वभावत एवेत्यर्थः । न तत्र चेतानापेक्षेत्याशयः । एवमेवाग्रेऽपि तात्पर्यं

ग्रहशक्तिमानेवत्यवधारणव्यावर्त्यप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्यापि प्रयोजनानुपलम्भादित्यतस्तत्प्रदर्शनपूर्वकमवधारणव्यावर्त्यप्रति-
 पादकतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ वेदवादेति ॥ व्यावर्त्यान्तरमाहेति । अत्रापि वेदवादं स्फुटीकर्तुमवधारणस्येति शेषः । क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानि-
 स्यनुग्राह्यत्वोक्तेः पर्जन्यवदिति पुनरनुग्राहकमित्याशङ्क्योपादानत्वादिशक्तेः प्रकृत्यादिमात्रनिष्ठत्वेनेश्वरस्य प्रागुक्तप्रकृत्यनुग्राहकत्वासम्भदशङ्काया
 दृष्टान्तोक्त्या तत्समर्थनेन निरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तच्छङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ यदीति । शक्तेरदृष्टत्ववर्णनान-
 र्थक्यमाशङ्क्येश्वरस्य प्रकृत्यनुग्राहकताया अनवयव्यतिरेकसमाधिगम्यत्वाभावसमर्थनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्तत्पर्यमाह ॥ तत्किमिति । तथाऽपि
 स्मृत इति तस्य स्मृतिसिद्धत्ववर्णनमनर्थकमित्यतस्तस्य प्रामाणिकत्वंशङ्कानिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतया तत्तत्पर्यमाह ॥
 तत्किमिति ॥ श्रुत इत्यपि ग्राह्यमिति । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्वयससर्ज भूम्यामिति श्रुत इत्यपि ग्राह्यमित्यर्थः । तथाऽपि
 पृथिवीवदिति भाष्यलण्डवैयर्थ्यम् । न च पृथिवीदृष्टान्तेन (वायतशक्तिवोपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वादित्यः क्षेत्रशक्ति-
 मती सैव प्रकृतिर्बीजशक्तिमानित्युक्तप्रकृतिपुरुषस्वायत्तशक्तित्वस्य प्रामाणिकत्वेनोपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदप्रामाणिकत्वंशङ्कानिरासकतया
 तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ प्रकृतिपुरुषयोरिति । तावता प्रकृतेरुपादानवशक्तेः स्वायत्तत्वसमर्थनेऽपि जीवस्य बीजशक्तेः स्वायत्तत्वस्य
 मूलेऽसमर्थनाद्योक्ताक्षेपपरिहारकत्वमस्य मूलस्येत्यतस्तत्सिद्धव्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ उपलक्षणं चेति । ननु जीवः सन्निधिमत्रातो बीजावपनकर्तेति
 जीवस्य बीजावपनकर्तृत्वनिरूपणमनर्थकम् । न चेश्वरस्य तदभावोपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । ईश्वरस्य तदावपनकर्तृत्वाश्रयेण बाधकाभावेन तद्विवारणा-
 स्यापि निर्निबन्धत्वादित्यतः पूर्वोक्तस्य क्षेत्रानुग्रहशक्तिमत्त्वावधारणस्य समर्थनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्समर्थनपरतया तद्योजयितुं बीजावपनकर्तृत्वाव-
 श्यकत्वोपादनपूर्वकं तदोक्षेपशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु जीवस्य बीजभूतस्य कथं तदावपनकर्तृत्वमित्यतो बीजभूतस्य जीवस्यावपनकर्तृत्वासम्भ-
 वेऽपि तदन्यस्य जीवस्य तत्कर्तृत्वाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुभयमुपादयति ॥ दृश्यते खल्विति । नन्वावपनकर्तृत्वेनेश्वरस्यानपेक्षायामपि
 शरीरादिविषयोत्पादकत्वेन तदपेक्षया आवश्यकत्वादवधारणानुपपत्तिरेवेत्यत आह ॥ विषयोत्पत्तायिति । तदपेक्षेश्वरापेक्षा बीजतदावपनकर्तृत्वाभ्यामेव

इति भावः । ईश्वरस्य क्लेशकर्मादिवर्जितत्वं परस्य समतमित्यत्र ज्ञापकमाह ॥ तथा चेति । सर्वशैत्यनुग्राहकवयोस्तत्सम्मतत्वेऽपि तद्भाव्यं पठति ॥ तथेति । निर्माणकार्यं लीलाविग्रहमित्यर्थः । इतिशब्दस्योहेति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्र के ते क्लेशाः काति चेत्येषायां प्राधान्यक्रमेण निर्दिशति ॥ तत्रेत्यादिना । निर्देशक्रमेण तेषां लक्षणान्याह ॥ अनात्मनीत्यादिना । अत्रानात्मशब्देनाढ्यक्तमहद्ब्रह्मरूपञ्चतन्मात्रास्यमष्टकं विवक्षितम् । ततश्चाष्टकविषयत्वादष्टविधत्वं तमोऽपरपर्यायमित्यभिमान इत्यर्थः । ततश्चाष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टविध इत्यस्मिताऽपरपर्याय मोहस्यामोहस्य भेदोऽष्टविध इति तन्त्रान्तरोक्ताष्टविधत्वमुपसङ्गृहीतं भवति ॥ विषयेष्विति । शब्दादिषु विषयेष्वित्यर्थः । तेषां च दिव्यादिव्यभेदेन दशविधत्वात्तद्विषयत्वेन रागापरपर्यायमहोहस्य दशविधत्वसिद्धेर्दशविधो महोह इति तन्त्रान्तरोक्तदशविधत्वं सङ्गृहीतं भवति ॥ कोपादेष द्वेष इति । शब्दादयो दशविषया रज्जनीयाः स्वरूपतः । ऐश्वर्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतो रज्जनीयं किन्तु रज्जनीयशब्दाद्युपायस्ते च शब्दादय उपस्थिताः परेणापहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्ति । शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टकमष्टादशविधभिर्ह कोपत्वेन विवक्षितम् । तद्विषयत्वाद्देवापरपर्यायतामित्यस्य तामिस्रो द्वेषोऽष्टादशेति तन्त्रान्तरोक्ताष्टादशविधत्वमुपसङ्गृहीतं भवति ॥ भयमभिनिवेश इति । देवाः स्वत्वणिमादिकमष्टविधैश्वर्यमासाद्य शब्दादीन्मुञ्जानाः शब्दादयो भोगास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्नापह्यन्तामिति विभ्यति । तदिदं भयमष्टादशविधं तद्विषयत्वादिभिर्निवेशापरपर्यायान्धतामिस्रस्याभिनिवेशोऽन्धतामिस्रं तथा इति तन्त्रान्तरोक्ताष्टादशविधत्वमुपसङ्गृहीतं भवति ॥ एत एवेति । अविद्यादयोऽभिनिवेशान्ताः क्लेशा एवेत्यर्थः । यथासङ्ख्यमिति शेषः । एते च पञ्चविषयविशेषा इति पूर्णायाम् । यद्यप्यस्मितादयो विषयप्रभवा न तु विषय्यरूपास्तथाऽपि पदविघ्नया विषयेण कार्यते वस्त्वस्मितादयस्तत्स्वभावाः सन्तस्तदभिनिवेशान्त इति विषय्यभावत्वाद्विषयप्रभेदवोक्तिरिति ध्येयम् । एवमविद्यादीनामभिनिवेशान्तानां यथासङ्ख्यं तमआदिवमित्युक्तम् । अत्रैकदेशमतमाह ॥ वार्षाण्यस्त्विति । एतान् तमआदीन् ॥ अविद्यैवेति । न त्वविद्याऽस्मिता द्वेषाभिनिवेशानिति न पूर्वोक्तदोषावकाश इति भावः । ननु क्षेत्रशक्तिमतीयुत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च प्रकृत्यादेरुपादानत्वादिशक्तिमत्ताप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च क्षेत्रानु-

तदधीनाश्चेति । आद्यशब्दः शक्तिप्रेरकत्वस्य सत्तादिप्रदत्वेन स ह समुच्चयार्थः । उत्तरावन्योन्यसमुच्चये । प्रधानपुरुषयोस्तदीयानां शक्तीनां च सत्तास्वरूपं प्रतीत्यश्च प्रमाविषयत्वं चेति यावत् । तास्ताः सर्वाः प्रवृत्तयश्च सर्वदा तदधीना इति योजना । केचिन्मन्यन्ते स्वरूपमेव वस्तुनः सत्त्वमिति । अपरे तु प्रमाणयोग्यत्वम् । अन्ये पुनरर्थक्रियावत्त्वम् । तदिदं त्रयमपि प्रकृत्यादीनां भगवदधीनमिवेति । नन्वेतदयुक्तम् । प्रधानादिसत्तादेर्नित्यत्वात् । नित्यस्य पराधीनतासम्भवादित्यत आह ॥ नित्यमिति । यथाऽनित्यं घटादिकमनित्यतया नियम्यते तथा नित्यमपि नित्यात्मना नित्यं च सर्वदैवधरो नियामयति । यत एवं तस्मादुक्तमुपपन्नमिति योजना । एतदुक्तं भवति । यथा हि । घटादयोऽनित्य(त्व) स्वभावा अपि नाकस्मादनित्या भवन्ति । तथात्वे चोत्पत्त्युत्तरक्षण एव विनाशप्रसङ्गात् । एवं नित्यस्यापि नित्यता यदि पराधीना तदा को दोषः । न चानित्यता पराधीनेति कदाचिद्व्यादेर्नित्यता प्राप्ता । विनाशकारणोपनिपातघ्नौव्यात् । तथा नित्यस्य नित्यतायाः पराधीनत्वेऽपि न जात्यनित्यताप्रसक्तिः । तन्नियमननियमादिति । तदिदमुक्तं नित्यं चेति । न चैतदलौकिकम् । नित्यकर्मभिर्दुरितप्रागभावानुवृत्तेः साध्यत्वेन वादिभिरभ्युपगतत्वात् । अनुवृत्तेर्नित्यतापादनानतिरेकाद्भवेदवमस्वरसनित्यस्य । न स्वरसनित्यस्योति चेन्न । ईश्वरातिरिक्तस्य तद्भावासम्भवंतः । इयास्तु विशेषः । किञ्चिदस्मदायत्तनित्यत्वम् । किञ्चिच्चेश्वरायत्तनित्यत्वमिति । तदप्यस्मासु कस्मान्नायतते तथाभूतं च कथमीश्वराधीनमित्यत उक्तं नित्यशक्येति । प्रधानादिशक्तेः प्रकृतत्वात्तदग्रहणमिदमिति मन्दाशङ्कां वारयितुं स्वययुक्तम् । यदुक्तं प्रधानोदरूपादानत्वादिशक्तिर्न स्वाधीना किन्त्वाेश्वरप्रेरितेति । तत्कृत इत्यत आह ॥ नेति । न कृते त्वत्क्रियते किञ्च नार इति श्रुतेः । प्रागुक्तं प्रतिपत्तव्यमिति शेषः । शक्तिरेव हि क्रियोच्यते । यत्प्रधानादिसत्तादेर्भगवदधीनत्वमुक्तं तस्य सम्भावनेवोक्ता । प्रमाणं तु तत्र किमित्यत आह ॥ स्वभावोति । कर्मशब्देन धर्मोऽर्थव्यक्तयो गृह्यन्ते । क्रियाः परिस्पन्दाः । श्रुतिर्वेदः । सन्तीति त्रिविधमपि सत्त्वं त्रिविधितम् । सत्ताद्याः प्रधानादेः । नारायणं विना तत्प्रेरणां विना । तस्मादन्यत्रोपादानत्वादिशक्तेरभावात्तत्सत्तादेर्पीश्वरायत्तत्वाच्च न तृणा-

तदुत्पत्त्युपपत्तेरिति भावः । ननु तथाऽपि जीवस्य शरीरादिरूपप्रवृत्त्या सन्निधिमित्रतत्त्वविवा-
ग्रहोपदर्शनार्थमेतदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो जीवे कर्तृत्वव्यवहारे निमित्तोपदर्शनार्थवान्न तदिति भावेन मुख्यस्यैव कर्तृत्व-
व्यवहारस्य सम्भवे किमौपचारिकत्वाश्रयेण न येन निमित्तोपदर्शनार्थतया सन्निधिकथनमर्थवत्स्यादित्यतो मुख्यकर्तृत्वासम्भवप्रदर्शनार्थकं तदौपचा-
रित्वसमर्थनपरतया तद्योजयति ॥ नन्वेवमित्यादिना । अत्रेति परामृष्टव्यं दर्शयेव विषयत्वं सप्तमर्थ इत्याशयेनाह ॥ एतन्मतमिदं इति ॥
प्रकृत्यादाविति । पृथिव्यादाविति वा वक्तव्ये तथाऽनुकल्पाऽन्येति सौत्रीसामान्योक्तिः किमर्थस्य तत्त्वोक्तौ प्रतिज्ञामात्रद्रूपणस्य दृष्टान्तमात्र-
द्रूपणस्यैव च प्राप्योभयद्रूपणालाभात्तन्त्राभाय सामान्योक्तिरित्यभिप्रेत्य पक्षदृष्टान्तसमर्पकतया तद्व्याचष्टे ॥ अन्यत्र प्रकृतावित्यादि । अत्र
प्रकृतौ पुरुष इति दार्ष्टान्तिकाभिप्रायेण पृथिव्यां कलमादिर्बजि चेति दृष्टान्ताभिप्रायेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् । उपादानशक्तिरिति वा र्धाजशक्ति-
रिति वाऽऽव्यपनशक्तिरिति वाऽनुवत्वा क्वापीति सामान्योक्तिरप्युक्तसर्वशक्तिसङ्ग्रहार्थं भावेन तत्परतया तत्तात्पर्यमाह ॥ क्वापीति । भिन्न-
लिङ्गावचनत्वेन शक्त्यादिविशेषणत्वानुपपत्तेरिधरनिष्ठपरायणशक्तेरपरायणत्ववासिद्ध्या प्रकृतानुपयोगाच्चाह ॥ क्रियाविशेषणमिति । साधनं परि-
त्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणमित्यर्थः । ततश्च क्रियाद्वारा प्राप्तलीलिङ्गात्वबाधेन क्रियाव्यविशेषणानामित्यनेन क्लीबत्वादिविधानान्नानुपपत्तेरिति
भावः ॥ अनेनेति । अन्यत्राभावादिति सूत्रखण्डनेत्यर्थः ॥ परकीयानुमानस्येति । प्रधानं स्वायत्तोपादानत्वशक्तिमदुपादानत्वाज्जीवः स्वायत्त-
बीजत्वशक्तिमान् बीजत्वादित्येवंरूपस्येत्यर्थः ॥ दृष्टान्तस्य चेति । पृथिवीकलमादिवीजरूपस्येत्यर्थः ।

अ०—नित्यं नित्यात्मना यतः ॥ यथा नित्यतया नित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः ॥ नियामयति नित्यं च न ऋते त्वदिति
श्रुतेः ॥ स्वभावजीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रियाः ॥ यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ इति श्रुतेर्न सत्ताद्या अपि
नारायणं विना ॥ तत्पतञ्जलविन्ध्यादिमतं न पुरुषार्थदम् ॥ २-२ ॥

सु०—न केवलं प्रकृतिपुरुषयोः स्वातन्त्र्येण शक्त्यभावः परमेश्वरायत्तशक्तित्वं च । किं तर्हीत्यतश्चशब्दसमुच्चितमर्थमाह ॥

दीनामुत्पत्तौ पर्जन्यस्येव पृथिव्यनुग्राहकत्वमीश्वरस्य महदाद्युत्पत्तौ क्षेत्रानुग्राहकत्वमात्रम् । किन्तु सर्वस्वातन्त्र्यमेवेति । यदन्यदभ्युप-
गतं पातञ्जलैर्बैदिकमतविरुद्धं तत्सर्वं प्रथमाधिकरण एव निरस्तम् । किं पुनः प्रयत्नेनेत्याशयवान्पूर्वमेतेन सहैतस्य हेयतामुपसंहरति ॥
तदिति । विन्योऽनीश्वरः साङ्ख्यः । आदिपदेन तदेकदेशिनां पञ्चशिवेश्वरकृष्णार्दीनां ग्रहणम् । तदवान्तरप्रतयोरपि निरस्त-
त्वात् । यद्वा पतञ्जलिविन्यावादी यस्य तत्तथोक्तम् । पतञ्जलिनाऽङ्गीकृतोऽपीश्वरो निरीश्वरकल्प एव । अतः पूर्वस्यास्य च साम्या-
भिप्रायेण वा सहोपसंहार इति ॥ २-२-२ ॥

टि०—अन्यत्र कापि शक्तिर्नेत्यादिनैव सूत्रव्याख्यानसिद्धेस्तदधीनाश्च सर्वदेयुत्तरभाष्यमनर्थकमित्यतोऽन्यत्राभावोच्चेति सौत्रचशब्द-
समुच्चित्तार्थप्रदर्शकत्वेन तद्व्याख्यानरूपस्वान्त्रानर्थक्यमिति भावेन तद्व्याख्यानपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ न केवलमिति । यत्प्रसादादिमे सन्ती-
त्युदाहरिष्यमाणप्रमाणस्य प्रकृत्यादिसत्तामात्रस्य भावदधीनताप्रतिपादकत्वेऽपि सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तीनां तदधीनत्वाप्रतिपादकत्वात्कथं तस्योक्तार्थं
प्रमाणतयोपन्यास इति भाष्ये प्राप्तां प्रमाणतयोपन्यासस्यानौचित्यशङ्कां त्रिविधस्यापि सत्त्वरूपतोपपादनेन परिहर्तुं मतभेदेन तामुपपादयति । केचि-
दिति । नित्यमित्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य नित्यस्य पराधीनत्वसम्भावनाप्रदर्शनार्थत्वाच्च तदिति भावेन किं सम्भावनाप्रदर्शनेनार्पित्यतः
पूर्वोक्तस्य प्रकृत्यादिसत्तादेर्भावदधीनत्वस्यासम्भावनाशङ्कापरिहारार्थत्वादित्याशयवांस्तदसम्भावनापरिहारकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥
नन्विति ॥ असम्भवादिति । अन्यथा नित्यत्वव्याघातादिति भावः । नित्यस्य नित्यात्मना भावदधीनत्वस्य साध्यस्य यथाऽनित्यतयाऽनित्यमिति
दृष्टान्तकिरणानुपपत्तिरथेत्यनुक्तेः साकाङ्क्षत्वं यत् इत्यस्यानन्वितसाकाङ्क्षत्वे नित्यमित्यस्य पुनरुक्तत्वं च भवतीत्यतो वाक्यं यथावद्वोजयति ॥
यथेत्यादिना ॥ नियामयतीति । न च मितं न्हल इति न्हस्वत्वविधानादियमयतीत्येव भवितव्यं नियामयतीति तु कथमिति वाच्यम् । केचिदत्र
वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्तयन्ति । सा च व्यवस्थिताविभाषा । तेनान्यत्र सङ्क्रामयेदित्यादि सिद्धं भवतीति वृत्तावुक्तत्वात्तद्विरुद्धमित्यसिद्ध्या
न्हस्वत्वपक्षे नियमयतीत्यस्य तदभावपक्षे नियामयतीत्यस्याप्युपपन्नत्वात् । अत एव आमयन्सर्वमेतानीति आमथितुमीश्वरस्येत्यादिर्वा शास्त्रीयप्रयोगोऽ-

प्युपपन्न इति ध्येयम् । नन्वनित्यस्वभावस्य घटादेरनित्यताया निर्निबन्धनत्वेन भगवदधीनत्वासिद्धिर्दृष्टान्तसिद्धिः । नित्यस्य नित्यताया अन्या-
 धीनत्वे कदाचित्तस्यानित्यत्वापत्तिश्च नित्यताया लोकेऽन्याधीनत्वाद्दृष्ट्या तदभ्युपगमे लोकदर्शनविरोधश्चेत्यतो दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं दार्ष्टान्तिकमुप-
 पादयति ॥ एतादिति । तत्र दृष्टान्तोपपादनं यथेति । द्वितीयं दोषं परिहरति ॥ न चेति । तृतीयं परिहरति ॥ न चेति । नित्यकर्मभिर्दुरित-
 प्रागभावानुवृत्तिसम्पादनेऽपि तन्नित्यत्वासम्पादनाल्लोकदर्शनविरोधस्तदवस्थ एवेत्यत आह ॥ अनुवृत्तेरिति ॥ अस्वरसनित्यस्येति । अन्याधीन-
 नित्यताकस्येत्यर्थः ॥ तद्भावाः सम्मतेरिति । स्वरसनित्यत्वासम्पादितनित्यत्वाविशेषात्प्रागभावादिकमनित्यमेव प्रकृत्या-
 दिकं नित्यमेवेति कथं विभागो न स्यादित्यत आह ॥ इयांस्त्विति । अतः स व्यवहार उपपन्न इति शेषः । ननु प्रधानादिशक्तेस्तदधीनत्वस्य
 तथा प्रतिपादनादित्यत आह ॥ शक्तिरेवेति । तत्कार्यकरणशक्तिरेव तत्तत्कार्यक्रियेत्यर्थः ॥ उक्तेति । यथा नित्यतया नित्यमित्यादिनेति शेषः ॥
 प्रमाणं तु किमिति । सम्भावना तूत्कटैककोटिकसंशयरूपत्वाच्च प्रमाणमिति भावः । कर्मक्रियाशब्दयोरपौनरुक्त्या यथार्थभेदमाह ॥ कर्मशब्दे-
 नेति । बहुवचनान्तानामेव पदानामत्र चिग्रह इति भावेनाह ॥ धर्माधर्मव्यक्तय इति ॥ त्रिविधं सत्त्वमिति । स्वरूपप्रमाणयोग्यत्वाध्यात्र्याका-
 रित्वरूपं त्रिविधं सत्त्वमित्यर्थः । सत्ताद्या इत्यादिशब्देन प्रतीतिप्रवृत्तयोः परिग्रहः । प्रधानादेरित्यादिपदेन पुरुषादिपरिग्रहः ॥ यदन्य इति ।
 शरीरादिरूपा प्रकृतिरेवापभ्यास्यत्तिकर्त्री तत्त्वत्रिविधनिमित्ताद्वैकाग्रहाज्जीवे कर्तृत्वव्यवहार इत्यादिकमित्यर्थः ॥ प्रथमाधिकरण एवेति । एत-
 त्यादीयप्रथमाधिकरण इत्यर्थः ॥ निरस्तामिति । यदि भेदाग्रहोऽत्र चेत्यादिनेति शेषः । तदेकदेशानां निरीश्वरयाज्ञैकदेशिनाम् । पञ्चाशद्व
 आसुरिशिष्यः । ईश्वरकृष्णः कारिकासम्भतिकर्ता । आदिपदेन भिन्नकंससारमोचकादीनां परिग्रहः । ननुक्तस्यैवोपसंहार उचितः साङ्ख्यैकदे-
 शिमतहेयता च न पूर्वमुक्ता । अतः कथमत्रोपसंहार इत्यत्र आह ॥ तदवान्तरमतयोरिति । चेतनस्य भोक्तृत्वतदभावरूपावान्तरमतयोरित्यर्थः
 ॥ अनीश्वरकल्प एवेति । चेतनरूपविशेषोपमात्रस्य पतञ्जलिनाऽभ्युपगमेऽपि तत्स्वातन्त्र्यानभ्युपगमात्फलतोऽनीश्वरत्वादान्तर्भाव एतन्मतस्येति
 भावः ॥ वा सहोपसंहार इतीति । अवश्यनिरसनयैतन्मतैकदेशप्रमेयजातस्य पूर्वाधिकरण एव निरस्तत्वेन तन्मतयोः साम्यं सहोपसंहारे निमित्त-

मिति पूर्वप्रकारः । निरीश्वरत्वेन तयोः साम्यं सहोपसंहारे निमित्तमित्यपरः प्रकार इति पक्षयोर्भेदः ॥ २-२-२ ॥

अ०—॥ ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ चार्वाकैरुच्यते मानमक्षजं नापरं क्वचित् ॥ देह आत्मा पुमर्थश्च कामार्थाभ्यां विना न हि ॥ यदैवं दर्शनेनास्य कोऽर्थः प्रत्यक्षगोचरः ॥ लब्धस्तेनैव हि नरैः शास्त्रादिक मोहनं विना ॥ स्वपरार्थविहीनतवास्त्वमतैनैव निष्फलम् ॥ किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रं वृथा प्रलपति स्वयम् ॥ देहादन्योऽनुभवत आत्मा भाति शरीरिणाम् ॥ मम देह इति दयकृतं ममार्थ इतिवत्सदा ॥ प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावर्सायते ॥ यदि तत्साधकं वेदप्रामाण्ये न कथं भवेत् ॥ न चान्या मानता क्वपि प्रमाणेनावसीयते ॥ स्वमतेनार्थराहित उपेक्ष्यः पक्ष ईदृशः ॥ २-२-३ ॥

सु०—॥ ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ केचिदिदं सूत्रमेवं व्याचक्षते । प्राक् प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युक्तम् । अथेदानीं प्रवृत्तेरभ्युपगमेऽपि तस्याः प्रयोजनाभावादिति । तदुक्तम् । अभ्युपगमेऽपीत्येतावतो वैयर्थ्यात् । अर्थाभावाच्चेत्येतावतैव पूर्णत्वात् । किञ्चार्थाभावेन किं साध्यम् । साहचर्यमतस्यासामञ्जस्यं वा प्रकृतेः प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्वा । नाद्यः । व्यधिकरणत्वात् । कथञ्चिदेकाधिकरणतापादनेऽपि स्वमतेनानैकान्यत्वात् । न द्वितीयः । अभ्युपगम (वाद्) विरोधात् । न ह्यभ्युपगमवादेऽपि यदेवाभ्युपगम्यते तदेव निराक्रियते । अनास्थां खलु तात्कालिकीमभ्युपगमेन द्योतयन्ति । यथाऽऽस्तुशब्दो नित्योऽनित्यो वाऽनुशासनं तावत्कर्तव्यमिति । तस्मान्नायं सूत्रार्थः । किन्नाम मा भूदचेतनस्य कर्तृत्वं शरीरस्यैव चेतनावत्त्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः । किमीश्वरादिनेत्यधिकशङ्कया प्रत्यवतिष्ठमानस्य चार्वाकस्य मतमत्राधिकरणे निरस्यत इति भावेन तन्मतमुपन्यस्यति ॥ चार्वाकैरिति । चार्वाकबुद्धिस्तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वा । तस्यैमे छात्राश्चार्वाकाः । तैरक्षजं मानमुच्यते । नन्वेतदस्माकमपि सम्मतमित्यतः सावधारणमिदमुक्तमित्याशयेनोक्तं विवृणोति ॥ नापरमिति । अनुमानमागमश्च मानं नोच्यत इत्यर्थः । एतदप्यस्माकमनुमतमेव । प्रमेयविशेषे प्रत्यक्षस्यैव मानताऽभ्युपगमादित्यत आह ॥ क्वचित् इति । प्रमाणाधीना हि प्रमेयसिद्धिः । प्रमाणं च प्रत्यक्षमेव । नातोऽन्यदस्ति । न च प्रत्यक्षेणेश्वरं प्रतीमः । तस्मात्प्रमाणाभावाद्वास्तीश्वर इति । ननु यदि प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणं तदा धर्म-

मोक्षयोस्तत्साधनानां च प्रत्यक्षाविषयाणामसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ देह इति । ज्ञानवान्ब्रह्मात्मा । ज्ञानं च देहधर्मः । यथो-
 क्तम् । पृथिव्यापस्तजोवायुरिति तत्त्वानि । तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा । तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । तस्माद्देह-
 एवात्मा । स च विनाशीत्यतः कालान्तरभाविनः पुंस एवाभावादूर्ध्वमोक्षाख्यपुरुषार्थभावो नानिष्टः । पुरुषार्थो तु कामार्थविवेकः ।
 पुरुषान्वयसम्भवादिति । तत्रापि काम एव मुख्योऽर्थस्तु तत्साधनतयैव पुमर्थ इति ज्ञापयितुं कामस्यादौ सङ्कीर्तनम् । इति चोच्यत
 इति सम्बन्धः । एतन्मतनिरासार्थं सूत्रं व्याख्यातुं ह्युपोद्घातं तावदाह ॥ यदेयमिति । यच्चयमतीन्द्रियं वस्तु न स्यात् । तदा तदीयं
 शास्त्रं विषयप्रयोजनशून्यमापद्येतेति शेषः । तत्कथमिति चेत् । किमेतन् शास्त्रेण तत्त्वणेता विषयं प्रतिपद्यते प्रयोजनं च लभते । उत
 विनेया नराः । आद्यं दूषयति ॥ दर्शनेनेति । किमाक्षेपे । अर्थो विषयः प्रयोजनं च लब्ध उपलब्धः प्राप्तश्च । प्रत्यक्षगोचरो
 हीति तत्र हेतुः । तत्तथायमर्थः । न तावदेतन् शास्त्रेण शास्त्रप्रणेत्राऽतीन्द्रियोऽर्थ उपलभ्यते । तदभावत् । नाप्येन्द्रियकः । तस्य
 प्रत्यक्षगोचरत्वेन विषयत्वानुपपत्तेः । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् । किञ्च प्रत्यक्षेण तत्तर्थागुपलभ्य स्वस्वसौ शास्त्रं प्रणीतवान् । अन्यथा
 (तस्य) प्रणयनानुपपत्तेः । तथा च तं प्रति तमेवार्थमुपदर्शयत्कथं स विषयं स्यात् । एवं प्रयोजनमपि न तावदतीन्द्रियम् । तदभा-
 वात् । नाप्येन्द्रियकम् । तस्य योग्यानुपलम्भवाधितत्वात् । ननु हितोपदेशरि जनोऽनुरज्यते । जनानुरागप्रभवाश्च सम्पद इति चेन् ।
 कृतघ्नतानिमित्तप्रत्यवायानुसन्धाने सत्येवमेतत् । तत्तु परेण त्याजितमिति । द्वितीयं दूषयति ॥ नैरीरिति । लब्धमित्यनुवर्तते । अत्रापि
 पूर्ववदुत्तरम् । स्यादेतत् । धर्माद्यतीन्द्रियाभिमता र्थाभावः शास्त्रस्य विषयः । तस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि वैदिकवासनानिमित्तशङ्काकलङ्कित-
 त्वेन विषयत्वमुपपद्यते । प्रयोजनं च धर्मोपमशङ्कोपरुद्धार्थकामोपभोगः । तत्कथं नरैः शास्त्रादिकं लब्धमित्युच्यते । मैवम् । विषय-
 प्रतिपत्तौ हि प्रयोजनावाप्तिः । विषयं च किं शास्त्रमाप्तवाक्यतया प्रतिपादयेत् । उतोपचित्विद्युत्पादनं । नात्रः । आगमप्राप्त्याभ्यु-
 पगमप्रसङ्गात् । नास्त्यतीन्द्रियं किमपीत्येतावतैव पूर्णत्वेन वाक्यविस्तरवैयर्थ्याच्च । न द्वितीयः । उपपत्तिप्राप्त्याभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

शास्त्रं शङ्कोमेव निवारयति । विषयप्रतिपत्तिस्तु प्रत्यक्षेणैवेति चेन्न । स्वयं वोपपत्तिव्युत्पादनेन वा कर्मपर्यभन्तुदर्शयतः । शङ्का-
रणासामर्थ्यात् । शङ्का हि संशयो वा स्याद्विपर्ययो वा । द्वावपि विपरीतार्थगोचरबलवत्प्रत्ययनिरसनीयौ । नाज्ञाभावेन । तद्व्युत्पा-
दनं शास्त्रेण क्रियत इति चेन्न । तस्यापि प्रमाणत्वात् । तदिदं दर्शनमिति प्रकृतानुवृत्तौ सत्यां शास्त्रात्मिकमिति वदता सूचितम् ।
अन्यथा नरैश्चेत्यवश्यम् । मोहनं विनेत्युभयवाक्यशेषः परिहासः । शास्त्रप्रणेना सुरगुरुणाऽप्योजनव्यामोहनं प्रयोजनं लब्धम् ।
अन्यैश्च मिथ्याज्ञानम् । नातोऽधिकमिति । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ स्वेति । निष्फलं शास्त्रमिति वक्ष्यमाणं सिंहायलोकिते-
नानुवर्तते । तच्चोपलक्षणम् । निर्विपर्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । विषयप्रयोजनवत्त्वं हि स्वपरविषयप्रयोजनवत्तया व्याप्तम् । तृतीयप्रज्ञा-
राभावात् । सर्वप्रकारपरित्यागेन सामान्यानवस्थानात् । ततश्च व्यापिकायाः स्वपरविषयप्रयोजनवत्तया अभावात्तद्व्याप्तं विषयप्रयो-
जनवत्त्वमपि नास्तीत्यर्थः । अस्त्वेवं विषयप्रयोजनशून्यमस्मदीयं शास्त्रम् । ततः किमित्यतः सूत्रं व्याख्याति ॥ स्वमतैर्नैवेति । यत् एवं
स्वमतैर्नैव निष्फलं निर्विपर्यं च । न केवलं परोपपादनेन । तस्माद्वृथा । विषयप्रयोजनशून्यम् । यस्माद्वादिना चार्वाकेण प्रतिवादि-
भिश्च तदितरैः सर्वैर्विषयप्रयोजनशून्यतयाऽभ्युपगतम् । तस्माद्विषयप्रयोजनशून्यमेवेत्यर्थः । यस्माद्वृथा तस्मात्तच्छास्त्रं किमिति स्वयं
प्रेक्षावान्मूलपाति । प्रेक्षावता नारम्भणीयमिति यावत् । विषयप्रयोजनशून्यं चारम्भाणो न लौकिको नापि परीक्षक इत्युक्तं तदुपेक्ष-
णीयः स्यादिति । यद्वा निष्फलमिति प्रयोजनाभावाभिधानम् । वृथेति विषयाभाववचनम् । तथा चैवं सूत्रयोजना । न केवलं परो-
पपादनेन । किन्तु स्वाभ्युपगमेऽप्यर्थभावादनारम्भणीयं शास्त्रमिति शेष इति । अर्थाभावेतोरसिद्धिपरिहारायाभ्युपगमेऽपीत्युक्तम् ।
ननु च प्रमाणानुरोधि प्रयोजनम् । न पुनः प्रयोजनमनुरुध्यप्रामाणिकोऽप्यर्थोऽङ्गीकर्तुमुचितः । अतिप्रसङ्गात् । प्रमाणं च प्रत्यक्ष-
मेव नान्यत् । न चैवं लोकव्यवहारोच्छेदः । सम्भावनयैव तदुपपत्तेः । संवादेन च प्रामाण्याभिमानात् । प्रत्यक्षेण च देह एवात्मा-
पलभ्यते । गौरोंऽहं जानामीति । तथा च कालान्तराविषयप्रयोजनान्वयिनः पुरुषस्याभावात्कथं धर्मोपाख्यं प्रयोजनमतीन्द्रियश्च

विषयोऽङ्गीकर्तुं शक्यत इत्यत आह ॥ देहादिति । अनुभवतः पराभ्युपगतप्रामाण्येन प्रत्यक्षेणैव । मम देह इति ह्यहङ्कारास्पदात्मस-
 म्वन्धी देहः प्रतीयते । न चान्यथाऽप्रतीतौ सम्बन्धप्रतीतिरुपपद्यते । यथा ममार्थ इति प्रतीतौ भेदप्रतीतिपूर्वक एव सम्बन्धभावभास
 इति । नन्वेवं प्रतिभास एव नास्ति । अपि तर्हि घटस्य स्वरूपमिति वज्रवहारमात्रमिति चेन्न । कल्पकाभावात् । विपरीतप्रामितौ स्वत्वेन
 कल्प्यते । न चैवं प्रकृते । कस्यचित्कदाचिदपि देहोऽहमिति प्रमाभावात् । तदिदमुक्तं शरीरिणां सदेति । अत एव प्रतिभासोऽपि
 भ्रमोऽस्त्विति निरस्तम् । अस्ति गौरोऽहमिति प्रमेति चेन्न । प्रतिपक्षतया बाधकत्वानुपपत्तेः । किञ्च नायं देहात्मतावभासः । किन्तु
 देहधर्मस्यात्मधर्मतावभासः । न च व्यधिकरणयोर्विरोधोऽस्ति । तदभावे कथमसाविति चेत् । भिमेतदनुमानमर्थपत्तिर्वा प्रश्नमात्रं
 वा । न प्रथमाद्वितीयौ । अपसिद्धान्तत् । स्फटिकजपादुसुमयोरभेदाप्रतिभासेऽपि तद्वर्षस्य तत्र प्रतीतिदर्शनाच्च । तृतीयं तु वक्ष्यते ।
 अस्तु प्रतीतिः । प्रत्यक्षमिति तु कुतः । अबाधप्रतिभासस्य प्रत्यक्षादन्यस्य परेणानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वाऽप्रापण्यपरिहरात् ।
 अपरोक्षतयाऽनुभवाच्च । तदिदमुक्तं व्यक्तमिति । न च तदेवासिद्धम् । लिङ्गाद्यनुसन्धानाभावेऽपि भावात् । अन्यथा देहप्रतिभास-
 स्यापि तन्न स्यात् । एतदयुक्तं सदेति । कंचिदाहुः । देहात्मभेदज्ञानं समाधिपरियाकृतामेवति । तदसत् । आविपालनोपालं मम
 देह इति प्रतिभासस्यानपलपनीयत्वात् । अत एवाह । शरीरिणां शरीराभिमानिनामिति । नन्वस्वात्मा देहातिरिक्तस्तथाऽर्थ-
 कामातिरिक्ते पुरुषार्थे तत्साधनादौ च किं मानम् । वेदादिरागमोऽनुमानं चेति वदामः । तस्य प्रामाण्येन कुत इति चेत् । तत्राह ॥
 प्रत्यक्षस्यैवेति । यत्परेणाभ्युपगतमर्थोऽपि तत्कुतः सिद्धमिति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षेणेति चेत् । प्रत्यक्षस्य मानत्वमित्येव केनावसीयते ।
 तथा च पुरुषार्थतत्साधनमात्रासिद्धौ जगदनीहमापद्येतेति । प्रत्यक्षज्ञानं तावत्प्रतीयते । प्रामाण्यं च ज्ञानग्राहकमात्राद्यम् । अथ कथ-
 मुक्तो दोषः । प्रामाण्यपरतस्त्वबादेऽपि बाधकाभावादिना प्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धिरित्यत आह ॥ यदीति । यदि प्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यस्य
 ज्ञानग्राहकं वा बाधकाभावादिकं वा साधकमुच्यते । तर्हि तदेव वेदप्रामाण्यविषये कथं साधकं न भवेत् । न हि वेदवाक्याज्ज्ञानं नात्य-

घते । न च न प्रतीयते । अत्र वेदग्रहणमुपलक्षणम् । अत एवान्येति सामान्येन वक्ष्यति । ननु ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्यग्राहकत्वमि-
त्युत्सर्गः । अपवादो न त्वप्रामाण्यमपि गृह्यते । तत्कथं वेदादिप्रामाण्यसिद्धिः । परस्त्वेऽपि वाधकाभावः कुत इति चेत् । सामान-
त्यत्यक्षेऽपि । अनुपलब्धभादपवादोऽद्यभावः प्रत्यक्षसिद्ध इति चेत् । तुल्यमेतद्वदादवित्याह ॥ न चेति । प्रत्यक्षादन्ययोरनुमानागम-
योरमानता । क्वापि विषये । यद्वा प्रत्यक्षप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः । किं त्वयाऽनुभूयमानस्यैकस्यैव प्रत्यक्षस्य मानत्वम् । उत
सर्वस्यापि प्रत्यक्षस्य । आद्ये दोषमाह ॥ प्रत्यक्षस्यैवेति । इतरेषामपि प्रत्यक्षाणां तत्तुल्यसामग्रीजन्यत्वे सत्येकस्यैव प्रत्यक्षस्य मान-
त्वमिति केनावसीयते । द्वितीये दोषमाह ॥ प्रत्यक्षस्यैवेति । प्रत्यक्षस्य मानत्वमेव सर्वमपि प्रत्यक्षं प्रमाणमिति केनावसीयते ।
अनुभूयमानप्रत्यक्षादन्यस्य प्रत्यक्षस्य तत्प्रामाण्यस्य चावसायकं न किमपीत्यर्थः । परकीयवचनेन चेष्टया वा प्रत्यक्षमवगम्य प्रत्यक्षत्वेन
तस्य प्रामाण्यमवगम्यत इत्यत आह ॥ यदीति । प्रत्यक्षस्य तत्प्रामाण्यस्य च साधकं वचनमनुमानं च यदि प्रमाणमिष्यते ।
तर्हि वेदादिप्रामाण्ये कथं न भवेत् । अभ्युपगम इति शेषः । एवमनुमानागमाप्रामाण्यं प्रत्यपि विकल्पः । आद्यस्तु पूर्ववन्निरस्तः ।
अणसिद्धान्तश्चाधिकः । द्वितीयं दूषयति ॥ न चेति । अन्ययोः परपुरुषादिवर्तिनोरनुमानागमयोरमानता । पूर्ववदथाद्यासिद्धः ।
तत्साधकाङ्गीकारे च व्याघातादिति भावः । नन्वर्थसन्निकृष्टकरणजन्यत्वात्प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अनुमानागमयोरतीतादिक्रमपि विषयीकृता-
स्तदभावात्कथं प्रामाण्यमिति । किं याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं तन्नियामकश्च सन्निकर्षोऽन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायः । उत विषयसन्नि-
कृष्टकरणजन्यत्वं प्रामाण्यमिति । आद्येऽपि किं यथा कश्चित्सन्निकर्षो नियामकः । उत संयोग एव । आद्यं दूषयति ॥ न चेति ।
एवं तर्ह्यन्ययोरनुमानागमयोरमानता नास्ति । अविनाभावादिसन्निकर्षस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । द्वितीये दोषमाह ॥ क्वापिपि ।
क्वापि प्रमाणे चाक्षुषे श्रावणे च नावसीयते नाभ्युपगम्यतेऽर्थसंयुक्तकरणजन्यता । परेण गोलका (घ) तिरिक्तस्य चक्षुरादिरज-
भ्युपगमात् । तदतपकस्य चार्थसंयोगाभावात् । ततः प्रत्यक्षस्यापि कस्याचित्प्रामाण्यं न स्यादिति । द्वितीयं दूषयति ॥ न चेति ।

याथार्थ्यादन्यार्थसन्निकृष्टकरणजन्यतालक्षणा मानतां न वक्तव्या । कुत इत्यत आह ॥ क्वापीति । पूर्ववच्चाक्षुषादावव्याप्तेरिति भावः । उपलक्षणमेतत् । विपर्ययादावतिव्याप्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । याथार्थ्ये सतीदं लक्षणमिति चेत् । तर्हि तदेवास्तु किं विशेष्येण । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थमिति चेन्न । तदप्रामाण्यस्याद्याप्यसिद्धेरित्याह ॥ न चेति । ननु वेदाद्यर्थस्यानुपलम्भवावितत्वात्कथं तस्याभाष्यामिति चेन्न । वेदादिनैवोपलब्धेः । तदन्येन नोपलभ्यत इति चेत् । तत्किं प्रमाणान्तरसंवादित्वं प्रामाण्यम् । अद्वेति चेत्तत्राह ॥ न चेति । प्रमाणान्तरसंवादलक्षणा मानता नेत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह ॥ क्वापीति । अनवस्थाप्रसङ्गात्क्वापि प्रमाणं नावसीयते । यतः । यद्वा क्वापि स्वसुखादिज्ञाने प्रमा (णसं) णे संवाद एव नावसीयेत इति योज्यमित्यलम् । सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ स्वमतेनेति । स्वसम्मत्यैव अर्थराहितो विषयप्रयोजनरहितः । ईदृश ईश्वराद्यतीन्द्रियानभ्युपगमलक्षणः ॥ २-२-३ ॥

टि०—॥ ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ ननु चार्वाकैरुच्यते मानमित्युत्तरग्रन्थे चार्वाकमतोपन्यासोऽनर्थकः । न च तन्मत-
निरासस्य सूत्रार्थत्वज्ञापनार्थः स इति वाच्यम् । परेक्षतरित्या साङ्ख्यमतनिरासस्यैव तदर्थत्वसम्भवे पूर्वोत्तरसाङ्ख्यमतमन्दष्ट्यास्य सूत्रस्य तत्परित्यागेन चार्वाकमतनिरासार्थत्वकल्पनस्य निर्विबन्धनत्वादित्यतस्तस्यानुपपन्नत्वादुक्तं तत्परित्यागेन चार्वाकमतनिरासस्य तदर्थत्वाश्रयणमित्यभिप्रेत्य तन्मतोपन्यासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं कथं साङ्ख्यमतनिरासस्य तदर्थत्वायोग इत्यतस्तं दर्शयितुं परकीयं सूत्रार्थं तावदनुवदति ॥ केचित् दिदमिति ॥ प्रवृत्तिरिति । स्वाभाविकीति शेषः ॥ प्रवृत्तोरिति । स्वाभाविकप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ प्रयोजनाभावादिति । भोगापवर्गादिरूपप्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ व्यधिकरणत्वादिति । साङ्ख्यमतमसम्भ्रंसं, प्रकृतिप्रवृत्तेर्निष्प्रयोजनत्वादित्यस्य व्यधिकरणत्वादित्यर्थः । ननु साङ्ख्यमतमसम्भ्रंसं निष्प्रयोजनप्रवृत्तिमस्यप्रकृतिप्रतिपादकत्वादिति विवक्षणाच्च वैयधिकरणमित्यत आह ॥ कथञ्चिदेकाधिकरणेनेति । सौत्रपदोऽतावतोऽर्थस्यालभमभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ स्वमतेनेति । स्वनाभ्युपगमेऽपीत्यनेन त्वन्मतेऽपि निष्प्रयोजनप्रवृत्तिमस्यप्रकृतिप्रतिपादकताभ्युपगमेऽप्यसामञ्जस्यस्याभावादिति भावः ॥ अभ्युपगमेऽपीति सूत्रांशेन प्रकृतिप्रवृत्त्यभ्युपगमविरोधादित्यर्थः । अभ्युपगमवाद एवायं नाभ्युपगम-

तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तस्यानुमानाद्यप्रामाण्यस्य समर्थनार्थत्वाद्वा नुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्समर्थनपरतया तद्योजयितुं तदनुपपत्ति-
शङ्कामुत्थापयति ॥ ननु यदीति । कुतो देहस्यात्मत्वमित्यतस्तल्लक्षणयोगित्वादिति भावेन किं तल्लक्षणं कथं च तद्योगो येनात्मता देहस्य स्यादि-
त्यतस्तदुभयमप्युपदर्शयति ॥ ज्ञानवानित्यादिना । ज्ञानं देहस्य धर्म इत्यत्र परस्य सम्प्रतिमाह ॥ यथोक्तमिति ॥ तत्समुदाये तत्सङ्घाते
तेभ्य इति । शरीराद्याकारेण परिणतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो भूतेभ्यः । चैतन्यं देहस्य भवतीति शेषः । ननु न भूतानामैकैकस्य चैतन्यमुपलभ्यते
घटादेरदर्शनात् । नापि मिलितानां वन्हितेऽयसि दमितवायुसमाप्राप्ते सलिलकणाभ्युक्षिते भूतचतुष्टये मेलनेऽपि चैतन्यानुपलम्भात्तत्कथं भूतसङ्घाते
शरीरचैतन्यस्य विज्ञानमित्यत आह ॥ मदशक्तिवदिति । तस्येति शेषः । तथा च तस्य चैतन्यस्य भूतपरिणामे शरीरे विज्ञानं मदशक्तिवदु-
पपद्यते । यथा हि मदिरापादानेषु किण्वादिष्वदृष्टाऽपि मदशक्तिर्मदिरायां विज्ञायते । तथा भूतेष्वदृष्टमपि चैतन्यतत्कार्ये शरीरे विज्ञायत इति
भावः । यदि समस्तव्यस्तविकल्पेन देहस्य चैतन्यं निराक्रियेत तर्हि मदिरायां मदशक्तिरप्यपाक्रियेताविशेषादित्यतिप्रसङ्गसूचनाय मदशक्तिव-
दिति दृष्टान्तिकरणम् ॥ ॥ पुरुषान्वयेति । देहसम्बन्धेत्यर्थः । देहस्यैव पुरुषत्वादिति भावः । मुख्यः पुमर्थ इति सम्बन्धः कामस्यादौ सङ्कर्तन-
मिति । अन्यथाऽजाद्यदन्तमित्यनेनार्थशब्दस्यैव पूर्वनिपातप्राप्त्यार्थकामाभ्यामित्येव स्यात् । न च राजदन्तादिषु परमिति शास्त्रेणाजाद्यदन्त-
शास्त्रस्यापवादात्कामार्थाभ्यामित्यस्योपपत्तेर्नैदं ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्यापि शास्त्रस्य धर्मादिषूभयमिति वचनेनापवादात् । अर्थकामौ कामार्था-
वित्युभयथाऽपि प्रयोगस्य साधुतयाऽऽश्रयणीयत्वेऽपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरितिन्यायेन प्रथमप्राप्ताजाद्यदन्तशास्त्रस्याप्यानुगुण्यात्प्राप्त्यात्मिकप्रयोग-
स्यार्थकामाभ्यामित्येव कर्तव्यत्वादिति भावः । अन्ये त्वर्थकामावित्यस्यासाधुत्वे हि नियमेन कामार्थावित्येव वक्तव्यतया कामस्यादौ सङ्कर्तनस्या-
साधुतादोषपरिहारार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वादर्थोपेक्षया कामस्य प्राधान्यद्योतकत्वासम्भवेऽपि धर्मादिषूभयमिति वचनानुसारेणोभयथाऽपि प्रयोगस्य साधु-
तायां नियमेन कामस्यादौ सङ्कर्तनस्यान्यथासिद्धत्वासम्भवादर्थोपेक्षया कामस्य प्राधान्यद्योतकत्वं तस्योपपन्नमित्याशय इत्याहुः ॥ व्याख्यातुमिति ।
स्वमतेनैव निष्फलमित्यादिनेति शेषः । विवेकाः शिष्याः ॥ आक्षेप इति । परिहारभावेन प्रक्षार्थत्वासम्भवादिति भावः ॥ विषयः प्रयोजनं

इत्यत आह ॥ न ह्यभ्युपगमवादेऽपीति । कुतो न निराक्रियत इत्यत आह ॥ अनास्थामिति । प्रेक्षावन्तो यत इति शेषः । यत्प्रमेयमभ्युपगतं तदूषणे तात्कालिकीमनास्थाप्रवृत्तिमित्यर्थः ॥ नार्यं सूत्रार्थ इति । यद्यपि प्रधानस्योक्तरीत्या प्रवृत्तिरेव न युक्ता तदभ्युपगमेऽपि स्वाभाविकत्वाप्रवृत्तेः सहकार्येपेक्षाभाववत्प्रयोजनोपेक्षाभावप्रसङ्गादिति । सूत्रस्यार्थान्तरमपि परेण वर्णितमिति तदप्यनूद्य दूषणीयम् । तथाऽपि पूर्वदूषणेनैव दूषितत्वाच्च पृथगनूद्य दूषितम् । अत्राप्यभ्युपगमवादविरोधानिस्तारात् । तथा हि । एवं परेणान्न तत्प्रसङ्गो वाच्यः । यदि प्रधानं स्वभावादेव प्रवृत्तिमान्किञ्चिदन्यदपेक्षत इत्युच्येत । ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तते इति प्रतिज्ञा हीयेतेति । न चासौ युज्यते । प्रधानं स्वभावादेव प्रवर्तते इत्यंशमभ्युपगम्यैवास्य प्रसङ्गास्य प्रवृत्तत्वात्तत्कथं नाभ्युपगमविरोधः स्यात् । अर्थाभावादित्येतेनार्थोपेक्षाभावप्रसङ्गास्य लक्षणीयत्वाच्चेति । चन्द्रिकायां तु पूर्वसूत्रार्थनिरासस्य टीकायामेव स्पष्टत्वात्तन्निरासमकृत्वा तत्र स्पष्टतोऽनिरस्तैतदर्थमात्रमनूद्य दूषितमिति द्रष्टव्यम् ॥ चेतनावचनेनेति । ज्ञानवच्चेनेत्यर्थः । शरीरस्यैवासत्त्वादिति भावः । चार्थीबुद्धिरित्यादि । अत्र बुद्धिर्वाचिनश्चारुशब्दाद्वेतो गुणवचनादिति ङीप्प्रत्यये चार्वाति रूपसिद्धौ यष्टीः प्रवेशयेतिवदजहत्स्वल्लिङोदेव चार्वाशब्दात् बुद्धिमति लोकायतिकाचार्यपुरुषविशेषे लक्षणीकान्तस्येव इत्यर्थे आकचप्रत्यये तद्धिता इति बहुवचनसामर्थ्यलब्धतद्धितागतिवैचित्र्येणोत्पादिते यस्येत चेतीकारलोपे चार्वाकशब्दनिष्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ सम्मतमिति । तथा च नेयं वैषम्योक्तिरिति भावः ॥ प्रमेयविशेष इति । यत्र चक्षुराद्यतिरिक्तं प्रमाणं न प्रवृत्तं तत्रेत्यर्थः । न तु तदतिरिक्तप्रमाणान्तर्गतोचर इत्यर्थः । तस्यासम्भवादिति भावः । ननु प्रत्यक्षातिरिक्ताप्रामाण्यव्युत्पादनस्योक्तार्थविरोधित्वाभावाच्च निरसनयित्वाभिमित्यतस्तद्विशयति ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ प्रमाणाधीनेति । मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिस्तु लक्षणादिति न्यायादिति भावः ॥ न च प्रत्यक्षेणेति । तस्यापाततस्तदभावावेदकत्वादिति भावः । ननु देहमान्नेति देहस्यात्मस्वर्णनमनर्थकम् । न च देहाविनाशोनात्मनो नाशवत्ताप्रतिपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्युपयोगाप्रतिभासात् । न च कालान्तरे तदभावासिद्धयर्थमेतदिति वाच्यम् । तस्या अपि निष्प्रयोजनत्वात् । न च धर्ममोक्षाद्यभावसमर्थनं तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तद्वैवेऽप्यनिष्टाभावेन

चेति । अर्थे शायत इति व्युत्पत्त्या विषयस्यार्थते प्राप्यते इति व्युत्पत्त्या प्रयोजनस्य च तेन लभ्यादिति भावः ॥ तदभावादिति । अतीन्द्रियार्थकप्रमाणभावादिति भावः । लोकोपकार एव शास्त्रग्रणेदुः प्रयोजनमित्यभिप्रेत्य तस्य प्रयोजनतामुपपादयति ॥ नन्विति ॥ कृतव्रतानिर्मितेति । अनेन तावदस्माकं हितोपदेशोपकारः कृतोऽस्माभिरप्ययं प्रयुपकर्तव्योऽन्यथा कृतव्रतानिमित्तप्रत्यवायः स्यादित्यनुसन्धाने सतीत्यर्थः ॥ अत्रापि पूर्ववदिति । न तावदेन शोषेण नरैरीन्द्रियार्थ उपलभ्यते प्रमाणाभावेन तदभावात् । नाप्यैन्द्रियस्तस्य प्रत्यक्षाचरत्वेन विषयत्वानुपपत्तेः । प्रयोजनमपि न तावदतीन्द्रियं प्रमाणाभावेन तदभावात् । नाप्यैन्द्रियकं तस्य योग्यानुलम्भबाधितत्वादिति पूर्ववदुत्तरमित्यर्थः । ननु धर्माधभावस्य प्रत्यक्षगोचरत्वात्कथं विषयत्वमित्यतः प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य वेदादिवाक्यजनितधर्मादिसद्भावान्न्या कलङ्कितत्वाद्विषयत्वमुपपत्तामित्याह ॥ तस्येति ॥ प्रयोजनं चेति । नराणामिति शेषः । धर्मादिसद्भावान्न्या नामभोगादुपलब्धानां धर्माधभावप्रतिपादनेन भ्रान्तौ निवृत्तायां यथेष्टकामोपभोग इत्यर्थः ॥ वैश्यश्चर्याच्चेति । आतोक्तौ हेत्वाद्यायाऽङ्क्षा-
नुदयादुदये वाऽऽसत्त्वव्याघातादिति भावः । कृतस्य चर्चस्योद्भाष्यत्वं परिहरति ॥ तादिदमिति । कथमेतावतोऽर्थस्य शास्त्रशब्देन सूचनमित्यतस्तद्ग्रहणसामर्थ्यादिति भावेन तदुपपादयति ॥ अन्यथेति । परिहासप्रकारमेवोपदर्शयति ॥ शास्त्रमणेनेति । ननु स्वपराथविहीनत्वेऽपि विषयप्रयोजनवत्त्वसम्भवादप्रयोजकमेतदित्यतो व्यापकाभावेन व्याप्याभावात्साधनादापादनाद्वा व्याप्यव्यापकाभावानुपपत्तेरेव बाधकत्वात् तदिति भावेन विषयप्रयोजनवत्त्वस्य स्वपरविषयप्रयोजनवत्त्वेन व्याप्यव्यापकभावमुपपादयति ॥ विषयप्रयोजनवत्त्वं हीति । ॥ निर्विषयं चेति । अनेन मूले निष्फलामित्येताद्विर्विषयत्वोपलक्षणमित्युक्तं भवति । स्वमेतैवेत्येवकारोऽप्यर्थ इति भावेन तदर्थमाह ॥ न केवलमिति । यत एवमित्यादिनोवतमेव विशदयति ॥ यस्माद्वादिनेत्यादिना । उक्तप्रयोजनायां निष्फलामित्यस्य निर्विषयत्वनिष्प्रयोजनत्वोभयपरतया वृथेत्यस्य च तदुभयपरताया निर्विषयत्वाभ्युपगमेन साक्षोदेवानारम्भणीयत्वसाधनसम्भवे मध्ये निर्विषयत्वाद्यापादनस्य च समाश्रयणीयत्वात्पण्डिभाष्यस्यास्वास्थ्यम् । उक्तप्रकारेणैव सूत्रयोजनाप्रसक्त्या तदस्वार्थं च भवतीत्यतस्तदुभयस्वार्थानुरोधेन प्रकारान्तरेण भाष्यं योजयति ॥

यद्वेति । तथाऽपि भाष्योक्तो हेतुहेतुमद्भावः कथमित्यतः सूत्रयोजनाप्रदर्शनैव तस्यापि सूचिततां मन्वानः सूत्रयोजनामेवाह ॥ तथा चेति ॥
 स्वाभ्युपगमेऽपीति । स्वाभ्युपगमेनापीत्यर्थः ॥ अनारम्भणीयं ज्ञात्वमिति शेष इति । इति शेषो भाष्यकारैः सूत्रे पूरित इत्यर्थः । अर्थाभाव-
 मात्रेण शास्त्रानारम्भण्यतासिद्धेः सूत्रेऽभ्युपगमेऽपीत्यनर्थकमित्यतोऽर्थाभावेतोरसिद्धिपरिहारार्थत्वाच्च तदित्याह ॥ अर्थेति ॥ अतिप्रसङ्गादिति ।
 देवदत्तपिपासानिवृत्त्यनुरोधेन मरावपि वारिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वस्ति तावद्धूमदर्शनानन्तरं बन्धिव्यवहारः प्रत्यक्षसिद्धस्यापह्वायोगात् ।
 तथा चास्ति बन्धिज्ञानम् । तच्चानुमतिरिवेत्यनुमानप्रामाण्यमावश्यकम् । तथा प्रयोजकवृद्ध्वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धराय तदर्थव्यवहारोऽपि ।
 तथा चास्ति संसर्गज्ञानम् । तच्च शाब्दमेवेति शब्दप्रामाण्यमपीति कथं प्रत्यक्षादन्यत्र प्रमाणमित्याशयेन शङ्कते ॥ न च लोकेति ॥ सम्भा-
 वनयेति । तथा च सम्भावनाया उत्कटैककोटिकसंशयस्वरूपत्वेनाप्रमाणत्वाच्च तत्करणप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु बन्धादिप्राप्त्यनन्तरं प्रामाण्येनाहं
 प्रवृत्त इति व्यवहारोऽनुमानाद्यप्रामाण्ये न स्यादित्यत आह ॥ संवादेन चेति । प्रवृत्तिसंवादेनेत्यर्थः । मणिप्रभागोचरमणिज्ञानस्याप्रामाण्येऽ-
 पि संवादेन प्रामाण्याभिमानवदत्रापि तत्संवादेनैव प्रामाण्याभिमानो न तु प्रामाण्यादन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ अनुभवत इति । आद्या-
 दित्वात्तृतीयान्तात्तसिरिति भावेनाह ॥ प्रत्यक्षेणैवेति । कथं तर्हि मम देह इति व्यवहार इति पृच्छति ॥ अपि तर्हीति ॥ व्यवहारमात्रमिति ।
 औपचारिको व्यवहार इत्यर्थः । कल्पकसद्भावाद्धटस्य स्वरूपमित्यस्य व्यवहारमात्रत्वेऽपि प्रवृत्ते तदभावान्न व्यवहारमात्रत्वमाश्रयितुं शक्यमिति
 समाधत्ते ॥ न कल्पकाभावादिति । किं तत्कल्पकं यद्भावाभावाभ्यामौपचारिकत्वतदभावव्यवस्थोच्यत इत्यतस्तदाह ॥ विपरीतेति । कथं प्रकृते
 तदभावो येनोक्तव्यवहारस्य व्यवहारमात्रत्वानुपपत्तिः स्यादित्यतः किमत्र देहोऽहमित्याकारा विपरीतप्रमितिरभिमतता किंवा गौरोऽहमित्याकारेति
 विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमसिद्ध्या दूषयति ॥ कस्यचिदिति ॥ तदिदमुक्तं शरीरिणां सदेतीति । सदेत्यनेन कदाचिदित्यर्थस्य शरीरिणा-
 मिति बहुवचनेन कस्यचिदर्थस्य शरीरिणां शरीरसम्बन्धनामिति शरीरसम्बन्धप्रतीतिसद्भावोपपादनेन देहोऽहमित्येवमप्रामावस्य च सूचितत्वा-
 दित्यर्थः ॥ अत एवेति । देहोऽहमिति विपरीतप्रामावादेव मम देह इति प्रत्ययो भ्रान्तिरित्यपि प्रत्युक्तमित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ अस्तीति ॥

सत्यतिपक्षयेति । मम देह इति गौरोऽहमिति च प्रतीतिद्वयस्य प्रत्यक्षत्वाविशेषेण समानबलत्वाद्वाधकत्वोपयोगिन्याऽधिकबलताया गौरोऽहमित्यस्यां प्रमायामनिरूपणादिति भावः । अङ्गीकृत्यैव सत्यतिपक्षत्वं बाधकत्वं न सम्भवतीत्युक्तम् । वस्तुतस्तु सत्यतिपक्षत्वमपि न तस्य सम्भवतीत्याह ॥ किञ्चेति ॥ व्यधिकरणयोरिति । भिन्नविषयकयोरित्यर्थः । मम देह इत्यत्र धर्मिणोर्देहात्मनोर्भेदावभासाद्गौरोऽहमित्यत्र चात्मानि देहधर्मवत्त्वमिति भासात्तयोर्भिन्नविषयत्वमिति भावः । ननु देहात्मनोरैक्यानवभासे देहधर्मस्यात्मानि प्रतिभाससम्भवाद्गौरोऽहमित्यस्यां प्रतीतौ देहात्मनोरभेदस्यापि भानसिद्धेरित्येव समानविषयत्वमिति कथं न विरोध इति शङ्कते ॥ तदभाव इति ॥ किमेतदिति । यद्यनिरूपधर्मवत्तयाऽवभासते तत्तदभिन्नमित्येतदित्यर्थः ॥ अपरसिद्धान्तादिति । तथा सत्यनुमानार्थापत्तिप्रामाण्यप्रसक्तेरिति भावः । ननु च सम्भावनयैवायमापि व्यवहारः संवादेन च प्रामाण्याभिमान इति नापसिद्धान्त इत्यरुचेराह ॥ स्फटिकेति ॥ वक्ष्यत इति । गौरोऽहमिति व्यवहारमात्रं न तु देहधर्मस्यात्मधर्मतावभासस्ततो न तस्य देहात्मनोरैक्यानवभासत्वं कल्प्यमित्युत्तमुपचारश्च कुण्णोऽहमिति कर्दमलेपन इत्यादिना तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यत इत्यर्थः । मम देह इति प्रत्ययस्य व्यक्तत्ववर्णनार्थक्यमाशङ्क्योक्तप्रत्ययस्य प्रामाण्योपपादकप्रत्यक्षत्वसमर्थनात्वाच्च तदिति भावेन तस्याप्रत्यक्षत्वं शङ्कामुत्थापयति ॥ अस्तु प्रतीतिरिति । कल्पकाभावेन व्यवहारमात्रत्वनुपपत्तेर्मम देह इत्यस्तु प्रतीतिरित्यर्थः ॥ कुत इति । न कुतोऽपीत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षत्वासिद्ध्या तत्प्रामाण्यासिद्धेर्न तेन देहात्मभेदसिद्धिरिति भावः । परिहरति ॥ अबाधेति । अस्य चोक्तरीत्याऽबाधप्रतिभासत्वादिति भावः ॥ अभ्युपगमे चेति । अबाधप्रतिभासस्य प्रत्यक्षादन्यस्याप्यभ्युपगमादित्यर्थः ॥ प्रामाण्यापरिहरादिति । प्रामाण्यं विनाऽबाधप्रतिभासस्यासम्भवमित्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षातिरिक्तस्यापि प्रामाण्यापातात्प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति सिद्धान्तमङ्गः परस्य । तेनैव च प्रमाणेन देहात्मभेदसिद्धयुपपत्तेरिष्टसिद्धिश्चात्माकमिति भावः । अस्त्वेवमङ्गीकारे परस्यापसिद्धान्तस्तथाऽपि स्वदमितस्य देहात्मभेदप्रत्यक्षत्वस्यासिद्धिरेवेति कथमिष्टसिद्धिरित्यत आह ॥ अपरोक्षतयेति । मूले सदापदस्य प्रकारान्तरेण सार्थक्यं तद्यावत्यंशङ्काप्रदर्शनेन दर्शयति ॥ न चेति ॥ तदेवेति । अपरोक्षत्वरूपं व्यक्तत्वमित्यर्थः ॥ तदपरोक्षत्वं सदेतीति । सदेत्यनेन लिङ्गाद्यनुसन्धानाभावकालस्याप्युक्तत्वादिति भावः । शरी-

रिणमिति विशेषणस्य मतान्तरनिरासोऽपि प्रयोजनमिति भावेन तदुपन्यस्यति ॥ केचिदिति ॥ आविपालगोपालमि-
 पालमिथ्यभिविध्यर्थकस्याङ् आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावसमास इति भावः । ननु प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति प्रत्यक्षाप्रामाण्यव्युत्पादनमर्थकम् । न
 चानुमानागमयोरप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यं स्यादिति प्रतिबन्दीग्रहरूपत्वेनास्यानुमानागमप्रामाण्यसमर्थनार्थत्वाननर्थक्यमिति वाच्यम् ।
 देहादन्योऽनुभवत आत्मा भाति शरीरिणामित्यादिना प्रत्यक्षबलैर्नैव देहात्मभेदस्य समर्थनेनानुमानाद्यवष्टम्भेन तदसाधनान्निर्बीजतयाऽनुमानागमप्रा-
 माण्यशङ्काया एवानुस्थानेन प्रतिबन्दीग्रहणत्वायोगादित्यतो देह आत्मा पुमर्थश्च कामार्थाभ्यां विना न हीति परेक्तनिरासाय देहात्मभेदस्यैव
 स्वर्गापवर्गयोर्पीह साध्यतया प्रस्तुतत्वात्तयोश्च प्रत्यक्षेण साधयितुमशक्यत्वादानुमानागमाभ्यामेव साधनीयत्वेन तदप्रामाण्यशङ्कोदयेनोक्तरीत्या
 प्रतिबन्दीग्रहणस्योपपन्नत्वादोष इति भावेनानुमानाद्यप्रामाण्यशङ्कानिरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं स्वर्गापवर्गयोर्प्रामाणिकत्वशङ्कागुत्थापयति
 ॥ नन्विति ॥ किं मानमिति । मोक्षो हि नाम परमानन्दावातिविशिष्टात्यन्तिकीदुःखनिवृत्तिस्तदभाव एव प्रत्यक्षेणेत्यतो नाप्रत्यक्षादन्यत् ।
 तत्प्रामाण्यस्यासिद्धेः । एवं तत्साधनावर्षीति शङ्किर्गूढोऽभिसन्धिः । गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह ॥ वेदादिरागम इति । परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य
 स्वेन रूपेणाभिमन्यते । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्दृढस्य भवति । आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् । केचिदेवैव मुच्यन्ते नोक्तामन्ति
 कदाचनेत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिरूप इत्यर्थः ॥ अनुमानं चेति । यागादिप्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्वास्तुत्वात्कृष्यादिप्रवृत्तिवदिति स्वर्गोऽपवर्गो विहासुत्र
 फलभोगरूपवैराग्यवतां योगिनां प्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्वास्तुत्वात्सम्मतवदित्यनुमानं चेत्यर्थः । यद्यपि प्रकृतानां प्रत्यक्षं न स्वर्गमोक्षादिकं
 गोचरायितुं क्षमते । तथाऽपि महत्तमं पुरुषप्रत्यक्षेण मोक्षादिनिश्चयो युज्यत एवेति पराभ्युपातप्रामाण्यं प्रत्यक्षमेवात्र साधकतया वक्तुं शक्यते ।
 यद्वक्ष्यति । घटते मुक्तिरदृष्टस्तु पुरुषेण महीयस्येत्यादि । तथा च तत्परित्यागेन शब्दानुमानयोरुपन्यासो यद्यपि न युक्तस्तथाऽपि तदीयप्रत्यक्ष-
 परित्यागेनागमानुमाने एवोपन्यस्ते इति द्रष्टव्यम् । अर्थादीत्यादिपदेन कामस्यार्थकामसाधनस्य च परिग्रहः । अस्तु प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः
 किं तावताऽपीत्यत आह ॥ तथा चेति । अर्नाहं लौकिकालौकिकप्रवृत्तिशून्यं प्रवर्तकाभूतेष्टसाधनताज्ञानशून्यत्वादिति भावः । यदीत्युत्तरमा-

प्यानर्थक्यमाशङ्क्य वैषयशङ्कानिरासेनोक्तप्रतिबन्दीसमर्थनार्थस्वात्र तदिति भावेन तत्रासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं वैषयशङ्कामुत्थापयति ॥ प्रत्यक्षज्ञानमिति ॥ अतः कथमिति । प्रत्यक्षेणैवार्थकामयोस्तत्साधनानां च सिद्धिसम्भवान्नानिहत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । न्यायमतमाश्रित्यापि प्रामाण्यनिश्चयमुपपादयति ॥ प्रामाण्येति । आदिपदेन दोषाभावपरिग्रहः । स्वतस्त्वपक्षमनिरुह्यह ॥ ज्ञानग्राहकमिति । परतस्त्वपक्षमाश्रित्याह ॥ बाधाभावादिकं चेति । वेदप्रामाण्य इति विषयसप्तमिति भावेनाह ॥ प्रामाण्यविषय इति ॥ ज्ञानमिति । वाक्यार्थज्ञानमित्यर्थः । न हि सत्यां सामर्थ्यां कार्यदुद्दयः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ न प्रतीयत इति । प्रतीतिसामग्रीसत्त्वेन तदभावायोगादिति भावः ॥ उपलक्षणमिति । पौरुषैयगगमानुमानयोरिति शेषः । वेदग्रहणस्य वेदमात्रपरत्वमेवास्तु किमितरोऽपलक्षणत्वाश्रयणेनेत्यत आह ॥ अत एवेति ॥ वक्ष्यतीति । न चान्या मानतेत्युत्तरवाक्य इति शेषः । ननु न चान्या मानतेत्यपवादकस्यानुपलम्भबाधितत्ववर्णनमनर्थकम् । न चानुमानोर्दोषानुपवादत्वेऽपदर्शनाय तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चागमादिजनितविज्ञाने साक्षिणोऽप्रामाण्यग्राहकत्वप्रसक्तरेवाभावेन तदसम्भवप्रदर्शनायपवादाभावप्रदर्शनस्यानर्थकत्वादित्यतः साक्षिणः प्रामाण्यग्राहकत्ववदप्रामाण्यग्राहकत्वस्यापि सत्त्वेन वेदादिजनितविज्ञाने तदग्राहकत्वप्रतिपादनायपवादाभावप्रतिपादनस्यार्थवन्त्वादित्यभिप्रेत्य कथमेवं सति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वसिद्धान्तः कथं चाप्रामाण्यग्राहकत्वं तस्येत्यतस्तत्त्वतस्त्वनिर्वाहप्रदर्शनपूर्वकमप्रामाण्यग्राहकत्वसम्भवशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ उत्सर्ग इति । न तु ज्ञानं गृह्णन्त्यर्था प्रमाणतयैव तदगृह्णतीति नियमः । तथा सति बौद्धादिवैयर्थ्यजनितज्ञानग्राहकस्य साक्षिणस्तत्प्रामाण्यग्राहकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । तस्य वेदविरोधित्वात् । वेदविरोधिनः प्रामाण्ये च पुनर्वेदप्रामाण्यं न स्यात् । वस्तुनो द्वैतूपपत्तिश्चेति भावः । अस्तु ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्यग्राहकत्वमित्युत्सर्गः किं तावता प्रकृत इत्यत आह ॥ अपवादोऽनन्विति । प्रवृत्त्यसामर्थ्यादिरूपापवादसाहाय्येनेत्यर्थः । ज्ञानग्राहकेणेति विभक्तिविपरिणामेनानुवर्तते । अपवादग्राहकस्य साक्षिणोऽप्रामाण्यग्राहकत्वेऽपि प्रकृते तद्विरहाच्च तदग्राहकत्वमित्यभिप्रेत्य द्रुतोऽत्रापवादाभाव इत्यतस्तन्नियामकोक्त्याऽपवादाभावं परमुत्सर्गेनैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दीमुपादत्ते ॥ सममेतत्त्वस्यक्षेऽपीति । अभिसन्धिमजानतः प्रतिबन्दीमुद्धरति ॥ अनुपलम्भमादिति । सि-

छान्ती स्वाशयमुद्धाटनरूपतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयति ॥ तुल्यामिति ॥ सर्वस्यापीति । अनुभूयमानस्यापीत्यर्थः ॥ एवमनुमानगमोति । किं
 स्वयाऽनुभूयमानयोरेवानुमानागमयोरेप्रामाण्यमुच्यते किंवा सर्वेषामनुमानागमानामिति विकल्प इत्यर्थः ॥ पूर्ववदिति । इतरेषामनुमानागमानां तत्तु-
 ल्यसामग्रिजन्यत्वे सत्यनयोरेवानुमानागमयोरेप्रामाण्यमिति केनावसीयत इति पूर्ववदित्यर्थः ॥ अपसिद्धान्तश्चेति । त्वयाऽनुभूयमानानुमानागम-
 योरेवाप्रामाण्येऽपसिद्धान्तश्च सर्वानुमानागमाप्रामाण्यस्यैव त्वसिद्धान्तत्वादिति भावः ॥ परपुरुषवर्तिनोरिति । अत्रादिपदेन पश्चादिग्रहणम् । तत्रा-
 पि प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्येष्टसाधनतानुमानस्याव्हानादिवाक्यजन्यज्ञानाय च सत्त्वादिति ध्येयम् । आश्रयासिद्धिरिति । परकीययोः करणफलरू-
 पयोरनुमानागमयोरुभयोरपि ज्ञानरूपत्वेनाप्रत्यक्षत्वादिति भावः । आदिपदेन तदप्रामाण्यसाधकसङ्ग्रहः । परकीयवचनेन चेष्टया वा तदीयमानानादि-
 मवगम्यानुमानादित्वेन तदप्रामाण्यवगमे को दोष इत्यत आह ॥ तत्साधकेति ॥ व्याघातादिति । परकीयवचनेचेष्टादिकमेव परकीयानुमानादिभा-
 धकमनुमानत्वादिकमेव तदीयाप्रामाण्यसाधकमित्यङ्गीकारे चास्यैवानुमानादेः प्रमाणत्वात्सर्वमनुमानादिकमप्रमाणमिति प्रतिज्ञया व्याघातादित्यर्थः ।
 अविनाभावादीत्यादिपदेनागमस्य स्वांशेन शणितरूपसाधकपपरिग्रहः । तदात्मकस्य गोलकात्मकस्य देशान्तरे सत्त्वादोलकस्य च देहदेशे सत्त्वा-
 न्नार्थसंयोगश्चक्षुरादेरिति भावः ॥ याथार्थ्यादन्यति । अनेनान्या मानतेति द्वे एते पदे इत्युक्तं भवति ॥ पूर्ववदिति । परेण गोलकातिरिक्तस्य
 चक्षुरादेरनभ्युपगमादित्यादिपूर्ववदित्यर्थः ॥ विपर्ययादाविति । तत्रापि शुक्तिसादिकृष्टकरणजन्यत्वस्य सत्त्वादिति भावः ॥ तदप्रामाण्यस्येति ।
 अनेनान्यामानतेति समस्तं पदमित्युक्तं भवति ॥ अध्यायसिद्धिरिति । अनुमानादेरप्रामाण्यसिद्धौ व्यावर्तनीयत्वसिद्धिस्तसिद्धौ च व्यर्थविशेष्य-
 स्वाभावेन विशिष्टलक्षणत्वसिद्ध्या तदभावादनुमानादेरप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेरिति भावः । किमत्र वेदाद्यर्थस्य सर्वथाऽनुपलम्भो विप-
 क्षितः किंवा वेदाद्यन्येनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यमसिद्ध्या निराचष्टे ॥ न वेदादिनेवेति । द्वितीयं कल्पमुत्थापयति ॥ तदन्येति । एतल-
 ल्पदूषणपरतया मूलं योजयितुं तत्पक्षपर्यवसानं परमुखेनैव वाचयितुं पृच्छति ॥ तत्किमित्यादिना ॥ तत्तत्र प्रमाणे ॥ प्रमाणान्तरसंवादलक्ष-
 णेति । अनेन द्वे एते पदे इत्युक्तं भवति । अत्र पक्षेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति हेतुः पूर्णगीयो भवतीत्यपरितोषादाह ॥ यद्वेति । यद्यप्यत्रापि समात्र-

वेदखलक्षणो हेतुरपेक्षित एव तथाऽपि मूले क्वार्पित्यनेनैव तत्सूचनाच्च पूर्ववैयर्थ्यात् तस्येति पूर्वपक्षाद्विशेषः ॥ स्वसुखादिज्ञान इति । अय-
मर्थः । किं सर्वस्य वेदादेः संवादो नास्तीति मतं किंवा तदेकदेशस्येति वक्तव्यम् । नाद्यः । ऐश्वर्यादिसाधनतया योगादिकमुपदिशतो वेदसा-
गस्य संवाददर्शनेन तदसिद्धेः । नान्त्यः । भागविशेषस्य संवादभावेन कृत्स्नस्याप्यागमस्याप्राप्त्याभिधानेऽस्मत्सुखादिविषयकस्य प्रत्यक्षस्य संवा-
दाभावेन प्रत्यक्षमात्रस्याप्याप्राप्त्यापातात् । यदि च संवादरहितस्यैव वेदभागस्याप्राप्त्याभिधीयते तदा त्वस्मत्सुखादिविषयकस्य प्रत्यक्षस्याप्याप्रा-
प्त्यर्थं प्रसज्यत इति । यद्यप्यत्र योगिप्रत्यक्षसंवादोऽस्त्येव तथाऽपि तदितरप्रमाणपक्षेयदुष्प्रतामिति ध्येयम् । ननु तथाऽपि न वेदस्य प्रामा-
ण्यं वाक्यस्यादुन्मत्तवाक्यवत् । यद्वोन्मत्तवाक्यादनिश्चितविशेषत्वाद्वाधितत्वाद्वा तदप्रामाण्यमस्त्वित्यत आह ॥ इत्यलमिति । अयमर्थः । न वा-
क्यत्वमात्रेणोन्मत्तवाक्यवदागमस्याप्राप्त्यर्थं वक्तुं युक्तम् । तथा सत्यक्षजत्वेन शुक्तिरजतादिविषयाक्षजवस्तुमाद्यक्षजस्याप्याप्राप्त्यप्रसङ्गात् ।
यदि च सदोषत्वाच्छुक्तिरजतादिविषयस्याक्षजस्याप्राप्त्येऽपि निर्दोषत्वात्तन्मादिविषयाक्षजस्य प्रामाण्यमेवेति मन्यसे तर्ह्युन्मत्तवाक्यस्य सदो-
षत्वेनाप्राप्त्येऽपि वेदादेरपौरुषेयत्वादिना निर्दोषत्वाच्चाप्राप्त्यमिति समम् । नाप्युन्मत्तवाक्यादनिश्चितविशेषत्वाद्वाधितत्वाद्वा द्वितीयतृतीयौ ।
वैदिकस्यार्थस्याप्रत्यक्षसिद्धतया प्रत्यक्षस्य तत्र बाधकत्वायोगेन वेदादेर्बाधराहित्येनोन्मत्तवाक्याद्विशेषनिश्चयादिति । स्वमतेनैव निष्फलमिति पूर्व-
ग्रन्थं मनसि निधायाह ॥ स्वसम्मत्यैवेति । विषयप्रयोजनराहित्यस्य प्रागुपपादितत्वेनानार्थशब्दस्यार्थत इति व्युत्पत्त्या विषयमात्रपरत्वस्य वाऽ-
श्रिते प्राप्यत इति व्युत्पत्त्या प्रयोजनमात्रपरत्वस्य चायोगादुभयपरत्वमित्यभिप्रायार्थरहित इत्येतदनुद्य व्याख्याति ॥ अर्थरहितो विषयप्रयोजनर-
हित इति । ईश्वरादित्यादिपदेन धर्माधर्मस्वर्गापवगादिः परिग्रहः । आदिपदसङ्ग्राह्यतापच्छेदकधर्मकथनमतीन्द्रियेति ॥ २-२-३ ॥

अ०—॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ सन्निधानाच्चेतनस्य वर्तते यद्यचेतनम् ॥ तथाऽप्यबुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः स नो भवेत् ॥
सु०—॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ अ (त्रानीश्व) च निरीश्वरसाङ्ख्यैकदेशिनां पुरुषोपसर्जनप्रकृति-
कर्तृकृत्ववादिनां मतमप्राक्रियते । नन्वेवं तर्हि तदनन्तरमेवेदमारम्भणीयम् । सत्यम् । तथाऽप्यभ्यधिकाशङ्कानुसारणेयमुक्तिः । तथा

हि । परमचेतनस्य भगवत एव सर्वकर्तृत्वं प्रागुक्तम् । तस्य केवलप्रकृतिकर्तृत्वत्वाद् साक्षाद्विरोधीति प्रथममपाकृतः । तत्र भा-
भूतेकेवलस्याचेतनस्य प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । ईश्वरानुग्रहीतस्य तु भविष्यतीत्याशङ्कां द्वितीयाधिकरणे निरस्ता । मा भूदचेतनस्य
कर्तृत्वं किन्तु शरीरस्यैव चैतन्याश्रयस्य कर्तृत्वमस्त्वित्याशङ्क्य शरीरस्य चैतन्याश्रयतायोगात्पुनस्तदवस्थः कर्तृत्वायोग इति तृती-
येऽभिहितम् । इदानीन्तु केवलस्याचेतनस्य कर्तृत्वायोगेऽपि चेतनसन्निधानेन तदुपपत्तेः किमीश्वरेणेत्याशङ्का निराक्रियते । तन्मतरितिः
सन्त एवोक्तेति तदेव व्याचष्टे ॥ सन्निधानादिति । यथा खल्वचेतनमेव शरीरं चेतनस्यात्मनः सन्निधानमात्रेणाभ्यानयनादिकं
करोति । एवमचेतनाऽपि प्रकृतिः पुरुषसन्निधानान्महदादिकार्यं करिष्यति । तथा च प्रयोगः । महदादिकं पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृकम् ।
कार्यत्वाद्भ्यानयनादिवदिति । एवञ्च किमीश्वरेणेति शङ्कार्थः । यद्यप्येवमभ्यधिकमाशङ्कितं तथाऽपि रचनापुपत्तेरित्युक्ततदोपः समा-
भवेत् । न परिहृतो भवेत् । कुतः । अबुद्धिपूर्वत्वात् । प्रकृतेरिति शेषः । बुद्धिः पूर्वा यस्य तद्बुद्धिपूर्वम् । ज्ञानेच्छाप्रयत्ना (न)
इत्यर्थः । न विद्यते बुद्धिपूर्वं यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् । एतदुक्तं भवति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वं हि कर्तृत्वम् । न च
पुरुषसन्निधानेऽपि प्रकृतेर्बुद्धिमत्त्वं सम्भवति । अचेतनत्वाङ्गीकारविरोधात् । न च बुद्धवभावे तत्कार्ययोरिच्छाप्रयत्नयोरपि सम्भवः ।
तथा चाचेतनस्य कर्तृत्वप्रतिज्ञा व्याहर्तव्येति । नन्वात्मोपसर्जनस्य शरीरस्याभ्यानयनादिकर्तृत्वं निदर्शितम् । तत्कथमेतदिति चेन्न ।
शरीरस्यायुक्तरतीत्या कर्तृत्वासम्भवेतः ।

टि०—॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ ननु सन्निधानादित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेदं पुरुषाश्मवदिति सूत्रव्याख्यान-
मिति वाच्यम् । अधिकरणारम्भसमर्थनाय तस्मात्तिपाद्यस्य तदानन्तर्यक्रमनिमित्तस्य चावश्यकतया तदुभयमनभिधाय प्रथमत एव सूत्रव्याख्यानमात्र-
स्यासङ्गतत्वादित्यतस्तत्प्रतिपाद्यस्य भाष्य एवोक्तेः क्रमनिमित्तस्य च स्पष्टत्वेन शिष्यैरेवोहितुं शक्यत्वाद्युक्तं तदुभयमनभिधायैव भाष्यकारिणं
सूत्रव्याख्यानकरणमित्यभिप्रेत्य भाष्यानुरोधेन स्वप्रतिपाद्यमर्थं तावद्दर्शयति ॥ अत्रेति । इदानीमानन्तर्यक्रमे निमित्तं वक्तुं तदनुपपत्तिशङ्कासुस्था

सर्वेश्वरस्यास्य ह्यपलापाद्यतोऽखिलम् ॥ २-२-४ ॥

सु०—दूषणान्तरं च दृष्टान्ते दर्शयितुं सूत्रम् ॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥ इति । तद्वाचष्टे ॥ अङ्गित्वमिति । चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः । एवशब्दो वक्ष्यमाणकैमुत्यस्फुटीकरणार्थः । अङ्गित्वं प्रधानत्वं शरीरं प्रतीति शेषः । तदङ्गत्वोक्तितस्तस्योपसर्जनत्वाङ्गीकारात् । स्यात्स्याङ्गव्य इति शेषः । नन्वेतत्प्रकृतविरुद्धम् । परमेश्वरस्य हि सर्वकर्तृत्वमुपादयितुमयमारम्भः । तथा चाभ्यनयनादिकार्ये जीवस्य प्राधान्योपापदनं कथं न प्रकरणविरुद्धमिति चेन्न । जीवगतस्यामुख्यस्य कर्तृत्वस्य निरास एव यदा प्रमाणविरोधस्तदा किमु वक्तव्यं सर्वकर्तुरीश्वरस्यापलाप इत्येतत्प्रदर्शनार्थैव सूत्रकृता जीवस्याङ्गित्वोपापदनादित्याशयवानाह ॥ किञ्चिवति । अस्य सर्वकर्तृत्वेन प्रतिपिपादयिषितस्य । उत्तरसूत्रे चास्याङ्गीकारवादत्वं स्फुटीभविव्यतीति हिशब्देन सूचयति । कथं जीवस्य प्राधान्यनिरासादप्यतिशयेनश्वरनिरासः प्रमाणविरुद्ध इत्यत आह ॥ यत इति । यतः कारणादखिलं प्रमाणं योगिप्रत्यक्षानुमानागमात्मकं सर्वकर्तारमीश्वरं प्रतिपादयति तस्मादिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २-२-४ ॥

टि०—॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥ दूषणान्तरमिति । प्रमाणविरोधरूपमित्यर्थः ॥ दूषणसमुच्चयार्थ इति । उच्यमानस्य प्रमाणविरोधस्योक्तेन साध्यवैकल्येन सह समुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति । किमु सर्वेश्वरस्येत्यादिनाऽनुपपदेव वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ अमुख्यकर्तृत्वस्येति । कतिपयकार्यकर्तृत्वस्येत्यर्थः । कतिपयकार्योपेक्षया प्राधान्यस्येति यावत् । न तु भगवदपेक्षयाऽमुख्यकर्तृत्वस्येत्यर्थः । तस्य जीवे वास्तवत्वेन वक्ष्यमाणाङ्गीकारवादविरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् । नन्वीश्वरस्यैव कार्यमात्रं प्रति कारकान्तराप्रयोज्यत्वरूपं कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः । तथा च न जीवस्य कतिपयकार्येऽप्युक्तत्वरूपं कर्तृत्वमस्तीति कथं तदनङ्गीकारेऽनुभवविरोधाभिधानमित्यतो वस्तुगत्या जीवस्योक्तत्वरूपकर्तृत्वाभावेऽप्यङ्गीकृत्य तत्तदनङ्गीकारेऽनुभवविरोधाभिधानमिति भावेनास्याङ्गीकारवादत्वे नियामकमाह ॥ उत्तरसूत्रं चेति । अस्याङ्गित्वाभिधानस्य । उत्तरसूत्रे ईशशक्तिवियोगादित्यनेन ज्ञस्य जीवस्य कुत्रापि कार्ये स्वातन्त्र्येण शक्तिवियोगादिति जीवस्य स्वातन्त्र्यभावसमर्थनात्स्वातन्त्र्याभिधा-

पथति ॥ नन्विति । एवं तर्हि निरीक्षरसाङ्ख्यैकदेशमतनिराकरणे । तदनन्तरमेव निरीक्षरसाङ्ख्यमतनिराकरणानन्तरमेव । गुणभूतेश्वरानुगुण-
प्रधानकर्तृत्वापेक्षया निरीक्षरस्यास्य मतस्यातिविरोधित्वादिति भावः ॥ साक्षाद्विरोधीति । स्वतन्त्रचेतनरूपविशेष्यैवानङ्गीकारेणायन्तिविरोधित्वा-
दित्यर्थः ॥ ईश्वरानुगुणतस्य तु भविष्यतीति । अत्रैव पक्षे न ऋत इत्यादिश्रुतेगुणभूतेश्वरविषयत्वसम्भवेन व्यतिरेकानवस्थितोरिति प्रथमापि-
करणोक्तदोषो नेत्याक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवृत्तिसम्भवादिति भावः ॥ अचेतनस्येति । केवलस्येश्वरगुणकस्य चेति शेषः ॥ शरीरस्यैवेति । ईश्वरस्य न
शरीरमिति भावः । उपलक्षणमेतत् । श्रुत्यनुमानाभ्यां केवलस्येश्वरगुणकरय वा जडस्य न कर्तृत्वनिरासो युक्तः । तयोऽसमाख्यादिति पूर्वोक्तपक्ष-
प्रवृत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । केवलस्याचेतनस्येत्युपलक्षणम् । ईश्वरगुणकस्य तस्य चैतन्याश्रयस्य शरीरस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ चेतनससिद्धिप्राप्तयेति ।
जीवसंविधानेनेत्यर्थः । तदधिष्ठितत्वेनेति यावत् । जीवसहितस्य प्रधानस्य कर्तृत्वमपि जीवस्योपसर्जनस्वप्राधान्याभ्यां द्वेधा भवति । तत्र चेतन-
स्याचेतनं प्रत्युपसर्जनस्वरूपस्याद्यास्य द्वितीयापेक्षयाऽतिविरुद्धत्वाद्वा निरास इति भावः । ननु तथाऽप्येवमतस्वरूपज्ञाने दूषणस्य दुर्नाम्ना-
तत्सुबोधत्वाय तन्मतस्थितिरादौ दर्शनीया । तत्कथं तामदर्शयित्वैव सूत्रमात्रव्याख्यानं भाष्यकाराणामित्यत आह ॥ तन्मतस्थितिरिति ॥
एवञ्चेति । तथा च तस्य सर्वकारणत्वं दूरोत्सारितमिति भावः । अभ्युपगमेऽप्यर्थभावादित्यव्यवहितोक्तदोषस्यात्राप्रसाराद्योग्यव्यवहितदोषपर-
योक्तदोषपदस्य तात्पर्यमाह ॥ रचनेति ॥ बुद्धिः पूर्वा यस्येति । अत्र यस्येति समुदायापेक्षमेकवचनम् । तथा च बुद्धिः पूर्वा यस्य बुद्धि-
च्छाप्रयत्नसमुदायस्येत्यर्थः सिध्यति । ततश्च ज्ञानेच्छाप्रयत्ना इत्युत्तरग्रन्थोपपत्तिः । अन्यथा तदनुपपत्तेः । आसना चतुर्थो यस्येत्येतन्माणि
वस्तुनो बुद्धिपरिकल्पितविभागस्य वर्तिषदार्थत्वान्यपदार्थत्ववद्वातिपदार्थभूताया अपि बुद्धेरन्यपदार्थत्वमविरुद्धमित्यवधेयम् । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त-
मित्यर्थः । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्तेरेव कर्तृत्वरूपतायाः प्राक् समर्थनादिति ध्येयम् ॥ शरीरस्यापीति । अचेतनत्वेन
शरीरस्य बुद्धयभावात्तदभावे च तत्कार्ययोरिच्छाप्रयत्नयोरप्यसम्भवाज्ज्ञानपूर्वकच्छाप्रयत्नस्वरूपकर्तृत्वस्यासमतेष्टान्तस्य साध्यविकलत्वेति भावः ।

अ०—॥

ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ७४ ॥ अङ्गित्वं पुरुषस्यैव सर्वेष्वेवाऽनुभूयते ॥ तदङ्गत्वोक्तिरतश्चैव स्यात्सर्वस्यापलापकः ॥ किमु

इति कथमसौ नाभ्युपगम्यत इति । द्वितीयं निषेधति ॥ न चेति । तथा सति प्रकृत्यनपेक्षत्वप्रसङ्गेन (अस्य) स्वसिद्धान्तविरोधा-
पत्तेरिति भावः । अनेन विप्रतिषेधाच्चेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्हि पुरु-
षस्यास्वातन्त्र्यं सर्वत्रोपलभ्यते । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ हितेति । आदिपदेनाहितक्रियोपादीयते । एवं पञ्चमत्तानि निराकृत्या-
पसंहरति ॥ भद्रमिति । पातञ्जलाभिमतस्येश्वरस्येश्वरलक्षणाभावात्तदध्यनीश्वरमेव मतमिति । नन्वन्यान्यपि भिन्नकसंसारमोचका-
दीन्यनीश्वराणि मतानि सन्ति तानि कुतो न निराक्रियन्ते । उक्तदोषैरेव निरस्तत्वात् । अभ्यधिकाशङ्काभावाच्चेत्याह ॥ संसारिण
इति । संसारिपदमीश्वरातिरिक्तोपलक्षणम् । सर्वशमिति विशेष्यपदम् । तेन न पौनरुक्त्यम् । उपमैवोपमम् । स्वार्थिकोऽण । नास्त्यौ-
पमं यस्यासावनौपमः । यद्वोपमाया अयमौपमः । सोपम इति यावत् । ततो नञ्समासः । अस्य प्रपञ्चस्य । इमे कथिता दोषा इति
शेषः । न केवलं सर्वेशं स्वरूपेणानङ्गीकुर्वतामिमे दोषाः । किन्तु तमङ्गीकृत्यापि जीवाद्यन्यत्वादिविशेषणानि तस्यानङ्गीकुर्वतामपि ।
तथात्वे फलतस्तस्यानिश्वरत्वादिति ! । किमतो यद्येवमनीश्वरमतमसमञ्जसमित्यत आह ॥ तस्मादिति । न परपक्षनिरासमोत्रेण
स्वपक्षसिद्धिरित्यतः श्रुतिप्रमाणैर्नत्याद्युक्तम् । पर उत्कृष्ट उक्तविशेषणोपपन्नः । नित्य इति सामर्थ्यादङ्गीकारस्य विशेषणम् । सर्व-
देति यावत् । निश्चयस्य स्वपरपक्षसाधनोपालम्भातिरिक्तानपेक्षत्वात्प्रामाणिकनिश्चयस्य चासमीचीनत्वायोगात्सुनिश्चितमित्युक्तम् ।
प्रथमाध्यायव्युत्पादितेन स्वपक्षसाधनेनात्र व्युत्पादितेन परपक्षोपालम्भेन च यथा लक्षितं ब्रह्म सिद्धमित्याशयः । नन्वेवं तर्ह्यन्तरा-
धिकरणानामनारम्भ एव । निराकारिष्यमाणैरुक्तविशेषणस्येश्वरस्यानभ्युपगतत्वादिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि तन्मतानामत्यन्त-
हेयताप्रदर्शनाय दूषणान्तराणि व्युत्पादयितुमुत्तरो ग्रन्थः ॥ २-२-५ ॥

टि०— ॥ ३० अन्यथाऽनुमितौ च ब्रह्मशक्तिवियोगात् ३० ॥ अङ्गित्वं यदीत्युत्तरभाष्यस्यान्यथाऽनुमितावित्याधिकरणव्याख्यानार्थ-
त्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तथाऽपि प्रतिपाद्यानुक्तिदोष इत्यतो भाष्य एव स्पष्टं तदुक्तेरानुक्तिर्न दोषायेत्याशयवान्प्रकृत्युपसर्जनपुरुष कर्तृत्ववादमपा-

नस्य वास्तवत्वे तद्विरोधप्रसङ्गादङ्गीकारवादत्वमेवेति निश्चीयत इति भावः ॥ २-२-४ ॥

अ०—॥ ३० अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात् ३० ॥ अङ्गित्वं यदि तस्यैव स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलम् ॥ तत्प्रेरणेऽप्यशक्त्यन्या-
स्वतन्त्रोऽन्यो ह्यपेक्षितः ॥ न च स्वातन्त्र्यमस्यैव प्रत्यक्षादिविरोधतः ॥ हिताक्रियादिदोषाच्च भद्रं नानीश्वरं मतम् ॥ संसारि-
णोऽन्यं सर्वेश सर्वशक्तिमनैपमम् ॥ चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनताम् ॥ नाङ्गीकुर्वन्ति ये तेषां सर्वेषां च समा इमे ॥
तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिमिथ्य परो हरिः ॥ अङ्गीकार्यतमो नित्यः सर्वैरपि सुनिश्चितम् ॥ २-२-५

सु०—॥ ३० अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात् ३० ॥ प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादिनां निरीश्वरसाङ्ख्यक-
देशिनां मतमत्र निराक्रियते । तथा हि । अश्मानय (नम्र) नादिप्रवृत्तौ तावत्पुरुषस्य प्राधान्यं शरीरस्य चोपसर्जनत्वमनुभवसिद्ध-
मित्युक्तम् । तथा च तदृष्टान्तेन महदादिकार्यमपि प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृकमनुमीयते । पुरुषस्य च चेतनत्वेन न कर्तृत्यानुपपत्तिः ।
सुषुप्त्यादौ च कर्तृत्वानुपलम्भात्प्रकृतिरुपसर्जनभूताऽङ्गीकरणीया । एवञ्च किमीश्वरेणेति । अत्र वक्तव्यम् । किं पुरुषस्यैकाकिनः
कुत्रापि स्वातन्त्र्यं नास्त्युतास्तीति । आद्यं दूषयितुं सूत्रं व्याचष्टे ॥ अङ्गित्वमिति । यदि पुरुष (स्यैवाङ्गि) स्याङ्गित्वं प्राधान्यं
कर्तृत्वमिति यावत् । प्रकृतेस्तूपसर्जनत्वमेवेति पूर्वमतादन्यथाऽनुमीयते । तत्रापि च पुरुषस्याखिलं स्वातन्त्र्यं नास्तीति पक्षां यद्यङ्गी-
क्रियते । तदा स्वतन्त्रोऽन्यः परमेश्वरोऽङ्गीकरणीय एव स्यात् । कुतः । प्रकृतिप्रेरणे पुरुषस्याशक्तत्वात् । मा भूत्तावत्कार्यान्तरार्थीश्वरा-
पेक्षा । तथाऽपि प्रकृतिप्रेणार्थमपेक्षणीय एवासावित्येपरर्थः । एतदुक्तं भवति । न तावत्सत्त्वाभात्रेण संयोगमात्रेण वा प्रधानस्य कर्तारं
पुरुषं प्रत्युपसर्जनत्वम् । सुस्मिप्लयादावपि प्रसङ्गात् । किन्तु करणत्वादिना । न च कर्त्राऽप्रयुज्यमानस्य करणत्वादिकं दृष्टम् । न च तदेव
तत्प्रेरणे करणादि । स्ववृत्तिविरोधात् । तथा च प्रकृतिनिरपेक्षस्य पुरुषस्य क्वापि व्यापारासामर्थ्येऽवश्यमन्येन सहकारिणा भाव्यम् ।
न चासावप्येवंविध एव । तस्यापि सहकार्यान्तरापेक्षायापमन्यवस्थाप्रसङ्गात् । अतः स्वतन्त्र एवासावङ्गीकरणीयः । स एव चेश्वर

करोतीति भाष्यं मनसि निधायैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ प्रकृतीति । ननु पूर्वन्यायेनैतदपि निराकृतमिति नार्थोऽधिकरणेनेत्यतः पूर्वोक्तस्याङ्गि-
त्वानुपपत्तिदोषोद्धारेण पूर्वपक्षप्रवृत्तेर्न गतार्थत्वमिति भावेनभ्यधिकशङ्कया पूर्वपक्षमाह ॥ तथा हीति ॥ चेतनत्वेन न कर्तृकत्वानुपपत्तिरिति ।
जीवस्य चेतनत्वेन बुद्धिमत्तत्त्वकार्यप्रयत्नरूपप्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । ननु च पुरुषमात्रस्यैव कर्तृत्वोपपत्तौ किं प्रकृत्युपसर्जनस्य पुरुषस्य कर्तृ-
त्वकरूपनेयेत्यत आह ॥ सुषुप्त्यादौ चेति । आदिपदेन प्रलयादिपरिग्रहः ॥ प्रकृतिरुपसर्जनभूतंति । इन्द्रियादिरूपा प्रकृतिरुपसर्जनभू-
त्यर्थः । सुषुप्त्यादौ च सोपरेति न कर्तृत्वापादिकेति भावः । ननु प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादिना पुरुषस्य स्वातन्त्र्याङ्गीकारात्तत्प्रेरणेऽप्य-
शङ्कतत्वादिति दूषणानुपपत्तिः । स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलमित्यसदनुवादप्रसङ्गाश्चेत्यतो नेदं स्वातन्त्र्यपक्षे दूषणं किन्त्वस्वातन्त्र्यपक्ष एवेति नानु-
पपत्तिरिति भावेनास्वातन्त्र्यपक्षदूषणपरंत्योत्तरग्रन्थं योजयितुं सम्भावितं पक्षद्वयं तावद्विकल्पयति ॥ अत्र वक्तव्यमित्यादिना ॥ प्रसङ्गादिति ।
सत्तासंयोगोस्तदाऽपि सत्त्वादिति भावः । कथं तर्हि प्रधानस्य पुरुषं प्रत्युपसर्जनस्वामिति पृच्छति ॥ किन्त्विति ॥ उत्तरमाह ॥ करणत्वादि-
नेति । आदिपदेन कर्मत्वाधिकरणयोः परिग्रहः । तत्रेन्द्रियरूपायाः प्रकृतेः करणत्वेन विषयरूपायाश्च तस्याः कर्मत्वेन शरीररूपायाश्च तस्याभि-
करणत्वेन पुरुषं प्रत्युपसर्जनस्वामिति बोध्यम् । अस्त्वेवं करणत्वादिनैव प्रधानस्य पुरुषं प्रत्युपसर्जनत्वं किं तावताऽपीत्यत आह ॥ न चेति ।
ततश्च करणादिस्वात्प्रधानस्य कर्तृप्रयोज्यत्वमवश्यं वाच्यमिति शेषः । कर्तुश्च पुरुषस्यैकाकिनः क्वाप्यसामर्थ्यात्प्रधानप्रेरणार्थमपि तस्य सहकारि-
कारणादिरूपं किञ्चिद्वाच्यम् । तच्च किं प्रधानमेव किंवाऽन्यश्चेतन इति विकल्पं मनसि निधायार्थं दूषयति ॥ न च तदेवेति । तत्प्रेरणे
प्रधानप्रेरणे ॥ स्ववृत्तीति । स्वापेक्षया स्वस्य पूर्ववृत्तित्वविरोधादित्यर्थः । आत्माश्चप्रसङ्गादिति यावत् । प्रधानप्रेरणे पुरुषस्य यदि प्रधानमेव
करणदिरूपं तर्हि तस्यापि करणादित्वेन पुरुषप्रयोज्यत्वस्यावश्यकत्वात्प्रधानविषयकप्रेरणपेक्षया प्रधानविषयकप्रेरणयाः पूर्ववृत्तित्वप्राप्तेरिति भावः ।
अन्यश्चेतन एव सहकारिति पक्षेऽपि स किमस्वतन्त्रः स्वतन्त्रो वेति विकल्पं मनसि निधायार्थमनू दूषयति ॥ न चेति । एवंविधः सहकार्य-
न्तरसापेक्ष एवेत्यर्थः । द्वितीयमेकाकिनः कुत्रापि स्वातन्त्र्यमस्तीति द्वितीयम् । तथा सत्येकाकिनः स्वातन्त्र्याभ्युपगमे ॥ प्रकृत्यनपेक्षत्वेति ।

केवलस्यैव पुरुषस्य कर्तृत्वोपपत्तेरिति भावः । न च स्वातन्त्र्यमित्यादेरसूत्रत्वादभाष्यत्वं परिहरति ॥ अनेनेति । तर्हि स्वातन्त्र्यमित्युक्तरीत्येव विप्रतिषेधाच्चेति सूत्रव्याख्यानसिद्धेः प्रत्यक्षादिविरोधत इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकमित्यतो विप्रतिषेधाच्चेति सूत्रस्यार्थान्तरवक्ष्यनपरत्वात्तस्य तादित्या-
शयेन तत्परतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ सूत्रस्येति । अर्नीश्वरमतसामञ्जस्यस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्किं पुनस्तदुक्त्येत्यतस्तदुपसंहाररूपत्वान्न पुनरुक्तिरिति भावनोपसंहाररूपतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ एवमिति । ननु च पातञ्जलैरीश्वरस्याङ्गीकारात्कथं तन्मतस्यानीश्वरमतत्वमित्यत आह ॥ पातञ्जला-
भिमतस्येति ॥ ईश्वरलक्षणेति । स्वातन्त्र्यादिरूपेश्वरलक्षणवत्त्वानभ्युपगमात्फलतोऽनीश्वरवादान्तर्भावतन्मतमप्यनीश्वरमतमेवेति भावः । ननु च संसारिणोऽन्यमित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चोक्तदोषाणां सर्वसाङ्ख्यमतसमानताप्रतिपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । रचनानुपपत्तेरित्यादिना चतु-
र्विधसाङ्ख्यमतानां विशिष्यविशिष्यैव निरस्तत्वेन पुनस्तेष्वुक्तदोषसाम्यप्रतिपादनस्यनर्थक्यत्वात् । न चोक्तचतुर्विधसाङ्ख्यमतव्यतिरिक्तसाङ्ख्य-
मतानामुक्तदोषसाम्यप्रतिपादनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । निरस्तसाङ्ख्यमतव्यतिरिक्ततन्मतानामेवाभावात् । भावे वा तेषामपि विशिष्यैवो-
पन्यस्य निरसनयतया पृथगनिरासे निमित्ताभावाच्चेत्यतस्तद्व्याप्त्यप्रतिपादनस्यनर्थक्यत्वात् । ननु केवलाच्चेतनकर्तृत्वपक्षनिरासेन
क्यमित्याशयेन तत्परतयोत्तरभाष्यं योजयितुमतिरिक्ततसाङ्ख्यमतसद्भावं शङ्कामुखेन दर्शयति ॥ नन्विति । ननु केवलाच्चेतनकर्तृत्वपक्षनिरासेन
निरस्तस्यापि तदेकदेशिनिरिश्चरमतस्य यथा पुनर्निरासस्तथाऽत्राप्युक्तदोषनिरासस्तस्य भिन्नकादिमतस्य पुनर्निरासो भविष्यतीत्यतो युक्तं केवला-
चेतनकर्तृत्वपक्षनिरासेन निरस्तस्यापि तदेकदेशिमतस्य पुनत्र निराकरणं सन्निधानाच्चेतनस्यत्याद्युक्तरीत्याऽभ्यधिकाशङ्काराद्वावात्र तु भिन्नकादि-
मतस्य तदभावादित्याह ॥ अभ्यधिकेति । ननु संसारिणोऽन्यमित्युक्तम् । अत्र संसारिपदस्य संसारिमात्रपरत्वे मुक्तप्रतिशोगिकभेदालाभात्लक्ष-
णया मुक्तपरत्वे च संसारार्थादिभेदालाभान्मुक्तोपलक्षणत्वे च संसारिमुक्तभेदालाभेऽपि जडभेदालाभात्त्रितयोपलक्षणत्वेऽपि त्रितयमात्रभेदालाभेऽपि
लक्ष्मीभेदस्यालाभाच्चेतनात्मकसर्वोपलक्षणत्वे चेश्वरभेदस्यापि लाभसम्भवादित्यत ईश्वरातिरिक्तमात्रोपलक्षणत्वादपेक्षितभेदालाभस्येश्वरभेदा-
लाभस्य च सम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावेन व्याख्याति ॥ संसारिपदमिति । ईश्वरातिरिक्तोपलक्षणं ईश्वरातिरिक्तसर्वोपलक्षणमित्यर्थः ॥ विशेषप-

पदमिति । संशयदमित्यर्थः ॥ न पौनरुक्त्यमिति । सर्वशमित्यस्य चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादस्तदधीनतामित्यनेनेति शेषः । सर्वशमित्यापि विवक्षितावयवार्थत्वे उभयोरैकार्थत्वप्राप्त्या पौनरुक्त्यं स्यान्न चैवमिति भावः । ननु न विद्यते उपमा यस्येति विग्रहेऽनुपममिति भवितव्यमनापममिति तु कथमित्यत आह ॥ उपमैवेत्यादिना । स्वार्थिक इति प्रज्ञादित्वादिति भावः । स्वार्थिकत्वेऽणौ वैयर्थ्यमापद्यत इत्यपरितोषादाह ॥ गृह्णति । सर्वेषां चेति चशब्दोचितं समुच्चयं दर्शयति ॥ न केवलमिति । तस्मादित्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य स्वपक्षसिद्धिरूपपरपक्षोपालम्भफलप्रदर्शनार्थत्वात् तदिति भावेन तस्मलोपदर्शकतया तदोजयितुं परपक्षोपालम्भफलाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ किमत इति । ननु तस्मात्परपक्षस्य निरस्तत्वात्परो हरिहर्षीकार्यतम इत्येतावतैव परपक्षनिरासस्य स्वपक्षसिद्धिरूपफलोक्तेः श्रुतिप्रमाणेनेत्यादेरानर्थक्यमित्यतः स्वपक्षसाधकप्रमाणोपन्यासार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन स्वपक्षसाधकोपन्यासास्यवश्यकतामुपदर्शयति ॥ न परपक्षेति ॥ सामर्थ्यादिति । योग्यत्वादित्यर्थः । नित्यत्वस्याङ्गीकारविषयविशेषणताया वैयर्थ्यप्रसङ्गेनान्योन्यत्वमिति भावः ॥ २-२-५ ॥

अ०—॥ ॐ महर्षीर्धवा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ नित्यज्ञानप्रयत्नेऽच्छं सङ्ख्याधैरपि पञ्चभिः ॥ युक्तमीशं वदन्तोऽन्ये तदिच्छादृष्टचोदिताः ॥ परमाणवश्चतुर्वर्गाः संयुज्यन्ते द्विशोऽखिलाः ॥ परमाणुद्वयेनैव द्वाणुकं नाम जायते ॥ द्वाणुकत्रयेण त्र्यणुकं तैश्चतुर्भिस्तदात्मकम् ॥ ततस्तत्त्रयनियमेनैव खण्डावयविनां भवः ॥ ततश्चानियमेनैव सर्वावयविसम्भवः ॥ कारणं समवाय्याख्यं परमाण्वादिरत्र हि ॥ ईशेच्छादृष्टकालास्तु निमित्तं कारणं मतम् ॥ सामान्यान्यविशेषौ च समवायश्च तत्त्रयम् ॥ नित्यं क्रिया अनित्याश्च गुणद्रव्ये द्विरूपके ॥

सु०—॥ ॐ महर्षीर्धवा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ अत्र परमाण्वारम्भवादिनां वैशेषिकादीनां मतमपाक्रियते । ननु वैशेषिकादयः परमेश्वरमङ्गीकुर्वन्त्येव । तत्कथं तन्निरासायाधिकरणारम्भ इत्याशङ्क्य यद्यपीश्वरं स्वरूपेणाङ्गीकुर्वन्ति । तथाऽपि तद्वर्गेषु सुखादिषु विप्रतिपद्यन्त एव । तथा सृष्टिप्रलयादिविधिं चान्यथा मन्यन्त इत्यतो युक्तस्तन्निरासायाधिकरणारम्भ इत्याशयवास्त

न्तमुपन्यस्यति ॥ नित्येति । ईशं वदन्तोऽन्ये इत्याहुरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । नित्या ज्ञानप्रयत्नेच्छा यस्यासौ तथोक्तः ।
 सङ्ख्याधैः सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागैः । सावधारणं चैतत् । एवमष्टगुणकमेव वदन्त इति । नित्यद्रव्याश्रितान्येकत्वे-
 कपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यान्येव द्वित्वद्विपृथक्त्वादीनि संयोगविभागौ च सर्वत्रानित्या एवेति सिद्धत्वात्सङ्ख्यादौ विद्यमानोऽपि
 नित्यानित्यत्वंविभागो नाभिहितः । ज्ञानादीनां तु जीवाश्रितानामनित्यत्वाच्च नित्यत्वसङ्कीर्तनम् । यद्यपि केचिदीश्वरं पङ्गुणमा-
 चक्षते । तथाऽपि न तत्परमं मतमित्यष्टगुणत्वमत्रोपन्यस्तम् । एवमत्रेयस्य ज्ञानानित्यत्वमपि नोपन्यस्तम् । यद्वा नित्यत्वसङ्कीर्तनं गुणा-
 न्तराभावे युक्तित्वेन कृतम् । तथा हि । जीवात्मानो बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्माभावनाभिनिर्विशेषगुणैर्युक्ताः । तत्र नित्य-
 यथार्थज्ञानस्य मोहाभावात्तत्प्रभवस्य द्वेषस्याभावः । तदभावे तन्मूलयोर्धर्माधर्मयोरभावः । इच्छाया अपि मोहाभावेनारागरूपत्याज-
 धर्मादिकारणत्वम् । धर्माद्यभावे च तत्कार्ययोः सुखदुःखयोरभाव एव । नित्यज्ञानत्वादेव स्मृत्यसम्भवेन कल्पकाभावाद्भावनाया
 आयभाव इति । अथवा नित्यत्वेन ज्ञानादीनामखण्डत्वं सूचयति । एवमीश्वरविषयां विप्रतिपत्तिमुपन्यस्य सृष्टिविषयामुपन्यस्यति ॥
 तदिच्छेति । महाप्रलये हि वक्ष्यमाणो नित्यवर्गोऽनित्याश्च धर्माधर्मसंस्कारादयोऽवतिष्ठन्ते । ततो ब्रह्मवर्षगतान्ते प्राणिनां भोगभूतय-
 मेश्वरस्य सिद्धसा सञ्जायते । तथा च सर्वोत्पत्तौ धर्माधर्मलक्षणादृष्टादयो लब्धवृत्तयो भवन्ति । ततस्तदिच्छया सिद्धलक्षणेश्वर-
 च्छयाऽदृष्टैरदृष्टवदात्मसंयोगैश्चेति यावत् । चोदिताः प्रेरिताः । क्रियावन्त इति यावत् । प्राक् प्रविभक्ततयाऽवस्थिताः परमाणव-
 श्रतुवर्गाः पार्थिवाः पाथसीयास्तेजसा वायवीयाश्च द्विशः संयुज्यन्ते । अत्र परमाणव इत्येवोक्ते मनसामपि ग्रहणं स्यात् । तेषां संयोग-
 सद्भावेऽपि वक्ष्यमाणं द्रव्यारम्भकत्वं गगनवदस्पर्शवत्त्वादयुक्तम् । अतस्तद्वावृत्तये चतुर्गो इत्युक्तम् । यद्वा सजातीयसंयोग एव
 द्रव्यारम्भको न त्वन्य इत्यनेन सूचयति ॥ अखिला इति । द्विशः संयोगे नियमवचनम् । ये परमाणवो द्रव्यारम्भाय संयुज्यन्ते
 तेऽखिला द्विशो द्वौ द्वौवेति । ततः किमित्यत आह ॥ परमाणुज्ज्वादं परिणामवादमनियमवादं चैवशब्देन व्याव-

तेत्यति । परमाणुद्वयेनैव न तु निरन्तरयोत्पन्नपरमाणुद्वयं नापि परमाणुद्वयमेव संयुक्तमासादितपरिणामविशेषं न च त्रयादनति । जायते इत्यसत्कार्यवादं सूचयति । जात्यपेक्षयैकवचनम् । ततश्च संयुक्तसजातीयपरमाणुद्वयेस्ततोऽन्यन्तभिन्नानि तत्समवेतानि प्रागस्त्येव द्व्यणुकनामकानि द्रव्याण्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकं जायते इत्यनुवर्तते । एवेति च । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यानाम् । अणुत्वपरिमाणस्य परमाणौ द्व्यणुके च साम्याद्द्व्यणुकसंज्ञावत्यणुकसंज्ञाऽप्युपपद्यत एव । तैः सजातीयैः संयुक्तेष्वतुर्भिर्द्व्यणुकैस्तदात्मकं चतुरणुकात्मकं द्रव्यं जायते । त्र्यणुकेष्वणुसंज्ञापरिचारात् । केचित् द्व्यणुकरैरेव चतुरणुकारम्भमभ्युपयन्ति । तन्मतानुसारं तैर्द्व्यणुकैरिति व्याख्येयम् । द्व्यणुकानि त्रीणि (द्रव्यं) यत्कार्यमारभन्ते तत्त्र्यणुकम् । चतुर्भिरारब्धं चतुरणुकमिति । अत्र च संज्ञा मुख्यैव । तत्त्र्यणुकैर्भ्यश्चतुरणुकैर्यो वा । तुल्यदो विशेषार्थः । तमेवाह । अनियमनैवतावद्भिरेवेति सङ्ख्यानियमं विनैत्यर्थः । द्रव्यसमवायिकारणानि कार्यद्रव्याणि खण्डावयविनस्त्यणुकादेरन्यावयविनश्च मध्यमैकमेव खण्डावयवि किन्त्वनियमनानेकान्यपि भवन्तीति सूचयितुं बहुवचनम् । ततस्तैः खण्डावयविभिश्चानियमनैव सङ्ख्यानियमं विनैव सर्वावयविनामन्यावयविनां शरीरेन्द्रियविषयाणां सम्भवः । तदनेन द्रव्योत्पत्तिरभिहिता । गुणानां कर्मणां च स्वाश्रयद्रव्येषूत्पादो द्रष्टव्यः । सर्वमपि कार्यं भावरूपं कारणत्रितयजन्यम् । कारणानि च समवाय्यसमवायिनिमित्तनामानि । तत्र य (तस्मै) च समवेतं कार्यमुत्पद्यते सत्समवायिकारणम् । तत्स्वरूपेण दर्शयति ॥ कारणमिति । अत्र द्व्यणुकादिकार्योत्पत्तौ परमाण्वाद्विद्रव्यपदार्थः समवायिकारणम् । कुतः । अत्र परमाण्वादौ द्रव्ये हि यस्मात्सर्वकार्यं समवेतमुत्पद्यते तस्मादिति शेषः । समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं कारणं निमित्तम् । तदुदाहरति ॥ ईशेति । निमित्तं त्वित्यन्वयः । इदं च सर्वकार्यसाधारणं निमित्तं दर्शितम् । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् । यथा तुरीयमादिकं पटस्येत्यादि । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणम् । समवायिकारणतत्समवायिकारणयोरेक्यतरसमवेतत्वं समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वम् । सामर्थ्यावधारणं चानन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन भवति । तच्चासमवायिकारणं द्रव्यं समवायिकारणमिति वक्तव्यं कौक्या

वक्तुं शक्यम् । प्रतिकार्यं पृथक्त्वात् । अतस्तद्विवेकेन दर्शयितुं तज्ज्ञानस्य कार्यज्ञानसापेक्षत्वात्कार्यविभागं तावदाह ॥ सामा-
 न्येति । कार्यत्वानित्यत्वयोः समनियमानित्यानित्यविभागोक्त्या कार्योक्त्यविभाग एव सिध्यति । षडिमे द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-
 शेषसमवाया भावरूपाः पदार्थाः । अभावः सप्तमः । विधिरूपो भावः । निषेधरूपोऽभावः । गुणाश्रयो द्रव्यम् । समवायिकारणं वा ।
 सामान्यवानसमवायिकारणमस्पन्दत्मा गुणः । चलनात्मकं कर्म । नित्यमेकमने (कानुगतं) कसमवेतं सामान्यम् । नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव
 वर्तन्त एव ये ते (अन्य) विशेषाः । अत्यन्तव्यावृत्तिहेतवो वा । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः । अवश्यमाश्रयाश्रयिभावेनाव-
 स्थितावयुतसिद्धौ । नित्यः सम्बन्धो वा । तत्र सामान्यमन्यविशेषश्च समवायेत्येतत्त्रयं नित्यमकार्यं च । विशेष इत्येवोक्तं द्रव्यगुणकर्म-
 सामान्यानामपि ग्रहणं स्यात् । विशिष्यतेऽनेनेति हि विशेषः । द्रव्यं च दण्डादिकमदण्ड्यादिभ्यो देवदत्तादिकं व्यावर्तयति । गुणश्च निगु-
 णाद्द्रव्यम् । कर्मापि निष्क्रियान्मूर्तम् । सामान्यं द्विविधं परमपरं च । परं सत्ता । प्रचुराश्रयत्वात् । अपरं द्रव्यत्वादि अल्पाश्रयत्वात् ।
 तत्र परसामान्यस्यानुवृत्तिमात्रहेतुत्वेन सामान्यमात्रत्वेऽप्यपरसामान्यं व्यावृत्तेरपि हेतुत्वाद्विशेषोऽपि भवति । अतस्तद्वावृत्त्यर्थमन्येत्युक्तम् ।
 अन्ये द्रव्यादिव्यावर्तकानामभावेऽपि ये व्यावर्तका भवन्ति तेऽन्त्याः । अत्यन्तव्यावृत्तिहेतव इति यावत् । न हि दण्डादिकं तथा ।
 दण्ड्यन्तरादिभ्योऽव्यावर्तकत्वात् । क्रिया उत्क्षेपणापेक्षणाकुञ्चनप्रसरणगमनरूपा अनित्याश्च । चशब्दोऽवधारणं । न द्रव्यादिवद्भुभय-
 रूपा इत्यर्थः । गुणा द्रव्याणि च नित्यानित्यभेदेन द्विविधानीति । तथा हि । द्रव्याणि पृथिव्यग्नेर्वाय्वाकाशकालादिगात्मनोऽसि ।
 तत्र परमाणुरूपाणि पृथिव्यादीनि चत्वारि गगनादीनि पञ्च नित्यानि । ब्रह्मकादिरूपाणि पृथिव्यादीनि चत्वार्यनित्यानीति । गुणा-
 श्रानित्यद्रव्यगता अनित्या एव । पार्थिवपरमाणवैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणगुरुत्वानि नित्यानि । रूपरसगन्धस्पर्शानेकत्वानेकपृथक्त्व-
 संयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । (आप्ये च) पाथसीये च रूपरसस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणगुरुत्वद्रवत्वन्नेहा नित्याः ।
 अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । तैजसे च रूपस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनङ्क-

त्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रव्यसंस्कारा अनित्याः । वायवीये च स्पृशकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । आकाशे चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । काले दिशि चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । आत्मनि चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । इन्द्रियादयश्च नवा नित्याः । ईश्वरात्मनि विशेषोऽभिहितः । मनसि चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । इति विवेकः ।

टि०— ॥ ॐ महर्षिर्षिद्धा षट्चपरिमण्डलाभ्याम् ३० ॥ अधिकरणप्रतिपाद्यानुक्त्या मूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्य एवोक्तत्वाद्युक्तं तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य परमाण्वारम्भवादसंपाकरोतीति भाष्यं मनसि निधयैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ अत्रेति । ननु नित्यज्ञानप्रत्यक्षेणैवैकत्वमनोपन्यासोऽनर्थकः । न च निराकर्तव्यताप्रयोजकविप्रतिपत्तिविषयार्थप्रदर्शनेनानिराकर्तव्यताशङ्कानिरासार्थत्वाच्च तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । प्रसङ्गकाभावेनानिराकर्तव्यताशङ्क्या एवानुत्थानात्तन्निरासार्थकविप्रतिपत्तिविषयार्थप्रदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रसङ्गकसद्भावेनानिराकर्तव्यताशङ्कायाः सुलभत्वात्तन्निरासाय विप्रतिपत्तिविषयार्थप्रदर्शनपरपरमतोपन्यासस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं प्रसङ्गककथनपूर्वकमनिराकर्तव्यताशङ्कं तावदुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ सुखादिष्विति । आदिपदेन रूपरसनन्धस्पर्शानां सङ्ग्रहः । सृष्टिप्रल्यादिविधिमित्यत्रादिपदेनात्यन्तासत एव जनिरिति जनिविधेः सर्वस्य भावकार्यस्य कारणव्रित्तयजन्यत्वविधेश्च परिग्रहः ॥ प्रकृतोर्महान्महत्तोऽहङ्करोऽहङ्कारात्मनेवाकाशादीनि महामूतानीत्यादिश्रुत्यादिमिद्विप्रक्रियापेक्षयाऽन्यथेयार्थः । नित्यत्वस्य ज्ञानादिवस्तुधर्माश्चरविशेषणत्वस्य सन्निधानाज्ज्ञानमात्रविशेषणत्वस्य च भ्रान्तिं निवारयति । नित्या इत्यादिना । ज्ञानप्रत्यक्षेणैवैकत्वमनोपन्यासोऽनर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं वेदवादेऽपि सत्त्वादेदं वैषम्यकथनं युक्तमित्यत आह ॥ सावधारणं चैतदिति । तदेव स्पष्टयति ॥ एवमिति । ननु चेत्थरज्ञानादीनामिवे-

श्वैरकत्वादीनामपि नित्यत्वात्तद्वत्तद्वित्वादीनां चानित्यत्वात्सङ्ख्यादिषु विद्यमानं नित्यत्वानित्यत्वविभागमनभिधाय ज्ञानादीनामेव नित्यत्वाभिधानं निर्निबन्धनमित्यतस्तदनभिधाने निर्मितं वदन्नेव ज्ञानादिषु नित्यत्वाभिधाने निमित्तमाह ॥ नित्यद्रव्येति । सिद्धत्वादीश्वरादन्यत्रापीति शेषः ॥ सङ्ख्यादाविति । ईश्वरागतसङ्ख्यादावित्यर्थः ॥ अत्रेति । ईश्वरागतज्ञानादिष्वित्यर्थः । अष्टगुणत्वस्यैव षड्गुणत्वस्यापि वैशेषिकादिभिरभ्युपगमादष्टगुणत्वमात्रोपन्यासो निर्निबन्धन इत्यतस्तदनुपन्यासं समर्थयते । यद्यपीति ॥ षड्गुणमिति । सङ्ख्यादयः पञ्च प्रयत्नश्चैत्येव षड्गुणमित्यर्थः । प्रयत्नस्य नित्यत्वेनोपन्यर्थं ज्ञानाद्यनपेक्षणाज्ज्ञानवच्छूतेरपि स्वत एव विषयप्रवणत्वेन विषयप्रत्यासत्त्यर्थमपि तदनपेक्षणात्र ज्ञानेच्छाभ्यां कृत्यमिति भावः ॥ एवमिति । षड्गुणत्वज्ज्ञानानित्यत्वस्यापि परमतत्वाभावादित्यर्थः ॥ नित्यत्वेनेति । पूर्वं विद्यमानस्य ज्ञानस्य नाश एव ज्ञानानन्तरं कल्यं न तु तदनशो ! अतो नित्यत्वमखण्डत्वसूचकमिति भावः ॥ अखण्डत्वमिति । निर्भेदत्वमित्यर्थः । एकत्वमिति यावत् । अनीश्वरात्मज्ञानादीनामिव नानेकत्वमिति ज्ञातव्यमित्यप्याहुः ॥ नित्यज्ञानत्वत्वादेवेति । स्मरणस्यानुभवनाशे सति तज्जन्यसंस्कारमात्रेणोत्पत्तेर्निरञ्जनस्य स्मृत्यसम्भव इति भावः ॥ अखण्डत्वमिति । निर्विशेषत्वमित्यर्थः । तथा च यदनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादीर्निवारिता इत्यादीनोत्तरत्र विप्रतिपद्यतया निरसनीयस्य वैशेषिकाद्याभ्युपगतानिर्विशेषत्वरूपतज्ज्ञानाद्यखण्डस्योपन्यासार्थं भाष्ये नित्यग्रहणमिति भावः ॥ महाप्रलय इति । अत्र महाप्रलयशब्देन ब्रह्मप्रलय एव विवक्षितः । न तु गन्धानाधारसमयः । तथा सत्यनित्याश्च धर्मार्थमिति वक्ष्यमाणविरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् ॥ वक्ष्यमाण इति । सामान्यान्याविशेषौ चेत्यादिनेति शेषः । संस्कारादय इत्यादिपदेनानित्यानां पात्रजरूपादिगुणानां कालावच्छेदोपाधितया वर्तमानानां महाभूतसङ्क्षोभप्रभववेगानां सन्तन्यमानानां कर्मणां च परिग्रहः । अन्यथा कालावच्छेदानुपपत्तौ पुनः सर्गानुपपत्तेरिति बोध्यम् । ननु भगवान्पुनः किमर्थं सिद्धशक्तीत्यत उक्तं प्राणिनामिति । प्राणसम्बन्धयोग्यानां संसाहिणामिति यावत् । भोगश्च यद्यपि न स्वसमेवतलुखदुःखसाक्षात्कारः सम्भवति । प्रत्येकसमुदायाविकल्पेनाननुगमादव्यपकत्वप्रसङ्गात् । योगिनामतीतलुखदुःखसाक्षात्कारे चातिव्यापेक्ष । तथाऽपि स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्साक्षात्कारो वैश्वराविशेषगुणत्वव्याप्यजातिशून्यो द्वेषान्ययोग्यात्माविशेषगुणजः

न्यः साक्षात्कारो वा भोगोऽत्र विवक्षितः । तस्य भूतये निष्पत्तये सिद्धक्षेति । यद्यपि भगवत इच्छाऽस्त्वैवाभित्याकारैकैव तथाऽप्युपाधिभेदाश्लि-
सुक्षासखिर्हाषादिशब्दैर्व्यपदिश्यते । उत्पत्तिरपि च तस्या उपाध्युत्पत्तिरेव नान्या । उपाधिश्च कालविशेषो वर्षशतादिशब्दवाच्यो बोद्धव्यः ।
सर्वेष्वामसु संसारिषु गताः समवेताश्च ते धर्माधर्मलक्षणादृष्टाश्चेति विग्रहः । लब्धवृत्तयः प्रलये सर्वादृष्टानां वृत्तिरामहेतोरन्यथाभावाद्वृत्तिरि-
धः । सिद्धक्षायां च सत्यां तथैव लब्धवृत्तयो भवन्तीत्यर्थः । वृत्तिलाभश्च सहकारिसम्पत्तिरेव । ततश्च सिद्धक्षालक्षणसहकारिसम्पत्तिमतो भवन्ती-
त्याशयः । अनेन तदिच्छादृष्टेतन्मूलं तदिच्छयाऽदृष्टस्तदिच्छादृष्टा इति योजितं भवति ॥ अदृष्टवदात्मसंयोगिरिति । यद्यप्यात्मसंयोगस्य
क्रियाहेतुत्वं नान्यव्यतिरेकाम्यं पमाणसंयोगौवाऽन्यथासिद्धत्वात् । तथाऽप्यदृष्टस्य तत्कारणत्वे तस्यासत्तेरावश्यकत्वाद्व्याप्तसंयोगवृत्तिरेव प्रत्यासत्ति-
रिति भौदैवमुक्तम् । या मूर्तक्रिया यदीयव्यधिकरणगुणजान्या सा तत्समानाधिकरणजान्या स्पर्शवद्भोगवदभिघातजक्रियावादिति व्याप्तिवलेनैव तस्मि-
द्धिरिति भावः । नन्वत्र क्रियापदं कार्यपरं कर्मपरं वा । नाद्यः । तथा सति घटरूपे व्यभिचारपातात् । घटरूपलक्षणकायस्य घटरूपव्यभिचारण-
यस्फालरूपं तज्जन्यत्वेऽपि कपालवदसंयोगकारणकत्वाभावात् । न चात्र यद्वाधिकरणगुणजन्यत्वं यद्वाधिकरणगुणनिमित्तकारणकत्वं विगतिराम् ।
कपालरूपस्य च घटरूपं प्रत्यक्षमवधारितत्वात् निमित्तत्वमिति न तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति गुणपदवैयर्थ्यापातात् । तद्वि-
घटजन्ये पतने व्यभिचारवारणार्थं तस्य च पतनसमवायिकारणतया निमित्तत्वपदैर्नैव तद्धारणसम्भवात्कं तेन । न च घटजन्ये पतने व्यभिचाराप्रसङ्-
गेऽपि घटव्यधिकरणदण्डनिमित्तकारणके दण्डावयवकपालसंयोगजन्ये घटे व्यभिचारवारकत्वात्तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । एवमपि व्यधिकरणपदवैयर्थ्य-
र्थ्यप्रसङ्गात् । पतनं प्रति गुरुत्वरयासमवायिकारणतया निमित्तत्वविवक्षयैव तद्धारणसम्भवात् । नापि क्रियापदं कर्मपरमित्यन्त्यः । यत्र मान्य-
काः शाखादिचालनं कुर्वन्ति तत्र शाखादिकर्मण्याकाशगुणस्य व्यधिकरणस्य सन्त्रस्य कारणत्वेऽप्याकाशसंयोगस्य कारणत्वाभावेन व्यभिचारप्रस-
ङ्गात् । विज्ञेश्वरज्ञानस्य कार्यमात्रकारणत्वेऽप्यश्वरसंयोगस्याकारणत्वाद्वाद्यभिचारश्चेति चेत् । अत्र ब्रूमः । यस्कर्मादृष्टद्वारकयद्वाधिकरणगुणजन्यं
तत्तत्समानाधिकरणगुणजन्यमित्येव व्याप्तिशरीरसमभिमतम् । ततश्च कपालरूपगुणजन्ये घटरूपे न व्यभिचारः । तस्य कार्यत्वेऽपि कर्मत्वाभावात् ।

गुरुत्वजन्याद्यपतनक्रियायां वेगजन्यद्वितीयपतनक्रियायां च गुरुत्ववेगपतनसमानाधिकरणरूपधन्यस्वाद्याभिचारनिरासार्थं व्यधिकरणपदम् । गुरु-
 त्ववेगौ च पतनसमानाधिकरणावेवेति न तत्र व्यभिचारः । स्वव्यधिकरणस्वाश्रयावयविघटादिजन्ये कपालघटवृत्तिद्वित्वाद्यजन्ये घटादिपतनव्यभिचारं
 वारयितुमुक्तं गुणेति । मन्त्रेश्वरज्ञानयोरपि न व्यभिचारः । मन्त्रस्याशु विनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात् । ईश्वरज्ञानस्य चोत्पत्तिमन्मात्रहेतुत्वेन कर्म-
 कारणीभूतादृष्टकारणत्वेनादृष्टाद्वारकत्वात् । इयांस्तु विशेषः । यन्मन्त्रेणेदानीमेवादृष्टं जन्यते ईश्वरज्ञानेन तु पूर्वमपीति । न च तुलायामेकदिग-
 वस्थिताधिकगुरुत्वजन्यापरदिगवस्थितोन्नमनक्रियायां व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्राधिकगुरुत्वाश्रयद्रव्यसंयुक्तसंयोगात्सोन्नमनहेतुत्वात् । कम्पादौ
 तस्यैव तद्धेतुत्वकरणत्वात् । गुरुत्वेनोन्नमनहेतुत्वाकल्पनात् । यत्तु तस्य तत्कारणत्वाभ्युपगमेऽपि प्रत्यक्षत्वेन गुणविशेषणादव्यभिचार इति । तत्र । तथा
 सति व्यधिकरणपदैवेत्यर्थप्रसङ्गात् । गुरुत्वस्याप्यप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षविशेषणादेव गुरुत्वजन्याद्यपतनक्रियायामव्यभिचारात् । न च वेगादिजन्यक्रियायां
 व्यभिचारवारणार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सत्येतद्व्याप्तिबलेनादृष्टवादसंयोगस्य कारणत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति दिक् । प्राक् प्रलये ॥ अयुक्तमिति । स्पश-
 वदनस्यावयवित्वस्यैव सामान्यतो द्रव्यारम्भकत्वे प्रयोजकत्वादिति भावः ॥ सजातीय एवेति । पार्थिवपरमाणुद्वयसंयोग एव वाऽऽप्यपरमाणुद्वयसंयोग एव
 वेत्यर्थः ॥ न त्वन्य इति । पार्थिवादिपरमाणोरप्यादिपरमाणुना संयोगो न द्रव्यारम्भक इत्यर्थः । अन्यथा पार्थिवाप्यपरमाणुकार्यस्यागन्धत्वास्ने-
 हस्त्वयोगापातादिति भावः । अनेन चतुर्वर्गा इत्यनेन । दिशः संयोगे नियमवचनमेवाभिनयेन दर्शयति ॥ य इत्यादिना ॥ निरन्तरतयोत्पन्नमिति ।
 मिलिततयोत्पन्नमित्यर्थः । विरलपरमाणुद्वयेनादृष्टादिसहकारिवशाद्विरलपरमाणुद्वयं जायते । तेदेव क्षणुकलक्षणं कार्यं न त्वन्योऽवयवी नामा
 कश्चिदस्तीति परमाणुपुञ्जवादिभिरङ्गीकारादिति भावः । एवं परमाणुपुञ्जवादव्यावृत्तिप्रकारमुपदर्श्य परिणामवादप्रकारप्रकटीकरणपूर्वकं तद्यावृ-
 त्तिप्रकारमुपदर्शयति ॥ नापीति । अनियमवादव्यावृत्तिमुपदर्शयति ॥ नेति ॥ असत्कार्यवादमिति । अत्यन्तसत्कार्यवादमित्यर्थः । असत्का-
 र्यवादस्य सदसत्कार्यवादिना स्वेनाभ्युपगमादिति भावः ॥ जात्यपेक्षमिति । जातिरूपार्थक्यविवक्षानिमित्तकमित्यर्थः । एवेति चेत्यतः परमनुवर्तत
 इति शेषः ॥ अत्रापीति । परमाणुपुञ्जवादं परिमाणवादमनियमवादं च व्यावर्तयितुमवधारणमित्यादि पूर्ववदित्यर्थः । नन्वणुत्वपरिमाणाधिकरण-

स्वेन परमाणुनोमेवाणुत्वात्तद्वारब्धद्व्यणुकस्य द्वाभ्यामणुभ्यामारब्धं द्वाणुकमिति यौगिकद्व्यणुकशब्दार्थोपपन्नत्वेन परमाणुद्वयकार्ये द्वाणुकसंज्ञासम्भवेऽपि
त्र्यणुकारम्भकद्व्यणुकानामणुत्त्वपरिमाणानधिकरणत्वेनानुत्वात्तद्वारब्धत्र्यणुकस्य त्रिभिरणुभिरारब्धं त्र्यणुकमिति त्र्यणुकशब्दार्थवत्त्वाभावात्तथैव
तत्र त्र्यणुकसंज्ञेयत्वतो भवेदेतदेवं यदि परमाणोरेवाणुत्त्वपरिमाणानधिकरणत्वं न तु द्वाणुकस्येति स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ अणुत्वपरिमाणस्येति ।
तथा च द्वावणू कारणभूतौ यस्य तदद्व्यणुकमिति द्वाणुकशब्दयौगिकार्थोपपन्नतया परमाणुद्वयकार्ये द्वाणुकसंज्ञावत्त्रयोऽणवः कारणभूता यस्येत्येवं
त्र्यणुकशब्दयौगिकार्थोपपन्नत्वात् । द्वाणुकत्रयारब्धकार्ये त्र्यणुकसंज्ञाऽप्युपपद्यत इत्यर्थः । ननु चाणुत्वस्य परमाणुद्व्यणुकयोरेव संत्येन द्वाणुकत्र्यणु-
कयोरेणुत्वपरिमाणानधिकरणद्रव्यत्वाद्व्यणुकत्र्यणुकसंज्ञयोरुपपत्तावपि त्र्यणुकारब्धचतुरणुकस्याणुत्वाधिकरणद्रव्यत्वाभावात्तथैव चतुरणुकमिति
संज्ञा स्यात् । तद्वारम्भकत्र्यणुकेष्वणुत्वाभावादित्यत आह ॥ त्र्यणुकेष्विति । अण्वारब्धत्वादणुत्वोपचार इत्यर्थः । ततश्च तद्वारब्धकार्ये चतुरणुक-
संज्ञोपपत्तिरिति शेषः । क्वचिच्चतुरणुकेष्वणुसंज्ञोपचारादिति पाठः । तत्र चतुरणुकेषु चतुरणुकसंज्ञोपपद्यते । कथं तद्वारम्भकेषु त्र्यणुकेष्वणुसंज्ञो-
पचारादिति योज्यम् । चतुर्भिरित्यतः परं द्वाणुकैरिति पूर्णायम् ॥ तत्र चेति । द्वाणुकानामेव चतुरणुकारम्भकत्वपक्ष इत्यर्थः । चतुरणुकेष्विति
संज्ञेयतः पूर्वं पूर्णायम् । त्र्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वपक्षे तेषामणुत्वाभावेन चतुरणुकारम्भकेष्वणुसंज्ञाया औपचारिकत्वात् । तद्वारब्धचतुरणु-
के चतुरणुकसंज्ञाया औपचारिकत्वप्राप्तावपि द्वाणुकानां तद्वारम्भकत्वपक्षे चतुरणुकारम्भकेषु द्वाणुकैश्चतुरित्याऽणुत्वपरिमाणसिद्धेरणुसंज्ञाया मुख्यत्वात्त-
द्वारब्धचतुरणुके चतुरणुकसंज्ञा मुख्यैवेति प्राचीनपक्षादस्य पक्षस्य भेद इति भावः ॥ तत इति । उत्तरग्रन्थे चतुरणुकस्य द्वाणुकारब्धत्वपक्षमा-
श्रित्य तत इत्येतत्परामृष्टव्यमाह ॥ तत्तद्व्यणुकेभ्य इति । त्र्यणुकस्य चतुरणुकारम्भकत्वपक्षमाश्रित्य तत्परामृष्टव्यमाह ॥ चतुरणुकेभ्यो वेति ।
केचित्त्वत्र परमाणुद्वयेनैवेति द्वाणुकोत्पत्तावधारणाद्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकमिति त्र्यणुकोत्पत्तावधारणस्य पूर्ववद्व्याख्यानमित्यवधारणस्य व्याख्यातत्वा-
च्चतुरणुके च तदभावात्तत्तत्स्वनियमैर्नैवेत्यत्र तत इत्यनेन चतुरणुकमात्रपरिग्रहे चतुरणुककार्यमारभ्यैवानियमः प्रतीयेत तन्निरासाय ततस्त्र्यणु-
केभ्य इति व्याख्यातम् । तथा च चतुरणुकोत्पत्तावधारणनियम एवेति भाव इत्याहुः । खण्डावयविनो लक्षणमाह ॥ द्रव्यसमवायिकारणानीति ।

अत्रान्यावयविव्यावृत्त्यै पूर्वभागः परमाणुव्यावृत्त्यै चोत्तरभागः । निमित्तकारणदण्डादिव्यावृत्त्यै समवायिपदम् । कारणपदं कार्यद्रव्याणीति द्रव्यपदं
 च स्पष्टार्थम् ॥ बहुवचनमिति । खण्डावयविनामिति बहुवचनमित्यर्थः । मूले तत् इत्याद्यादिस्वात्तृतीयान्तात्तसिरिति भावेनाह ॥ ततस्तैरिति
 ॥ सङ्ख्यानियमं विनेति । एतावद्भिरेवेति सङ्ख्यानियमं विनेत्यर्थः । खण्डावयविभिः खण्डावयविनामारम्भायोगेन सर्वावयविपदेन खण्डावय-
 विसङ्ग्रहानुपपत्त्या सर्वावयविपदमन्त्यावयविमात्रपरमित्याशयेनाह ॥ सर्वावयविनामन्त्यावयविनामिति । तानेव विशिष्य निर्दिशति ॥
 ॥ शरीरेन्द्रियविषयाणामिति । द्रव्यानारम्भकं कार्यद्रव्यमन्त्यावयवीति तल्लक्षणयोगादिति भावः । मूले द्रव्योत्पत्तिवद्गुणकर्मणोरुत्पत्तेरनुपन्या-
 सान्धूनत्वमाशङ्क्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्तदनुपन्यासो न दोषायेत्याशयवांस्तदिच्छादृष्टचोदिता इति पूर्वग्रन्थतात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकं
 स्वयं गुणकर्मणोरुत्पादं सूचयति ॥ तदनेनेत्यादि । कारणं समवाय्याख्यमित्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य समवाय्यादिकारणस्वरूपोपदर्शनपरत-
 योत्तरवाक्यं योजयितुं विप्रतिपत्तिविषयान्तरं तावद्दर्शयति ॥ सर्वमपीति । अभावस्य निमित्तकारणमात्रजन्यत्वाच्च सर्वस्य कार्यस्य कारणव्रित्त-
 जन्यत्वं युक्तमित्यत उक्तं भावरूपमिति । किञ्चामकानि तानि त्रीणि कारणानीत्यतः प्राधान्यक्रमेण परप्रसिद्धचनुसारेण च तानि दर्शयति ॥
 कारणानि चेति । तत्र तेषु कारणेषु मध्ये प्रथमनिर्दिष्टत्वात्प्रथमं समवायिकारणं लक्षयति ॥ यत्समवेतमिति । यत्र यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते
 तत्तस्य समवायिकारणमित्यर्थः । अत्र च यत्र यदुत्पद्यते तत्तस्य समवायिकारणमित्येव कृते भूतले घटध्वंसाद्युत्पत्तिमत्यातिव्याप्तिरतः समवेतपदम् ।
 यत्र यत्समवेतमित्येव चोक्ते घटे घटस्वसमवायवत्यतिप्रसङ्गस्तदर्थमुत्पद्यत इति । कार्यपदं च स्पष्टार्थम् । कार्यपदघटितमेकमुत्पद्यत इत्येतद्धटितं
 चापरमिति लक्षणद्वयार्थं वा तदिति द्रष्टव्यम् । यद्वा नेदं विशेषलक्षणं किञ्चाम सामान्यलक्षणमेव । अत्र च पक्षे स्वसमवेतजनकस्वमुक्तवाक्यार्थो
 द्रष्टव्य इति ध्येयम् । परमाणवादिरित्यादिपदस्य सङ्कुचितवृत्तिस्वाविकल्पदोषनिरासाय तत्सङ्ग्राह्यतावच्छेदकमाह ॥ द्रव्यपदार्थ इति । मूले
 हिशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य हेतुसूचनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदाकाङ्क्षासुस्थाप्यात्रेत्यस्यानुवृत्तिं मनसि निधायपेक्षितपूर्णेन हेतुपरतया तं योज-
 यितुमाह ॥ कुत इत्यादिना । यद्यपि परप्रसिद्ध्याद्यनुसारिर्निर्देशक्रमानुसारेण समवायिकारणलक्षणकथनपूर्वकरूपेण तदुपदर्शयन्तं निमित्त-

कारणं लक्षयित्वा स्वरूपेण तत्प्रदर्शयितुमुचितम् । तथाऽपि सूचीकटाहन्यायेनादौ निमित्तकारणभेदोदाहृतमिति भावेन तल्लक्षयति ॥ समवाय्य-
समवायिव्यतिरिक्तमिति । नन्वत्र प्रकृतकार्यसमवायिकारणादिभिन्नत्वं विवक्षितमुत यत्किञ्चित्कार्यसमवायिकारणादिभिन्नत्वम् । नाहः ।
ध्वंसनिमित्तेऽव्याप्तेः । तत्र प्रकृतकार्यस्य ध्वंसस्य समवायिकारणाद्यप्रसिद्ध्या तद्विन्नत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नान्यः । घटादिनिमित्ते दण्डादा-
वव्याप्तेः । तस्य स्वात्तरूपादिसमवायिकारणत्वेन यत्किञ्चित्समवायिकारणभिन्नत्वाभावात् । न च नेदं निमित्तसामान्यलक्षणं किन्तु प्रागभाव-
रूपस्य मुख्यस्य निमित्तत्वेति न घटादिनिमित्ते दण्डादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणानुयोगे भूकीभावप्रसङ्गानुद्धारादिति चेत् ।
अत्र केचित् । प्रकृतकार्येनिष्ठप्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धाश्रयसमवायिकारणभिन्नत्वे सति तदसमवायिकारणभिन्नत्वे सति प्रकृतकार्यकारणत्वं
निमित्तकारणत्वमिति सर्वसाधारणलक्षणमिति । तत्र । घटध्वंसनिमित्तकणलेऽव्याप्यापत्तेरिति । अत्र ब्रूमः । अपेक्षबुद्धिनाशान्यकार्यनाशजन-
कनाशप्रतियोगिभिन्नत्वे सति कारणं निमित्तकारणमित्यत्र तात्पर्यात् । यद्वा यस्य यस्मिन्कार्ये समवायित्वाभावोऽसमवायित्वाभावः कारणत्वं च
तत्तस्मिन्कार्ये निमित्तकारणमिति विवक्षितम् । अस्ति चेदं ध्वंसनिमित्तेऽपि । तस्यापि ध्वंसे कार्ये समवायित्वाभावादसमवायित्वाभावात्कारण-
त्वाच्च । न च ध्वंसे कार्ये समवायित्वाप्रसिद्ध्या कथं तदभावस्तत्रेति वाच्यम् । एवं वायौ हि घटरूपं नास्तीति प्रतीतिर्न स्यात् । वायौ घटरूपाप्रसिद्धेः ।
यदि च वायुमात्रस्य प्रसिद्धौ घटरूपस्य च प्रसिद्धौ वायौ घटरूपं नास्तीति प्रतीतौ न बाधकमिति मन्यसे तदा ध्वंसस्य प्रसिद्धौ मुद्रादेर्भावसमवायि-
कारणत्वस्य च प्रसिद्धौ ध्वंसे मुद्रादीनां समवायित्वं नास्तीति प्रतीतौ न बाधकमिति समानमिति दिक् ॥ अन्यदिति । असाधारणमित्यर्थः । ननु
सामान्येत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च कार्यकार्यविभागप्रतिपादनार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यानर्थकत्वात् । न च कार्ये गुणक्रियाभि-
त्यादिना विविच्यवक्ष्यमाणसमवायिकारणोदाहरणज्ञानोपयोगित्वाच्च तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । समवायिकारणवेदेकेकस्यैव तस्य वक्तुं शक्यत्वेन विविच्य
तद्वचनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः समवायिकारणवत्साधारणेन तस्योपदर्शयितुमशक्यत्वेन विविच्यैव तदुपदर्शनस्यावश्यकतया तदपेक्षितकार्यकार्य-
विभागज्ञानोपयोगित्वाच्च तत्कथनस्य वैयर्थ्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदुपयोगितयाऽसमवायिकारणलक्षणं तावदाह ॥ समवा-

यिकारणप्रत्यासन्नमिति । अत्र विशेष्यमात्रं समवायिकारणे गतमिति विशेषणभागः । तन्मात्रं च तन्तुत्वादौ गतमिति विशेष्यभागः । तदर्थश्च
 कारणत्वमात्रं न तु निश्चितकारणत्वम् । तन्तुत्वादावपि भ्रमरूपकारणत्वनिश्चयसम्भवेनातिव्याप्त्यापातात् । न च निश्चयपदं प्रभाषम् । तस्यापि
 व्यर्थत्वात् । कारणत्वमात्रार्थत्वेऽप्यतिव्याप्त्यभावात् । यदत्राधिकं वक्तव्यं तदेतन्निराकरणवसर एव वक्ष्यते । ननु समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं न
 तावत्साक्षात्समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं युक्तम् । तन्तुसंयोगदौ सत्त्वेऽपि तस्य तन्तुरूपादावभावेनाव्याप्तिप्रसङ्गात् । नापि समवायिकारणसमवा-
 यिकारणप्रत्यासन्नत्वम् । तन्तुरूपादौ तत्सत्त्वेऽपि तन्तुसंयोगादावसत्त्वेनोक्तदोषात् । नाप्युभयम् । कुत्राप्यसत्त्वेनासम्भ्रमप्रसङ्गादित्यत आह
 ॥ समवायिकारणेति । एवमसमवायिकारणलक्षणमुक्त्वा तस्य विविच्योदाहृतव्यतामुपपादयितुमेकोक्त्या तत्प्रदर्शनासम्भ्रमुपपादयति ॥
 तच्चेति । तर्हि कार्याकार्यविभाग एव वक्तव्यो न तु नित्यानित्यविभाग इत्यतस्तदुक्त्या तस्यैव सिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुक्त्या
 तल्लभमुपपादयति ॥ कार्यत्वेति ॥ समनियमादिति । यद्यपि कार्यत्ववति ध्वसे नित्यत्वविरहादनित्यत्ववति च प्रागभावे कार्यत्वविरहान्न कार्य-
 स्वा नित्यत्वयोः समनियमस्तथाऽपि प्रागभावोपलक्षितसत्तायोगित्वं कार्यत्वं स्वप्रच्युत्युपलक्षितसत्तायोगित्वं विनाशित्वमित्यभिप्रेत्य समनियम-
 कथनमित्यवधेयम् ॥ विधिरूप इति । नञर्थानुल्लिखितधीविषय इत्यर्थः ॥ निषेधरूप इति । नञर्थानुल्लिखितधीविषय इत्यर्थः ॥ गुणाश्रय इति ।
 गुणवदन्यान्य इत्यर्थः । तेन नोत्पत्त्यमानगुणे द्रव्येऽव्याप्तिः । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया कदाचिद्गुणवतो द्रव्यस्य गुणवदन्यत्वाभावाद्-
 गुणाश्रयत्वाभावेऽपि गुणवदन्यान्यत्वादिति भावः । न चैवमप्यनुसङ्गगुणमेव प्रध्वस्तं यद्व्यं तत्र कदाचिदपि गुणवत्त्वाभावेन गुणवदन्यत्वाद-
 व्याप्तिरिति वाच्यम् । गुणवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमदित्यत्र तात्पर्यात् । यद्वैतदस्वरासादेव तल्लक्षणान्तरमाह ॥ समवायिकारणं वेति । स्वसम-
 वेतकार्यजनकतावच्छेदकजातीयमित्यर्थः । अतो न प्राचीनदोषानुषङ्ग इति ध्येयम् ॥ सामान्यवानिति । सामान्यादिचतुष्टयव्यावृत्त्यर्थं सामान्य-
 वानिति विशेषणम् । तच्च जातिमत्परमिति न सामान्यादौ प्रसङ्गः । जातिमत्त्वं च साक्षात्सम्बन्धेन विवक्षितम् । अन्यथा तत्तद्धृत्युपाधिरीर-
 प्रविष्टजातेः परस्परया तत्रावृत्तावनुगतव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । द्रव्यव्यावृत्त्यै असमवायिकारणमिति । तदर्थश्च समवायिकारणभिन्नत्वमिति न

कश्चिदुद्देशोपपन्नः । तदपि च स्वरूपायोग्यत्वं विवक्षितमतो नोत्पद्यमानद्रव्ये प्रसङ्गाः । कर्मव्यावृत्त्यर्थमस्यन्दत्स्युक्तम् । कर्ममित्र इत्यर्थः ॥ नित्यमेकमिति । नित्यस्वमात्रं गगने समवेतत्त्वविशिष्टमपि विशेषेष्वतोऽनेकेति । अनेकसमवेतत्वमात्रमपि संयोगादाववयविनि च गतमतो नित्यमित्युक्तम् । अनेकसमवेतत्वं च सर्वविशेषान्योन्याभाववत्समवेतत्वमिति न रूपत्वादावव्याप्तिः । एकपदं तु न लक्षणान्तर्गतं किन्तु विशेषव्यति-
व्यक्तितोऽनेकं सामान्यं किन्त्वेकमित्येकाकारप्रत्ययनिर्वाहक्षमत्वं तस्योपदर्शयितुमेव । समवेतपदं वृत्तिमन्मात्रपरमित्यङ्गीकृत्याभावसमवायोरिति-
व्याप्तिनिरासाय तदित्यप्याहुः । कदलीकारोक्तं लक्षणमनुवदति ॥ नित्येष्वेवेति । वर्तमानत्वमात्रं घटादावतिप्रसक्तमतो वर्तत एवेत्यवधारणं गृहीतं
नित्या इत्यर्थः । तथाऽपि गुणत्वादौ प्रसङ्गस्तदर्थं द्रव्येष्विति । तथाऽपि घटत्वादौ प्रसङ्गस्तदर्थमवधारणं यावदर्थकम् । तथा च घटत्वादौ नित्यत्वद्रव्य-
वृत्तित्वयोः सत्वेऽपि यावद्द्रव्यवृत्तित्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः । तथाऽपि सत्तायां प्रसङ्गस्तद्विचिन्त्यर्थं तृतीयमवधारणमन्ययोग्यवच्छेदार्थम् । न च द्रव्यमात्र-
वृत्तय इत्युक्ते घटत्वादौ प्रसङ्गाभावात्तद्वारकावधारणं व्यर्थमिति वाच्यम् । नित्यद्रव्यत्वरूपोपाधौ प्रसङ्गवारकत्वात् । आत्मत्वमनस्त्वादौ प्रसङ्गा-
वारणार्थत्वादावदर्थकमवधारणमपि सार्थकम् । यावन्नित्यमात्रवृत्तयो नित्या इत्युक्ते नित्यगुणमात्रवृत्तिगुणत्वादावप्रसङ्गाद्रव्यपदमनर्थकमिति चेत् ।
विशेषाणां नित्यगुणाद्यवृत्तिर्त्वेन यावन्नित्यवृत्तित्वाभावादसम्भववारकतया तत्सार्थक्यादिति सर्वं सार्थकम् । (यद्वा) केचित्त्वत्र द्रव्येषु ये वर्तन्ते ते
विशेषा इत्युक्तेऽभावसमवायसामान्येष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं द्रव्येष्वेवेत्युक्तम् । तथापि गुणकर्मणोः प्रागभावध्वंसयोश्चातिव्याप्तिस्तदर्थं नित्येष्वेवेति ।
तथाऽप्यात्मत्वमनस्त्वयोर्नित्यद्रव्यातगुणविशेषेषु चातिव्याप्तिरतो वर्तत एवेति । अनेन कदाचिद्वृत्तिः क्वचिद्वृत्तिश्च व्यावर्त्यते । तेन नित्यद्रव्ये
कादाचित्कक्वाचित्संज्ञानादीनामकादाचित्कानामपि क्वाचित्कानां मनस्वादीनां च व्यवच्छेदः । तेषां देशतः कालतश्चावृत्तेरपि वर्तमानत्वाद्वर्तन्त
एवेत्ययमंशो न सम्भवतीति भवत्यनेन तद्व्यावृत्तिः । नित्येष्वेवेत्यस्यानुक्तौ द्रव्यत्वेऽतिव्याप्तिस्तद्विशेषणम् । नित्येष्वेव वर्तन्त एवेत्येवोक्ते नित्य-
गुणेष्ववृत्त्याऽसम्भवस्तदर्थं द्रव्येष्वेवेति । नन्ववधारणेन कदाचिद्वृत्तिव्यावर्तनमयुक्तम् । कादाचित्कानामपि ज्ञानादीनां क्वाचित्कत्वेन तद्व्यावर्त-
कैवकारेणैव तद्व्यावर्तनं प्रयोजनाभावादिति चेत् । परमाणुत्वपरमहंसरिमाणान्यतरत्वोपाधौ नित्येष्वेव वर्तमानत्वादक्वाचित्कत्वाच्चेति

तत्रातिव्याप्तिवारकत्वेनार्थवत्त्वात् । उपाधेश्च नानापदार्थघटितत्वेनानित्यतया कादाचित्कत्वेनाकादाचित्कत्वार्थकावधारणस्य तत्राभावेनानि-
 व्याप्त्यनवकाशात् । अत एव न नित्यद्रव्यत्वरूपोपाधावपि प्रसङ्ग इति सर्वं सुस्पष्टम् । शङ्करभट्टस्तु । नित्येष्वेवत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन द्रव्य-
 गुणकर्मणां व्यवच्छेदः । तेषामनित्येष्वपि वृत्तेः । द्रव्येष्वेवत्ययोगव्यवच्छेदेन सामान्यानां व्यवच्छेदस्तेषामद्रव्येष्वपि वृत्तेः । वर्तन्त एवेत्य-
 योगव्यवच्छेदेन ज्ञानसुखादिशब्दानां व्यवच्छेदः । तेषां स्वासत्त्वकालेऽवृत्तेरयोगस्यापि सत्त्वात् । ननु च ज्ञानादीनां सामान्यानां च
 नित्येष्वेवत्येनैव व्यवच्छेदार्थिकपदान्तरेण । न हि गुणा नित्येष्वेव वर्तन्ते न वा सामान्यानि । तथा च गुणत्वेन सामान्यत्वेन च ताद्रूप्येण
 सर्वगुणसामान्यव्यवच्छेदः सिद्ध एवेति चेन्न । नित्यत्वस्य धर्मस्य व्यवच्छेदार्थं द्रव्येष्वेवेति करणात् । ताद्रूप्येण वृत्त्यविवक्षायां चासत्त्वादिनाऽ-
 तिव्याप्तिनिरासाय तृतीयावधारणमित्यभिप्राय इत्याहुः । धुण्डिरात्रभट्टस्तु । नित्येष्वेवेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां व्यावृत्तिः । वर्तन्त एवेति
 बुद्धिसुखादीनां व्यावृत्तिः । अवधारणेन नित्यद्रव्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । बुद्ध्यादीनां च परमाण्वादावभावात् । नित्येष्वेव वर्तन्त एवेत्युक्ते
 लक्षणस्यासम्भवः । विशेषाणां सर्वनित्यवृत्तित्वाभावात् । अतो द्रव्येष्वेवत्युक्तमित्यभिप्राय इत्याहुः । प्रशस्तपादाचार्योक्तलक्षणमनुवदति ॥
 अत्यन्तेति । केवलमित्यर्थः । व्यावृत्तिहेतुत्वं च व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वमिहाभिहितम् । ततश्च व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतवो न तु सामान्यादिवदनुवृ-
 त्तप्रत्ययहेतवोऽपि ते विशेषा इत्यर्थः । अत्र व्यावृत्तिहेतुत्वमात्रं दण्डादिद्रव्ये रूपादिगुणे कर्मणि द्रव्यत्वादौ सामान्ये चातिव्याप्तमतोऽत्यन्तेत्यु-
 क्तम् । तथा च दण्डादिरूपस्य द्रव्यादेरदण्डव्यादिभ्यो व्यावर्तकत्वेऽपि दण्डव्यन्तरादिभ्योऽव्यावर्तकत्वेनानुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वस्यापि सत्त्वेन व्यावृत्ति-
 प्रत्ययमात्रहेतुत्वाभावात्प्रतिप्रसङ्गः । ते हि विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतवो न तु सामान्यरूपा इति तदुक्तेरिति भावः ॥ अयुतसिद्धयोरिति ।
 संयोगोऽतिव्याप्तिवारणाययुतसिद्धयोरित्युक्तम् । अयुतसिद्धयोर्यदकपालयोः सम्बन्ध इत्युक्तं तदप्ययुतसिद्धयोर्भवतीत्यतस्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय
 सम्बन्धपदम् । घटकपाल्योर्ज्ञानं च यद्यप्ययुतसिद्धयोर्भवति तथाऽपि न सम्बन्ध इति न तत्र प्रसङ्गः । अयुतसिद्धत्वं च परस्परपक्षं विवक्षि-
 तम् । अतो न संयोगोऽतिव्याप्तिः । घटपटयोर्यद्विषयक्षयाऽयुतसिद्धत्वेऽपि घटापेक्षया पटस्य पटापेक्षया च घटस्योक्तरूपयुतसिद्धत्वाभावादिति

प्रेयम् ॥ अवश्यमाश्रयेति । कुण्डबदरनिरासायावश्यमित्युक्तं नियमेनेत्यर्थः । नन्वेवमवयवव्याघ्रीनामनित्यतया स्थित्यवश्यम्भावाभावेन ययोर्मध्ये एकस्यापरस्मिन्स्थितिरैवेति नियमाभावादव्याप्तिः । न चाविनश्यदिति विशेषणात्सर्वसामञ्जन्यम् । तदर्थो हि विनश्यतारहितत्वम् । तत्त्वं च यत्किञ्चिद्विनश्यतारहितत्वं स्वविनश्यतारहितत्वं वा सकलविनश्यतारहितत्वं वा । नाद्यः । उक्तदोषानिवृत्तेः । न द्वितीयः । आत्मस्वादिरूपयो-
नित्ययोः युतसिद्धयोर्विनाशाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तेः । न तृतीयः । असम्भवादिति चेन्न । ययोर्भावयोर्विद्यमानयोर्मध्ये एकस्यापरस्मिन्स्थितिरैव तत्त्व-
मयुतासिद्धत्वम् । योवेकसिन्हालेऽसम्बद्धौ न स्तस्त्वं वा तदिति तात्पर्यात् । आश्रयाश्रयिभावश्चात्र जगदाधारतानियामकसम्बन्धसंयोगाति-
रिक्तसम्बन्धेन विवक्षितोऽतो न सर्वभावपदार्थकाल्योः कपालवयवघटयोश्च नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ नित्यः सम्बन्ध इति । गगनादिव्या-
वृत्त्यै परमाणुः । संयोगव्यावृत्त्यै पूर्वभागः । सद्भिन्नस्वभिन्नसम्बन्धाधेयभिन्नभावत्वं तत्त्वमिति तु परमार्थः । प्रलये जात्यादेः स्वरूपसम्बन्धेन
काले वृत्तावपि प्राक् समवायेनाधेयस्य न स्वभिन्नसम्बन्धाधेयभिन्नत्वमन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वात् । अद्युत्तिव्यावृत्त्यै सद्भिन्नेति विशेषणम् ॥
॥ परमपरं चेति । परं व्यापकमपरं व्याप्यमित्यर्थः । यत्सामान्यं यत्सामान्यसमानाधिकरणं सद्यदत्यन्ताभावसमानाधिकरणं तत्तस्य परमित्यर्थः ।
अत्र यदत्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत्सामान्यमित्युक्तौ घटत्वमपि पटत्वोपेक्षया परं स्यात् । घटत्वस्यापि पटत्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वात्तदर्थं
यत्सामान्यसमानाधिकरणमित्युक्तम् । घटत्वं च न पटत्वसमानाधिकरणमिति नातिप्रसक्तिः । यत्सामान्यसमानाधिकरणं यत्सामान्यमित्युक्तौ
पृथिवीत्वमपि द्रव्यत्वापेक्षया परं स्यात् । तस्यापि द्रव्यत्वसमानाधिकरणत्वत्वात् । तदत्यन्ताभावसमानाधिकरण्यविवक्षायां च नातिप्रसङ्गः ।
पृथिवीत्वस्य द्रव्यत्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वाज्जातिपरसामान्यपदोपादानाज्जातिव्यापकत्वनिवचनेवेदं न तु व्यापकत्वमात्रलक्षणम् । प्रमेय-
त्वाभिधेयत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । द्रव्यत्ववत्त्वस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वप्रसङ्गान्चेत्यवधेयम् । समानाधिकरणसामान्यसमानाधिकरणत्वात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वं चापरत्वम् । अत्र चाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सत्त्वादिसाधारणमत उक्तं सामान्यसमानाधिकरणेति । एवं जलत्वाद्यपि पृथिवीत्वादिव्याप्यं
स्यात् । अत उक्तं समानाधिकरणेति । व्याप्यत्वाभिमतस्य समानाधिकरणं सामान्यं सत्तात्समानाधिकरणत्वात्यन्ताभावप्रतियोगिव्याप्यमित्यर्थः ।

यद्वाऽऽकाशादावतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणेति । व्याप्यत्वाभिमतसमानाधिकरणेत्यर्थः । आकाशस्य चावृत्तेः समानाधिकरणं नास्त्येव सामान्यस्य । यत्सामान्यं यत्सामान्यसमानाधिकरणं सद्यदत्यन्ताभावसमानाधिकरणं तत्तस्यापरमिति वेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । क्रमेणाभयमुदाहरति ॥ तत्रोति । सत्तासामान्यं परमिति व्यवहर्तव्यमित्यर्थः । अतो न व्यापकत्वे साध्ये प्रचुराश्रयत्वं हेतुः साध्याविशिष्ट इति भावः । सत्तायाः परत्वे हेतुमाह ॥ प्रचुरेति । द्रव्यत्वापेक्षयाऽधिकाश्रयत्वादित्यर्थः । अपरं द्वयत्वादीत्यापदेन गुणत्वादेः पश्चिद्दः ॥ अनुवृत्तिमात्रहेतुत्वेनेति । परस्परविशिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मस्वविशिष्टस्वसम्बन्धास्वरूपानुवृत्तिप्रत्ययमात्रहेतुत्वेनेत्यर्थः । मात्रशब्देन स्वाश्रये इतरव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वव्यावृत्तिः । यद्यप्यत्र सत्ताया अप्यभावात्त्वाश्रये व्यावृत्तिबोधकत्वमस्मर्येवेत्यनुवृत्तिप्रत्ययमात्रहेतुत्वं न युक्तम् । न च भावाद्यावृत्त्यबोधकत्वं विवक्षितम् । सामान्यादावौपपत्तिकसत्ताव्यतिरेकानिश्चये ततोऽपि व्यावृत्तिर्धीहेतुत्वात् । तथाऽपि जातिमद्याभितप्रतियोगिकव्यावृत्त्यबोधकत्वेन सत्तासामान्यमेव न विशिष्ट इत्यत्र तात्पर्याददोष इति ध्येयम् ॥ व्यावृत्तेरपीति । अनुवृत्तिसमुच्चयार्थाऽत्रापिशब्दः । तत्र द्रव्यत्वं परस्परविशिष्टेषु पृथिव्यादि-
पञ्चनूतप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं जातिमद्भ्यो गुणकर्मभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वाच्च विशेषः । गुणत्वमपि परस्परविशिष्टेषु रूपसादिष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतु-
त्वात्सामान्यं जातिमद्भ्यो द्रव्यकर्मभ्यो व्यावृत्तिबोधकत्वाच्च विशेषः । कर्मत्वमपि परस्परविशिष्टेषु सूक्ष्मेपणादिष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतु-
मद्भ्यो द्रव्यगुणभ्यो व्यावृत्तिबोधकत्वाच्च विशेष इति भावः ॥ तेऽन्या इति । अनेनान्ते भवा अस्या इति निर्वचनं सूचितम् । ननु द्रव्यादि-
व्यावर्तकाभवेऽपि ये व्यावर्तका भवन्ति तेषां व्यावृत्तिहेतुत्वाद्दिशेषत्वदनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यरूपताऽपि स्यात्तत्कथं केवलविशेषत्वमित्यतो भवेदेवं यद्यनुवृत्तप्रत्ययहेतुताऽपि स्यान्न चैतदस्तीत्याशयेनाह ॥ अत्यन्तेति । व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतव इत्यर्थः । अव्यावर्तकत्वादित्युपलक्षणम् ।
परस्परविशिष्टेष्वपि णिण्डेषु दण्डी दण्डित्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावमभिप्रेत्य क्रियापदं व्याख्याति
॥ क्रिया इत्यादि । क्रिया अनित्याश्चेत्यत्र त्रियाणामुभयरूपत्वाभावेन चशब्दस्य नित्यत्वसमुच्चायकत्वस्य बाधितत्वादवधारणार्थत्वेन तं व्याचष्टे
॥ चशब्दोऽवधारण इति । अवधारणव्यावर्त्यमाह ॥ नेति । ननु ध्वंसाप्रतियोगित्वतत्प्रातियोगित्वरूपनित्यत्वा नित्यत्वयोरैकत्र विरुद्धत्वात्कथं

गुणद्रव्ये द्विरूपके इति द्रव्यगुणयोर्नित्यानित्यस्वरूपत्ववर्णनमित्यतो नात्राव्यवस्थया तयोर्नित्यानित्यरूपत्वमभिप्रेतं येनविरोधः स्यात्किन्तु किञ्चिद्विषयं किञ्चिदनित्यमिति व्यवस्थयैवेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ तथा हीति । तत्र कानि तानि द्रव्याणि कथं च तत्र व्यवस्थया नित्यानित्य-
स्वमित्यतस्तदुभयं दर्शयति ॥ द्रव्याणीत्यादिना । एवं द्रव्यस्योभयरूपतमुपदर्श्य गुणानामप्युभयरूपतां के ते गुणाः कथं तत्र व्यवस्थया
नित्यानित्यत्वमित्यादिद्वयनिरासाय दर्शयति ॥ गुणाश्चेति । अत्र गुणाश्च रूपरसगन्धादयस्ते चेति योज्यम् ॥ अनित्यद्रव्येति । पार्थिवादि-
व्यक्तुकादिरूपेत्यर्थः ॥ पार्थिवपरमाण्वाविति । अत्र परिमाणं मुख्यमतेन पारिमाण्डिल्यमेवाभिमतमेकदेशिमतेन हस्त्वमपि । एवमेवोत्तरत्रापि
॥ आप्ये वेति । अत्र परमाण्वावित्यनुवर्तते । एवमेव तैजसे वायवी चेत्युत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ आकाशे चेति । अत्र परिमाणं मुख्यमतेन
परममहत्त्वमेकदेशिमतेन तु दीर्घत्वमपि । एवमेव कालदिगात्मस्वपि द्रष्टव्यम् । बुद्ध्यादिषु नवसु संस्कारो भावना ॥ विशेष इति । ज्ञाने-
च्छांप्रयत्नैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागा अनित्या इत्येवंरूपो विशेषो नित्यज्ञानप्रयत्नोच्छमित्यतद्ग-
न्धव्याख्यानावसरेऽभिहित इत्यर्थः ॥ मनसि चेति । अत्रापि परिमाणं पारिमाण्डिल्यमेव मुख्यमतेनाभिमतमेकदेशिमतेन हस्त्वमपि । अत्र
संस्कारो वेगाः ।

अ०—कार्ये गुणक्रियाणां तु समवाय्यन्यकारणम् ॥ कारणस्या गुणाद्यास्तु संयोगो द्रव्यकारणम् ॥ एवं स्थितेऽपि सि-
द्धान्ते विशेषस्तत्र कल्पितः ॥ द्यष्टुके परमाणौ च नृहृत्स्वत्वं परिमण्डलम् ॥ न कारणं कार्यगुणे वैरूप्यं तत्र कारणम् ॥ इत्याहुस्तादृ-

सु०—एवं कार्यकार्यविभागमुक्त्वा यस्य यदसमवायिकारणं तदाह ॥ कार्य इति । कार्यकारणग्रहणमुपलक्षणम् । ततश्च
कार्येऽकार्ये च द्वये जायमानानां गुणानां समवायिकारणसमवायिकारणस्याः समवायिकारणस्याश्च गुणाः समवायिकारणस्यं कर्म च
समवाय्यन्यकारणसमवायिकारणम् । कर्मणश्च समवायिकारणस्या गुणा एवासमवायिकारणमिति योज्यम् । आद्यस्तुशब्दो द्रव्यादिशेषं
द्योतयति । द्वितीयस्य द्रव्यकारणं त्वित्यन्वयः । यद्वा द्रव्यनुवृत्तसमुच्चयार्थो । तच्चोक्तम् । तथा हि । कार्यगतानां रूपरसगन्ध-

स्पशपरिमाणैकत्वकपृथक्त्वोत्तरसंयोगविभागगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगानां कारणगता रूपादयोऽसमवायिकारणम् । पार्थिवपरमाणुगतानां रूप-
 रसगन्धस्पर्शानां पार्थिवतैजसपरमाणुगतद्रवत्वस्य तद्गत एव तेजस्संयोगः । सर्वत्रानेकत्वानेकपृथक्त्वयोरश्रयगतैकत्वैकपृथक्त्वानि ।
 संयोगविभागवेगानामाश्रयगतं कर्म । परत्वापरत्वयोरश्रयगतौ दिक्कालसंयोगौ । आत्मविशेषगुणानामात्मगतो मनस्संयोगः । शब्दस्या-
 काशगताः संयोगविभागशब्दाः । कर्मणश्चाश्रयगता गुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगा इति । द्रव्यस्य तु समवायिकारणानामवयवानां संयोगोऽ-
 समवायिकारणमिति । उक्तस्य क्वचिदपवादमाह ॥ एवमिति । कारणगतं परिमाणं कार्यगतस्य परिमाणस्यासमवायिकारणमित्येवं
 सामान्यतः सिद्धान्ते स्थितेऽपि तत्र परिमाणविशेषे विशेषेऽन्यथाभावः कल्पितो वैशेषिकैः कथमित्यत आह ॥ द्व्यणुक इति । चतु-
 विधं परिमाणम् । अणुत्वं महत्त्वं ऋहस्वत्वं दीर्घत्वं च । तत्राणुत्वं द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं चतुर्विधपरमाणौ मनसि च । पारि-
 माण्डिल्यमिति चोच्यते । अनित्यं द्व्यणुक एव । महत्त्वमपि द्विविधं नित्यानित्यभेदात् । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् ।
 अनित्यं त्र्यणुकादौ कार्यद्रव्ये । ऋहस्वत्वं द्व्यणुक एव । दीर्घत्वं त्र्यणुकादिकार्यद्रव्य एव । केचित्परमाणावपि ऋहस्वत्वं गगनादावपि
 दीर्घत्वमभ्युपयन्ति । तत्र द्व्यणुके वर्तमानं ऋहस्वत्वम् । उपलक्षणमेतत् । अणुत्वं च कार्यगुणे द्व्यणुककार्यत्र्यणुकपरिमाणे । विषयस्म-
 र्तीयम् । त्र्यणुकमहदीर्घत्वयोरसमवायिकारणं न भवति । तथा परमाणौ वर्तमानं परिमाणं पारिमाण्डिल्यं परमाणुकार्यद्व्यणुकगुणस्य
 ऋहस्वत्वस्याणुत्वस्य चासमवायिकारणं न भवति । त्र्यणुकादिगतं तु महत्त्वं दीर्घत्वं च चतुरणुकादिपरिमाणं प्रत्यसमवायिकारणं भव-
 त्येवेति । कस्मादेवं कल्पितमित्यत आह ॥ वैरूप्यमिति । तत्र द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणानां त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणानि प्रति कारणत्वा-
 भावे वैरूप्यं विजातीयत्वं कारणम् । सजातीययोरेव हि तन्तुपटपरिमाणयोः कार्यकारणभावो दृष्टः । तथा च प्रयोगः । द्व्यणुकत्र्य-
 णुकपरिमाणे न कार्यकारणभाववती विजातीयपरिमाणत्वात् । व्यतिरेकेण तन्तुपटपरिमाणवत् । एवं परमाणुद्व्यणुकपरिमाणयोरपि
 द्रष्टव्यम् । परमाणोरणुत्वं द्व्यणुकाणुत्वस्य कारणमस्त्विति चेन्न । तत्रापि नित्यं परिमाणत्वस्य परमाणुत्वस्य च वैरूप्यस्य सत्त्वात् ।

एवञ्चेद्द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणानां किमसमवायिकारणमित्यत आह ॥ वैरूप्यमिति । अनेकत्वमित्यर्थः । ईश्वरबुद्धिमपेक्ष्येतन्ना पर-
माणोद्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकेऽणुत्वं ज्ञेयत्वं च करोति । द्व्यणुकेषु चोत्पन्ना त्रित्वसङ्ख्या त्र्यणुके महत्त्वं दीर्घत्वं च करोतीति ॥ छ ॥
टि०—॥ यस्येति । गुणक्रिया द्रव्यरूपस्येत्यर्थः । नन्वत्र कार्यगतगुणकर्मणां कारणस्था गुणा असमवायिकारणमित्युक्त्या कार्यगतस्य
गुणादेः कार्यकारणस्था गुणा असमवायिकारणमित्यर्थो लभ्यते । कार्यपदसमभिव्याहारेण सामान्यपरस्यापि कारणपदस्य कार्यसमवायिकारणपरतया
कारणस्था इत्यनेन कार्यसमवायिकारणस्थत्वलाभात् । तथा चाकार्यगतगुणानामसमवायिकारणानुक्तिप्रसङ्ग इत्यतो भवेदेतदेवं यद्यत्र कार्यकारण-
पदे कार्यकारणमात्रपरे स्याताम् । न चैतदस्ति । किन्नाम कार्यपदमत्र कार्यस्यैवाकार्यस्याप्युलक्षणया ग्राहकं कारणपदं च कारणस्यैवाश्रय-
स्याप्युलक्षणया ग्राहकम् । ततश्च कार्यगतगुणादीनां कार्यकारणस्था गुणा अवर्त्यगतगुणादीनां च तदाश्रयगुणा असमवायिकारणमित्यर्थपर्यवसा-
नान्नानुक्तिदोष इत्याशयवानाह ॥ कार्यकारणग्रहणमिति । समवायिकारणसमवायिकारणस्था इति तु पर्यवसानार्थाभिप्रायेणोक्तम् । कार्यपद-
समभिव्याहारेणैवोक्तार्थपर्यवसानात् । शाब्दार्थानुसारेण कारणस्थशब्दस्य समवायिकारणस्यमात्रार्थकत्वेन तदयोगादिति ध्येयम् ॥ तथा समवा-
यिकारणस्था इति । आश्रयता इत्यर्थः । यद्यव्यवश्रयगता इत्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि स्वातन्त्र्यादिकं प्रति स्वस्य समवायिकारणत्वा-
भिप्रायेण समवायिकारणस्था इत्युक्तमिति ध्येयम् ॥ कर्मणश्चेति । कार्येऽकार्ये च जायमानस्येत्यनुवर्तते । कर्मणश्च समवायिकारणस्था गुणा
एवासमवायिकारणमित्येव वैशेषिकाणां मुख्यः सिद्धान्तः । कार्यगतकर्मणां तु कारणगतगुणकर्मणां कारणकार्यप्रत्यास-
मिति । तत्त्वप्रकाशिकायां तु वैशेषिकदेशिमतोपन्यासाद्यास्य तेन विरोध इत्यवशेषम् । कार्यगतकर्मणां कारणगतगुणकर्मणां कारणकार्यप्रत्यास-
न्यादिनेत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा कार्यकार्यप्रत्यासत्तेरेव कारणपदेन च कर्म समवायिकारणस्यैव तत्र ग्रहणादयमेव तत्त्वप्रकाशिकार्थ इत्य-
प्याहुः । आद्यत्वेन कर्मविशेषणादाद्यकर्मसमवायिकारणत्वं गुणानामेवेत्येतद्ग्रन्थाभिप्रायः । आद्यद्वितीयादिकर्मसाधारण्येन तद्गुणकर्मणोः कर्मा-
समवायिकारणत्वमिति टीकाऽ (तत्त्वप्रकाशिका) भिप्राय इत्यविरोध इत्यप्याहुः । कर्मसमवायिकारणगतगुणकर्मणीति वाऽर्थः । तथा च कर्मण

आश्रयगता गुणा गुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगाः कर्म च कार्यकार्थप्रत्यासत्त्याऽऽसमवायिकारणम् । द्वितीयादिपतनस्यन्दनादिकं तृतीयादिपतनस्यन्दनादिकं प्रत्यसमवायिकारणमिति मतावष्टम्भेन तत्र कर्मग्रहणं कृतम् । वैशेषिकमतेऽपि तृतीयादिपतनस्य स्यन्दनादिकं प्रति वेगस्यैवासमवायिकारणत्वं न द्वितीयादिपतनदेरित्याभिप्रेत्यात्र कर्मग्रहणं न कृतम् । अत एवात्र कर्मणश्चाश्रयगता गुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगा एवासमवायिकारणमित्यग्रे वक्ष्यतीति ध्येयम् । कार्यकारणग्रहणस्य तन्मात्रपरत्वमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । कार्यं गुणान्क्रियाणां त्वित्याद्यतुराब्देनकार्यगतगुणादिरूपानुक्तसमुच्चयात्कारणस्था गुणाद्याश्रयगतगुणादिरूपानुक्तसमुच्चयात्कारणस्थानां कारणकारणस्था गुणाद्या अकार्यस्थगुणादेराश्रयस्था गुणा असमवायिकारणमित्यर्थलाभादोक्तदोष इति भावः । किं तदनुक्तं यस्ममुच्चायकत्वं तुराब्दद्वयस्येत्यतः कार्योऽकार्ये चेत्यादिना तदुक्तमेवेत्याह ॥ तच्चाोक्तमिति ॥ उत्तरसंयोगेति । उत्तरत्वं संयोगविभागयोर्विशेषणम् । संयोगविभागवानामाश्रयगतं कर्मासमवायिकारणमिति वक्ष्यमाणत्वेन कर्मणोऽप्यसमवायिकारणत्वाच्च कारणगतसंयोगादेः कार्यगतसंयोगादिकं प्रत्यसमवायिकारणतयोक्तियुक्तेत्यतः कर्मण आद्यसंयोगाद्यसमवायिकारणत्वेऽपि संयोगादेजन्यसंयोगादौ कारणगतसंयोगादेरेवासमवायिकारणत्वमिति भावेनोत्तरत्वेन संयोगादिविशेषणं कृतमित्यवधेयम् ॥ कारणगता रूपादय इति । अत्र रूपादीनां कारणगतत्ववचनं कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या समवायिकारणप्रत्यासन्नस्वसूचनार्थमिति बोध्यम् ॥ तद्वत एवेति । पार्थिवैतजसपरमाणुगत इत्यर्थः । असमवायिकारणमित्यनुवर्तते । तेजस्संयोगस्य तद्वतत्ववचनं च कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या समवायिकारणप्रत्यासन्नस्वसूचनार्थम् । एवमुत्तरत्राप्याश्रयगतत्ववचनस्य प्रयोजनमवधेयम् ॥ सर्वत्रेति । कार्योऽकार्ये चेत्यर्थः । अत्र सर्वत्राप्यसमवायिकारणमित्यनुवर्तते ॥ संयोगविभागेति । आद्यत्वेन संयोगविभागविशेषणमत्र द्रष्टव्यम् । वेगपदं चोत्तरवेगपरम् । सर्वत्रेति चानुवर्तते । एवं परत्वापरत्वयोरित्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ आत्मेति । क्षेत्रज्ञात्मेत्यर्थः ॥ कर्मणश्चेति । अत्रापि सर्वत्रेत्यनुवर्तते । इतिशब्दस्तु विविच्य गुणसमवायिकारणप्रदर्शनसमाप्त्यर्थः । संयोगो द्रव्यकारणमित्यनेन तुरीतन्तुसंयोगसाधारण्येन संयोगस्य द्रव्यासमवायिकारणत्वमुच्यत इति श्रान्तिं वारयितुं व्याचष्टे ॥ द्रव्यस्य त्विति । समवाय्यन्यकारणमिति पूर्वग्रन्थानुरोधात् । अत्र कारणपदसमवायिकारणपरमिति भावेनाह ॥ असमवायिकारणमिति । पूर्वो-

सामान्योर्विरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ उक्तस्येति । कार्ये गुणक्रियाणां तु समवाय्यन्यकारणं कारणस्था गुणाद्या इत्युक्तस्येत्यर्थः । क्वचित्परिमाणे । तथाऽप्यपवादस्यानैवोक्तत्वाद्व्यणुक इत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमेवेत्यतस्तत्कथम्भावशङ्कानिरासाय तत्प्रकारप्रदर्शनाय तदिति भावेन तदुपदर्शनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्कथम्भावशङ्कामुत्थापयति ॥ कथमिति । परिमाणस्यैकरसत्वे वैरूप्यलक्षणस्य हेतोरसिद्धिप्रसङ्गाद्रूपस्वत्वं परिमण्डलमिति विचित्रव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गान्न च तथानिर्देशेन सूचिततद्विभागकथनपूर्वकं तद्व्यवस्थिततां चोपदर्शयति ॥ चतुर्प्रसङ्गाद्रूपस्वत्वं परिमण्डलमिति विचित्रव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गान्न च तथानिर्देशेन सूचिततद्विभागकथनपूर्वकं तद्व्यवस्थिततां चोपदर्शयति ॥ चतुर्विधमित्यादिना । दीर्घत्वं चेत्यतः परमिति शब्दोऽव्याहार्यः । अन्यथा प्रत्येकं चातुर्विध्यप्रतीतिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । परमाणुगताण्यस्य व्यणुकातणुत्वं प्रत्यकारणत्वसाधकवैरूप्यहेतोः सिद्धयर्थमणुत्वविभागमाह ॥ तत्राणुत्वमिति । व्यणुकादावित्यादिपदसङ्ग्राह्यतावच्छेदकं धर्ममाह ॥ कार्यद्रव्य इति । एवं परिमाणानां व्यवस्थिततामभिधाय व्यणुके परमाणौ महत्त्वमपीति । व्यणुकादावित्यादिपदसङ्ग्राह्यतावच्छेदकं धर्ममाह ॥ कार्यद्रव्य इति । एवं परिमाणानां व्यवस्थिततामभिधाय व्यणुके परमाणौ चेति मूलानुरोधेन प्रथमतो व्यणुकपरिमाणस्य कार्यपरिमाणं प्रत्यकारणत्वोपपादकतया तावत्कारिकाखण्डं योजयति ॥ तत्राति । मूलग्रन्थाद्व्यणुकगतह्रस्वत्वस्य व्यणुककार्यव्यणुकपरिमाणेऽकारणत्वप्राप्तावपि व्यणुकगताणुत्वस्य तत्राकारणत्वालाभात्तत्राभायाह ॥ उपलक्षणाभिप्रेति । व्यणुकपरिमाणस्याकारणत्वं प्रत्यधिकरणत्वाभावात्सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ विषयेति । उक्तपवादस्य परिमाणे क्वचित्कृतां स्फोरयितुं कारणपरिमाणस्य कार्यपरिमाणतामप्युपदर्शयति ॥ व्यणुकादिगतं त्विति । अप्रयोजकतामाशङ्क्य दृष्टिविशेषैव विपक्षे बाधकत्वाच्च तदिति भावेनाह ॥ सजातीययोरिति ॥ एवमिति । परमाणुव्यणुकगतपरिमाणेन कार्यकारणभाववती विजातीयपरिमाणत्वात् । व्यतिरेकेण तन्तुपटपरिमाणवादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ परमाणोरणुत्वमिति । इदं च मुख्यमतमाश्रित्योक्तमेकदेशितेन ह्रस्वत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । व्यणुकाणुत्वस्येयुपलक्षणम् । व्यणुकह्रस्वत्वस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । व्यणुकव्यणुकपरिमाणं प्रत्यसमवायिकारणान्तरप्रदर्शनार्थं चेदं भाव्यमित्यभिप्रेत्य किं तदुपदर्शनेनेत्यतस्तस्मात्प्रत्ययान्तं तद्विवर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ एवं चेदिति ॥ किमिति । न हि तेन विना परिमाणोपात्तियुक्ता । भावकार्यस्य कारणत्रयजन्यत्वनियमात् । ततश्च प्रतिकूलतर्कपराहृतमुक्तानुमानमिति भावः । अत्र पक्षे वैरूप्यशब्दस्य विजातीयार्थत्वायोगात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह ॥ अनेकत्वमिति ।

अत्र परमाणुगतद्वित्वसङ्ख्याया अणुकागतत्रित्वसङ्ख्यायाश्च सङ्ग्रहाय द्वित्वमित्येव वा बहुत्वमित्येव वाऽनुकत्वाऽनेकत्वमित्येवोक्तम् । अन्यत-
मात्राभिधाने अणुकत्र्यणुकपरिमाणसमवायिकारणकथनपरत्वाभावप्राप्त्योक्ताकाङ्क्षानुपरमप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । ननु परमाणुद्व्यणुकयोरेतीन्द्रिय-
त्वे तत्रायमेकोऽयमेक इत्यादिरूपपेक्षाबुद्धेरवायोगेनपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिसङ्ख्यात्पत्तेरयोगात् । न तस्या अपि द्व्यणुकादिपरिमाणसमवायिकार-
णत्वं सम्भवतीत्यतोऽतीन्द्रियतयाऽस्माकं तत्रापेक्षाबुद्धयनुदयेऽपीश्वरस्य तत्सम्भवेन तदपेक्षाबुद्धयैवानेकत्वापत्तेर्नानुपपत्तिरित्युदायेनोक्तमश्विबु-
द्धिमिति । ईश्वरपेक्षबुद्धिमित्यर्थः । द्व्यणुकेषु भेद्यत्रापीश्वरबुद्धिमपेक्षेत्यनुवर्तते ॥ छ ॥

भ०—अथोवाच विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ॥ महत्त्वं चैव दीर्घत्वं त्र्यणुकाद्येषु कल्पितम् ॥ तस्माच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूप-
जायते ॥ यथा तथैव नृहस्त्वन्वात्पारिमाण्डित्यतोऽपि हि ॥ जायेत सदृशं कार्यं परिमाणं समन्वतः ॥

सु०—एवमुपन्यस्तं मतमपाकर्तुमधिकरणसूत्रमवतारयति ॥ तानिति । उवाच महर्षिर्धवद्वेत्यादीति शेषः । प्रबलतत्क्रोपबुद्धि-
तमतनिरासे सामर्थ्यं सूत्रकृतः कथमित्यत उक्तं स्वयं साक्षात्सर्वविद्यानामधीशस्तस्मात्प्रभुरिति । न वैशेषिकादिमतविरोधेनोक्तार्थस्या-
न्यथात्वं शङ्कनीयम् । तस्योपपत्तिविरुद्धत्वात् । तथा हि । यत्तावदुक्तं द्व्यणुकादिपरिमाणं न त्र्यणुकादिपरिमाणस्यासमवायिकारण-
मिति । तदुपपत्तिविरुद्धमिति दर्शयन्महर्षिर्विध्वा नृहस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सूत्रं व्याचष्टे ॥ महत्त्वं चेति । एवशब्दस्य द्व्यणुकाद्ये-
ष्वेवेति कल्पितमेवेति वा सम्बन्धः । त्र्यणुकाद्येषु द्रव्येषु । तस्मात्त्र्यणुकादौ कार्येऽन्त्यावयविव्यतिरिक्ते वर्तमानान्महत्त्वादीर्घत्वात् ।
चशब्दो वाक्यार्थसमुच्चये । कार्यं परिमाणम् । तत्कार्येषु त्र्यणुकादिप्रकार्येषु चतुरणुकादिषु । तथैवेत्येवशब्देन दृष्टान्तदृष्टान्तिकैवपम्य-
शङ्कामपाकरोति । कार्ये त्र्यणुके द्व्यणुके च । समन्वतः । कार्यपरिमाणत्वादिसाम्यादिति हेतुवचनम् । हिशब्दो व्याप्तिघोतकः । यद्यपि
महदादिशब्दा द्रव्यवचनास्तथाऽपि भावप्रधानत्वात्परिमाणवाचिनो (पि) भवन्तीत्याशयेन महत्त्वमित्याद्युक्तम् । सूत्रकृतश्च भावप्रा-
धान्येनोक्तिः कणादसूत्रानुसारेण । कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्यवयवविशेषाच्च महदित्यादि हि तत् । महर्षिर्विधिति षष्ठ्यर्थे वतिः ।

विभक्तिविपरिणामेन वा सकाशादित्यध्याहारेण वा तस्मादित्युक्तम् । अत्रैतावदादौ वक्तव्यम् । यथा तस्मात्कार्येषु कार्यमुपजायते तथैव
हृस्वत्वात्परिमाणिद्वित्यतोऽपि कार्ये परिमाणं जायेत सम्भवतो हीति । एतदुक्तं भवति । व्यणुकद्व्यणुकपरिमाणं स्वाश्रयसमवायिकारण-
परिमाणम् । कार्यपरिमाणत्वाच्चतुरणुकादिपरिमाणवत् । द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणं परिमाणारम्भकं द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वात् ।
व्यणुकपरिमाणवत् । व्यणुकद्व्यणुके वा परिमाणारभ्यपरिमाणवती । कार्यद्रव्यत्वाच्चतुरणुकादिवत् । द्व्यणुकपरमाणू परिमाणसमवा-
यिकारणपरिमाणवन्तौ द्रव्यसमवायिकारणत्वात् । व्यणुकवदिति । न च विवक्षितार्थासिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्त्या तत्सिद्धेः । न च
यत्र केवलेन प्रचयेन परिमाणमारभ्यते तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्यापि पक्षतुल्यत्वात् । न चैवं सति बाधः । प्रचयकारणताया
अनिवारणात् । न चोभयकारणत्वकल्पने गौरवदोषः । द्वयोरपि क्लृप्तशक्तित्वात् । द्व्यणुकपरिमाणं व्यणुकपरिमाणजनकम् । परमाणु-
परिमाणं च द्व्यणुकपरिमाणजनकम् । परिमाणत्वात् । पटपरिमाणवदित्यादिना सत्यतिपक्षतेति चेन्न । तत्समवायिकारणपरिमाण-
त्वाभावस्योपाधित्वात् । व्यणुकपरिमाणं चतुरणुकपरिमाणजनकम् । परिमाणत्वात्पटपरिमाणवदित्याद्याभाससमानयोगक्षमत्वाच्च । पर-
माणुपरिमाणं परिमाणानारम्भकं नित्यपरिमाणवदित्यपि न । द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वाभावस्योपाधित्वात् ।
आप्यपरमाणुरूपं रूपानारम्भकं नित्यत्वात् । गगनपरिमाणवत् । परमाणवो द्रव्यानारम्भका नित्यत्वाद्गगनवदित्याद्याभासतुल्यत्वाच्च ।
एतेन परमाणुद्व्यणुकपरिमाणे परिमाणानारम्भके अणुत्वान्नःपरिमाणवदित्यपि परास्तम् । न चानणुत्वमुपाधिः । वक्ष्यमाणन्यायेन परि-
माणवान्तरजातेरपाकरणात् । पक्षीकृताद्द्रव्यत्वादव्याघ्रतेश्च । ननु च व्यणुकादिपरिमाणं चतुरणुकादिपरिमाणं च सजातीयमिति
युक्तस्तत्र कार्यकारणभावः । द्व्यणुकव्यणुकपरिमाणयोस्तु विजातीयत्वात्कथं तथात्वमित्यतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सदृशमित्युक्तम् ।
यथा व्यणुकादिपरिमाणच्चतुरणुकादौ सजातीयं परिमाणमुत्पद्यते । तथा द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणादपि व्यणुकादौ सजातीयपरि-
माणोत्पादस्यैव सिसाधयिषितत्वाच्च दोष इत्यर्थः । ननु च व्यणुकादौ महच्चदीयेत्वे द्व्यणुकादौ त्वणुत्वहृस्वत्वे प्रमाणासिद्धेः । तत्कथं

साजात्यसाधने बाधो न भवेदित्यत उक्तं महत्त्वं चेति । कल्पनेर्वैषा वैशेषिकाणां न तु परिमाणवान्तरजातिभेदे प्रमाणमस्ति । किन्नाम परिमाणमेकजातीयमेवोत्कर्षापकर्षवदिति भावः । अनेन वैरूप्यस्यासिद्धिरुक्ता वेदितव्या ।

टि०—महर्षिर्घवेद्वेत्याद्यधिकरणेनैव तन्निरासेन तानथोवाचेत्याद्युत्तरभाष्यस्योपन्यस्तनिरासकत्वाभावात्महत्त्वं चैव दीर्घस्वमित्यादिनैव सूत्रार्थकथनेनास्य सूत्रव्याख्यानरूपस्वाभावाच्च वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यार्थकथनादिरूपेण व्याख्यानस्यानेकप्रकारत्वादस्य चार्थकथनरूपत्वाभावेऽपि परमतनिरासार्थं प्रवृत्तैतदधिकरणवत्तरणरूपतया तद्रूपव्याख्यानस्वसम्भवाच्च वैयर्थ्यमित्याशयेन तत्परतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ एवमिति । तानथोवाचेत्येदमुवाचेत्यनुक्तस्या किमुवाचेत्याकाङ्क्षाया अनुपरमात्महत्त्वं चेत्यादियोजनायां चास्य भाष्यद्वेष्टाक्यत्वेन सूत्रकारवाक्यत्वाभावेनासदनुवादत्वप्रसङ्गात्साकाङ्क्षतया वाक्याभासस्वशङ्कामपाकर्तुमेषक्षितं पूरयति ॥ महर्षिर्घवेद्वेत्यादीति शेष इति । ननु तानथोवाच सूत्रद्वयैतवैव सूत्रस्यावतरणसिद्धेर्विधाधिश इत्यादिभाष्यांशवैयर्थ्यामित्याशङ्क्य निरासकत्वोपयोगिसामर्थ्योपपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं निरासकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ प्रबलेति ॥ साक्षादिति । परोपदेशमनपेक्ष्यर्थः । ननु वैशेषिकमतनिरासार्थमेतदधिकरणमित्युक्तम् । तन्निरासस्य निष्प्रयोजनत्वेनास्य तादर्थ्ययोगात् । न च तदसामञ्जस्यज्ञापनमेव तन्निरासप्रयोजनमिति वाच्यम् । तज्ज्ञापनस्यापि प्रयोजनाभावात् । भावेऽपि सूत्रेष्वसामञ्जस्ये हेतोरनुक्तत्वेन सूत्राणां तन्निरासकत्वासम्भवात् । तत्तथाधिकरणस्य तदर्थस्वायोगात्तद्व्याख्यानपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यतोऽतश्चायमविरुद्धः समन्वय इति वैशेषिकादिसमयस्यानुपादेयत्वे फलोपदर्शनपरोत्तरग्रन्थानुरोधेनासामञ्जस्योपपादनफलं तदुपपादकं हेतुं चोपयैव दर्शयन्तस्मिद्धेश्च विषयविशेषे उपपत्तिविरोधप्रतिपादनपरसूत्रसाध्यत्वेन सूत्राणामुपपत्तिविरुद्धस्वरूपहेतुसमर्थनार्थत्वास्तमयनिरासार्थस्वसिद्धेर्न तद्व्याख्यानपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्याभिप्रेत्य कथमेतेषां सूत्राणां विषयविशेषे उपपत्तिविरोधोपदर्शकत्वमित्यतोऽस्य सूत्रस्य तादृशार्थान्नैव तद्व्याख्यानपरतया महत्त्वं चेत्युत्तरभाष्यं सङ्गमयति ॥ न वैशेषिकादिमतविरोधेनेति । महत्त्वं चैवैशेषिकारस्य वैयर्थ्यविरुद्धार्थत्वाभ्यां यथावस्थितान्वयायोगाद्विन्नक्रमतया तत्सम्बन्धमाह ॥ एवशब्दस्येति । अतिप्रसङ्गनिरासाय त्र्यणुकोद्येष्वित्याद्यशब्दसङ्ग्राह्यतावच्छेदकं

धर्ममाह ॥ द्रव्येष्विति । आकाशादिकार्यस्य द्रव्यस्यैवाप्रसिद्ध्या तद्गतमहत्त्वदीर्घत्वयोरकाशादिकार्ये स्वसदृशपरिमाणानाम्भक्तत्वेन तस्मादित्य-
नेन व्युत्पत्तिरूपकार्यकार्यद्रव्यमात्रगतपूर्ववाक्यप्रकृतमहत्त्वदीर्घत्वपरामर्शयोगाद्धटपटादिरूपान्यावयविनिष्ठमहत्त्वदीर्घत्वयोरपि तत्कार्ये स्वसदृश-
परिमाणानाम्भक्तत्वेन व्युत्पत्तिरूपकार्यकार्यद्रव्यमात्रमहत्त्वदीर्घत्वयोरपि परामर्शयोगाद्योक्तत्वाज्जन्यवयविकार्यद्रव्यमात्रानिष्ठमहत्त्वदेवेवायं परामर्श-
इति भावेन व्युत्पत्तिरूपकार्यकार्यद्रव्यमात्रमहत्त्वदीर्घत्वयोरपि वर्तमानादित्युक्तम् ॥ वाक्यार्थसमुच्चय इति । पूर्वार्धरूपवाक्यार्थेन सहैतद्वाक्यार्थस्य
समुच्चय इत्यर्थः । वक्ष्यमाणरीत्या पूर्ववाक्योक्तवाक्यपरिहारसमुच्चित्तस्यैवैतद्वाक्योक्तानुमानस्य विवक्षितार्थसाधकत्वादिति भावः । यद्वा तस्मा-
दित्यस्योभयपरामर्शकत्वेन न केवलं महत्त्वात्सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायते किन्तु दीर्घत्वाच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायत इति वाक्यार्थसमु-
च्चय इत्यर्थः ॥ व्युत्पत्तिरूपकार्येषु चतुरणुकादिष्विति । इदं च चतुर्भिर्दणुकैरारब्धं चतुरणुकमिति मतमाश्रित्य चतुर्भिस्त्र्यणुकैरारब्धं चतुरणु-
कमित्येव च मतमाश्रित्योक्तमिति ध्येयम् । हस्वत्वात्पारिमाणिक्येऽपि हीति हस्वपरिमाणद्वयमिति सौत्रक्रमानुसारिपूर्वभाष्यक्रमानुरोधेन
कार्यं इत्येतत्त्र्यणुकादित्वेन व्याख्याति ॥ त्र्यणुके द्व्यणुके चेति । भाष्ये समस्त इत्यस्य सूत्रव्याख्यानरूपत्वाद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य सूत्रेऽपेक्षितहेतु-
सूचनार्थत्वात् तदिति भावेन तत्सूचितहेतुप्रदर्शनपूर्वकं हेतुकथनपरतया तद्योजयति ॥ समस्त इत्यादिना ॥ व्याप्तिद्योतक इति । तथा
चापेक्षितानुमानाङ्गाव्याप्तिद्योतनार्थत्वाच्च भाष्ये हिशब्दो व्यर्थ इति भावः । सूत्रे महदादिशब्दप्रयोगात्तदनुरोधेन भाष्येऽपि महदित्याद्येव प्रथो-
क्तव्यत्वान्महत्त्वमित्याद्युक्तिः सूत्राननुसारिणित्याशङ्क्य सूत्रभाष्ययोरपि संवादं दर्शयति ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ द्रव्यवचन इति । अत्रैव प्रयोग-
प्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः । भावप्रधानत्वाल्लक्षणया भावप्रतिपादनत्वात् परिमाणवाचिनः परिमाणपराः । तत्रापि प्रयोगप्रत्यययोः सत्त्वादिति
भावः । नन्वेवं स्वायत्तन्यायविरोध इत्याशङ्क्य स्वोक्तेः कणादिसूत्रानुसारित्वज्ञापनार्थत्वेन प्रयोजनसद्भावाच्च स इत्याशयेनाह ॥ सूत्रकृतश्चेति ।
किं तत्क्षणादसूत्रं यदनुसारित्वं सूत्रकृतैरित्यतस्तदुदाहरति ॥ कारणबहुत्वादिति । यद्यपि कारणबहुत्वाच्चेत्येव कणादिसूत्रपाठस्तथाऽपि
चकारो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति महत्परिमाणमुत्पद्यत इति सूत्रशेष इत्यस्य सूत्रस्य भाष्यकृता व्याख्यातत्वात्तदनुवादोऽयं कृत इति ध्येयम् ।

इत्यादि हि तदित्यादिपदेन महत्यनेकद्रव्यत्वाद्रूपाच्चोपलब्धिरिति पूर्वस्यातो विपरितमौ । अणुमहदिति तस्मिन्विशेषभावाद्विशेषभावाच्चे-
 त्याद्युत्तरस्य च कणादसूत्रस्य परिग्रहः । महत्त्वमित्यादेर्भाष्यस्य महदित्यादिसूत्रविस्वादां परिहृत्य तस्माच्च सदृशमित्यादेर्भाष्यस्य महद्विधिवद्भेदेति
 सूत्रविस्वादाभाष्यस्य परिहरति ॥ महद्विधिवदिति षष्ठ्यर्थे वतिरिति । अत्र यद्यपीति शेषः । तत्र तस्येवेति स्मरणादिति भावः । ततश्च
 सूत्रानुसारेण तस्येति षष्ठीप्रयोग एव भाष्ये युक्त इति भावः ॥ विभक्तिविपरिमाणमेनेति । अत्र तथाऽपीति शेषः । यद्यपि तत्र तस्येवेति
 सूत्रस्य प्राथिकत्वेनाभियुक्तव्याख्यानमनुरुध्य प्राथिकतामेवाश्रित्य घटवदित्यादिप्रयोगोपादानं स्वयमन्यत्र कृतम् । तथाऽप्यभिप्रायकत्वं घटवदि-
 त्यादिप्रयोगाणां च गौणतामेवाश्रित्य विभक्तिविपरिणामाद्याश्रयणमित्यवधेयम् । एवं पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यङ्गीकारे सुब्विभक्तौ लक्षणा भवतीति षष्ठ्य-
 र्थतामेवाश्रित्यानन्वयपरिहाराय योग्यमपेक्षितं पूरयति ॥ सकाशादित्यध्याहारेण वेति । यथातथैव हस्वत्वादित्यादेरेव प्रयोगप्रकारत्वासम्भवा-
 त्सत्सूचकत्वाभिप्रायेऽपि सूचितप्रयोगस्यैकत्वप्रतीतिस्तदेनेकत्वलाभाय तत्तात्पर्यमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । तत्र प्रथमतः कार्यपक्षकं प्रयोगमाह ॥
 त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणमिति । अत्र त्र्यणुकपरिमाणपक्षकमेकं द्व्यणुकपरिमाणपक्षकं चापरमित्यनुमानद्वयमभिमतम् । कारणपक्षकं प्रयोगमाह ॥
 द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणमिति । अत्रापि द्व्यणुकपरिमाणपक्षकमेकं परमाणुपरिमाणपक्षकं चान्यदित्यनुमानद्वयमभिमतम् । कार्यश्रयपक्षकं प्रयोगमाह
 ॥ त्र्यणुकद्व्यणुके इति । अत्रापि त्र्यणुकपक्षकमेकं द्व्यणुकपक्षकं चान्यदित्यनुमानद्वयमभिमतम् । कारणश्रयपक्षकमपि प्रयोगमाह ॥ द्व्यणुक-
 परमाणू इति । अत्रापि द्व्यणुकपक्षकमेकं परमाणुपक्षकं चान्यदित्यनुमानद्वयमभिमतम् । अत्र त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणद्वयस्य द्व्यणुकपरमाणुपरिमाण-
 द्वयस्य त्र्यणुकद्व्यणुकयोर्द्व्यणुकपरमाण्वोश्चैककृत्य । पक्षतया निर्देशस्त्वन्यतरपक्षप्रयोगोऽन्यतरस्य पक्षतुल्यत्वोपदर्शनेन तत्र व्यभिचारनिरासार्थं
 इति ध्येयम् । सम्मतं चैतदग्रन्थकारस्य । उत्तरत्र द्व्यणुकपरिमाणं त्र्यणुकपरिमाणं च द्व्यणुकपरिमाणजनकं परिमाणत्वाद्व्यट-
 परिमाणवदिति तत्तत्परिमाणपक्षकप्रतिपक्षमुद्भाव्य तन्निरासात् । अन्यथा द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणे इत्युभयपक्षीकोरेणैव तदुद्भावनप्रसङ्गादिति
 द्रष्टव्यम् । इतीत्यस्यैतच्छब्देन सम्बन्धः ॥ न च विवक्षितार्थेति । त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणं स्वाश्रयसमवायिकारणपरिमाणजमिति प्रथमानुमानस्य त्र्यणुका-

दिपरिमाणस्य द्यणुकादिपरिमाणजन्यत्वसाधकतया प्रकृतोपयोगेऽपि द्यणुकपरमाणुपरिमाणं परिमाणारम्भमिति द्वितीये द्यणुकपरमाणुपरिमाणयोः परिमाणारम्भकत्वमात्रसिद्धावपि व्यणुकद्व्यणुकपरिमाणसमवायिकारणत्वस्यासिद्ध्या व्यणुकद्व्यणुके परिमाणारभ्यपरिमाणवर्तति तृतीये व्यणुकद्व्यणु-
कयोर्यत्किञ्चिद्व्यपरिमाणवत्त्वमात्रसिद्धावपि तयोर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वस्यासिद्ध्या द्यणुकपरमाणू परिमाणसमवायिकारणपरिमाणवन्ताविति चतुर्थे द्यणुकपरमाणुपरिमाणस्य परिमाणान्तरासमवायिकारणत्वसिद्धावपि व्यणुकद्व्यणुकपरिमाणसमवायिकारणत्वस्यासिद्ध्या विवक्षितार्थासिद्धि-
रिति न च वाच्यमित्यर्थः ॥ अन्यथाऽनुपपत्तेरिति । द्वितीयचतुर्थानुमानयोर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोः समवायिकारणत्वसिद्धिरन्यथा तत्पर्यवसा-
नानुपपत्तेरन्यणुकद्व्यणुकपरिमाणसमवायिकारणतामादायैव पर्यवस्यति । तृतीयानुमानेऽपि व्यणुकद्व्यणुकपरिमाणयोः परिमाणारभ्यत्वसिद्धिरन्यथा तत्पर्यवसानानुपपत्तेर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वमादायैव पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ न च यत्रेति । तूलपिण्डादित्यर्थः । प्रचयो नाम प्रशिक्षितवयव-
संयोगः । तथा चाद्यस्य हेतोस्तूलपिण्डपरिमाणे द्वितीयस्य तूलपिण्डावयवपरिमाणे तृतीयस्य तूलपिण्डे चतुर्थस्य तूलपिण्डावयवे व्यभिचार इति च नेत्यर्थः ॥ तस्यापीति । उक्तस्य तत्तदनुमानव्यभिचारोद्देशहरणस्य तत्तदनुमानपक्षतुल्यत्वादित्यर्थः । लाघवतर्कसदृक्तप्रचयकारणताप्राहकप्रमाणेन प्रचयमात्रकारणताप्राहिणा परिमाणजन्यत्वाभावबोधनात्तत्साधने बाध इत्याशयेन गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ न चैवमिति । जन्यपरिमाणत्वाव-
च्छिन्ने कारणपरिमाणजन्यत्वस्य व्याप्तिबलेनावधारणात्प्राप्तिर्षस्य प्रचयभावेऽसम्भवेन प्रचयस्यापि तत्कारणत्वावधारणादुभयोरपि कारण-
त्वस्य प्रामाणिकतया तद्वाधितत्वालाघवतर्कानुत्थानेन तत्सहकारासिद्धेः प्रचयकारणताप्राहकस्य तत्कारणताप्राहकतया तन्मात्रकारणत्वाप्राहक-
त्वादबाध इत्याशयेन गूढाभिसान्धेर्वोत्तमाह ॥ प्रचयकारणताया इति । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ न चेति । सिद्धान्त्यपि तमुद्घाट-
यति ॥ उभयोरपीति ॥ तत्समवायिकारणेति । यद्यपि प्रतिपक्षे नोपाधिदोषः । उपाधेः प्रतिपक्षोच्चायकतया दूषणत्वात्प्रतिपक्षस्य च पूर्वमेव सिद्धत्वात् । अन्यथा तदुद्भावनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाऽपि स्वपक्षसाधनार्थमेकं परसाधनप्रतिरोधार्थमपरमिति सार्थक्यादन्यायो ह्येकेन बहूनां प्रतिरोधः । उक्तं च द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावत इति । सिद्धं चैतल्लोकशास्त्रयोरुक्तं हि प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति न्यायभाष्य-

व्याख्यानवसरे न्यायवार्तिकेऽपि । प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरिति सम्प्रबोद्धगम्यत इति । न्यायवार्तिकटीकायां च दाढ्यार्थिकपरस्परसंवादरूप-
 सम्प्रबोद्धावसर इतीत्यवधेयम् । यद्वाङ्गीकारवादोऽयमत एवात्रापरितोषदोषान्तरमाह ॥ ज्यणुकपरिमाणमित्यादिना ॥ नित्यपरिमाणत्वा-
 दिति । ज्यणुकादिपरिमाणे व्यभिचारनिरासार्थं पूर्वभागः । ननु परिमाणत्वादिति व्यर्थम् । नित्यस्वमात्रैवाव्यभिचारादिति चेन्न । कालादौ
 व्यभिचारनिरासार्थत्वात् । न च परिमाणानारम्भकत्वं परिमाणसमवायिकारणत्वाभावः । तथा च कालादेरप्यसमवायिकारणत्वाभावेन साध्यसत्त्वा-
 देव न तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । परिमाणकारणत्वाभावमात्रस्यैव साध्यत्वेन तत्सम्भवात् । न चैवं प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिः । सामान्याभावस्य
 विशेषविरोधित्वेन तदुपपत्तेः । यद्वा पूर्वानुमानेऽपि कारणतामात्रस्यैव साध्यत्वेन तदुपपत्तिः । न चैवं विवक्षितासमवायिकारणत्वाभिद्धिः । परि-
 माणकारणत्वसिद्धौ तस्यान्यादृशस्यासम्भवेन परिशेषेणसमवायिकारणत्वस्यैव सिद्धिसम्भवादित्याशय इत्याहुः । वस्तुतस्तु परिमाणानारम्भकत्वं
 परिमाणसमवायिकारणत्वाभाव एव विवक्षितः । न चैवं कालादावप्युक्तसाध्यत्वेन तत्राव्यभिचाराद्विशेष्यवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । न ह्यत्र नित्यस्ये
 सति परिमाणत्वादिति हेत्वर्थः । येन वैयर्थ्यं चोद्येत किन्नाम नित्यस्य परिमाणत्वादित्येव । न च वैयर्थ्यप्रसक्तिरस्ति । यथोक्तविशेषणविशेष्य-
 भावे तदप्रसरात् । अन्यथा धूमप्रागभावादित्यादावपि धूममात्रस्यैव हेतुत्वोपपत्तेः प्रागभावादित्यस्यानर्थक्यप्रसङ्गादिति ध्येयम् । अङ्गाङ्गित्य प्रति-
 पक्षेऽप्युपाधिसद्भावं तमाह ॥ द्रव्येति । तदनङ्गीकारेणापि दोषान्तरमाह ॥ आप्येति । रूपानारम्भकत्वं चात्र रूपासमवायिकारणत्वाभाव
 इति न कालादौ व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ द्रव्यानारम्भक इति । द्रव्यसमवायिकारणत्वाभाव एव साध्य इति कालादौ व्यभिचारो नित्यत्व-
 स्येति भावः ॥ एतेनेति । द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वाभावस्योपाधित्वेन परमाणवो न द्रव्यारम्भका अणुत्वान्मनोवदित्याभासतुल्यत्वेन
 चेत्यर्थः । अणुकपरिमाणं स्वाश्रयसमवायिकारणपरिमाणजनं कार्यपरिमाणत्वादिति । अणुकपरिमाणं द्रव्यसमवायिकारणरम्भकं द्रव्यसमवायिकारणपरिमाण-
 त्वादिति । परमाणुपरिमाणं परिमाणारम्भकं द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वादिति । अणुकं परिमाणारभ्यपरिमाणवत्कार्यद्रव्यत्वादिति । अणुकं
 परिमाणसमवायिकारणपरिमाणवद्द्रव्यसमवायिकारणत्वादिति । परमाणुः परिमाणसमवायिकारणपरिमाणवद्द्रव्यसमवायिकारणत्वादिति षट्सु प्रयोगे-

षूपाधिमाराड्क्व निराकरोति ॥ न चेति । अत्र नाणुत्वमणुत्वमिति व्युत्पत्त्याऽणुत्वभिन्नत्वम् । न अणु अनणु तस्य भावोऽणुत्वम् । अणु
द्रव्यभिन्नत्वं चोपाधितयाऽभिप्रेतम् । तत्रोदाहृताद्यप्रयोगेऽणुत्वभिन्नत्वमुत्तरप्रयोगत्रये चाणुद्रव्यभिन्नत्वमित्यनुसन्धेयम् । तथा हि । स्वाश्रयसम-
वायिकारणपरिमाणजन्यत्वरूपसाध्यवति चतुरणुकपरिमाणेऽणुत्वभिन्नत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात्कार्यपरिमाणत्वरूपसाधनवति छणुकपरिमाणे तस्याणु-
त्वरूपतयाऽणुत्वभिन्नत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वात् । द्वितीयतृतीययोरपि परिमाणारम्भकत्वरूपसाध्यवति त्र्यणुकपरिमाणेऽणुत्वभिन्नत्वसद्भावेन साध्य-
व्यापकत्वाद्द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वरूपसाधनवतोश्च छणुकपरमाणुपरिमाणयोरणुत्वरूपतया तयोरणुत्वभिन्नत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चाणुत्व-
भिन्नत्वस्योपाधित्वम् । चतुर्थं परिमाणारभ्यपरिमाणत्वरूपोक्तसाध्यवति चतुरणुकादावणुद्रव्यभिन्नत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात् । कार्यद्रव्यत्ववति छणु-
केऽणुद्रव्यत्वात्तस्याणुद्रव्याभिन्नत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वात् । पञ्चमषष्ठयोः परिमाणासमवायिकारणवत्त्वरूपसाध्यवति त्र्यणुके महद्रव्यत्वात्तस्याणु-
भिन्नत्वेन साध्यव्यापकत्वात् । द्रव्यसमवायिकारणत्वरूपसाधनवतोश्च छणुकपरमाण्वोरणुद्रव्यतया तयोस्तद्विन्नत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चाणु-
द्रव्यभिन्नत्वस्योपाधित्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ वक्ष्यमाणन्यायेनेति । यथा त्र्यणुकादिषु महत्त्वमेकजातीयमेवोक्तर्षाणुकर्षवत्प्रेरणाङ्गाङ्कितं यथा वाऽणुत्वं
परमाणुछणुकयोरेवं परिमाणमवान्तरजातिरहितमेव सर्वद्रव्येषूक्तर्षाणुकर्षवद्भवेति । तथा चैकत्र द्रव्ये वर्तमानं परिमाणं द्रव्यान्तरवस्तुषु छणुपरिमाण-
पेक्षयाऽणुत्वमित्युच्यते । तदेव च द्रव्यान्तरवस्तुषु छणुपरिमाणपेक्षया महत्त्वमुच्यते इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः ॥ परिमाणावान्तरजातेरिति ।
परिमाणत्वव्याप्याणुत्वत्वादिजातेरित्यर्थः । तथा च मन्मते चतुरणुकत्र्यणुकादिपरिमाणेऽप्यणुत्वरूपतया तस्य तद्विन्नत्वाभावेन चतुरणुकादेरप्यणु-
द्रव्यतया तद्विन्नत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात् । छणुकपरमाणुपरिमाणयोरप्यणुत्वभिन्नतया छणुकादेरप्यणुद्रव्यभिन्नतया साधनव्यापकत्वाच्च
नानणुत्वमुपाधिरिति भावः । अङ्गद्वित्यापि परिमाणावान्तरजातिभेदमुपाधिं दूषयति ॥ पक्षीकृतादिति । छणुकपरिमाणपक्षरूपप्रयोगद्वयेऽणुत्वमहत्त्व-
त्वरूपपरिमाणद्वयस्य पक्षतयाऽणुत्वभिन्नत्वस्याणुत्वरूपपरिमाणेऽसत्त्वेऽपि नृहत्त्वत्वरूपपरिमाणस्याणुत्वभिन्नतया तत्रोपाधिव्यतिरेकाभावात्परमाणवापि
नृहत्त्वत्वमस्तीति त्वदेकदेशिमते परमाणुपरिमाणपक्षकतृतीयानुमानेऽपि नृहत्त्वत्वरूपतत्परिमाणेऽणुत्वभिन्नत्वरूपोपाधेः सत्त्वेन तत्रोपाधिमति साधन-

व्यतिरेकाभावेन साधनव्यापकत्वात्त्राणुत्वभिन्नत्वमुपाधिरिति भावः । ननु कार्यकारणभावापन्नपरिमाणानां सदृशमिति सादृश्यवर्णनमनर्थकमित्या-
 शङ्क्य वैषम्येण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं वैषम्यप्रदर्शनेन दृष्टान्त-
 दार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिमाशङ्कते ॥ ननु चेति । परमाणुगतेनानुत्वेन ह्यणुके महत्त्वस्य ह्यणुक्रान्तेन ह्यणुके महत्त्वस्योत्पत्तिः सिद्धान्त्य-
 भिमतेति भावेनेयं शङ्का । अत एव यथेयादिना सिद्धान्त्याशयवर्णनमुपपन्नमिति ध्येयम् । ह्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोरित्यत्र ह्यणुरूपं परमाणोर-
 प्युपलक्षणम् । अन्यथा परमाणुह्यणुकपरिमाणयोरिव ह्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोरपि वैजात्येऽपि कार्यकारणभावोपपत्तेः शङ्काया निर्दलत्वप्रसङ्गात् ।
 अत एवाशयवर्णनदशायां ह्यणुकपरमाणुपरिमाणादपि त्र्यणुकादौ सजातीयपरिमाणोत्पादस्यैवेतीत्यादिना परमाणोरपि ह्यणुकसमकक्षतयोपादानमिति
 मन्तव्यम् । तथाऽपि महत्त्वं चैव दीर्घत्वमित्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यमेव । न च त्र्यणुकादौ महत्त्वादेः कल्पितत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् ।
 तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः सजातीयपरिमाणोत्पादनसाधने बाधकपरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन बाधकशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं
 तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ ननु चेति ॥ एकजातीयमेवेति । त्र्यणुकादौ महत्त्ववत्परमाणुह्यणुक्रान्त्योरणुत्ववच्चेति भावः । अपकर्षवद्भव्यान्तरवत्यपकृष्ट-
 परिमाणोपेक्षयोत्कर्षवत् । उत्कर्षवद्भव्यान्तरवत्युत्कृष्टपरिमाणोपेक्षयाऽपकर्षवदित्यर्थः ॥ अनेनेति । सर्वद्रव्यवर्तिपरिमाणस्यैकजातीयत्ववर्णनेनेत्यर्थः
 ॥ असिद्धिरिति । तस्य विजातीयस्वरूपत्वादिति भावः ।

अ०—न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेत् ॥ सदृशस्य हि कार्यस्य नैव योगः कथञ्चन ॥ अप्राप्त्यक्षत्वमेव स्याद्यतः
 कार्यैस्त्वणुन्वतः ॥ इति चेन्न महत्त्वं च परमाणावणावपि ॥

सु०—ननु च ह्यणुकादिपरिमाणस्य परमाण्वादिपरिमाणजन्यत्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमनुमानानाम् । ह्यणुकादिपरि-
 माणस्य सङ्ख्ययैव जन्मसम्भवादित्याशङ्कां परिहरन्वाशब्दं व्याख्याति ॥ न चेदिति । चापिशब्दावितरेतरयोगे । एवशब्दो नो
 भवेदेवेति सम्बध्यते । इदमिह वक्तव्यम् । ह्यणुकादिपरिमाणोऽसमवायिकारणलक्षणमस्ति न वेति । आद्येऽसमवायिकारणलक्षण-

सद्भवेऽपि त्र्यणुकादिपरिमाणं द्व्यणुकादिपरिमाणं न चेद्भवेत्तदा त्र्यणुकादिगतान्महत्त्वतो दीर्घत्वाच्च नो भवेदेव चतुरणुकादिपरि-
माणमिति श्लेषः । इदमुक्तं भवति । यदि समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादिसद्भवेऽपि नासमवायिकारणत्वं तदेदमित्यप्यपत्त्वादलक्षणं
स्यात् । तथा च न तथाभूतस्यापि महत्त्वादेरसमवायिकारणत्वं स्यादिति । द्वितीये किं समवायिकारणप्रत्यासत्तिर्नास्ति । उत साम-
र्थ्यविधारणम् । नाद्यः । द्व्यणुकादिपरिमाणस्य त्र्यणुकादिपरिमाणसमवायिकारणसमवायिकारणे द्व्यणुकादौ समवेतत्वस्य प्रमितत्वात् ।
समवायिकारणसमवेतत्वाभावाच्च चेत् । द्व्यणुकादिपरिमाणान्यत्र्यणुकादिपरिमाणस्याप्येत्यादस्तादा त्र्यणुकादिगताभ्यां महत्त्वदीर्घत्वाभ्यां
चतुरणुकादिपरिमाणमपि नो भवेत् । तस्यापि समवायिकारणसमवेतत्वाभावात् । न द्वितीयः । अन्यथासिद्धिनियतपूर्वभावित्वेन
हि सामर्थ्यमवधारणीयम् । तच्च्यास्ति द्व्यणुकादिपरिमाणे । एवमपि न चेत्तत्र्यणुकादिपरिमाणादिजन्म तदेवतत्त्वसङ्ग एव । सह-
स्रपरिमाणस्यैव कारणत्वावधारणादिसहस्रमेतदकारणमवजनीयमिति चेत् । किमिदं विसहस्रत्वम् । किं जातिभेदः । उत वैलक्ष-
ण्यमात्रम् । नाद्यः । परमाणुद्व्यणुकादिपरिमाणानामनुमानेनैकजातीयत्वस्यापि साधितत्वात् । द्वितीये वैलक्षण्यमात्रेण न चेत्कारणत्वं
तदा महत्त्वादेरपि न स्यात् । न हि त्र्यणुकचतुरणुकमहत्त्वे न विलक्षणे । सोत्कर्षत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । अथ सङ्ख्यात एव जन्म-
सम्भवे परिमाणस्यापि कारणत्वं न कल्पनीयमिति चेत् । तथाऽयुक्त एवातिप्रसङ्गः । चतुरणुकादिपरिमाणस्यापि सङ्ख्यात एव
जननोपपत्तेः । यत्र तु नियामकविशेषस्तत्र परिमाणमप्याद्विद्यतामिति । यद्यपि परिणामवादिनां नायं पन्थाः । किन्तुपादाजानि
स्वगुणयुक्तानि तथाविधकार्थतामापद्यन्त इति । तथाऽपि परमतमाश्रित्य प (रेषामेवेदं) रस्येदं दूषणाभिधानमिति । एवं परमाणु-
परिमाणाद्व्यणुकपरिमाणस्याप्येत्यादस्तत्र्यणुकपरिमाणस्य जन्म तेषां वैकजातीयत्वमित्यनुमानेन साधितम् । प्रतितर्कपराहत-
त्वात् । तथा हि । किं परमाणुपरिमाणाद्व्यणुके द्व्यणुकपरिमाणाच्च त्र्यणुके सजातीयपरिमाणस्याणुत्वस्योत्पत्तिः साध्यते । उत महत्त्वस्य ।
अथ नृस्त्वस्य । यद्वा दीर्घत्वस्य । सर्वेषामपि पक्षाणां दृष्टत्वं प्रतिजानीते ॥ सहस्रस्य हीति । योगो घटना । कथञ्चनोक्तप्र-

कोरु केनापि प्रकारेण । कुत इत्यतः प्रथमपक्षेऽनिष्टमाह ॥ अप्रत्यक्षत्वमिति । यादं परमाणुपरिमाणानुत्वेन सजातीयं द्व्यणुके द्व्यणुकरिमाणान् च द्व्यणुके परिमाणमुत्पद्यते । तदा सर्वकार्येष्वणुत्वप्रसङ्गेनास्मदाद्यप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतस्तस्मादेति । द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वाभिष्टमेवेत्यतोऽवधारणम् । सर्वेषामपि कार्याणामप्रत्यक्षत्वमेव स्यात् । न तु (यस्य) कस्यचित्प्रत्यक्षत्वमिति । द्व्यणुस्य ह्यस्मादादिप्रत्यक्षत्वं महत्त्वे सत्युद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वेन व्याप्तम् । तथा च द्व्यणुकादीनामणुत्वे महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वं स्यात् । एतेन तृतीयोऽपि परास्तः । द्व्यणुकादेरपि नृहत्त्वे महत्त्वाभावेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् । द्वितीये तु परमाणुद्व्यणुकयोरपि महत्त्वे प्रत्यक्षत्वापत्तिः । न चोद्भूतरूपस्पर्शयोरन्यतराभावेन तदभावः । द्व्यणुकादावपि तदभावापत्तेः । अत एव चतुर्थोऽपि परास्तः । दीर्घत्वे महत्त्वस्यावर्जनीयत्वादिति पक्षद्वयदूषणं स्पष्टत्वान्नोक्तम् । यद्यपीदं परिमाणवान्तरजातीनामणुत्वादीनामप्रामाणिकत्वोक्त्या परिहृतमेव । तथाऽपि तस्यैवार्थस्य सूटीकरणार्थं पुनराशङ्कितमित्यदोषः । अत्र तावद्विकल्पितेषु महत्त्वपक्षं गृह्णाति ॥ न महत्त्वं चेति । चशब्दो दीर्घत्वसमुच्चयार्थः । अणौ द्व्यणुके । कथं न कथ्यत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यदुक्तं किमणुत्वस्योत्पत्तिः साध्यत इत्यादि । तत्र परमाणुमहत्त्वाद्व्यणुके महत्त्वम् । द्व्यणुकमहत्त्वात्त्यणुकमहत्त्वमुत्पद्यते इत्येष पक्षस्तावत्परिगृह्यत इत्यर्थः । यद्यप्यत्र परिमाणवान्तरजात्यभावान्नैवं विकल्प एव युज्यत इति वक्तव्यम् । तथाऽपि तदभावमेवोपपादयितुं गृह्णाभिसन्धिना पक्षपरिग्रहः कुत इति ज्ञातव्यम् ।

टि०—ननु न चेन्महत्त्वतश्चेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सौत्रवाशब्दव्याख्यानार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । महदीर्घवद्ब्रह्मस्वपरिमण्डलाभ्यामित्येतावतैव पूर्णत्वेन सूत्रे वाशब्दस्याप्यनर्थकत्वादित्याराड्क्योक्तानुमानेऽप्रयोजकताशङ्कानिरासाय विपक्षे बाधककथनार्थत्वाच्च तद्वैयर्थ्यमिष्यभिप्रेत्य तद्व्याख्यानपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुमप्रयोजकताशङ्कामुत्थापयति ॥ ननु चेति । ननु च द्व्यणुकादिपरिमाणस्य परमाण्वादिपरिमाणान्यत्वे जन्यत्वमेव न स्यात् । भावकार्यस्य कारणत्रितयजन्यस्वनियमात् । अन्यस्य चासमवायिकारणस्याभावात् । तथा च जन्मानुपपत्तेरेव बाधकत्वाच्चाप्रयोजकत्वमित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यद्यसमवायिकारणमन्यत्किञ्चिन्न भवेत् । न चैतदस्ति । ईश्वरापेक्षाबुद्धिमपेक्षोत्पन्नपरमाण्वादिग-

तद्विवादिमहत्त्वाया एव तत्रासमवायिकारणत्वसम्भवादित्याह ॥ अणुकादिपरिमाणस्य सद्व्यवयवैवेति ॥ वाशब्दं व्याख्यातीति । अनेन वाशब्दः पक्षान्तरे । तच्च योग्यतावशाद्भ्रमत्वपरिमाण्डिल्येयोरिव महत्त्वदीयत्वयोरप्यकारणस्वरूपमित्युक्तं भवति ॥ इतरंतरयोग इति । अणु-
कगतमहत्त्वमात्रस्य दीर्घत्वमात्रस्य वा चतुरणुकपरिमाणजनकत्वात्परस्परसोपेक्षरैव च तज्जनकत्वात्परस्परपेक्षाणभेकसिन्कार्ये सन्निपाते च देव-
दत्तयज्ञज्ञाभ्यां कृतमित्यादावितरेतरयोगदर्शनादत्रापि चापिशब्दावितरेतरयोग इत्यर्थः । यद्यप्यत्र अणुकगतमहत्त्वाच्चतुरणुकमहत्त्वं तद्वत्तदीयत्वाच्च
तद्वत् दीर्घत्वं नो भवेदिति योजनया वाक्यद्वयार्थसमुच्चये चापिशब्दौ व्याख्यातुं शक्यौ । तथाऽप्येकवाक्यतालाघवाय चतुरणुकगतमहत्त्वदीर्घ-
त्वयोश्चतुरणुकपरिमाणत्वेनैककार्यत्वाविवक्षयेतरेतरयोगोक्तिः । अत एव चतुरणुकादिपरिमाणमिति शेष इत्येव वक्ष्यति । अन्यथा महत्त्वं दीर्घ-
त्वं चेत्येवावक्ष्यति ध्येयम् । वैयर्थ्यविरुद्धार्थत्वनिरासायैवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति ॥ एवशब्द इति । ननु तर्काङ्गभूतव्याप्तिविरहात्त-
र्काभासोऽयम् । न च विशेषव्याप्यभावोऽप्यविशेषरूपसामान्यव्याप्तिमद्भावाच्च तथेति वाच्यम् । तल्लक्षणभावाभावाभ्यां विशेषे तदसिद्धिरित्याशङ्का
परिहरेवोपेक्षितं पूरयति ॥ इदमित्यादिना । नन्वत्राप्रयोजकत्वमसमवायिकारणलक्षणसद्भावेऽपि अणुकादिगताणुत्वादेरकारणत्वस्य अणुकादिग-
तस्य महत्त्वादेश्च कारणत्वस्याप्युपपत्त्योक्तापद्यापादकयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावाप्रतिभासादित्याशङ्क्य नात्राणुत्वादेरसमवायिकारणत्वाभावात्प्राण-
कादिमहत्त्वादेरकारणत्वापादकतया साक्षादभिमतः किन्नाम परम्परयेत्यतो नाप्रयोजकत्वमित्याभिप्रेत्य परम्परयाऽप्रयोजकतामुपदर्शयति ॥ इदमुक्तं
भवतीति ॥ नासमवायिकारणत्वमिति । अणुकगताणुत्वादिति शेषः ॥ तथाभूतस्यापीति । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादिविशिष्टस्यार्थास्य-
र्थः । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादेस्तल्लक्षणत्वाभावादिति भावः । आद्ये किं कारणैकार्थप्रत्यासत्तिर्नास्तीत्यभिमतं किंवा कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिर्नास्तीति
विकल्पद्वयं मनसि निधायार्थं प्रत्याह ॥ नाद्य इति । द्वितीयमुत्थाप्य तद्वृषणपरतया मूलं योजयति ॥ समवायिकारणेति । आद्यद्वितीयं प्रति-
क्षिपति ॥ नेति । कुतो नेत्यत एतत्पक्षदूषणपरतयाऽपिदमेव मूलमपेक्षितपूर्णेन योजयति ॥ अनन्यथेत्यादिना ॥ उक्तप्रसङ्ग एवेति । अणु-
कादिमहत्त्वादेरनवधृतसामर्थ्यत्वापातादकारणत्वं स्यादित्युक्तप्रसङ्ग एवेत्यर्थः । न चेदित्यादिवाक्यं प्रकारान्तरेणापि योजयितुं तन्निवर्त्यशङ्कामु-

स्थापयति ॥ सदृशेति । तन्पुटादाविति शेषः । ननु व्यणुकपरिमाणस्य चतुरणुकपरिमाणं प्रति सदृशपरिमाणत्वेन कारणत्वे गृहीत एव व्यणु-
 कादिपरिमाणं प्रति व्यणुकादिपरिमाणस्यापि परिमाणत्वेन तज्ज्ञातव्यमित्येकं प्रति पूर्ववृत्तिस्त्वे गृहीत एवापरं प्रति यस्य पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते ततेना-
 न्यथासिद्धमित्येवंरूपान्यथासिद्धिसद्भावात्कथं सामर्थ्याविधारणमिति शङ्कते । सदृशेतीत्यप्याहुः । वैसादृश्यस्य जातिविशेषत्वपक्षे न चेदित्यादिप्र-
 न्यासङ्गतेस्तत्पक्षं बहिरेव प्रदूष्य वैलक्षण्यमात्रपक्षनिरासकतया मूलं योजयितुं विकल्पयति ॥ किमिदमित्यादिना ॥ साधितत्वादिति ॥
 तस्माच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायत इत्यादिनेति शेषः । अपेक्षितपूर्णेन द्वितीयपक्षनिरासपरतया मूलमेव योजयति ॥ द्वितीय इति । पूर्वो-
 क्तसङ्ख्याकारणत्वनिरासपरतयाऽर्पादमेव मूलं योजयति ॥ अथेत्यादिना । अन्यत्र क्लृप्तपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहस्रतत्त्वमन्यथासिद्धत्व-
 मित्युक्तरूपामन्यथासिद्धिं शङ्कते । अथेतीत्यप्याहुः ॥ उक्त एवेति । व्यणुकपरिमाणस्यापि कारणत्वं न कल्पमित्युक्त एवेत्यर्थः ॥ सङ्ख्यात
 एवेति । व्यणुकागतसङ्ख्यात एवेत्यर्थः । ननु द्वितन्तुके पटे कारणबहुत्वाभावेन महत्त्वानुपत्त्या तस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्तन्निरासाय तन्तुद्वयगत-
 परिमाणमेव तत्कारणतयाऽङ्गीकर्तव्यम् । तत्कथं कारणगतसङ्ख्याया एव कार्यगतपरिमाणजन्मोक्तिरित्येतो वयं सर्वथा परिमाणस्य कार्यगतपरिमाणं
 प्रति कारणत्वं व्यासेधामः किन्तु व्यणुकव्यणुकपरिमाण इव चतुरणुकादिपरिमाणेऽपि कारणगतसङ्ख्याया एव कारणत्वोपपत्तेर्न तत्र परिमाणस्य
 कारणत्वमिति कार्यविशेष एव तस्य कारणतां निराकुर्मः । तथा च यत्र द्वितन्तुके कारणसङ्ख्या नास्ति तत्र कारणपरिमाणस्य कार्यपरिमाण-
 जनकतायामङ्गीकृतायामपि नास्माकमनुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ यत्र त्विति । परमाणुपरिमाणस्य व्यणुकपरिमाणं प्रति व्यणुकपरिमाणस्य च व्य-
 णुकपरिमाणं प्रति कारणत्वव्युत्पादनस्य सिद्धान्तविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यपीति । कारणगुणस्य कार्यगुणकारणत्वं न स्वसिद्धान्त इत्यर्थः ।
 कस्तर्हि सिद्धान्त इति पृच्छति ॥ किन्त्विति । उत्तरमाह ॥ उपादानानीति ॥ तथाविधेति । गुणयुक्तेत्यर्थः । सदृशस्येत्याद्युत्तरभाष्यानर्थ-
 क्रयमाशङ्क्योक्तानुमाने प्रतितर्कपराहतिशङ्कोत्थापनपूर्वकं तत्परिहारप्रदर्शनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तर्कपराहतिशङ्काया
 निर्विषयतया निर्दलतां परिहर्तुं पूर्ववाक्यतात्पर्यार्थप्रदर्शनपूर्वकं तामुत्थापयति ॥ एवमित्यादिना । मूले सदृशस्येत्यनेनैव तदयोगकथनेन तर्कप-

राहतेरुक्तत्वात्प्रत्यक्षत्वमेवेत्यास्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यैकस्य प्रतिज्ञापरत्वात्प्राप्तस्य च तत्रापेक्षितसमर्पकत्वाच्चान्यतरवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य वाक्यद्वयस्याप्यर्थवतां दर्शयति ॥ सर्वेषामपित्यादिना । सर्वेषां पक्षाणां दुष्टत्वप्रतिज्ञाया मूलारूढत्वासिद्धयर्थं कथञ्चनेतिपदतात्पर्यमाह ॥ कथञ्चनेति । अप्रत्यक्षत्वमेवेत्युत्तरवाक्यस्य विकल्पितप्रक्षत्तुष्टये दूषणसमर्पकत्वाभावादपक्षदूषणपरतया तद्योजयति ॥ प्रथमपक्षेऽनिष्टमाहति । अपेक्षितं पूर्यवाधपक्षदूषणपरतया मूलं व्याचष्टे ॥ यदीत्यादिना । मूलेऽप्रत्यक्षत्वमित्यनेन पूर्यवाधपक्षदूषणपरतया तद्योजयति ॥ प्रथमपक्षेऽनिष्टमाहति । अपेक्षितं नाभासत्वोपपदनार्थत्वाच्च तदिति भावेन ततात्पर्यमाह ॥ दूषणमुच्येति । अणुत्वेनाप्रत्यक्षत्वापादनस्याप्रयोजकतापरिहारायाह ॥ द्रव्यस्य हीति । बहिर्द्रव्येत्येत्यर्थः । अतो नात्मनोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ अस्मादादिप्रत्यक्षत्वमिति । अस्मादादिलौकिकप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । तेन न सामान्यादिलक्षणविजिन्यासदादिप्रत्यक्षविषये गगनादौ व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ महत्त्वे सतीति । अत्र चोद्धृतत्वं रूपस्पर्शयोरुभयोरपि विशेषणम् । द्रव्यस्य स्पर्शानवे उद्धृतस्पर्शवत्त्वमात्रस्यैव तन्त्रत्वे निदाघोष्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वापत्त्या फूत्कार इव तद्गतसङ्ख्यादीनां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । योग्यद्रव्यवृत्तिर्वेन तेषां योग्यतया द्रव्यप्रादुर्भावात्तत्त्वमात्रं तन्त्रं चन्द्रावुद्योतस्य नयनगतपिचन्द्रव्यस्य च प्रत्यक्षत्वप्रसक्त्या तद्गतसङ्ख्यादिग्रहप्रसङ्गात् । तदेवैकैकस्य व्यभिचारादुभयमपि बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारे प्रयोजकमिति नवीनमतमनुसृत्येदमुक्तम् । सम्प्रदायमते उद्धृतरूपवत्त्वमात्रस्यैव तत्र तन्त्रत्वेन विशिष्टस्यातन्त्रत्वात् । अन्यथा चलति पक्षिकाण्डादौ पूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागेयप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । पूर्वोत्तरदेशयोः प्रभामण्डलत्वेनानुद्धृतस्पर्शतया प्रत्यक्षत्वात् । तथा च चलतीति धीरपि तल्लिङ्गिका न स्यात् । न च पूर्वोत्तरदेशानुपलम्भोपलम्भाभ्यां संयोगविभागानुमाय ताभ्यां गत्यनुमानमस्त्विति वाच्यम् । पूर्वोत्तरदेशयोः प्रत्यक्षत्वेन लिङ्गासिद्ध्या तदयोगादिति द्रष्टव्यम् । अत्र केचित् । सम्प्रदायमतमेव समीचीनम् । उद्धृतरूपवत्त्वमात्रस्य प्रयोजकतायां लाघवात् । न चैवं चन्द्रप्रभादौ सङ्ख्याद्युपलम्भापत्तिरिति वाच्यम् । पक्ष्यादौ संयोगादिप्रत्यक्षानुरोधेनोद्धृतरूपवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वस्य सिद्ध्या तत्र दोषस्य पृष्ठनिविष्टत्वादाविव कल्पनात् । विष्वक्विसारिसरूपसज्जातीयसंवलनस्यैव चान्ततो दोषत्वात् । न च सामान्यविषययोर्भिन्नप्रयोजकप्रयोज्यत्वनिमग्नतापत्तिरेवं सति स्यादिति

वाच्यम् । कार्यगुणं प्रति च द्रव्यत्वेनैव प्रयोजकत्वदर्शनेन तन्नियमाभावात् । अपि च भवतु सामान्यप्रयोजकता रूपवत्त्वस्य । चाक्षुषत्वप्रयोजकता तु रूपवत्त्वग्राहकसामग्रीसमावेशस्यैवेति न तन्नियमभङ्गः । अत एव सत्यपि सामान्यप्रयोजके रूपवत्त्वेनान्वधकारे सुवर्णप्रत्ययः । न चालोकाभावात्तत्र तद्विलम्ब इति वाच्यम् । तस्यालोकप्रकाश्यत्वात् । न च तत्र रूपाग्राहकसामग्रीसमावेशः । तेजोरूपस्याभिभूतत्वात् । पार्थिवरूपस्यालोकसापेक्षत्वात् । अत एव स्वव्यवस्थापकयोग्यगुणवत्त्वमपि न प्रयोजकम् । उद्धूतरूपोपेक्षया गौरवादिति । तदपरे न क्षमन्ते । एवं तर्हि लाघवाद्धूतस्पर्शवत्त्वमेव तत्र प्रयोजकमस्तु । न च पक्ष्यादिसंयोगाग्रहप्रसङ्गः । आनुमानिकत्वोपपत्तेः । न च लिङ्गघटकपूर्वोत्तरदेशरूपप्रभानुपलम्भात्तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । रूपेण तदनुमानात् । अन्यथोद्धूतरूपवत्त्वस्य प्रयोजकपक्षेऽपि फृक्कारसंयोगाप्रतीतिप्रसङ्गात् । तत्रानुमानिकत्वे च वृथा पक्षपातः । तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयं प्रयोजकमिति । नवीनमतमेव समीचीनमिति तदेवोपन्यस्तामिह टीकायाम् । वस्तुतस्तु महत्त्वसमानाधिकरणोद्धूतरूपवत्त्वमेवास्मैतद्रव्यप्रत्यक्षतायां तन्त्रमिति सम्प्रदायमतमेव सम्यक् । तथा हि । विशिष्टस्य तत्र प्रयोजकत्वपक्षे महत्त्वसमानाधिकरणोद्धूतरूपस्पर्शवत्त्वस्य प्रत्येकं बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारे तद्वद्रव्यचाक्षुषत्वे तत्स्पर्शानत्वे च प्रयोजकतायां गौरवम् । किञ्चैवं सौरालोकस्यापि प्रत्यक्षत्वे तद्वत्तसङ्ख्यादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिः । यदि चाश्रयपक्षतायामपि तद्वत्तसङ्ख्यादि न प्रत्यक्षं योग्यवृत्तिसङ्ख्यादेर्योग्यत्वस्यौत्सर्गिकतया तन्नियमाभावादिति मन्यसे तदा लाघवान्महत्त्वसमानाधिकरणोद्धूतरूपवत्त्वमात्रमेव तथाऽस्तु । चन्द्रोद्योतादेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्वत्तसङ्ख्यादीनां तद्वदेवाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । विष्वग्विसारिसरूपजतीयसंवलनदोषात्तदुपलम्भ इति चेत् । अत्रापि तुल्यम् । नयनद्वयावच्छिन्नचित्पित्तद्रव्ययोश्च सङ्ख्यासंयोगपरिमाणादीनामपि प्रत्यक्षत्वाच्च तत्प्रसङ्गो बाधकः । न चैवं महत्त्वसमानाधिकरणोद्धूतस्पर्शवत्त्वमात्रमेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमस्त्विति वाच्यम् । तथा सतीन्द्रनीलप्रभाया अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न च महत्त्वसमानाधिकरणोद्धूतविशेषगुणवत्त्वमेव तत्र तन्त्रमतु लाघवात् । इन्द्रनीलप्रभाया अप्युत्तररूपवत्तया तदप्रत्यक्षत्वाप्रसङ्गाच्चेति वाच्यम् । तथा सत्याकाशस्याप्युक्तलक्षणविशिष्टत्वेन प्रत्यक्षत्वाभावात् । न च जन्यमहत्त्वसमानाधिकरणोद्धूतविशेषगुणवत्त्वस्य तन्त्रत्वान्नोक्तप्रसङ्ग इति वाच्यम् । रसनाग्रवर्तिपित्तद्रव्यस्य तैजसोद्धवेऽप्यप्रत्यक्षत्वेन तदयोगात् । न च

त्वक्षेऽपि सुवर्णैतजसभागानामपि महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपत्वात्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गा इति वाच्यम् । तदीयशुक्लभास्वरूपस्योपष्टम्भक-
पतिरूपाभिभूततयाऽनुभवेऽपि तैजसभागानां सुवर्णत्वेन चाशुषतया तस्येष्टत्वात् । वस्तुतस्तु तदीयस्पर्शवद्रूपस्याप्यनुदभूतत्वाच्च महत्त्वसमानाधि-
करणोद्भूतरूपवत्त्वं तस्येति न तत्प्रत्यक्षत्वापात्तिः । न चैवं सुवर्णस्याचाक्षुषत्वापात्तिः । अस्पर्शनत्वापत्तेः । अनुदभूतस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि तुल्यतयो-
द्भूतस्पर्शवत्त्वस्यापि स्वीकर्तव्यत्वापातात् । न चैतदस्पर्शानमेव त्वचोपष्टम्भमात्रस्यैव ग्रहादिति वाच्यम् । तथा सत्येतदचाक्षुषमेव चक्षुषोपष्टम्भ-
कमात्रस्यैव ग्रहादिति तुल्यत्वेनानुदभूतरूपत्वत्वाक्षतेरिति सङ्क्षेपः । ननुक्तव्याप्याऽग्रहत्वेनाप्रत्यक्षत्वापादनसमर्थनेऽप्यणुत्वेन तदापादनसमर्थनाद-
प्रयोजकत्वादवस्थमिस्ततो नात्राणुत्वेनाप्रत्यक्षत्वापादनं साक्षादभिमतं किन्त्वणुत्वस्य महत्त्वाभावाविनाभूतत्वात्तेन महत्त्वाभावमापाद्य तेनैव प्रत्यक्ष-
त्वाभावापादनमिति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ तथा चेति । यदि परमाणुपरिमाणद्वयस्त्वेन सजातीयं द्यणुके द्यणुकपरिमाणच्च द्यणुके
परिमाणसुखेन तदा सर्वकार्येषु ह्रस्वत्वप्रसङ्गेनास्मादाद्यप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतस्तस्माद्वेति वाक्ययोजनां मनसि निधाय तृतीयपक्षनिरासपरतयाऽ-
प्येतदेव मूलं व्यापारयति ॥ एतेनेति । ननु ह्रस्वत्वेनाप्रत्यक्षत्वापादनमप्रयोजकताश्रयस्तमित्यतो न साक्षादत्र तेनाप्रत्यक्षत्वापादनमभिप्रेतं येनोक्त-
दोषः स्यात्किन्नाम ह्रस्वत्वस्य महत्त्वाभावाविनाभूतत्वात्तेन महत्त्वाभावमापाद्य तेनैवाप्रत्यक्षत्वापादनमिति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ द्यणुका-
देरपीति । द्वितीयचतुर्थपक्षयोर्मूलेऽदूषणादप्रसक्तान् न्यूनतामनुक्तिनिमित्तोपन्यासेन परिहरन्वयं पक्षद्वयं दूषयति ॥ द्वितीये चित्यादिना । ननु
महत्त्वेन प्रत्यक्षत्वापादनं न युक्तम् । तन्मात्रस्यातिप्रसङ्गोनाप्रयोजकत्वात् । किन्तु महत्त्वे सत्युद्भूतरूपस्पर्शान्यतरवत्त्वमेव । न च तत्परमाणुद्व्यणु-
कयोरस्तीति कथं तदापादनमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ तदापत्तेरिति । तथा सत्यासम्भके उद्भूतरूपस्पर्शयोरभावेन तदारब्धव्यणुका-
दावपि तयोरन्यतराभावप्रसङ्गेन विशिष्टप्रयोजकविरहादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः । ततश्च द्यणुकादिप्रत्यक्षत्वादिना तदारम्भकद्व्यणुकादौ तयोरन्यतरा-
भावस्य वक्तुमशक्यत्वेन विशिष्टप्रयोजकसद्भावात्तत्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गोऽवर्जनीय इति भावः ॥ अत एवेति । परमाणुद्व्यणुकयोरपि प्रत्यक्षत्वापत्तेर्वे-
त्यर्थः । दीर्घत्वेऽप्यमहत्त्वादेवाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेरप्रयोजकमेतदित्यतो न दीर्घत्वेन साक्षात्प्रत्यक्षत्वापादनमत्राभिमतं किन्नाम दीर्घत्वस्य महत्त्वाविनाभूत-

त्वात्तदापादनमुल्लेखेति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ दीर्घत्व इति । मूले सदृशस्य हीत्यादिशङ्कानुत्थानमाशङ्क्य निराकरोति ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ परिमाणवान्तरिति । परिमाणत्वावान्तरित्यर्थः ॥ अणुत्वादीनामिति । अणुत्ववत्त्वादीनामित्यर्थः ॥ अप्रामाणिकत्वोक्त्येति । महत्त्वं चैव दीर्घत्वं त्र्यणुकाद्येषु कल्पितमित्यादिनेति शेषः ॥ तस्यैवार्थस्येति । महत्त्वं च दीर्घत्वमित्यादिनोक्तस्य परिमाणत्वावान्तरजातीनामणुत्वादीनामप्रामाणिकत्वस्यैवेत्यर्थः ॥ दीर्घत्वसमुच्चयार्थ इति । यद्यपि परमाण्वादिगतमहत्त्वस्य द्यणुकादिगतमहत्त्वजनकत्वमिति प्रथमपक्षस्यैवायं परिग्रह इति दीर्घत्वसमुच्चयार्थतया चशब्दव्याख्यानमुक्तमित्याभाति । तथाऽपि कारणगतमहत्त्वदीर्घत्वयोरितरेतरसापेक्षयोरेव कार्यगतमहत्त्वजनकत्वं न तु नैरपेक्ष्येति ज्ञापयितुमेवं व्याख्यातम् । अत एव न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेदित्यत्र चापिशब्दावितरेतरयोगार्थतया व्याख्यातवित्यवधेयम् । अणावपि परमाणावित्यणावित्यस्य परमाणुविशेषणतायामानर्थक्यं द्यणुके महत्त्वस्यानुवित्तश्च भवतीत्यभिप्रेत्याणावित्येतदेव तत्परतया व्याचष्टे ॥ अणाविति । साक्षाद्भूतया प्रसक्तामाभासतां परिहरति ॥ कथं नेति । प्रथमपक्षपरिग्रहस्य मूलरूढतामुपदर्शयति ॥ यदुक्तमित्यादिना । भाष्यकारियपक्षपरिग्रहस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यप्यत्रेत्यादिना । तन्मूलकदूषणाभिधानं तु दूरापास्तमित्येवार्थः ॥ तदभावमिति । परिमाणावान्तरजात्यभावमित्यर्थः ।

अ०—कथं द्यणुकपूर्वेषु नाणुत्वमपि कथ्यते ॥ प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षयाऽखिले ॥ अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुद्वयेपेक्षया ॥ तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्व एव च ॥

सु०—अत एव पक्षान्तरमपि गृह्णाति ॥ कथमिति । परमाणोरणुत्वाद्व्यणुकेऽणुत्वं द्यणुकणुत्वात्प्रत्यणुकेऽणुत्वं ततश्च चतुरणुकेऽणुत्वमिति वा पक्षः परिगृह्यत इति भावः । नन्वेवं सति पक्षद्वयोक्तदोषापत्तिर्व्याघातश्चाधिकः । तथा हि । परमाणुमारभ्यान्त्यावयवपर्यन्तस्योद्भूतरूपस्पर्शवतो महत्त्वे सर्वस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्यात् । अणुत्वे चाप्रत्यक्षत्वं स्यात् । न च परमाण्वादेः प्रत्यक्षत्वं त्र्यणुकादेरप्रत्यक्षत्वं युक्तम् । प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे च परस्परव्याहते । यत्प्रत्यक्षं घटादि न तदप्रत्यक्षम् । यच्चाप्रत्यक्षं गगनादि न

तत्प्रत्यक्षमिति तयोः परस्परपरिहारणैव वृत्तेः । किञ्च महत्वाणुत्वे परस्परविरुद्धे कथमेकैकत्राङ्गीकृतमुचिते । (तदाह) यथाऽऽह सूत्रकारः ॥ दृष्टान्ताच्चेति । न च कालभेदेन विरोधपरिहारः परिमाणस्य यावदद्रव्यभावित्वादित्याशङ्क्य प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गोस्तावदिष्टापादनत्वं वदन्व्याहतिं परिहरति । प्रत्यक्षत्वेति । परमाण्वादाखिलेऽपि द्रव्ये प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वे स्त एवेति नैतौ प्रसङ्गौ युक्तौ । न च व्याहतिः । पुरुषभेदापेक्षया व्यवस्थोपपत्तेरिति । एतच्चोत्तरत्र स्फुटीभविव्यति । इदानीमणुत्वमहत्त्वव्याघातं परिहरति ॥ अणुत्वं चेति । अखिलेत्यनुवर्तते । अणुत्वं च महत्त्वं चाखिले वस्तुनि विद्यते । न तु विरुद्धे । कथम् । यतो वस्तुव्यपेक्षयाऽणुत्वं च महत्त्वं च तदेवोच्यत इति योजना । एतदुक्तं भवति । स्यादयं परमाण्वादिष्वखिलद्रव्येष्वणुत्वमहत्त्वाङ्गीकारे विरोधो यदि रूपे नीलत्वपीतत्ववत्परिमाणेऽणुत्वमहत्त्वादिजातियोगः स्यात् । न चैवम् । प्रमाणाभावात् । किन्तु यथा त्र्यणुकादिषु महत्त्वमेकजातीयमेवाकर्षापकर्षवत्परेणाङ्गीकृतम् । यथा चाणुत्वं परमाणुब्रह्मणुक्रयोः । एवं परिमाणमवान्तरजातिरहितमेव सर्वद्रव्येषूत्कर्षापकर्षवर्तते । तथा चैकत्र द्रव्ये वर्तमानं परिमाणं द्रव्यान्तरवत्पुच्छपरिमाणोपेक्षयाऽणुत्वमित्युच्यते । तदेव द्रव्यान्तरवर्तिनोऽपुच्छपरिमाणस्यापेक्षया महत्त्वमित्युच्यते । एवञ्च कुतो विरोधः । यथा खल्वेकमेव द्रव्यं द्रव्यभेदापेक्षया सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं चोच्यमानं न विरोधास्पदम् । अत एव प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वविरोधोऽप्यपास्तः । तयोर्महत्त्वादिमात्रानिमित्तत्वे हि स स्यात् । न चैवम् । किन्तु पुरुषाणामिन्द्रियपाट्यापाटवानिमित्तत्वमेव । अन्यथा मन्दविलोचनेनापि त्र्यणुकमुपलभ्येत । तर्हि गगनादेरपि कदाचित्तत्त्वक्षत्वं स्यादिति चेन्न । उद्भूतरूपाभावात् । ब्रह्मणुकानुपलम्भो गुणविशेषविपर्ययाधीनः । आलोकेन्द्रियसन्निकृष्टचाक्षुषद्रव्यानुपलम्भत्वात् । पवनानुपलम्भवदित्यादिकं त्वपुच्छमहत्त्वादिनैवान्यथासिद्धम् । तर्हि पर्वतादेरप्रत्यक्षता स्यादिति चेन्न । अपकर्षविशेषस्य विवक्षितत्वात् । नासौ व्यवस्थितोऽस्तीति चेत् । सत्यम् । अत एव पुरुषापेक्षयेत्युक्तमिति । अस्त्येवं परिमाणेऽवान्तरजात्यभावास्तथाऽपि न सर्वत्र महत्त्वाणुत्वाभ्युपगमो युज्यते । उक्तपुच्छपरिमाणोपेक्षया हि मध्यवर्ति परिमाणमणुत्वं महत्त्वं चोच्यत

इत्युक्तम् । तच्च द्व्यणुकादिपरिमाणे सम्भवति । न च परमाणुपरिमाणे । न हि परमाणुपरिमाणादपकृष्टं परिमाणमस्ति । यदपेक्षया तन्महत्त्वं स्यात् । अतः परमाणोरणुत्वमेव । तथा च न महत्त्वं चेत्यसदित्यत आह ॥ तारतम्येति । यस्मात्सर्वेऽपि पदार्थाः परिमाणतारतम्येनैव स्थिताः । स्वपरिमाणोपेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणवन्तः । सर्वाण्यपि द्रव्याणि कुतश्चिपरिमाणादुत्कृष्टेन कुतश्चिदपकृष्टेन परिमाणेनोपेतानीति वा । तस्मात्परमाणोरपि महत्त्वं युज्यते इति सम्बन्धः । अयमत्र प्रयोगः । परमाणुः कुतश्चिदुत्कृष्टेन परिमाणेन युक्तः । स्वपरिमाणोपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणवानिति वा । द्रव्यत्वात्तनुवदिति । न च परमाणोरपकृष्टद्रव्याभावाद्धाधितविषयत्वम् । तद्भागानां वक्ष्यमाणत्वात् । न च तेष्वेव व्यभिचारः । तेषामपि भागवत्त्वात् । तदेवं परमाणुद्व्यणुकादिपरिमाणानां वैजात्यस्याभावाद्युक्तं सौत्रमनुमानमिति सिद्धम् । यद्यपि वैजात्यमङ्गीकृत्यापि कार्यकारणभावः शक्योपपादनः । अन्यथा सङ्ख्याया अप्यकारणत्वापत्तेः । परिमाणस्यैवमिति नियमस्य निर्मूलत्वात् । तथाऽपि वस्तुस्थितिरेव वक्तव्येति परिमाणत्वावान्तरजात्यपाकरणेन सजातीयतामुपपाद्यानुमानं समाहितमिति ज्ञातव्यम् ।

टि०--॥अत एवेति । पक्षपरिश्रमस्य तदभावोपपादनार्थत्वादेवेत्यर्थः । इष्टापादनरूपत्वात्तर्कयोराभासत्वमित्यत आह । न च परमाण्वादेरिति । एवं पक्षद्वयोक्तदोषापत्तिमुपपाद्य व्याघातमप्युपपादयति ॥ प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे चेति । व्याघातं प्रकारान्तरेणापि दर्शयति ॥ किञ्चेति । कथं महत्त्वाणुत्वयोः परस्परविरुद्धत्वमित्यतः सूत्रकारेणैव तत्समर्थितमित्यभिप्रेत्योक्तार्थे कणादसूत्रसम्मतिमेवाह ॥ यथाऽऽहेति । सप्तमाध्यायस्य प्रथमान्हिक इति शेषः । तत्सूत्रं पठति ॥ दृष्टान्ताच्चेतीति । बिल्वापेक्षयाऽऽमलकमणु । बिल्वापेक्षया कुबलमणु । कुबलापेक्षयाऽऽमलकं महत् । आमलकापेक्षया बिल्वं महदिति कुबलमलबिल्वेष्वणुत्वमहत्त्वव्यवहारप्रत्ययोदर्शनादणुत्वमहत्त्वयोः सामानाधिकरण्यामित्याशङ्क्याणुमहादिति तस्मिन्निरोपाभावादिशेषाभावाच्चेति सूत्रेण कार्यस्याप्यणुत्वस्य द्वाणुकमात्रवृत्तित्वादिन्यास्य च तस्य परमाणुवृत्तित्वाकुबलादौ तदभावेन महत्त्वासमानाधिकरणद्वित्वस्य कुबलावयवेवभावात् । अवयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयानां च कुबलावयवेषु भावात् । कुबलमलकबिल्वेषु महादिति व्यवहारो मुख्योऽणुत्वव्यवहारस्तु भावत इति दर्श-

यित्वैकालत्वादित्युत्तरास्त्रेणानुव्यवहारस्य भाक्तत्वे हेतुमुक्त्वा महदिति व्यवहारस्य मुख्यत्वे हेतुवृथनार्थमिदं सूत्रं दृष्टान्तान्चेति । यथावस्तुगत्या शुक्लेष्वेव पटशङ्खस्फटिकादिषु शुद्धशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारस्तथा वस्तुगत्या महत्स्वेव कुवलाभलकबिलेषु स्थूलस्थूलतरशूलतमव्यवहारोऽतोऽसौ मुख्य इति । अत्र च यथा पटाद्य स्फटिकवदुच्छुशुक्लत्वाभावेऽपि न नीलत्वादिकं किन्त्वपक्वदुच्छुशुक्लमेव तत्कुवलद्रोविष्यवदुच्छुशुक्लमहत्त्वाभावेऽपि नाणुत्वं किन्त्वपक्वमहत्त्वमेवातस्तद्व्यवहार एव तत्र मुख्य इत्यर्थसिद्ध्या महत्त्वाणुत्वयोः परस्परविरुद्धत्वेनैकात्म्याभावोदाहरणम् । अणुत्वं च महत्त्वं चेत्युत्तरवाक्येऽणुत्वमहत्त्वयोरपि विरोधपरिहारात्तावदित्युक्तम् । प्रसङ्गयोरिष्टापादनत्वस्य व्याहृतिपरिहारस्य च मूलारूढतासिद्ध्यर्थमेपक्षितपूर्णेन मूलं योजयति ॥ परमाण्वादाविति । ननु च प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोर्महत्त्वादिमात्रनिमित्तकत्वेन परमाण्वादिराखिलस्य द्रव्यस्य महत्त्वाणुत्वयोरभ्युपगमे महत्त्वाणुरूपप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रयोजकधर्मद्वयाक्रान्ततया सर्वस्य कश्चिद्वर्तीव सर्वान्प्रत्यपि प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोरवर्जनीयत्वात्कञ्चित्सति प्रत्यक्षत्वं कञ्चित्चाप्रत्यक्षत्वमित्येवरूपेण पुरुषभेदापेक्षया प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्यवस्थायोगात्तद्व्याहृतितादवस्थामिरयतः प्रत्यक्षत्वादेर्महत्त्वादिमात्रनिमित्तकत्वे प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वविरोधस्याप्युत्तरीत्या प्रसक्तावपि महत्त्ववतोऽपि व्युत्पन्नस्य मन्दलोचनेन प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेन प्रत्यक्षत्वादेस्तत्रिमित्तकत्वाभावोपादानपूर्वकं पुरुषाणामिन्द्रियपाटापाटावनिमित्तत्वस्यैवानुत्वं च महत्त्वं चेत्युत्तरवाक्यव्याख्यानावसरेऽत एवेत्यादिना ग्रन्थेन व्यवस्थापनात्तत्पाटापाटावयवोश्च सर्वपुरुषसाधारणत्वाभावाबास्येन्द्रियपाटवं तं प्रति प्रत्यक्षत्वस्य यस्य च तदपाटवं तं प्रत्यक्षत्वस्य च सम्भाव्युक्तैव पुरुषभेदापेक्षया प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्यवस्थेयाह ॥ एतच्चेति । ननु च नीलपीतयोरिवानुत्वमहत्त्वयोरपि व्यवस्थितत्वेनासहृत्तिसंभावत्वाच्च परमाण्वादि-सकलद्रव्येषु तयोः सहृत्तितिनिरूपणं युक्तम् । अन्यथा नीलपीतयोरपि तत्प्रसङ्गात् । अन्यत्राप्यहत्त्वेन सहृत्तेरसम्भवाच्चेत्यतस्तद्वैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दी मोचयेद्वैवानुत्वमहत्त्वरूपतामेकस्यैव परिमाणस्य दृष्टान्तकथनेनोपादायति ॥ एतदुक्तं भवतीति । नीलत्वपीतत्वरूपस्य रूपत्वावान्तरजातिविशेषस्य परिमाणेऽसत्त्वेन व्यवस्थापकाभावेनानुत्वमहत्त्वयोरव्यवस्थितत्वात्सहृत्तयुत्पत्तिरिति भावः । ननु रूपे नीलत्वपीतत्वरूपजातिवत्परिमाणेऽप्यणुत्वमहत्त्वादिजातिरप्यस्येवेति न व्यवस्थापकाभाव इत्यवैषम्यमेवेत्यतो नीले नीलमित्येव पीते पीतमित्येव च सार्वजनीनविगीतानुगतप्रत्ययव्यवहारस्य सत्त्वात्तदनुोधेन

रूपे नीलत्वपीतत्वादिरूपावान्तरजातिकल्पनासम्भवेऽपीहानुत्वेऽणुत्वमित्येव महत्त्वे महत्त्वमित्येव सार्वजनीनाविगीतानुगतप्रत्ययव्यवहारभावात्परि-
 माणेऽणुत्ववत्त्वादिजातिकल्पकाभावेन तत्कल्पनमशक्यमित्याह ॥ प्रमाणाभावादिति । ननु परिमाणेऽणुत्ववत्त्वादिजात्यभावे तत्राणुत्वं महत्त्वमित्या-
 दिप्रत्ययव्यवहाराणां निर्निबन्धनत्वं स्यादिति न तत्रोक्तरूपजात्यभावो वक्तुं युक्त इत्यभिप्रेत्य पृच्छति ॥ किञ्चित्ति । परिमाणस्यावान्तरजा-
 तिरहितत्वेऽपि नोक्तव्यवहाराणां निर्निबन्धनत्वमापद्यते । तेषां परिमाणनिष्ठोत्कर्षापकर्षनिबन्धनत्वसम्भवादित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यद्यवान्तरजातिरहि-
 तस्य परिमाणस्योत्कर्षापकर्षवत्त्वमपि सम्भावितं स्यात् । न च तदस्ति । अवान्तरजातिरहितस्योत्कर्षाद्यदर्शनेन तस्यासम्भावितत्वादित्यतोऽवान्त-
 रजातिरहितस्याप्युत्कर्षापकर्षवत्ताया दर्शनानुरोधेन तत्र तत्र परेणाङ्गीकारादसम्भावितत्वाभावेन परिमाणस्यापि तदङ्गीकारो युक्त इति वक्तुं
 मवान्तरजातिरहितेऽप्युत्कर्षापकर्षवत्त्वाङ्गीकारं परस्य निदर्शयति ॥ यथेति ॥ एकजातीयमेवेति । महत्त्ववत्त्वान्तरजातिरहितमेवेत्यर्थः । परमा-
 णुद्व्यणुकयोरित्यतः परमेकजातीयमेवोत्कर्षापकर्षवत्परेणाङ्गीकृतमित्यनुवर्तते । एवमवान्तरजातिरहितस्यापि परिमाणस्योत्कर्षापकर्षो दृष्टान्तोपदर्श-
 नेन सम्भाव्यपरिमाणनिष्ठयोस्त्योऽणुत्वादिव्यवहारनिदानतामुपदर्शयति ॥ तथा चेति । एकस्यापि परिमाणस्य तत्तद्वस्तुव्यपेक्षयाऽणुत्वमहत्त्वक-
 थनस्योक्ततामविरुद्धतां सम्भावयितुमनुरूपदृष्टान्तमाह ॥ यथा खल्विति । नन्वेवं महत्त्वाणुत्वयोरविवेकेन परमाण्वाद्याखिलद्रव्यवृत्तित्वे सर्वस्यापि
 परमाण्वादेः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रयोजकीभूतमहत्त्वाणुत्वाक्रान्ततया सर्वान्प्रति प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गा पुरुषभेदापेक्षया व्यवस्थया असम्भवात्प्र-
 त्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्याघातः स्यादित्यत आह ॥ अत एवेति । अत एवेत्युक्तं हेतुमेव दर्शयति ॥ तयोरिति । महत्त्वादिमात्रनिमित्तत्वाभावे प्र-
 त्यक्षत्वादेराकस्मिन्कत्वप्रसक्तिरिति शङ्कते ॥ किञ्चित्ति । उत्तरमाह ॥ पुरुषाणामिति । ततश्च तन्निमित्तभूतयोरिन्द्रियपाटवापाटवयोः सर्वपुरुष-
 साधारणत्वान्न सर्वान्प्रति सर्वस्य प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गा इति भावः । भवेदेवं यदि प्रत्यक्षत्वादेर्महत्त्वादिमात्रनिमित्तत्वाभावः स्यात् । स एव
 च कुत इत्यतो महत्त्वादिमात्रस्य प्रत्यक्षत्वादिप्रयोजकतायां बाधकमुपलक्षणत्वेनाह ॥ अन्यथेति । इन्द्रियपाटवस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वेऽप्या-
 काशादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्त्यां बाधकतौल्यात्प्रयोजकत्वं न स्यादिति शङ्कते ॥ तर्हीति । पुरुषाणामिन्द्रियपाटवमात्रस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वे भवे-

वाकाशादेः प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । न चास्माभिस्तन्मात्रस्य तत्प्रयोजकत्वमभ्युपगम्यते किन्तुद्रुतलूपवत्त्वसाहितस्यैव न च तदाकाशादेरस्तीति न प्रस-
ङ्गात्तैल्यमित्याशयेन परिहरति ॥ उद्भूतेति । यद्यपि परसिद्धान्ते पञ्चीकरणेन रूपस्य तत्र सत्त्वेऽपि न तदभावोऽपि तथाऽपि तदनाश्रयणेन वा पर-
रीत्या वेदं रूपाभावाभिधानम् । वस्तुतस्तु पञ्चीकरणेन रूपस्य तत्र सत्त्वेऽपि तस्यानुद्भूतत्वाच्चानुपपत्तिः । अत एव तत्र रूपाभावादिति रूपाभाव-
मात्रमनभिधायोद्भूतरूपाभावादित्युद्भूतरूपपर्यन्तं धावनं कृतमिति ध्येयम् । अनुमानेनाप्रत्यक्षत्वे महत्त्वाभावाभिनिवृत्तत्वस्य सिद्धत्वाच्च प्रत्यक्षत्वस्ये-
न्द्रियपाटवनिमित्तत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याशयेन महत्त्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रयोजकतासाधकतयोदयेनेनेकं लीलवत्यनुमानमाशङ्कते ॥ द्व्यणुकेति ।
अत्रोद्भूतरूपवत्त्वेन पक्षो विशेष्यः । तथा चोद्भूतरूपगुणविपर्ययाधीनत्वमादाय दृष्टान्तीकृते पवनानुपलम्भे साध्यपर्यवसानवत्पक्षीकृते द्यगुकानु-
पलम्भेऽपि साध्यपर्यवसानेन महत्त्वविपर्ययाधीनत्वस्याप्रत्यक्षतास्योपपत्तिरिति दूषणावकाशः । उद्भूतरूपद्व्यणुकानुपलम्भस्य पक्ष-
तया तत्रोद्भूतरूपविपर्ययमादाय साध्यपर्यवसानस्य बाधिततया हेतोः पक्षधर्मताबलेन महत्त्वविपर्ययाधीनत्वमादायैव पक्षे साध्यपर्यवसानमम्भवादिति
द्रष्टव्यम् । पक्षेऽनुपलम्भपदं च चाक्षुषानुपलम्भपरम् । अन्यथा द्यगुपलम्भस्य भागासिद्धिप्रसङ्गादेतौ चाक्षुषद्रव्यानुपलम्भत्वादित्यस्य
द्रव्यचाक्षुषानुपलम्भत्वादित्यर्थः । तथा च चाक्षुषं यद्द्रव्यं तदनुपलम्भत्वादिति यथास्थितयोजनायां पक्षदृष्टान्तयोरसिद्धिः । चाक्षुषो यो द्रव्यस्यानुप-
लम्भ इति योजनायां चालोकेन्द्रियस्य विकृष्टेत्यस्य द्रव्यविशेषणत्वानुपपत्तिस्तस्यान्यविशेषणत्वाम्भवादिति दूषणानवकाश इति द्रष्टव्यम् ॥ अनुप-
लम्भादिति । गन्धानुपलम्भेन व्यभिचारीत्यत उक्तं द्रव्येति ॥ द्रव्यानुपलम्भादिति । श्रोत्रेण घटाद्यनुपलम्भेन व्यभिचारीत्यत उक्तं चाक्षु-
षेति । असाविकृष्टघटादेश्चाक्षुषानुपलम्भेन तद्धारणयेन्द्रियस्य विकृष्टपदम् । अन्यकारस्थघटादेश्चाक्षुषानुपलम्भेन तद्धारणायालोकेत्युक्तम् ॥ अपक्व-
महत्त्वादिर्नैवेति । आदिपदेनोक्तद्व्यणुत्वसद्वग्रहः । उपलक्षणं चैतत् । अदृष्टविशेषविपर्ययाधीनत्वेन वा दूरसाक्षात्कारे माघराश्यादौ संयोगविशेष-
स्यापि साक्षात्कारणत्वदर्शनात्तदभावेन वाऽर्थान्तरत्वं चक्षुरिन्द्रियाद्यनुपलम्भेनैकान्त्यं च । अथ यादृशो गुणविशेष उपलम्भाव्यभिचारी
तादृशस्तत्रापि नास्येवेति न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति गन्धानुपलम्भेन व्यभिचारवारणार्थं द्रव्येति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्रा-

पि तादृशगुणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वेन साध्यसद्भावात् । अत्रोक्तं वर्धमानेन । द्यणुकं चाक्षुषसाक्षात्कारासाधारणकारणैकवृत्तिगुणाभाववत् । आलोकेन्द्रियसंश्लिष्टत्वे सत्यचाक्षुषत्वात् । पवनवदित्यनुमानमत्राभिमतम् । अतो नादृष्टविशेषविपर्ययाधीनत्वेन वा संयोगविशेषाभावेन वाऽर्थान्तरतेति । तदसत् । अपकृष्टमहत्त्वादैनैवोक्तहेतूपपत्त्याऽन्यथा सिद्धत्वमिति मूलोक्तदोषस्यात्रापि तादवस्थ्यात् । व्यक्तिपुरस्कारेणादृष्टविशेषस्यापि चाक्षुषसाक्षात्कारासाधारणकारणतायाः पूर्वमुपपादितत्वेनादृष्टविशेषाभावेनार्थान्तरतादवस्थेन तद्धारकस्य चाक्षुषसाक्षात्कारासाधारणकारणेति गुणविशेषणवैयर्थ्याच्चैवेत्यलम् ॥ तर्हीति । अप्रत्यक्षत्वप्रयोजकस्यापकृष्टमहत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ नासाविति । एतादृश एव महत्त्वापकर्षोऽप्रत्यक्षताहेतुरिति निश्चितो न भवतीत्यर्थः ॥ अत एवेति । अप्रत्यक्षत्वप्रयोजकमहत्त्वापकर्षस्य निश्चेतुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः । पुरुषापेक्षेयस्युक्तौ हि यस्मिन्महत्त्वापकर्षे सति मन्दलोचनेन पुरुषेण द्रव्यं प्रत्यक्षीकर्तुं न शक्यते स एव महत्त्वापकर्षोऽप्रत्यक्षताहेतुरिति विज्ञेय इति सिध्यतीति भावः । इतीत्यस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु पूर्वग्रन्थेनैव परिमाणत्वावान्तरजात्यभावसिद्ध्या सौत्रानुमानसिद्धेस्तारतम्यस्थिता इति सर्वद्रव्याणां कुतश्चिदुत्कृष्टेन कुतश्चिदपकृष्टेन परिमाणेनोपेतत्ववर्णनमर्थकमित्याशङ्क्य महत्त्वं च परमाणवणवपित्यादिनोक्तस्य सर्वत्राणुत्वस्य महत्त्वाभ्युपगमस्य समर्थनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्समर्थनपरतया योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कासुत्थापयति ॥ अस्त्वेवमित्यादिना ॥ तदपेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसद्भावेनापकृष्टपरिमाणापेक्षया महत्त्वस्योत्कृष्टपरिमाणापेक्षया चाणुत्वस्यावर्जनीयत्वादिति भावः ॥ स्वपरिमाणापेक्षेयति भावः ॥ अत्र प्रथमपक्षेऽवधिष्वं द्वितीये त्वाश्रयत्वमिति पक्षयोर्भेद इति ध्येयम् । कुतश्चित्परिमाणदुत्कृष्टेन कुतश्चिदपकृष्टेन परिमाणेनोपेतानीति द्वितीयव्याख्यानानुसारेण साध्यं निर्दिशति ॥ कुतश्चिदिति । कुतश्चिदपकृष्टपरिमाणेनोपेतत्वसाधने सिद्धसाधनता । परेणापि तदङ्गीकारात् । अतस्तत्परित्यज्य कुतश्चिदुत्कृष्टेनैवेत्येवोक्तमिति मन्तव्यम् । स्वपरिमाणापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणवन्त इति प्रथमव्याख्यानानुसारेण साध्यं निर्दिशति ॥ स्वाति । अत्रापि स्वपरिमाणापेक्षयोत्कृष्टपरिमाणवत्त्वस्य परेणाप्यङ्गीकारेण सिद्धसाधनता स्यात्तन्निवर्त्यमपकृष्टेयुक्तम् । यद्यपि व्याख्यानक्रमानुसारेणैतत्साध्यं प्रथमं निर्दिश्यानन्तरं पूर्वसाध्यं निर्दिष्टव्यम् । तथाऽप्यन्यनिष्ठोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणवधित्वापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणश्रयत्वस्य मुख्यत्वाच्चकितक्रमेण साध्यनिर्दिश इति ध्येयम् ॥ वक्ष्य-

माणत्वादिति । अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येवेत्यादिनेति शेषः । भाष्यकारीयस्य परिमाणत्वावातैरजात्यपाकरणेन सजातीयतामुपपादानु-
मानसमर्थनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यपीति ॥ शक्योपपादन इति । तथा च सजातीयतोपपादनमनर्थकमिति शेषः ॥ अन्यथेति ।
विजातीययोः कार्यकारणभावाभाव इत्यर्थः ॥ सङ्ख्याया इति । ईश्वरोपक्षया बुद्धयोत्पत्त्यायाः परमाणुगतद्वित्वसङ्ख्याया द्यणुकगतबहुत्व-
सङ्ख्यायाश्चेत्यर्थः । तस्या अपि द्यणुकपरिमाणेन त्र्यणुकपरिमाणेन च विजातीयत्वादिति भावः । ननु परिमाणस्य सजातीयपरिमाणजनकत्वनि-
यमाद्वैजात्ये तदसम्भवात्साजात्यव्युत्पादनमर्थवदित्यत आह ॥ परिमाणस्येति ॥ निर्मूलत्वादिति । वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥
वस्तुस्थितिरिति । शिष्यानुकम्पया प्रवर्तनेन ग्रन्थानां वादप्रक्रियया प्रवृत्तत्वादिति भावः ।

अ०—यथा महत्त्वाविश्रान्तिस्तथाऽणुत्वस्य चेप्यते ॥ परिमाणत्वत्वतश्चेन्न महत्त्वस्यापि विश्रमः ॥ दृश्यतेऽनन्त इत्येव तथान-
न्त्यमणावपि ॥ न महत्त्वगुणत पतावानिति होश्वरः ॥ परिच्छिन्नस्तथाणोश्च नैतावद्भागता बवच्चित् ॥ विश्रान्तो यद्यनन्तांशः
कवचिदस्तीति गम्यते ॥ नावसाययितुं शक्यो विरोधादेव केवलम् ॥

सु०—परमाणोरयुक्तृष्टपरिमाणाश्रयत्वमुक्तं तदाक्षिपति ॥ यथेति । यथा महत्त्वस्य विश्रान्तिस्तथा परिमाणत्वतो हेतोरणुत्वस्य
च विश्रान्तिरिष्यते चेदिति योजना । अत्र महत्त्वाणुत्वशब्दाभ्यां परिमाणोत्कर्षपकर्षबुच्यते । ताभ्यां च तत्तारतम्यमुपलभ्यते ॥
परिमाणत्वत इति । परिमाणतारतम्यत्वादित्यर्थः । तथा चाणौ सिद्धेऽणुत्वसिद्धिस्तात्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति परस्परश्रयदोषः
परास्तः । तदयमर्थः । परिमाणपकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदित्यनुमानेन परिमाणा-
पकर्षतारतम्यस्य क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धौ यत्रेदं विश्रान्तं यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरिति परिमाणपकर्षकाष्टाश्रयतया सिद्धस्य
परमाणोः कथमुक्तृष्टपरिमाणाख्यमपि महत्त्वं साधयितुं शक्यम् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन स्ववचनेन च व्याघातादिति । अत्र
वक्तव्यम् । केयं क्वचिद्विश्रान्तिर्नाम । किमियत्तापरिच्छेदः । त्र्यणुकपरिमाणात् षष्ठभाग एव परिमाणं न ततोऽप्युक्तृष्टमस्तीति ।

किंवा क्वचिद्द्रव्ये दृत्तिरपकर्षतारतम्यमित्यावच्छेदरहितमेव । किन्त्वनन्तांशोपेतमपि तत्सर्वं क्वचिदाश्रितमेवेति । तत्राद्ये साध्ये
 दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह ॥ नेति । दृष्टान्तीकृतस्य महत्त्वस्य परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्यापि विश्रम उक्तरूपो नास्ति । न
 केवलं पक्षस्येत्यपेक्षार्थः । कुतो नास्तीत्यत आह ॥ दृश्यत इति । परिमाणोत्कर्षतारतमभावोऽनन्तोऽनवधिक इत्येव दृश्यते ।
 न त्वियत्तापरिच्छेदवानिति । बाधकप्रमाणसद्भावात्साधकाभावाच्चेत्यर्थः । कालात्ययापदिष्टं चास्मिन्पक्षेऽनुमानमित्याह ॥ तथेति ।
 तथाशब्दो दूषणसमुच्चये । न केवलं परमाणोत्कर्षतारतमभावोऽनन्त इति दृश्यते । किन्त्वणौ परिमाणापकर्षतारतम्येऽप्यानन्यमन-
 वधिकत्वं दृश्यत इत्यर्थः । दृश्यतेऽनन्त इत्येवेतीयत्तापरिच्छेदो न दृष्टान्ते दृश्यत इत्येवशब्देनोक्तम् । तद्विशदयति ॥ नेति । मह-
 त्तत्त्वमिति द्रव्यविशेषस्येयं (स्यैव) संज्ञा । तेनान्महत इत्येष विधिर्न भवति । दृष्टानुगतिर्हि संज्ञा छन्दसोरिष्यते । यथाऽऽह बहुलं
 तणीति । गुणशब्दोऽत्र तन्त्रेण द्विरुपात्तः । तत्राद्यस्य परिमाणाख्यो गुणविशेषोऽर्थः । द्वितीयस्य गणनमीश्वर इति परममहत्त्वाद्य-
 द्रव्योपलक्षणम् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्येयत्तापरिच्छेदो हि तथा सति दृष्टः स्यात् । यदि महत्तत्त्वादिपरिमाणगणनयेश्वरादिरे-
 तावान्पञ्चगुणपरिमाणवान् षट्गुणपरिमाणवान्वेति परिच्छन्नः स्यात् । न चैवम् । तथा सति परममहत्त्वानुपपत्तेरिति हिशब्दार्थः ।
 अत्र महत्तत्त्वग्रहणेनैदं सूचयति । यदुक्तं वैशेषिकादिभिः पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणीति तदसत् । महदहङ्कारादीनामपि सत्त्वात् ।
 न च तत्र प्रमाणाभावः । श्रुत्यादेः प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । न च त्र्यणुकादिकमेव तथोच्यते । अव्यक्तत्वादिश्रवणात् । न च बाधकं
 किञ्चित् । येनोपचारकल्पनेति । ईश्वरग्रहणेन जीवात्मनामपि यत्परैः परममहत्त्वमुक्तं तदसदिति सूचयति । उपपादयिष्यते स्वल्पणुत्वं
 जीवस्येति । दृष्टान्ते विश्रमाभावोपपादनस्य प्रयोजनमाह ॥ तथेति । यतो दृष्टान्त एतावद्गुणमेव परिमाणमुत्कृष्यते नाताऽधिक
 मिति साध्यं नास्ति । अतस्तथा तद्दृष्टान्तेनाणोरणुत्वस्य परिमाणपकर्षस्य चैतावद्भागता त्र्यणुकपरिमाणात् षष्ठभाग एव परिमाण-
 मपकृष्यते । नातोऽधिकमितीयत्ता क्वचिद्द्रव्ये न सिध्यति । न हि महाह्रदं सपक्षीकृत्य पर्वताग्रिमत्वं शक्यसाधनम् । तदसिद्धौ च

न विवक्षितार्थलाभः । अस्मादेतावद्भागमेव परिमाणमपकृष्यते नातोऽधिकमित्यस्यार्थस्य हि सिद्धावपकर्षकाष्टाश्रयभूतं कुतश्चिदप्यनु-
त्कृत्यमाणं द्रव्यं सिध्यतीति । यद्वाऽनेन वाक्येन प्रतिपक्षमाह । तथा हि । समर्थितं तावत्परिमाणोत्कर्षतारतम्यं न क्वचिद्विश्रान्त-
मस्मादेतावद्गुणमेव परिमाणमुत्कृष्यत इतीयाभावादिति । तथा तद्दृष्टान्तेनाणैश्चैतावद्भागता क्वचिन्नास्तीति साध्यत इति । अत्रायं
प्रयोगः । परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिन्न विश्रान्तम् । परिमाणतारतम्यत्वात् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदिति । द्वितीयं शङ्कते ॥
विश्रान्त इति । विश्रान्त इत्यस्य त्र्यणुकाद्यपेक्षया परिमाणतोऽनन्तांशो द्रव्यविशेषः कश्चिदस्तीत्यर्थः इति द्वितीयपक्षो गम्यतेऽभ्युप-
गम्यते यदीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । परिमाणापकर्षतारतम्यमियच्चानवच्छिन्नमेव । किन्त्यनन्तांशरूपमपि तत्क्वचिदश्रितमिति ।
निराकरोति ॥ नेति । तर्हीति शेषः । कश्चिदिति वर्तते । एवं साधने कश्चिदपि द्रव्यविशेषो नावसाययितुं शक्यः । अयमेव सर्वतोऽ-
पकृष्टपरिमाणवान्नातोऽपकृष्टपरिमाणोऽस्तीति सर्वान्तिमतया न प्रतिपत्तुं कश्चिच्छेद्यक्यते । कुतः । केवलं साक्षाद्विरोधात् । परिमाणो-
पकर्षोऽनन्तश्च पर्यवसितश्चेति हि विप्रतिषिद्धमेतत् । भवितव्यं चावसानेन । अन्यथा सर्वस्याप्युत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसम्भवेन परमाणो-
र्मेहत्वनिराकरणासम्भवात् । एवमब्देन विरोधस्यापरिहार्यत्वं सूचयति । तदनेनापसिद्धान्तोऽभिहितो भवति । यदि चानन्यमवधार्य
परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिदश्रितमित्येव प्रतिज्ञार्थः स्यात् । तथाऽपि न सिसाधयिषितमवसानं लभ्यत इत्यर्थान्तरता स्यात् ।
यथाऽऽकाशादेरुत्कृष्टपरिमाणं द्रव्यं नास्तीति तात्पर्यार्थः इति चेत् । सत्यम् । नायमिदं
लभ्यत इति । उच्यते । परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिन्निरतिशयम् । परिमाणतारतम्यत्वात्परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदिति विवक्षितमिति
चेत् । कोऽयमतिशयो नाम । किमाधिक्यमुत न्यूनता । अथ साधारणं किञ्चित् । आद्ये वायः । द्वितीयं दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । न
तृतीयः । तदभावात् । शब्दसाम्यमात्रेणानुमानाप्रवृत्तेः । यथाऽऽकाशादिपरिमाणेषु भयावधिमन्न भवति । तथा त्र्यणुकावयवानवयव-
परिमाणमपि साध्यमिति चेन्न । हेत्वभावात् । परिमाणत्वस्य घटादिपरिमाणे व्यभिचारात् । नित्यपरिमाणत्वस्याश्रयानित्यताया वक्ष्य-

माणत्वेनासिद्धेः । परिमाणकाष्ठात्वस्य च साध्यत्वात् । एवं तात्पर्यान्तराण्यपि निराकार्यणीति ।

टि०—अणुवविश्रान्तिशङ्कासमाधानयोः प्रकृतानुपयोगात्तत्परोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमाशङ्क्य पूर्वोक्तस्य परमाणोरुद्धृष्टपरिमाणाश्रयत्वव्या-
 क्षेपेण समाधानार्थत्वेन प्रकृतसङ्गतत्वाच्च तदिति भावेन तदक्षेपसमाधानपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं पूर्वोक्तमनुवदति ॥ परमाणोरपीति ॥ इति
 योजनेति । महत्त्वशब्देन समस्तस्यापि विश्रान्तिशब्दस्य बुद्ध्या विवेकेनाणुत्वस्येत्यनन्तरमनुवृत्तिः । तथेत्यनन्तरं परिमाणस्यत इत्यस्येप्यत
 इत्यनन्तरं चेदित्यस्य चान्वयश्चाङ्गीकर्तव्योऽन्यथाऽसङ्गतेरिति भावः । तर्हि तारतम्ये परिमाणत्वाभावाद्धेतोरसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ परि-
 माणत्वत इतीति । किमर्थान्तरपरिकल्पनया प्रतीतिार्थ एव किञ्च स्यादित्यतो निमित्तमुपलक्षणत्वेनाह ॥ तथा चेति । परमाणुरूपेणौ सिद्धे
 सति तद्विश्रिताणुत्वस्य सिद्धिः । तस्मिन् चो चाश्रयासिद्धयभावेनाणुत्वं क्वचिद्विश्रितमिति यथास्थितमूलेक्तानुमानेनाणुत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्य-
 र्थः । न च द्यणुरूपेणसिद्ध्याऽप्यणुत्वसिद्धिसम्भवाच्चेतरेतराश्रय इति वाच्यम् । परमाण्वसिद्धिदशायां द्यणुकस्याप्यसिद्ध्याऽणुत्वसिद्धययोगादि-
 त्याशयात् ॥ स्ववचनेन चेति । परमाणुरिति स्ववचनेन चेत्स्थः । परमाणुशब्देन तदपेक्षयाऽणुभावस्य कथनादिति भावः । विश्रान्तिशब्दस्य
 वक्ष्यमाणप्रकारेण्यत्तामात्रपरिच्छेदार्थविवक्षायां विश्रान्तो यथनन्तांश इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गाद्वक्ष्यमाणरीत्या क्वचिद्वच्ये वृत्त्यर्थत्वे च न मह-
 त्वस्यापि विश्रम इत्यव्यवहितग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात्तत्तत्पक्षनिरासकत्वेन व्यत्ययोत्तरग्रन्थं योजयितुं सम्भावितं विश्रान्तिशब्दार्थं तावद्विकल्प-
 यति ॥ अत्र वक्तव्यमिति । इयत्तापरिच्छेद इत्युक्तमेव विशदयति ॥ व्युत्पत्तेरिति । क्वचिद्वच्ये वृत्तिरित्युक्तमेव विशदयति ॥ अपकर्षतार-
 तम्यमित्यादिना । परिमाणपकर्षतारतम्यमित्यर्थः । नन्वेवं परमाणोर्महत्त्वाभावासिद्ध्याऽनन्तरताविश्रान्तिशब्दार्थालाभश्चेश्वाशयेन पृच्छति ॥
 किन्त्विति । उत्तरमाह ॥ अनन्तांशोपेतमपीति । तदनन्तांशोपेतमपि परिमाणं सर्वं क्वचिद्वच्यविशेषे आश्रितमेव पर्यवसितमेव । एवमशब्देन क्वचिद्वच्ये
 वसितिसाधनस्यावश्यकत्वं सूचयति । तथा च पूर्वकल्पे परमाणापकर्षतारतम्यस्येयत्तापरिच्छेद एव साध्योऽत्र तु तस्येयत्तापरिच्छेदराहित्येऽपि क्वचिद्वच्ये
 पर्यवसितिरित्येतावसाध्यतया विवक्षितमिति भावः । अत्र क्वचिद्वच्यवसितिमात्रसाधने पूर्वकल्पे वक्ष्यमाणद्वेप इयत्तापरिच्छेदराहित्यमात्रसाधनेऽप्यर्थान्त-

रता परमाणुमहत्त्वाभावस्यासिद्धेरित्यत उभयमपि साध्यतयोपात्तामिति मन्तव्यम् । ननु तथाऽपि न महत्त्वस्येति वाक्येन कस्य पक्षस्य किं दूषणमुक्तं भव-
तीत्यतो विशिष्यतदुद्धृङ्गनपूर्वकं तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ तत्रेति । विकल्पितपक्षयोरित्यर्थः । आद्ये साध्यो इयत्तापरिच्छेदः साध्य इति
पक्षे ॥ उक्तरूप इति । इयत्तापरिच्छेदरूप इत्यर्थः । मूलेऽपिशब्दस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य तस्समुच्चेतव्यप्रदर्शनेन तस्यार्थवत्तामाह ॥ न केव-
लमिति । परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्यानन्तत्वेन दर्शनप्रातिपादनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्ववाक्योक्तविश्रामाभावोपादानार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुप-
पादकतया तद्योजयितुं तदुपपादाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ कुत इति । एवशब्दार्थमाह ॥ न न्विति । तथाऽपि महत्त्वस्य विश्रमो नास्तीत्यत्र को
हेतुरेनेनोक्तो भवतीत्यतो दृश्यतेऽनन्त इत्यंशेनोक्तं हेतुमाह ॥ बाधकेति । एवेत्यंशेनाप्युक्तं तमाह ॥ साधकेति । दृष्टान्तस्य साध्यविकलतोपा-
दनेनाद्यपक्षस्य दूषितत्वात्तथैत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य दूषणान्तरोपदर्शनार्थत्वाच्च तदिति भावेनोच्यमानदूषणस्य विशिष्योद्धृङ्गनपूर्वकं तस्मिन्-
कतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ कालेति । ननु मूले दूषणान्तरपरत्वज्ञापकाभावाच्च तत्परत्वमित्यतस्तथाशब्द एव तत्र ज्ञापक इति भावेन तदर्थमाह ॥
तथेति । दूषणसमुच्चयेमेव दर्शयन्नपेक्षितपूर्णेन मूलं योजयति ॥ न केवलमिति । अणावानन्यदर्शनेन परिच्छेदाभावसिद्धावपि पक्षे तदसिद्धेः
कथं कालास्ययापदिष्टत्वमित्यतोऽणुशब्दस्य लक्षितलक्षणया परिमाणोत्कर्षतारतम्यपरत्वं मनसि निधायाम् ॥ अणौ परिमाणोत्कर्षतारतम्य इति ।
ननु महत्त्वेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेक्षारस्येयत्तापरिच्छेदराहित्योपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्वर्णनस्य प्रकृतसङ्घातत्वादित्यतो व्यवहितेन
तथाऽऽनन्यमणावित्यनेन तस्य सङ्घास्यभावेऽपि व्यवहितेन दृश्यतेऽनन्त इत्येवेत्यनेन तत्रत्यैवशब्दोक्तार्थप्रपञ्चकत्वेनास्य सङ्घातत्वाच्च वैयर्थ्य-
मित्याभिप्रेत्य तत्सङ्घाततया तद्योजयति ॥ दृश्यते इत्यादिना । नन्वान्महत्तः समानाधिकरणजातीययोरिति महच्छब्दस्य समानाधिकरणजाती-
ययोः परत आत्वविधानान्महादेव इत्यादिवन्महात्वेत्येव भवितव्यं तत्कथं महत्त्वेति निर्देश इत्यत आह ॥ महत्तत्त्वमितीति ॥ तेनेति । यद्य-
प्यान्महत्तः समानाधिकरणजातीययोरित्यस्य विधेः स्थान्यादेशव्यत्ययेन द्वन्द्वरूपाच्चतरस्य परनिपातेन चानित्यत्वादेव महत्त्वेति व्युत्पादयितुं
शक्यम् । अत एव तस्यैव महत्सुखत्वात्तेषामिति गीताभाष्यटीकायां तथैव समर्थितमिति संज्ञात्वाश्रयणमनर्थकमित्याभाति । तथाऽपि नित्यत्वेऽ-

पि संज्ञात्वाश्रयणेन परीत्यैवात्वाभावव्युत्पादनसम्भवे विभक्तिकगतिकतदनित्यस्वव्युत्पादनेनेत्याशयेन संज्ञात्वमाश्रित्यैव समाहितमिति ध्येयम् । अस्तु
 संज्ञात्वं तथाऽपि कुतोऽत्र नात्वविधिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ दृष्टेति । संज्ञाविषये छन्दोविषये च यथा प्रयोगो दृश्यते तथैव साधुत्वं वाच्यमित्यर्थः ।
 तत्कुत इत्यतस्तत्र भाष्यकारसम्भतिमाह ॥ यथाऽऽहेति । तद्वाक्यं पठति ॥ बहुलं तर्णीति । तर्णीति संज्ञा छन्दसोः पूर्वाचार्याणां संज्ञा ।
 अत्र तर्णी इतीति पदच्छेदः । तर्णी इति च सप्तम्येकवचनम् । विषयसप्तमी चेयम् । ततश्च तर्णी संज्ञाविषये छन्दोविषये च व्याकरणविधिर्ब-
 हुलं भवतीत्यर्थः । ननु श्रुत्यादेस्त्यणुकचतुरणुकादिप्रतिपादकतया सावकाशत्वाच्च तद्व्यतिरिक्तमहदादिगमकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥
 अव्यक्तत्वादिति । महदादीनामिति शेषः । आदिपदेन पृथिव्यादिभूतभिन्नत्वपरिग्रहः । व्यणुक्रादेर्व्यक्तत्वपृथिव्यादिभूतासयोस्त्वया स्वीका-
 रान्न श्रुत्युक्तमहदादिरूपत्वमिति भावः । अव्यक्तत्वादिश्रवणस्यौपचारिकत्वाच्च बाधकत्वमित्यत आह ॥ न चेति । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति
 भावः । लाक्षणिकप्रयोगे प्रयोजनमाह ॥ ईश्वरग्रहणेनेति ॥ उपपादयिष्यत इति । उत्क्रान्तिगत्यागतोनामित्यादिनोत्तरपाद इति शेषः । तथे-
 त्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य दृष्टान्ते विश्रमाभावोपपादनप्रयोजनोक्तस्यर्थत्वाच्च तदिति भावेन तद्योजनप्रदर्शकतया तद्योजयति ॥ दृष्टान्त इति ।
 माऽस्तु क्वचिद्ब्रूये उक्तरूपेणेत्याथाः सिद्धिः किं तावेतस्यत आह ॥ तदसिद्धौ चेति । इयत्तायाः क्वचिद्ब्रूयेऽसिद्धावित्यर्थः । तत्कथमित्यत
 उक्तमेवोपपादयति ॥ अस्मादिति । दृष्टान्ते साध्यवैकल्योपपादनेनैवोक्तप्रयोजनसिद्ध्या तत्परत्वे वाक्यानर्थक्यं भवतीत्यपरितोषात्प्रकारान्तरेण
 योजयति ॥ यदेति । प्रतिपक्षसमर्पकतया भाष्यं योजयति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ एतावदुणमेवेति । पञ्चगुणं षड्गुणमेवेत्यर्थः । यथाश्रुतस्य
 भाष्यस्यैव प्रयोगप्राक्रियात्वभ्रान्तिनिरासायाह ॥ अत्रेति ॥ द्वितीयमिति । क्वचिद्ब्रूये वृत्तिरिति द्वितीयमित्यर्थः । परिमाणापकर्षतारतम्यं क्व-
 चिद्विश्रान्तमिति तारतम्यधर्मिकप्रतिज्ञायाः परिमाणतोऽनन्तांशो द्रव्यविशेषः कश्चिदस्तीत्यर्थकथनमनुपपन्नमित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥
 तर्हीति शेष इति । विश्रान्तो यद्यनन्तांश इति पूर्वत्र यदीति श्रवणादिति भावः ॥ वर्तत इति । पूर्ववाक्यात्कश्चिदित्यनुवर्तते इत्यर्थः । तर्ही-
 त्यस्य व्याख्यानमेवं साधन इति । कश्चिद्द्रव्यविशेषो नावसाययितुं शक्य इत्येतावन्मात्रं न परस्यानिष्टमित्यतोऽपेक्षितपूणेन योजयति ॥ कश्चिदपी-

त्यादिना । कश्चिदपि द्रव्यविशेषो नावसाययितुं शक्य इत्येतदेव विवृणोति ॥ अयमेवेति । केवलमित्यनुवादेन साक्षादिति व्याख्यानम् । विरोधादित्युक्तं विरोधमेव प्रकटयति ॥ परिमाणेति । माऽस्त्वेवं कस्यापि द्रव्यविशेषस्य सर्वास्तिमत्या प्रतिपत्तुं शक्यदं किमेतावदेतत्त्वोऽनवसाने बाधकं वक्तुमाह ॥ भवितव्यं चेति । अवसानेनेत्यतः पूर्वमुक्तविधयेति शेषः । भाष्ये एवशब्दस्याधिक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ एवशब्देनेति । ननु नावसाययितुमित्यादिना मूलग्रन्थेन द्वितीयपक्षस्य किं दूषणमुक्तमित्यत आह ॥ तदनेनेति । व्युत्क्रमपरिमाणोपेक्षया पष्ठभागपरिमाणद्रव्य एव तदवसानस्य तस्मिन्नान्तत्वादिति भावः ॥ अवधीयेति । अनादयेत्यर्थः । घृह् अनदरण इति स्मरणमिति भावः ॥ प्रतिज्ञार्थे इति । तथा च परिमाणपक्षस्यानन्त्यस्य पर्यवसितत्वासाधनाच्च विरोध इति भावः ॥ न सिसाधयिष्येति । व्युत्क्रमपरिमाणोपेक्षया पष्ठभागपरिमाणोपेतद्रव्यविशेषेऽवसानस्य सिसाधयिषितत्वात्तदसिद्धेरर्थान्तरित्यर्थः । उपलक्षणं चेत्तत् । प्रथमपक्षोक्तरीत्या दृष्टान्तस्य साध्यैकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ बाध इति । तदपेक्षयोक्तृष्टपरिमाणसद्भावेन तद्वाहित्याभावादिति भावः ॥ दृष्टान्तस्येति । तदपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणसद्भावेन तद्वाहित्यस्य तत्राभावादिति भावः ॥ तदभावादिति । आधिक्यन्यूनतासाधारणस्यातिशयस्य भावादित्यर्थः । नन्वतिशयशब्दवाच्यत्वमेव तदुभयसाधारणमस्तीति कथं तदभाव इत्यत आह ॥ शब्देति ॥ अनुमानाप्रवृत्तोरिति । अन्यथा गोशब्दवाच्यत्वेन प्रथिव्या अपि शृङ्गित्वानुमानप्रसङ्गादिति ॥ उभयावधिमन्त्र भवतीति । उरुर्कर्मपक्षपक्षावधिमन्त्र भवतीत्यर्थः । एतच्च प्रवृत्त्यपि भूतले घटपटौ न स्त इति प्रतीत्या व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावोऽस्तीति वादिमतेनोक्तम् । तथा च दृष्टान्तेऽपक्षपक्षयोः पूर्वतादिपरमाणस्य सत्त्वेन पक्षोक्ते व्युत्क्रमावयववपरिमाणे चोत्कर्षावधेरन्युत्क्रमादिपरिमाणस्य सत्त्वेन तदभावस्य तत्रासम्भवात्कथमुभयावधिमावसाधनामिति शङ्कानवकाशः । दृष्टान्तेऽपक्षपक्षावधिमन्त्रस्य दार्ष्टान्तिके चोत्कर्षावधिमन्त्रस्य सत्त्वेऽप्युत्कर्षपक्षपक्षावधिमावस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववादिमतेऽप्रत्युहत्वादित्यवधेयम् । व्युत्क्रमावयववयवपरिमाणमिति स्वाश्रयासिद्धिपरिहाराग्रोक्तम् । महाप्रयविनोऽवयववयवत्वानिरथा व्युत्क्रमेऽवयववयवद्रव्यसिद्धौ परिमाणरहितद्रव्याभावेन तत्परिमाणस्यापि सिद्ध्या तदनवकाशादिति भावः । तत्सर्थमित्यतः स किं परिमाणत्वं वा नित्यपरिमाणत्वं वा परिमाणतरतम्यकाष्टात्वं वेति

विकल्पान्मनसि निधायाद्यं व्याचष्टे ॥ परिमाणत्वस्येति ॥ घटादीनि । तस्योत्कर्षात्कर्षार्थविधिमन्त्रादिति भावः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ नित्य-
परिमाणत्वस्येति ॥ वक्ष्यमाणत्वेनेति । रूपरपरादिहेतुभ्य इत्यादिनेति शेषः । तृतीयं द्रूपयति ॥ परिमाणकामृतात्त्वस्येति । परिमाणतारत-
म्यकाष्ठात्त्वस्येत्यर्थः ॥ साध्यत्वादिति । तथा च साध्याविशिष्टेति भावः । नन्वणुत्वं सजातीयप्रतियोगिकोत्कर्षार्थानाश्रयवृत्ति । परिमाण-
त्वव्याप्यजातित्वात् । महत्त्वस्त्वदित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र चोत्कर्षात्कर्षयोरेतदसर्गताया साध्यद्वयमभिमतम् । तावतैवाभिमतसिद्धिः । साजात्यं
चात्र परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या । तथा च सजातीयपरमाणुपरिमाणवृत्तित्वं चापरेण सिध्यति । द्वर्थकोपेक्षया परमाणोरेतदन्यतरत्वेन तत्परिमाणस्य द्वर्थकपरि-
माणप्रतियोगिकोत्कर्षाश्रयत्वात् दृष्टान्तासिद्धिः । सजातीयापकर्षानाश्रयत्वस्य व्योमपरिमाणे सजातीयोत्कर्षानाश्रयत्वात् च त्रसरेणुपरिमाणे सत्त्वेन
तद्वृत्तितया महत्त्वत्वे साध्यसत्त्वात् । न चानुभवसिद्धपर्वतादिमहत्त्ववृत्तिजातिविशेषे परममहत्त्वत्वजातौ व्यभिचार इति वाच्यम् । व्याप्यपदस्य
साक्षाद्व्याप्यत्वात् । यद्वाऽणुत्वत्वं स्वसमानजातीयनिरूपितापकर्षासमानाधिकरणस्वसमानजातीयनिरूपितोत्कर्षसमानाधिकरणम् । परिमाणत्वसाक्षा-
द्व्याप्यजातित्वात् । महत्त्वस्त्वदित्यत्र तात्पर्यमित्याशङ्क्याह ॥ एवं तात्पर्यान्तराणीति । किरणावलीप्रकाशलीलातीप्रकाशानुसारिणोक्तरात्या
तात्पर्यान्तराणीत्यर्थः । परिमाणत्वावान्तरजातेरभावस्य प्रागुपवर्णितात्वेनाश्रयासिद्ध्यादेरुक्तरात्येतेरेतराश्रयत्वादिदोषाणां चाप्यविशिष्टत्वादिति भावः ।
अ०—केवलं साक्षिमानेन कालो देशोऽपि नान्तवान् ॥ अपर्यवसिते आणार्दश्यते साक्षिणा द्वयोः ॥ यदि नो साक्षिगम्यं
तन्महत्त्वं केन गम्यते ॥ विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानतः ॥ यद्यागमादनन्तं तन्महत्त्वमवगम्यते ॥ अनन्तमेव चातुत्वं
कुतो नैवावसीयेत ॥

मु०—परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्यानन्तत्वं दृश्यत इत्युक्तम् । तत्केन प्रमाणेनेत्याशङ्क्य कालाकाशेश्वरादीनि हि द्रव्याणि
परममहत्त्ववन्तीष्यन्ते । तत्र कालाकाशयोस्तावत्परिमाणोत्कर्षस्यानन्तं साक्षिसिद्धमित्याह ॥ केवलमिति । केवलशब्देन प्रमाणान्त-

राभावं प्रतिजानीते । देश इत्याकाश उच्यते । नान्यवानित्यनवधिकपरिमाणोत्कर्षवान् । दृश्यत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । कालाकाशौ हि केवलं साक्षिव्यावित्युपपादितं प्रथमाभ्याये । अतस्तत्परिमाणोत्कर्षस्यानवधिकत्वमपि तेनैव गम्यत इति । परिमाणप-
कर्षतारतम्यस्याप्यानन्त्यं दृश्यत इत्युक्तम् । तत्केन प्रमाणेत्याशङ्क्य कालाकाशयोस्तावत्साक्षिणवेत्याह ॥ अपर्यवसिति-
श्चेति । द्वयोः काले गगने च । अणोश्च परिमाणपकर्षतारतम्यस्य चेत्यर्थः । अपर्यवसितिरानन्त्यम् । नन्वेतदनुपयुक्तम् । परमा-
णुपरिमाणतोऽपकृष्टपरिमाणसद्भावे प्रमाणोपन्यासस्य कार्यत्वे कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षानन्त्ये प्रमाणोपन्यासस्य प्रयोजनाभावा-
दिति । मैवम् । न हि परेण साक्षादेवमुक्तम् । किन्तु परिमाणोत्कर्षपरम्परावत्तदपकर्षपरम्पराऽपि पर्यवसानवतीति । तथा च काला-
काशयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षपरम्परायाः पर्यवसानाभावे साक्षिप्रमाणोपन्यासः कथमसङ्गतः । नन्वस्तु कालाकाशयोः परिमाणप्र-
कर्षोऽनवधिकः । तदपकर्षानन्त्यं तु कथम् । व्याहृतत्वात् । मैवम् । साक्षिसिद्धत्वात् । प्रमितेऽर्थे विरोधानवकाशात् । कालादावनवधिकः
परिमाणपकर्षः साक्षिसिद्ध इत्येव नेष्यत इति चेत् । किं साक्षिणा नावगम्यते । उतावगतोऽपि न सत्यः । अथवा साक्षी नाम
प्रमाणं नास्ति । आद्यं शङ्कते ॥ यदीति । तदिति कालादेः परिमाणपकर्षस्यानन्त्यं सामान्येन परामृशति । दूषयति ॥ महत्त्वमिति ।
कालाकाशयोरिति वर्तते । महत्त्वमनवधिकः परिमाणोत्कर्षः । तर्हीति शेषः । अयमभिसन्धिः । कालादौ परिमाणोत्कर्षस्यानन्त्यमुपेत्य
हि परेण तदपकर्षानन्त्यं नेष्यते । तत्र वक्तव्यम् । प्रकर्षानन्त्यं केन प्रमाणेनावगम्यत इति । साक्षिणेति चेत् । अपकर्षानित्यमपि
तद्वलेन कुतो नाङ्गीकार्यम् । तत्तेन नावगम्यत इत्युक्तमिति चेत् । (इदमपि) तदपि तेन नावगम्यत इति वदन्तं प्रति किमुत्तरम् ।
अनुभावापलापो न युक्त इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । यथा हि । कालादेरुत्कर्षानवधिकत्वमनुभवे चकास्ति । तथाऽपकर्षानित्य-
मपीति किमेकत्र पक्षपातेन । अन्यथैकापलापे द्वितीयस्याप्यपलापो दुरुत्तरः स्यादिति । स्यादेतत् । न कालादेः परिमाणोत्कर्षानन्त्यं
साक्षिसिद्धमिति ब्रूमः । किन्त्वनुमानगम्यम् । तथा च न प्रतिबन्दीग्रह इत्यत आह ॥ विश्रान्तिरिति । परिमाणोत्कर्षपरम्पराया

इति शेषः । अनुमानत इति तृतीयार्थे तसिः । नानुमानेन कालादावनवधिकपरिमाणोत्कर्षसिद्धिः । हि यस्मात्तारतम्येनानुमानेन तद्विश्रान्तिर्दृश्यते । परिमाणोत्कर्षतारतम्यमित्यावत्परिमाणतारतम्यत्वात्तदपकर्षतारतम्यवदिति । प्रत्यनुमानप्रतिरुद्धत्वादिति यावत् । न च दृष्टान्तोऽस्माकं साध्यविकल इति वाच्यम् । अपकर्षतारतम्यस्यान्तवच्चमुपेत्योत्कर्षतारतम्यस्यानन्त्यमनुमिमानस्य परस्यैवं प्रतिपक्षोत्प्रेक्षा स्यादित्युच्यमानत्वात् । तथा च साक्षिविरुद्धं प्रत्यनुमानमिति वक्तव्यम् । कथं तर्हि स एव कालादावनवधिकापक्वपरिमाणं न साधयेदिति । अस्तु तर्ह्यगमात्कालादावनवधिकोक्त्वपरिमाणसिद्धिरित्याशङ्क्याह ॥ यदीति । आगमात्स एषोऽनन्त इत्यादेः । तन्महत्त्वं कालादिपरिमाणोत्कर्षः । अणुत्वं परिमाणापकर्षः । एतदुक्तं भवति । नागमः कालाद्यनन्ततां स्वयं प्रतिपादयति । तत्प्रवृत्तेः प्रागेव साक्षिणा तत्प्रतिभासात् । किन्त्वनुवाद एवायम् । प्रतिपादकत्वे वा नास्मत्प्रयोजनपरिक्षयः । यस्मादागमात्कालाद्युत्कर्षोऽनवधिकः प्रतीयते तस्मादेवापकर्षानन्त्यप्रतीतेः । अनन्तशब्दो ह्यनवच्छेदमात्रमाचष्टे । स च यथा परिमाणोत्कर्षविषयो व्याख्यायते । तथा तदपकर्षविषयोऽपि शक्यते व्याख्यातुमिति ॥ छ ॥

टि०—केवलं साक्षिमानेनेत्युत्तरभाष्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धरूपवर्णनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्प्रतिपादनस्यापि न पूर्वेण सङ्गतिरित्यतोऽन्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गात्प्रभावोऽपि व्यवहितेन तेन सङ्गतेर्विद्यमानत्वात्सङ्गतिरित्याशयवान्वयवहितपूर्वग्रन्थसङ्गतिप्रदर्शयनपूर्वकमुत्तरग्रन्थं सङ्गामयति ॥ परिमाणेति ॥ दृश्यतेऽनन्त इत्येवेत्यनेनेति शेषः । अर्णयांश्च महियांश्चेत्यादिना परिमाणानन्त्यस्येश्वरे आगमसिद्धताया वक्ष्यमाणत्वात्तदभिप्रायेण तर्वादित्युक्तम् । साक्षिमानेनेत्येतावता पूर्व्यां भाष्ये केवलमित्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ केवलशब्देनेति ॥ वक्ष्यमाणमिति । अपर्यवसितिरित्युत्तरवाक्य इति शेषः । ननु कालकाशयोः परिमाणोत्कर्षस्य कुतः साक्षिसिद्धतेत्यतो धर्मिप्राहकत्वात्तस्येत्याह ॥ कालाकाशौ हीति ॥ उपपादितमिति । कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः सत्यत्वं गगानदेश्चेत्यादिनेति शेषः । परिमाणोत्कर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धतायाः पूर्वैरेव सिद्धत्वादपर्यवसितिश्चाणोरित्युत्तरभाष्यमनर्थ-

कमित्याशङ्क्य कालाकाशयोः परमाणोत्कर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वे सिद्धावपि परिमाणपकर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धताया असिद्धेस्तदुपवर्णनार्थ-
त्वाच्च तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं तत्प्रतिपादनस्य न पूर्वेण सङ्गतिरित्यतोऽप्यवहितेन सङ्गतत्वाभ्यामवहितेन तामुपदर्शयन्नुत्तर-
भाष्यमवतारयति ॥ परिमाणपकर्षेति ॥ उक्तमिति । तथाऽऽनन्त्यमणावर्षायादिनति शेषः । नन्वत्र ययोः कयोश्चिद्व्योराणोरप्यवर्षासितिः
साक्षिणा दृश्यत इत्येतादुच्यते न तु कालाकाशयोः परिमाणपकर्षानन्त्यं साक्षिणा दृश्यत इति तत्प्रथममेव कालाकाशयोः परिमाणपकर्षान-
न्त्यस्य साक्षिसिद्धिरित्यतः पूर्ववाक्ये कालाकाशयोः प्रकृतत्वाद्ध्योरित्यस्य तत्परतां चशब्दस्याणोश्चेति भिन्नक्रमतामणोरित्यस्योक्ततया परिमा-
णापकर्षवतारतयपरतामपर्यवसितिपदस्य च योगेनानन्त्यपरतामङ्गवित्य प्रकृतोपर्योगितयैतद्योजयति ॥ द्वयोरित्यादिना ॥ व्याहृतत्वादिति । एकत्रो-
त्कर्षपकर्षयोरनवधिकत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षपकर्षानवधिकत्वस्य साक्षिसिद्धत्वान्न विरुद्धत्वमिति परिहृति ॥
साक्षीति । साक्षिसिद्धत्वेऽपि परिमाणोत्कर्षपकर्षयोरेकत्र विरुद्धत्वं किञ्च स्यादित्यत आह ॥ प्रमितेऽर्थे इति । सहदृष्टौ च विरुद्धौ चेदस्य
विप्रतिषिद्धत्वादिति भावः । भवेदेतदेवं यदि परिमाणोत्कर्षपकर्षानवधिकत्वं कालाकाशयोः साक्षिसिद्धं स्यात् । न चैतदस्तीति कथनविरुद्धत्वमिति
शङ्कते ॥ कालादाविति । अपर्यवसितेति तदिति ननुमेकं परामर्शानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ तदिति ॥ वर्तते इति । अपर्यवसितिश्चाणोर्दृश्यते
साक्षिणा द्वयोरित्यतोऽनुवर्तते इत्यर्थः । यद्यपि कालाकाशयोरिति न पूर्वत्र श्रुतं तथाऽपि श्रुतस्य द्वयोरित्यस्य तदर्थत्वाभिप्रायेणोदमुक्तम् ॥ तर्हि-
ति शेष इति । यदि नो साक्षिगम्यं तदिति पूर्वत्र यदिति श्रवणादिति भावः । नन्वत्र कालादेः परिमाणपकर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वाभावे
तदुत्कर्षानन्त्यस्यापि साक्षिसिद्धत्वं न स्यादित्यापाद्यते । तदयुक्तम् । कालादेरुत्कर्षानन्त्यस्यैव परेणाङ्गीकारेण तस्य साक्षिसिद्धत्वाभावात् परं
प्रतीकृतेन तदापादनस्यैव पादनत्वात्कर्मलभूतव्याप्यभावाच्चेत्यतः प्रकर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वोपपादनेन तदभावस्यानिष्टतामुपदर्शयन्निशेषव्या-
प्तिमप्युपदर्शयति ॥ अयमभिसन्धिरिति ॥ उपेत्येति । अस्तु कालाकाशयोः परिमाणपकर्षोऽनवधिक इति तद्वचनादिति भावः । ननु परिमा-
णोत्कर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वप्रतिबन्धा तदपकर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वसमर्थनविरुद्धत्वसिद्धेर्विश्रान्तिरित्युत्तरभाष्ये कालादौ परिमाणोत्कर्षवतार-

रतम्यस्य परिमाणतारतम्यस्वेनेयत्तावत्त्वप्रतिपादनमनर्थकमित्याशङ्क्य तदुत्कर्षनित्यसाधकानुमानस्य प्रत्यनुमानपराहतत्वप्रतिपादनेन तस्यानुमानिकत्वेन प्रतिबन्दीग्रहसम्भवशङ्कापरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं कालादावुत्कर्षनित्यस्यानुमानिकत्वेन प्रतिबन्दीग्रहसम्भवशङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति । तथा चेष्टापादनरूपत्वात्कर्त्ताभासोऽयमिति भावः । तर्हि केन प्रमाणेन तदवगम्यत इति पृच्छति ॥ किन्त्विति । न ह्यभ्युपगमोऽप्रामाणिक इति सम्भवतीति भावः । उत्तरमाह ॥ अनुमानगम्यामिति । सम्प्रतिपन्नः सर्वोऽपि परिच्छिन्नः कालः स्वतः स्थूलेन कालान्तरेण युक्तः कालत्वान्मुहूर्तादिकालवादिति कालानित्यसाधकम् । सम्प्रतिपन्नः सर्वोऽपि परिच्छिन्नो देशः स्वतः स्थूलेन देशान्तरेण युक्तो देशत्वाद्धस्तादिदेशवादित्यादिपरोक्तदेशानित्यसाधकमनुमानं च द्रष्टव्यम् । प्रत्यनुमानस्य मूलारूढतासिद्धयर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ परिमाणोत्कर्षेति । अनुमानत इति पञ्चम्यन्तात्तिसिरिति पक्षे तारतम्यस्यैवानुमानत्वासिद्धेस्तत्सिद्धयर्थमाह ॥ अनुमानत इति ॥ तृतीयार्थं तत्तिसिरिति । आद्यादित्वादिति भावः । भाष्ये हिशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य यस्मादित्यर्थत्वाच्च तदित्यभिप्रेत्य हेतुसमर्पकतया भाष्यं योजयितुमपेक्षितं प्रतिज्ञां तावत्पूरयति ॥ नानुमानेनेति ॥ न च दृष्टान्त इति । सिद्धान्तेऽपकर्षतारतम्यस्याप्यनवधिकत्वाभ्युपगमेनयत्तावत्त्वादिति भावः । भवेदेतदेवं यद्येतत्सिद्धान्तिनोऽनुमानं स्यात् । न चैतदस्ति । किन्त्वित्यत आह ॥ अपकर्षतारतम्यस्यान्तवच्चामिति । ननु यद्वागमादनन्तं तदित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कालादावुत्कर्षनित्यस्यानुमानिकत्वनिरासेनोत्कर्षनित्यस्याप्यागमसिद्धतोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । प्रयोजनविशेषाभावेन साक्षिसिद्धतापरित्यागेन कालादौ परिमाणोत्कर्षनित्यस्यागमसिद्धताया एवानाशङ्कनीयत्वात्त एव च तदपकर्षनित्यस्याप्यागमसिद्धतोपपादनस्याप्यनुपयोगादित्यतः कालादेरुत्कर्षनित्यस्यागमसिद्धत्वेन साक्षिसिद्धत्वाभावात्कालादावुत्कर्षपकर्षनित्ययोस्तुत्कर्षनित्यस्य साक्षिसिद्धत्वेऽपकर्षानन्यस्यापि तदेष्टव्यम् । अपकर्षनित्यस्य तदसिद्धत्वे चोत्कर्षनित्यस्यापि तदसिद्धत्वमेवेति सिद्धान्तिनोक्ताया यदि नो साक्षिगम्यं तदिति साक्षिसिद्धत्वप्रतिबन्धाऽऽपादकासिद्धिव्युत्पादनेन वाऽऽपद्यस्येष्टत्वव्युत्पादनेन वा परिहारार्थतयाऽर्थवत्त्वेन परेण तदाशङ्कायाः कर्तव्यत्वासिद्धान्तिनश्च माऽस्त्वेवमुत्कर्षनित्ययोः कालादौ साक्षिसिद्धत्वप्रतिबन्दी । आगमसिद्धत्वप्रतिबन्दी तु वक्ष्यमाणरीत्या स्यादेवेति व्यर्थ एव । साक्षिसिद्धत्वपरित्यागेनोत्कर्षनित्यस्या-

गमसिद्धताऽङ्गीकारः परस्येति ज्ञापनायापकर्षनस्यस्यागमसिद्धत्वापदानमप्यावश्यकमेवेति न काऽन्यनुपपत्तिरिति भावेन तदाशङ्कापरिहारक-
तयोत्तरभाष्यं योजयितुं साक्षिसिद्धत्वप्रतिबन्दीं मोचयितुं कालादावुत्कर्षानन्यस्यागमसिद्धत्वाङ्कामुत्थापयति ॥ अस्तु तर्हीति ॥ स एषोऽनन्त
इत्यादेरिति । आदिपदेन कालानन्यप्रतिपादकागमपरिग्रहः । अत्र च स इति तच्छब्दस्याकाश इति होवाचेति पूर्ववाक्यप्रवृत्ताकाशपरत्वाद्भि-
वक्षितार्थसिद्धिः । यद्यप्यत्राकाशास्ताहिङ्गादिति न्यायेनास्याकाशस्य विष्णुत्वाच्च स एषोऽनन्त इत्यागमेन प्रसिद्धाकाशास्योत्कर्षानन्यसिद्धिरित्येव
वक्तुमुचितम् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षरीत्याऽस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशात्वमयं ग्रन्थः । अङ्गीकारवादस्येदं प्रयोजनम् । यत्साक्षिसिद्धत्वप्रतिव-
न्दीपरिहारायाङ्गीकृतमुत्कर्षानन्यस्यागमसिद्धत्वं तदुत्कर्षापकर्षानन्ययोरकाशादावागमसिद्धत्वप्रतिबन्धनतरसम्पादकत्वादनर्थकमेवेति ज्ञापनमिति
ध्येयम् । ननु केवलं साक्षिमानेनेत्यादिना कालाद्यानन्ये माक्ष्यतिरिक्तप्रमाणभावस्योक्तत्वादागमात्तात्सिद्धिव्युत्पादनं पूर्वविरुद्धमिति यद्यागमादि-
त्यादिनोक्तप्रमाणान्तराभ्युगमस्याङ्गीकारवादत्वाच्च विरोध इति भावेनाङ्गीकारवादतया ग्रन्थतात्पर्यं वक्तुं केवलमित्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन वस्तु-
स्थितिं तावदाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । कुतो न स्वयं प्रतिपादयतीत्यत आगमप्रवृत्तेः प्राक् सतः कालाद्यानन्यज्ञानस्यागमनिमित्तत्वायोगादि-
त्याह ॥ तत्प्रवृत्तेरिति । अन्यथा कदाचित्तत्र संशयविपर्ययाद्यन्यतमप्रसङ्गादिति भावः । तत्प्रवृत्तेः प्रागेवेत्युपलक्षणम् । सर्वथा तत्प्रवृत्त्ययोग्या-
नां जातिवधिराणामपि तत्प्रतिभासनादित्यपि द्रष्टव्यम् । का तर्हि स एषोऽनन्त इत्यादेर्गतिरिति पृच्छति ॥ किन्तिवति । उत्तरमाह ॥ अनुवाद
एवायमिति । साक्षिसिद्धान्त्यानुवाद एवेत्यर्थः । तत्प्रवृत्तेः प्रागेवेति पूर्वोक्तयुक्तेरेवेति भावः । अत एव केवलमाक्षिभास्यत्वासिद्धे आगमस्या-
नुवादकत्वसिद्धिस्तासिद्धौ च केवलमाक्षिभास्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः । आगमप्रवृत्तेः प्राक् सतः कालाद्यानन्यज्ञानस्यागमनिमित्त-
कत्वानुपपत्त्यैव तत्सिद्ध्या केवलमाक्षिभास्यत्वसिद्धेरनुवादकत्वसिद्धयनपेक्षत्वादिति ध्येयम् । यद्वाऽस्य लोकस्य का गतिरिति सर्वलोकगतिप्रश्नोत्तर-
त्वेनाकाशमेव सर्वाधारत्वेनेति होवाचेति वाक्येन प्रतिज्ञाय तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सर्वाणीत्यारभ्य स एषोऽनन्त इत्यन्तेनानन्तत्वादिकं तत्र हेतु-
तया तावदुच्यते । न चासिद्धस्य हेतुत्वमुपपन्नम् । ह वा इति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयविरुद्धं च । ततः सिद्धत्वे वाच्ये तस्याश्च प्रमाणान्तराणो-

क्तरीत्याऽनुपपत्तत्वेन साक्षिणैव वाच्यतया तस्मिद्धयाऽऽनन्त्यानुवादकत्वमेव स एषोऽनन्त इत्योदरेष्टव्यमित्येवं केवलमित्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन वा-
स्तवं परिहारमभिधायाभ्युपगमवादतया मूलग्रन्थतात्पर्यमाह ॥ प्रतिपादकत्वे वेति । अभ्युपगमवादप्रयोजनं चागमस्योत्कर्षानन्त्यप्रतिपादकत्ववत्परा-
रित्यैव तदपकर्षानन्त्यप्रतिपादकत्वसूचनमेवेति बोध्यम् । इतीत्यस्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ छ ॥

अ०—महत्त्वाणुत्वयोर्नैव चिश्रान्तिरूपलभ्यते ॥ अन्यदेव ह्यनन्तत्वं महत्त्वाणुत्वयोः समम् ॥ बहुत्वादपत्वयोर्वद्वत्सङ्ग्रहयाया-
मुपलभ्यते ॥ आनन्त्यमेव भागानां तावत्त्वं ह्यवगम्यते ॥

सु०—परिमाणोत्कर्षवत्तदपकर्षस्यापि कालादावानन्त्यं साक्षिणाऽऽमेन वा प्रतीयत एव । तथाऽपि न तत्सत्यम् । न हि
प्रती (तत्त्वमा) तिमोत्रेण सत्यतानिश्चयोऽतिप्रसङ्गादिति द्वितीयं निराकरोति ॥ महत्त्वेति । कालादौ परिमाणोत्कर्षपकर्षयोर्विश्रा-
न्तिरित्युक्तावच्छेदो बलवत्प्रमाणेन नैवोपलभ्यते । अत्र महत्त्वग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । इदमुक्तं भवति । यथा कालादौ परिमाणोत्कर्षस्या-
नन्त्यं साक्ष्याद्यवगतं विपरीतग्राहकप्रमाणाभावात्सत्यमेव । तथा तदपकर्षस्यापि । विना बाधकेन साक्ष्यादिसिद्धं परिमाणपकर्षानन्त्यं
कालादावसत्यं चेत्तदुत्कर्षानन्त्यं कालादावसत्यं स्यात् । अविशेषात् । ततश्चापरिच्छिन्नपरिमाणताऽङ्गीकारो भज्येतः । अतिप्रसङ्गस्तु
बाधकाभावेनापास्त इति । नन्वस्येव परिमाणपकर्षस्यानन्त्याभ्युपगमे बाधकम् । तथा हि । अपकर्षो नामाल्पता । आनन्त्यं चान-
ल्पता । न च विरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावः सम्भवति । न हि भवति पीतोऽपीति इति । अतो बाधकसद्भावात्प्रतीतमप्यपकर्षानन्त्यं
त्यज्यत इत्यत आह ॥ अन्यदेवेति । नानन्तत्वं नामानल्पत्वम् । किन्त्वन्यदेव परिच्छेदाभावरूपम् । तस्मात्परिमाणोत्कर्षपकर्षयोः
समानो धर्म इति युज्यते । अत्रापि महत्त्वग्रहणं दृष्टान्तत्वेन । यथा महत्त्वस्य विशेषणं तथाऽणुत्वस्यापीति । यद्यनन्तत्वं नामानल्पत्व
स्यात्तदोत्कर्षस्यापि विशेषणं न स्यात् । न हि तदेव तस्य विशेषणं भवति । पीतः पीत इत्यदर्शनात् । अतस्तत्रानन्त्यं नाम परिच्छे-
दाभाव इति स्वीकृत्य विशेषणविशेष्यभावः समर्थनीयः । तथा प्रकृतेऽपीति । यथा हि परिमाणोत्कर्षो गगनादावनवधिकस्तथा

तदपकर्षोऽनववधिक एवेति विशेषणविशेष्यभावाभ्युपगमे न कोऽपि दाष इति । आनन्त्यं नामानल्पत्वाद्व्यादित्येतत्प्रत्याययितुं दृष्टान्तान्तरमाह ॥ बहुत्वैवेति । यद्दृष्ट्या सङ्ख्यायां बहुत्वाल्यत्वयोर्विशेषणतयाऽऽनन्त्यमुपलभ्यते । बहुत्वमनन्तमल्पत्वं चानन्तमिति । तथा प्रकृतेऽपीति । यद्यनन्तत्वं नामानल्पत्वं स्यात् । तदा न बहुत्वस्य विशेषणं स्यात् । तस्यैव तद्विशेषणत्वायोगात् । नाप्यल्पत्वस्य विरोधात् । अतोऽवच्छेदाभाव एवानन्तत्वमित्यङ्गीकृत्य बहुत्वमल्पत्वं चानन्तमिति विशेषणविशेष्यभावो बोद्धव्यस्तथा परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरपीति । ननु च नास्त्येव सङ्ख्यायां बहुत्वाल्यत्वयोरानन्त्यम् । बहुत्वस्य परार्थ एव पर्यवसितत्वात् । अल्पत्वस्य चैकावधित्वात् । यथोक्तम् । सा चैकत्वादिपरार्थपर्यन्तेति । अतः कथमयं दृष्टान्त इत्यत आह ॥ एकैति । सङ्ख्यायाधिकृत्य हि गणितशास्त्रं प्रवृत्तम् । तत्र च कलासवर्णनप्रभागभागानुबन्धभागापवाहभागागादिप्रकरणेष्वेकभागानां तावच्चयमधिकत्वं गण्यते हि यस्मात्तस्मादवगम्यतेऽस्त्येकत्वादप्यपकृष्टानवधिका सङ्ख्येति । परार्थोत्पत्तोऽपि सङ्ख्यासद्भावः स्फुट एवेति नोपपादितः । सम्भवति हि परेषामप्रीश्वरापेक्षाबुद्ध्या परमाण्वादौ परार्थोत्पत्तोऽपि सङ्ख्योत्पत्तिः । ततः परं संज्ञाकरणं तु गणकानां प्रयोजनाभावात् । एतामेव विप्रतिपत्तिमपनेतुं सङ्ख्यादृष्टान्तोपादानं कृतिमिति ॥ छ ॥

टि०—महत्वाणुत्वयोरित्यादिग्रन्थस्यानर्थक्यमाशङ्क्य द्वितीयपक्षनिरासकतया तं सङ्गमयितुं तं पक्षमुत्थापयति ॥ परिमाणेति ॥ अप्रतिपसङ्गादिति । शुक्तिरजतादेरपि प्रतीतया तत्सत्यतान्निश्चयप्रसङ्गादित्यर्थः । भाष्ये कालादावणुत्वपरिमाणपकर्षस्य विश्रान्तिरित्युत्तापरिच्छेदो बलवत्प्रमाणेन नैवोपलभ्यत इत्येतावतैव साक्ष्याद्यवगतस्यापकर्षानन्त्यस्य सत्यतासिद्धिमहत्त्वग्रहणमाधिकमित्याशङ्क्याह ॥ अत्रेति । कथमत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः किञ्च दृष्टान्तोपदर्शनेन प्रयोजनमित्यत आह ॥ इदमुक्तं भवतीति । तत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोपादानं यथेत्यादि । तदपकर्षस्यापीत्यतः परमानन्त्यं साक्ष्याद्यवगतं विपरीतग्राहकप्रमाणाभावात्सत्यमेवेत्यनुवर्तनीयम् । दृष्टान्तोपदर्शनप्रयोजनमाह ॥ विनैति । यद्विशिष्टस्य यस्य यद्भवति तद्विशिष्टस्यापरस्यापि तदिति तर्कमूलभूतमात्रानव्याप्तेः सूचनायाह ॥ अविशेषादिति । दृष्टापत्तिं परिहरति ॥ तत-

श्रेति । एवं ताहं प्रतीतत्वाविशेषाच्छुक्तिरजतादेरपि सत्यतानिश्चयप्रसङ्ग इत्यतो भवेद्यमतिप्रसङ्गो यदि प्रतीततामात्रं तत्सत्यतानिश्चयान-
 तथाऽभिमतं स्यान्न चैतदस्ति । किन्तु निर्बाधप्रतीतत्वमेव तच्च न शुक्तिरजतादेरस्तीति नातिप्रसङ्ग इत्याह ॥ अतिप्रसङ्गस्त्विति । अन्येदे-
 त्युत्तरवाक्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य पूर्ववाक्योक्तस्य परिमाणपकर्षानन्त्यस्य कालादौ निर्बाधप्रतीतिसिद्धत्वस्य बाधकाभावव्युत्पादनेन समर्थनार्थत्वाच्च
 तदिति भावेन बाधकाभावोपपादकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । आनन्त्यं चानल्पतेत्यत्रानल्पशब्दस्य भावप्रधानत्वाश्रयणा-
 दनल्पतेत्यर्थोऽभिमतः । अन्यथाऽपकर्षोऽनन्त इति प्रयोगस्याल्पत्वमनल्पमित्यर्थप्राप्त्या वक्ष्यमाणविरोधानुपपत्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । अस्त्वेवम-
 पकर्षाननस्ययोरल्पताऽनल्पत्वतारूपत्वं किन्तावेत्येत आह ॥ न च विरुद्धयोरिति । अपकर्षोऽनन्त इत्युक्त्या ह्यल्पत्वमनल्पत्वमित्युक्तं स्यात् ।
 न चेदं सम्भवति । स्वस्य स्वान्यत्वासम्भवेन- विशेषणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्यप्यत्र प्रतियोगिनोऽल्पत्वस्य तदन्यस्य च परस्परविरुद्धरूपत्वादिरूप-
 विरोधासम्भवाद्विरुद्धयोरित्येतद्वसमञ्जसमित्याभाति । तथाऽपि विरुद्धयोरित्यस्य परस्परभिन्नयोरित्यर्थत्वाददोषः । यद्यपि च परस्परभिन्नयोरपि विशेष-
 णविशेष्यभावो नानुपपन्नस्तथाऽपि नाभेदेन तयोरन्ययः सम्भवतीत्यत्र तात्पर्याददोष इति ध्येयम् । वस्तुतोऽनल्पताशब्देऽल्पताशब्दस्य भा-
 वप्रधानत्वे नवश्चाकर्तारि च कारके संज्ञायामित्यादाविव प्रतिषेधार्थकत्वेनानल्पताकयाऽऽनन्त्यस्याल्पतात्वात्यन्ताभावरूपत्वादपकर्षोऽनन्त इति प्रयो-
 गस्याल्पतारूपोऽपकर्षोऽल्पतात्वात्यन्ताभाववानित्यर्थपर्यवसानादल्पतारूपस्यापकर्षस्याल्पतात्वात्यन्ताभावरूपस्य चानन्त्यस्य परस्परविरुद्धरूपत्वादेव
 विरुद्धत्वमिति यथाश्रुतमेव रमणीयमिति ध्येयम् । विरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिं दृष्टान्तोक्त्या प्रथयति ॥ न हीति । आद्ये पीतेऽपीता-
 न्यत्वस्याभावात्पीतः पीतान्य इत्यभेदेनान्वयादर्शनादित्यर्थः । द्वितीयव्याख्यायां चापीतशब्दस्य पीतशब्दस्य भावप्रधानत्वाच्च प्रतिषेधार्थ-
 कत्वात्पीतोऽपीत इत्यस्य पीतत्वान्पतितत्वाभाववानित्यर्थपर्यवसानापरस्परविरुद्धरूपतया विशेषणविशेष्यभावादर्शनादित्यर्थः । उक्तशङ्कानिवर्त-
 कतयाऽपेक्षितपूरणेन मूलं योजयति ॥ नेत्यादिना । मूलोऽन्यदेव ह्यनन्तत्वमणुस्येत्येतावैवापकर्षानन्त्ययोर्विशेषणविशेष्यभावसमर्थनानामहन्त्र-
 ग्रहणमधिकमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ अत्रापिपति । दृष्टान्तदर्शान्तिरिति । दृष्टान्तत्वेन महत्त्वग्रहणस्यापि किं प्रयोजन-

मित्यत आनन्यस्यानल्पतारूपत्वाभावसिद्धिरेव तद्वयोजनमित्यभिप्रेत्य तदुपदर्शनपूर्वकं दृष्टान्तदाष्टान्तिकभावमेव विशदयति ॥ यदीत्यादिना ॥ न हि तदेव तस्येति । महत्त्वस्योक्त्यर्थरूपत्वेनानल्पतारूपत्वादानन्यस्य चानल्पतारूपत्वान्महत्त्वमनन्तमित्यस्यानल्पतारूप उक्त्यर्थोऽनल्पतारूपत्ववसानेन स्वस्यैव स्वविशेषणत्वं वाच्यम् । न च तत्सम्भवतीत्यर्थः । तत्रैवानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ पीत इति ॥ विशेषणविशेष्यभाव इति । महत्त्वमनन्तमित्येवंरूप इत्यर्थः ॥ प्रकृतेऽपीति । अपकर्षोऽनन्त इत्यत्राप्येत्यर्थः । क्रिमेनोक्तं भवतीत्यतो वाक्यतात्यर्थमाह ॥ यथा हीति । इतीत्यतः परं भाव इति शेषः । दृष्टान्तदाष्टान्तिकभावस्फोरणाय वाक्यं योजयति ॥ यद्वदिति मौलपदानुवादेन यथेति व्याख्यानम् । तस्यैवेति । बहुत्वस्यानल्पतारूपत्वादानन्यस्यानल्पत्वतारूपत्वादुहृत्वमनन्तमित्यत्रानल्पत्वमनल्पत्वमित्यर्थपर्यवसानादिति भावः ॥ विरोधादिति । आनन्यस्यानल्पत्वतारूपत्वादनल्पत्वमनन्तमित्यस्यानल्पत्वमनल्पत्वमिति वाऽल्पत्वत्वात्यन्ताभाववदिति वाऽपर्यवसानादिति भावः ॥ अतोऽवच्छेदाभाव एवेति । परिच्छेदाभाव एवेत्यर्थः । तथाऽप्येकभागानामित्यंशवैयर्थ्यम् । न चैकत्वापेक्षयाऽपकृष्टसङ्ख्यासद्भावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनादित्याशङ्क्य महत्त्वालप्ययोरित्यादिना प्राप्तानुपपत्तिपरिहारेण तत्समर्थनार्थत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावेन सङ्ख्यादृष्टान्तोपपादकतया तद्योजयितुं तत्रानुपपत्तिशङ्कामुथापयति ॥ ननु नास्त्येवेति ॥ पर्यवसितत्वादिति । तदपेक्षयाऽधिकसङ्ख्याया अभावादिति भावः ॥ अवधित्वादिति । एकत्वापेक्षयाऽपकृष्टसङ्ख्याया अभावादिति भावः । अपकृष्टसङ्ख्याया एकत्वावधिकत्वे बहुत्वसङ्ख्यायाश्च परार्धावसानत्वे काणादद्वयसम्भूतिमाह ॥ यथोक्तमिति । यद्यपि सा चैकत्वादिपरार्धपर्यन्तेत्येवं न काणादसूत्रमस्ति किन्त्वर्थान्तेनैकद्रव्यादित्वादिकापरार्धान्तेत्येव तथाऽपि सा पुनरेकद्रव्येनैकद्रव्या च । तत्रैकत्वजातिमित्येकत्वसङ्ख्यादित्वत्वादिति तमित्यनेकद्रव्यादित्वादिकापरार्धान्तेत्यादितत्सूत्रव्याख्यानरूपप्रशस्तपादभाष्याद्यनुरोधेन लब्धसूत्रार्थानुवादोऽयं कृत इत्यवश्यम् । तत्रेति । गणितशास्त्र इत्यर्थः ॥ कलेत्यादि । भागजातौ करणसूत्रं प्रवृत्तम् । अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राशयोः समच्छेदविधानमेव । मिथो हराभ्यामपवर्तितभ्याम् । यद्वा हरांशौ सुधियाऽत्र गुण्यौ । उदाहरणम् । रूपत्रयं पञ्चलवस्त्रिभागो योगोऽर्थमेतान्वद तुल्यहारान् । त्रिषष्टिभागस्य दशांशः समच्छिदौ मित्यवियोजनार्थं । प्रभागजातौ करणसूत्रं वृत्तल-

वद्वाश्च हराहरभाः । भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात् । उदाहरणम् । उमार्धत्रिल्वद्वयस्य सुमते पादद्वयं यद्भवेत्तस्यश्चांशकषोडशांशकरणः सम्प्राप्यते प्रा-
 श्ने । दत्ता येन वराटकाः कति कर्दपेणापितास्त्रेन तान् । ब्रूहि त्वं यदि वेत्सि वत्स गणिते जातिं प्रभागाभिधाम् । भागानुबन्धभागापवाहजा-
 ल्योः करणसूत्रं सार्धवृत्तम् । छेदघ्नसूत्रेषु लवाघ्नमार्गिने कस्य भागा अधिकोनकाश्चेत् । स्वांशाधिको नः खलु यत्र तत्र भागानुबन्धे च लवापनाहे ।
 तल्लथहारेण हरं निह्नयात् । स्वांशाधिको न तु तेन भागात् । उदाहरणं तु गुण्यान्यमेकं गुणकेन हन्यादुत्सादितेनैवमुपान्यन्तमादिन् । गुण्यस्ततोऽ-
 धो गुणखण्डतुल्यैस्तैः । खण्डकैः सुदुर्गणितो यतो वेत्यादिगणितशालादवान्तव्यमेतत् । नन्वेताऽपि न सङ्ख्याद्वयान्तसमर्थनमेव वाक्येन
 सम्भवति । एकत्वापेक्षयाऽपकृष्टसङ्ख्यासद्भावमात्रस्यानेन प्राप्याऽल्पस्वान्यन्यसिद्धावपि परार्धादुत्कृष्टसंख्यान्तरासिद्ध्या बहुत्वान्वयवधिकत्वा-
 सिद्ध्या बहुत्वस्य परार्ध एव पर्यवसन्नत्वादिति शङ्काया अपरिहारादित्यत आह ॥ परार्धात्परत इति । सङ्ख्यासद्भावस्य स्फुटतामेव दर्शयति ॥
 सम्भवतीत्यादिना । तर्हि गणकानां तत्संज्ञाऽकरणप्रसङ्ग इत्यतस्तदकरणे निमित्तमाह ॥ ततःपरमिति । परार्धपर्यन्तसंज्ञकरणेनैव गणन-
 प्रयोजनसिद्धेस्तदुत्तरसङ्ख्यासंज्ञाकरणाभावो न दोषायेति भावः ॥ एतामेवेति । बहुत्वस्य परार्ध एव पर्यवसन्नत्वादल्पत्वस्य चैकत्वावधित्वाद्-
 सङ्ख्यायां बहुत्वालप्ययोरानन्यमस्तीत्येतामित्यर्थः ॥ सङ्ख्याद्वयान्तोपादानमिति । द्वयान्तान्तरोपादानमित्यर्थः । अन्यथा महत्त्वद्वयान्तै-
 वानन्यस्य परिच्छेदाभावरूपत्वसिद्ध्या विशेषणविशेष्यभावसमर्थनान्तद्वैत्यर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ छ ॥

अ०—अणीयांश्च महीयांश्च भगवानागमोदितः॥आनन्यवाचकशब्दो द्विधाऽऽनन्येऽपि मानताम् ॥ याति नैव गुणाल्पत्वं
 कालाल्पत्वं च मानगम् ॥ सर्वकालगतस्याल्पकालेऽपि स्यादवस्थितिः ॥ महागुणस्य चाल्पेऽपि गुणः स्यादिति चेद्भवेत् ॥ ताव-
 त्वमेव नैव स्याद्देशोऽप्येतन्न नो मतम् ॥ महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदवित् ॥ यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत् ॥
 स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगतत्वं भवेद्बुधम् ॥ एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाखिलस्थता ॥

सु०—एवं कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षाकर्षणन्यं साक्षिणा प्रसाध्येश्वरे तदागमेन साधयति ॥ अणीयांश्चेति । अणो-

रणीयान्महतो महीयानात्मेत्यागमेन भगवानीश्वरोऽगोरप्यणीयान्महतोऽपि महीयानुदितः । न च तत्राणमहच्छब्दाभ्यां किञ्चिद्वय-
स्थितमुच्यते । विशेषणाभावात् । ततो यद्यदपकृष्टपरिमाणं ततस्ततोऽप्यपकृष्टपरिमाणं ततस्ततोऽप्युत्कृष्टपरिमाणं
इत्युक्तं स्यात् । तथा चेश्वरगतयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वमेव लभ्यते । नन्वणीयान्महीयानित्युक्त एव भगवति परि-
माणोत्कर्षापकर्षयोः पर्यवसानात्कथं तयोरनवधिकत्वमित्यत आह ॥ अणीयानिति । अणीयान्महीयानित्युक्तयोरप्यणोर्महतश्चेति
शब्दविषयत्वादिति । नन्वं सति स्वस्मादपि स्वयमपकृष्ट उत्कृष्टेत्यागतम् । को नेत्याह । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । श्रुत्यन्तरं चेश्वरे
परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानन्त्यं प्रतिपादयदस्तीत्याह ॥ आनन्त्येति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मण आनन्त्यस्य वाचकोऽनन्त-
शब्दस्तावदेशतः कालतो वस्तुतश्चानन्त्यमाह । तत्र देशानन्त्यं नामानवधिकपरिमाणवचम् । कालानन्त्यं नामानवच्छिन्नसत्ताकत्वम् ।
वस्त्वानन्त्यं नामापरिच्छिन्नसङ्ख्यागुणकर्मविग्रहवचम् । तत्र यदा परिमाणानन्त्यस्य वाचकस्तदा द्विधानन्त्येऽप्युत्कर्षापकर्षपरिमाणान-
न्त्येऽपि मानतां याति । न तूत्कर्षानन्त्यमात्रे विशेषाभावादिति । नन्वेकार्थत्वमन्यायः । कोऽत्र न्यायविरोधः । निरर्थकशब्दप्रयोगा-
योगात्तावदेकोऽर्थोऽङ्गीकार्यः । द्वितीयाङ्गीकार्ये तु न किञ्चिद्विजमिति कल्पनागौरवम् । उच्यते । यत्र हेकास्मिन्नर्थे व्यवस्थिते सति
वृथैवार्थान्तराङ्गीकारस्तत्रैवमेतत् । न चैवं प्रकृते । अनन्तशब्दो हि परिच्छेदाभावमाह । परिच्छेदश्च देशतः कालतो वस्तुतश्च भवन्तु-
गपदेव प्राप्नोति । न च तत्र कस्यचित्प्राथम्यमस्ति । नाप्यन्यतमपरित्यागे कारणम् । एवं परिमाणानन्त्येऽप्युत्कर्षापकर्षपरिग्रहो द्रष्टव्य
इति । नन्वं कालतो गुणतश्चानन्त्यवाचकस्यानन्तशब्दस्याल्पकालत्वमल्पगुणत्वं चार्थः स्यात् । अन्यथाऽप्यपरिमाणवचमपि न स्यात् ।
अविशेषादिति चेत् । किमिदं कालतो गुणतश्चाल्पत्वमाणाद्यं किमन्या एव गुणाः सन्ति ब्रह्मणो न बहुतराः । तथाऽप्यकालोर्नैव
सत्ता न प्रचुरकालीनेति । किंवा सर्वकालगतस्याल्पकालेऽप्यवस्थितिः स्यात् । महागुणस्य चाल्योऽपि गुणः स्यादिति । आद्यं दूष-
यति ॥ नैवेति । गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम् । अनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिप्रतिपाद्यं नैव भवेदिति गृह्यभिसन्धेः प्रतिज्ञा । हेतुमुत्तरत्र

वक्ष्यति । द्वितीयमाशङ्क्याङ्गीकरोति ॥ सर्वेति । इति चेदापाद्यते । तद्वेदेवेत्यर्थः । अत्र गुणग्रहणं क्रियादेरप्युपलक्षणम् । गुण-
कालयोर्यथेषुपादानं प्राथम्यनिरामर्थम् । तेनोक्तकल्पनागौरवपरिहारं सूचयति । ननु यदि कालाल्पत्वं गुणाल्पत्वं चाङ्गीक्रियते ।
कथं तर्हि नैव गुणाल्पत्वमिति निराकरणमित्यतोऽभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ तावत्त्वमेवेति । अल्पत्वमेवेत्यर्थः । इत्युक्तं प्रागिति शेषः ।
कुतो न स्यादिति चेत् । आपादकाभावादित्याह ॥ देशेऽपीति । परिमाणेऽपीत्यर्थः । एतत्तावत्त्वमेव । नोऽस्माकम् । एतदुक्तं
भवति । परिमाणविषयेऽस्मदीयं श्रुतिव्याख्यानमुपलभ्य हि गुणकालयोरप्येतदापाद्यते । आपादकान्तराभावात् । न च परिमाणेऽ-
स्माभिरेवं व्याख्यायते । अपकृष्टमेव परिमाणमनवधिकमस्ति नोक्तुमिति । द्विधानन्त्येऽपीत्युक्तत्वात् । अतो निर्मूलमेतदापादनमिति ।
नन्वेतदीश्वरादेरनवधिकोक्तुष्टापकृष्टपरिमाणसमर्थनमयुक्तम् । सूत्रकारेण क्वाप्यनुक्तत्वात् । महर्षिवद्वेति सूत्रस्य विजातीययोरपि
कार्यकारणभावोपादानेन व्यधिकरणयोरप्यपरिच्छिन्नपरिमाणोत्कर्षपक्षयोरुपादानेन वा समर्थयितुं शक्यत्वादित्यत आह ॥
महत्त इति । निरवधिकपरिमाणोत्कर्षवतोऽपि ब्रह्मणोऽल्पपरिमाणवत्त्वं च व्योम दृष्टान्तीकृत्य व्योमवच्च्येति सूत्रखण्डेन ग्राह
सूत्रकारः । अतो ब्रह्मणो गगनस्य चानवधिकपरमाणोत्कर्षसद्भावस्तत्सिद्धान्तो भवत्येवेति । किञ्च योऽर्थो निरवकाशप्रमाणसिद्धो
यद्विषय्ये चानिष्टं स सर्वोऽपि सिद्धान्त एव । तत्र कालाकाशयोरपीश्वरे चानवधिकपरमाणोत्कर्षपक्षपसद्भावः साक्षिणाऽऽगमेन
च सिद्ध इत्युक्तम् । तद्विषय्ये बाधकमाह ॥ यदीति । कालादेरिति वर्तते । सर्वत्रापि संस्थानमिति च कालादीनां सर्वगतत्वं
परेणाप्यङ्गीकृतम् । सर्वगतत्वं च सर्वत्र देशे संस्थानम् । तथा च यदि कालादेराल्पतरदेशेषु संस्थानं न स्यात् । तदा सर्वत्रा-
वस्थानमपि नो भवेत् । कुत इत्यत आह ॥ स्थितस्य हीति । ध्रुवमित्यवधारणे । अल्पदेशेषु स्थितस्येवेति । यथा खल्वैकैकं वर्ण-
मुच्चारयत एव सर्वेदोच्चारणम् । न त्वेकमपि वर्णमुच्चारयतस्तथाऽल्पाल्पतरदेशेषु स्थितस्यैव हि सर्वदेशगतत्वं भवेत् । एकैकत्रापि
देशेऽनवस्थितस्याखिलदेशस्थता कुत एव भवेत् । अनेन यो यत्समुदायं व्याप्नोति स तदेकदेशानपि व्याप्नोत्येव । यश्चैकदेशाल्प

व्याप्नोति नासौ तत्समुदायमित्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ ।

टि०—अणीयानित्युत्तरभाष्यस्याव्यवहितपूर्वार्थापपादकत्वाभावेन पूर्वभाष्येण सङ्गात्यभावादानर्थक्यमाशङ्क्याव्यवहितेन तेन सङ्गत्यभावोऽपि दृश्यतेऽनन्त इत्येव तथाऽऽन्यमणावपीत्युक्तस्य परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकतायाः प्रामाणिकत्वस्येश्वराशो आगमसिद्धत्वोपादानात्तत्समर्थनेन तत्सङ्गातत्वाच्च तदिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकमुक्तार्थपरतयोत्तरग्रथं सङ्गमयति ॥ एवमिति कोऽसावागम इत्यतस्तदुपदेशनिपूर्वकमाश्वरस्योत्कर्षापकर्षानित्यस्यागमसिद्धत्वप्रतिपादकतया वाक्यं योजयति । नन्वत्र वाक्येऽणुमहच्छब्दयोः परमाणुमहत्स्वरूपद्रव्यविशेषपरस्वेनापकृष्टोक्तद्रव्यमात्रपरत्वाभावेनेश्वरस्यैतदागमबलेन परमाण्वापेक्षयाऽपकृष्टत्वस्य महत्त्वापेक्षया चोक्तद्रव्यस्य प्राप्तावपि परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकस्वरभ्याप्राप्तेर्नतद्बलेन विवक्षितार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । कुतो नेत्यतोऽर्थविशेषपरत्वनिश्चायकप्रमाणाभावादित्याह ॥ विशेषणभावादिति । नन्वत्राणीयान्महीयानित्युक्तभगवतोऽप्यणोर्महत इति पञ्चभ्यन्ताण्वादिशब्दविषयतायां स्वस्मादपि स्वस्य विरुद्धोक्त्यापकृष्टत्वप्रसङ्गेनाणीयानित्याद्युक्तस्य भगवतोऽणोऽरित्यादिविषयत्वासम्भवादणीयानित्याद्युक्तभगवत्येव परिमाणोत्कर्षापकर्षपर्यवसानाच्च निरवधिकत्वमित्यभिप्रायेण गूढाभिसन्धिः शङ्को ॥ नन्विति । अणीयानित्याद्युक्तस्यापि भगवतोऽणोऽरित्यादिविषयत्वद्युक्ता परमाणोत्कर्षापकर्षयोर्भगवति निरवधिकत्वस्योनेन सिद्धिरित्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिरेवोक्ताक्षेपपरिहारकतयाऽप्येतदेव भाष्यं पुनरुक्तयति ॥ इत्यत आह्राणीयानितीति । भाष्यस्य पूर्वोक्तयोजनायामुक्ताक्षेपपरिहारकत्वायोगात्प्रकृतोपयोगितया तद्योजयति ॥ अणीयान्महीयानित्युक्तयोरपीति । अनेनाणीयान्महीयानि शब्दाभ्यामुक्तोऽपि भगवानणोर्महत इत्यागमोदितोऽणोर्महत इति शब्दविषय इति भाष्ययोजनाक्ता भवति । पूर्वपक्षी किञ्चित्स्वाशयमुद्गाटयति ॥ नन्वेवमिति । विदित्वाभिप्रायः सिद्धान्त्यपि किञ्चित्स्वाशयमुद्गाटयति ॥ को नेत्याहेति । तर्हि विरोधः स्यादिति पूर्ववाद्यभिसन्धिं निराकरोति ॥ तथा चेति ॥ वक्ष्यत इति । विशेषशक्त्या निर्भेदमप्याकाशमनन्तंशोपेतं तत्रानवधिकौ परिमाणोत्कर्षापकर्षौ व्यवस्थया वर्तते इत्यादिनेति शेषः । तत्र चाकाशपदस्येश्वराद्युपलक्षणतयाऽभिप्रेतत्वाच्चासङ्गातिरिति ध्येयम् । आनन्त्येस्याद्युत्तरभाष्यस्य पूर्वविशेषत्वाभावाद्वैथय्यमित्याशङ्क्य

त्रेधानन्येऽप्यनन्तशब्दस्य प्रमाणत्वाद्वाप्ये द्वेधेत्यस्यानुपपत्तिरित्याशङ्कानिरासायानन्यवाचक इत्यस्यावृत्तिमपेक्षिताध्याहारं वाक्यभेदं चाश्रित्य भाव्यं
 योजयति ॥ सत्यमित्यादिना ॥ अनवच्छिन्नसत्ताकत्वमिति । अकादाचित्सत्ताकत्वमित्यर्थः ॥ अपरिच्छिन्नेति । अपरिच्छिन्नाः सङ्ख्यागुणकर्म-
 विग्रहा यस्येत्येवात्र विग्रहोऽभिमतो न त्वपरिच्छिन्ना सङ्ख्या येषां ते तथोक्ता एवम्भूतागुणकर्मविग्रहा यस्येति । तथा सत्यपरिच्छिन्नसङ्ख्या-
 गुणकर्मविग्रहत्वमिति प्रसक्त्याऽपरिच्छिन्नसङ्ख्यागुणकर्मविग्रहत्वमिति सार्वत्रिकपाठानुपपत्तिप्रसङ्गात् । यद्यप्यपरिच्छिन्नगुणकर्मविग्रहत्वोक्त्याऽपि सङ्-
 ख्याया अप्यपरिच्छिन्नत्वं सिद्धयेव तथाऽपि सामान्यविशेषभावमाश्रित्य कुरुपाण्डवन्यायेन पृथगुपादानम् । तत्प्रयोजनं च सङ्ख्याया गुणत्वे वादि-
 विप्रतिपत्तिसूचनमित्यवधेयम् । गूढाभिसन्धिश्शङ्कते ॥ नन्विति । सकृत्प्रयुक्तस्येति शेषः । तथा च सकृत्प्रयुक्तस्यानन्तशब्दस्य न त्रिविधानन्य-
 वाचकत्वम् । नापि परिमाणानन्यवाचकत्वपक्षे परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्यवाचकत्वम् । तस्य न्यायविरुद्धत्वादित्यर्थः । भवेदनन्तशब्दस्यानेकार्थत्वा-
 भावो यद्यत्र न्यायविरोधः स्यान्न चासावस्तीति न तदनुपपत्तिरिति गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ कोऽत्रेति । पूर्ववादी कल्पनागौरवप्रसङ्ग एव
 न्यायविरोध इति स्वाशयमुद्घाटयति ॥ निरर्थकेति । सिद्धान्त्यपि स्वाशयसमुद्घाटयति ॥ उच्यत इत्यादि । कथमेकस्मिन्नर्थे व्यवस्थिते वृथे-
 वार्थान्तराङ्गीकाराभावः प्रकृत इत्यतोऽनन्तशब्दस्य त्रिविधानन्ये तमुपपादयति ॥ अनन्तशब्दो हीति । ननु श्वेतो धावतीत्यादावर्थद्वयस्य
 युगपत्प्राप्तावपि यैर्कार्थपरित्यागेनैकार्थनियमनं तथा प्रकृतेऽपि कस्यचिदित्यगोचरार्थविशेषनियमनं भविष्यतीत्यतः प्रमाणान्तरविरोधाभावात्तत्र युग-
 पत्प्रतीत्योरैकस्य परित्यागसम्भवेऽपि प्रकृते तदभावात् तत्त्यागो युक्त इत्याह ॥ नापीति । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ एवमिति । अन-
 न्तशब्दस्य परिमाणानन्यवाचकत्वपक्षेऽप्यनवच्छिन्नसङ्ख्या युगपत्प्राप्याऽन्यतरस्य प्राथम्याभावाच्चेतो धावतीत्यादाविव युगपत्प्रती-
 तत्वेऽप्येकपरित्यागाकारणाभावाच्चेत्येवमुक्तन्यायविषयत्वोपपादेनोत्कर्षापकर्षपरिग्रहो द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥ अल्पकालत्वमल्पगुणत्वं चार्थः स्या-
 दिति । परिमाणानन्यवाचकत्वे द्विविधानन्ये मानत्ववदनन्तशब्दस्य कालानन्यवाचकत्वे गुणानन्यवाचकत्वेऽपि च द्विविधानन्येऽपि तस्य मान-
 त्वसम्भवादिति भावः । अल्पकालत्वाल्लल्पगुणत्वयोस्तदर्थत्वाभावे बाधकाभावेनाप्रयोजकमेतदित्याशङ्क्य परिहरति ॥ अन्यथेति ॥ स्यादिति । अर्थ

इति शेषः । तर्कमूलभूतव्यापेरभावात्कार्त्तभासोऽयमित्यतो विशेषव्याप्यभावेऽपि यदविशिष्टस्य यस्य यद्भवति । तदविशिष्टस्यापरस्यापि तद्भवतीत्य-
विशेषलक्षणसामान्यव्यापिसद्भावाच्चानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अविशेषादिति । नैव गुणाल्पत्वमित्यादेः सर्वकालातस्येत्येदं द्वैतकस्मिन्पक्षेऽनवका-
शाद्विनाभिन्नपक्षनिरासकतया वाक्यद्वयं सङ्गमायितुं विकल्पद्वयमाह ॥ किमित्यादिना । सर्वकालातस्येत्युत्तरत्र कालाल्पत्वगुणाल्पत्वयोरङ्गा-
कारात्कथं नैव गुणाल्पत्वमित्यादिना तन्निराकरणमित्यत उक्तं गूढाभिसन्धेरिति । अत्र निषेध्यं न कालाल्पत्वमात्रं गुणाल्पत्वमात्रं वा किन्तु साव-
धारणं तन्निषेधमित्याभिसन्धिर्गूढ इति द्रष्टव्यम् ॥ उत्तरत्रेति । देशोऽप्येतन्न नो मतमित्युत्तरत्रेत्यर्थः । वस्त्वानन्त्यं नामपरिच्छिन्नसङ्ख्यागुणकर्म-
विग्रहत्वमिति व्याख्यातत्वात्तदुपरोधेनाह ॥ अत्र गुणप्रग्रहणमिति । आदिपदेन विग्रहपरिग्रहः । अत्रेत्युपलक्षणम् । नैवाल्ल्पगुणत्वमिति पूर्वत्रे-
त्यापि द्रष्टव्यम् । अत्र प्रकरण इति वार्थः । ननु नैव गुणाल्पत्वमिति पूर्ववाक्योक्तक्रमेण सर्वकालातस्येत्यत्रापि गुणकाल्योग्येणादितैव वा सर्व-
कालातस्येत्येतद्वाक्यानुपरोधेन पूर्ववाक्येऽपि कालादितैव वा तयोर्निर्देश उचितस्तस्मात्किमिति क्वचिद्गुणादितया क्वचिकालादितयोपादानमित्यत
आह ॥ गुणकालयोर्यथेष्टमिति ॥ प्राथम्येति । अनन्तशब्दार्थतया प्राथम्येनैकस्यैव प्राप्तिनिरासार्थमित्यर्थः । किं प्राथम्यनिरासेनापीत्यत आह
॥ तेनेति ॥ उच्यते यत्र ह्येकस्मिन्नर्थे व्यवहित इत्यादिना पूर्वोक्तेत्यर्थः । ननु तावत्त्वमेव स्यादित्युक्तवाक्यमनर्थकम् । न चैतन्नैव गुणा-
ल्ल्पत्वमित्युक्ताभिप्रायकथनरूपस्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तदभिप्रायकथनेऽपि निमित्ताभावादित्यतः पूर्वत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वादभिप्रायकथ-
नस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थं तदभिसन्ध्युद्घाटनपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदुक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वि-
ति ॥ अल्पत्वमेवेत्यर्थ इति । गुणकालयोरिति शेषः । पूर्वोभिसन्ध्युद्घाटनतमस्य मूलारूढं कर्तुमपेक्षितं पूरयति ॥ इत्युक्तं प्रागिति शेष इति ।
तथापि देशोऽप्येतन्न नो मतमित्येतद्वाप्यखण्डैव्यर्थमेव । न च परिमाणेऽपि तावत्त्वास्मात्किञ्चनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्याध्यानर्थक्यादित्यत
आपादनाभावकथनार्थस्वाच्च तदिति भावेन तत्कथनपरतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तन्निवर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ कुत इति । आपादनाभावस्य मूलारू-
ढतासिद्धयर्थं देशपदार्थमाह ॥ परिमाणेति ॥ एतत्तावत्त्वमेवेति । तावत्त्वमेवेति पूर्ववाक्ये सावधारणस्यैव प्रस्तुतत्वादेतदिति सावधारणस्यैव

परामर्श इति भावः । ननु परिमाणे तावत्त्वमेवेत्यसम्भवापि गुणकालयोस्तावत्त्वमेवेत्यापादनं भविष्यस्यापादकान्तरस्यापि सम्भवेन परिमाणे तावत्त्वस्यैव तदापादकतायां निमित्ताभावात्कथं च परिमाणे तावत्त्वासम्भवेतिरित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । एतच्छब्दस्य वक्ष्यमाणेनेति-
शब्देन सम्बन्धः । ननु महतोऽल्पत्वमपि हीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतदीश्वरादेरनवधिकोऽष्टष्टापकृष्टपरिमाणसद्भावस्य सूत्रकृतकथितत्वकथनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चेदं स्वकीयस्येश्वरादावनवधिकोऽष्टष्टापकृष्टपरिमाणसमर्थनस्य सूत्रकृतसम्भवेतत्त्वेनायुक्तशङ्कानि-
रासार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । महर्द्घिवद्भेदो व्याख्येयसूत्रानुरोधेनैवोक्तार्थस्य सूत्रकृतसम्भवेतत्त्ववर्णनसम्भवेन सूत्रान्तरपर्यन्तधावन-
स्याकुशलत्वापादकतयाऽयोगादित्यतो व्याख्येयस्य सूत्रस्यान्यथासिद्धत्वादेतदनुरोधेन सूत्रकृतसम्भवेतत्त्वसमर्थनसम्भवाद्युक्तेमेतत्सूत्रपरित्यागेन सूत्रा-
न्तरपर्यन्तधावनमित्यभिप्रेत्य सूत्रकृतकथितत्वशङ्कानिरासकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं महर्द्घिवद्भेदो सूत्रस्यान्यथासिद्धित्वादावनपूर्वकं सूत्रकृतकथित-
त्वेन भाष्यकारिण्यस्येश्वरादावनवधिकोऽष्टष्टापकृष्टपरिमाणसमर्थनस्यायुक्तताशङ्कामुत्थापयति ॥ सूत्रकारेण क्वापीति । तथा च
सूत्रानुक्तार्थसमर्थनरूपत्वादभाष्यत्वमिति भावः । नन्वयमर्थो महर्द्घिवद्भेदो सूत्र एव सिद्धः । यद्यपि चायं न सूत्रस्य श्रौतोऽर्थः । तथाऽप्याक्षि-
प्तार्थो भवत्येवेति भवति सूत्रार्थः । तथा हि । अत्र सूत्रे तावत्परमाणुष्वणुकपरिमाणभ्यां ह्रस्वत्वपरिमाण्डिल्याभ्यां ह्रस्वत्वपरिमाणुव्युक्तयोः परिमाण-
मुख्येतेत्यापादनमर्थतया प्रतीयते । तत्र वैजात्यात्कथमिदमापादनमिति शङ्कानिरासाय वैजात्यमसिद्धं सर्वत्र द्रव्ये आक्षेपिकाणुत्वमहत्त्वयोर्दशेनेन
स्वदभिमतपरमाण्वादेरपि किञ्चिदपेक्षया महत्त्वादित्यवश्यं प्रतिवक्तव्यमेव । तत्र च परिमाणपकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वादु-
त्कर्षपरिमाणतारतम्यवदित्यनुमानबाधशङ्कायां तदनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्याद्याभिधानाय परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरेकवधिकत्वसमर्थनस्यात्रावश्य-
कत्वात् । अतः सूत्राक्षिप्तप्रमेयसमर्थनपरत्वाच्चाभाष्यत्वमित्याशङ्क्याह ॥ महर्द्घिवद्भेदो विजातीययोरीति । वैजात्यमङ्गादित्यापि कार्य-
कारणभावः शक्योपपादनः । अन्यथा परमाण्वादिगतद्वित्वादिसङ्ख्याया अपि ह्यणुकादिपरिमाणविजातीयतया तदकारणत्वप्रसङ्गात् । परिमा-
णस्यैवमिति नियमस्य निर्मूलत्वात् । तथा च सूत्रार्थस्यान्यथासिद्धत्वाच्चोक्तार्थस्य तदाक्षिप्तत्वमिति भावः । अस्तु वा परमते परिमाणत्वावान्तर-

जात्यपाकरणयोक्तरीत्यनुसरणम् । तथाऽपि यदैककस्यामेवाकाशादिव्यक्तौ परिमाणोत्कर्षपक्षयोरनवधिकत्वं समर्थनं तत्सर्वथा नोक्तसूत्राक्षिप्त-
मित्याशयेनाह ॥ व्यधिकरणयोरिति । आकाशे परिमाणोत्कर्षपरिच्छेदः । परमाणौ च तदपक्षपरिच्छेद इत्येवं भिन्नाधिकरणयोरपीत्यर्थः ।
एवमपि साध्यवैकल्याद्युक्तिसम्भवेन सूत्रार्थ निर्वाहादिति भावः ॥ तत्सिद्धान्तो भवत्येवेति । यद्यप्येवमप्येतत्समर्थनं तत्सूत्रव्याख्यानावसर एव
कर्तुमुचितम् । तथाऽप्युक्तानुमाने साध्यवैकल्यादिव्युत्पादनाय परिमाणोत्कर्षपक्षयोरनवधिकत्वं तावदवश्यमत्र समर्थनीयम् । तच्च यद्यपि व्यधि-
करणयोरपि परिमाणोत्कर्षपक्षयोरुपपादनेनापि पर्यवस्यतीति तादृशमेव व्युत्पादम् । तथाऽप्यन्यत्र सूत्रकारोक्तं यदाकाशादवैककस्मिन्नेव परि-
माणोत्कर्षपक्षयोरानन्त्यं तस्यापि सिंहावलोकनन्यायेनात्र समर्थनं कृतमित्यवधेयम् । सूत्रकृत्कथितत्ववर्णनात्पूर्वभाष्येणैव भाष्यकारियस्याकाशा-
दावनवधिकपरिमाणोत्कर्षव्युत्पादनस्य समर्थनात् । यद्यल्पदेशेऽस्युत्तरभाष्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य रीत्यन्तरेणाप्येकत्रैवाकाशादावनवधिकपरिमा-
णोत्कर्षपक्षसद्भावस्य सूत्रकारसिद्धान्तसमर्थनार्थत्वात् तदानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्ग्रामयितुं सूत्रकारसिद्धान्तोपपादकं
रीत्यन्तरं तावदाह ॥ किञ्चेति । तर्हि निरवकाशप्रमाणसिद्धत्वं तद्विपर्यये बाधकं चोभयमप्यभिधातव्यं तत्कथं विपर्ययेऽनिष्टत्वकथनमात्रेण तस्मि-
द्धिरित्यतः केवलं साक्षिमानेनेत्यादिनाऽनवधिकपरिमाणोत्कर्षपक्षसद्भावस्य कालादौ साक्षिसिद्धतायाः समर्थितत्वात्तदकथयित्वैव विपर्ययेऽनिष्ट-
मात्रकथनस्योपपन्नत्वं स्यादित्यभिप्रेत्य निरवकाशप्रमाणसिद्धत्वापदर्शनपूर्वकमनिष्टकथनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति । तत्रेत्यादिना । साकाङ्क्षत्वेन
वाक्याभासत्वपरिहारायपेक्षितं पूरयति ॥ कालादेरिति ॥ संस्थानमिति चेति । सर्वत्राप्यित्यतः परं संस्थानमित्यनुवर्तनीयमित्यर्थः । आपाद्यस्यानिष्टत्वमु-
पदर्शयति ॥ कालादीनामिति । तर्हि भवतु सर्वातत्वाभावप्रसङ्गोऽनिष्टः सर्वत्र संस्थानाभावस्य तु क्रियायतमित्यत आह ॥ सर्वगतत्वं चेति ।
किमेनेन विपर्यये बाधकमुक्तं भवतीत्यतस्तर्कविरोध इति भावेन तत्स्वरूपोपदर्शकतया भाष्यं योजयति ॥ तथा चेति । विपर्ययेऽनिष्टः श्रुतस्य पूर्वणैव
सिद्धेः स्थितस्य हीयुत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य तर्काङ्गाव्याप्तेरन्वयव्यतिरेकोपदर्शनेन समर्थनार्थत्वाच्चानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य व्याप्युपपादकतयोत्तर-
भाष्यं योजयितुं व्याप्यभिधानेन निवर्तनीयामप्रयोजकताशङ्कामुत्थापयति ॥ कुत इति । यदल्पदेशे स्थितं तस्य सर्वागतत्वं प्रुवं भवेदिति योज-

नायामल्पदेशस्थितत्वं व्याप्यं सर्वदेशस्थितत्वं व्यापकमिति प्राप्नोति । न च तद्युज्यते । घटादेरल्पदेशस्थस्यापि सर्वदेशस्थत्वाभावदर्शनेन व्याभि-
चरितत्वात् । अतोऽत्र यस्सर्वदेशस्थं तदल्पदेशस्थमिति व्याप्यव्यापकभावो वाच्यः । न चोक्तयोजनायां विवक्षितव्याप्यव्यापकभावस्य लाभः
सम्भवतीत्यतस्तत्त्वाभायावधारणार्थस्य ध्रुवमित्यस्य ध्रुवमल्पदेशस्थस्यैव सर्वदेशस्थत्वमित्यर्थपर्यवसानाद्वन्नि-
मानेव धूमवानित्यादाविव विवक्षितव्याप्यव्यापकभावलाभात्वाव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्त्यापादनत्वादस्य तर्काभासत्वमित्याशयवानवधारण-
सम्बन्धं तावद्दर्शयति ॥ अल्पदेशेषु स्थितस्यैवेति । गगनादिकमेकदेशस्थितं सर्वदेशस्थत्वादित्यभिप्रेतानुमाने यद्येकदेशस्थं न स्यात्तर्हि सर्व-
देशस्थं न स्यादित्यप्रयोजकतानिरासकतर्कं च मूलभूतव्याप्तेर्विशिष्यदृष्टान्ताभावेनासम्भवात्सामान्यव्याप्तिरेवानुसन्धयेति भावेन तद्व्याप्तावनुरूपं
दृष्टान्तमाह ॥ यथेत्यादि । अनेन सर्वदेवोच्चारयिताऽन्वयदृष्टान्तः । तस्य समुदायव्यापिन एकदेशव्याप्तेरपि सत्त्वात् । सर्वथाऽनुच्चारायिता च
व्यतिरेकदृष्टान्तः । तस्यैकदेशव्यापिनः समुदायव्याप्तेरपि सत्त्वादित्युक्तं भवति । विवक्षितान्वयव्यतिरेकयोर्मूलारूढतां दर्शयितुं मूलयोजनमाह ॥
यथेत्यादि । वाक्यतात्पर्यप्रदर्शनमनेनेति ।

अ०—शून्यत्वमेव तस्य स्याद्यस्यैकत्रापि न स्थितिः ॥ अतो नाणुत्वविश्रान्तिर्न महत्त्वस्य च क्वचित् ॥ उभयानन्त्ययुक्त-
समाद्यादि सुख्यं महद्भवेत् ॥ तच्च ब्रह्म परं साक्षात्सर्वानन्त्ययुतं सदा ॥ यदि साक्षी स्वयम्मातो न मानं केन गम्यते ॥ अक्षजादेश्च
मानत्वमनवस्थाऽन्यथा भवेत् ॥

सू०—न केवलमल्पाल्पतरदेशस्थत्वाभावे सर्वगतत्वाभावमसङ्गः । किन्तु शशविषाणादिवत्सताऽपि न स्यादित्याह ॥ शून्य-
त्वमेवेति । एवञ्च कालादीनामल्पाल्पतरदेशावस्थानेऽल्पाल्पतरपरिमाणवत्त्वमयवर्जनीयमित्यनवधिकपरिमाणपक्षसिद्धिः । अनव-
धिकोत्कर्षस्तु परेणाप्यङ्गीकृत एवेति न तद्विपर्यये बाधकमुक्तम् । सर्वत्रापि नो भवेदित्येव वा द्रष्टव्यम् । न हि परममहत्त्वाभावे सर्वगतत्वं
सम्भवति । तथा चाह । विभुत्वान्महानाकाश इत्यादि । अल्पाल्पतरदेशपर्यवसितस्याल्पाल्पतरपरिमाणत्वं न चैवमाकाशादीति चेत् । तत्कि-

माकाशादिसमुदितरूपं येन पर्यवसानापर्यवसानविषयत्वमनुवीत । किन्त्वेकमेव । तच्च यद्यलयात्यतरदेशेषु तिष्ठेत्तदा तत्तत्परिमाणं भवेदेव । यदि तत्र तत्र स्थितस्य तत्तत्परिमाणत्वं तदा घटादावपि तदसङ्ग इति चेन्न । तस्य सांशत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । ननु च सर्वमूर्ते-
(द्रव्य) संयोगित्वमेव सर्वगतत्वं न सर्वत्र संस्थानम् । आकाशादेरनाश्रितत्वात् । संयोगश्च तत्तत्परिमाणभावेऽपि भवेदेव । न हि घटो गमनेन संयुज्यमानो भवति परममहान्नापि परमाणुना संयुज्यमानः परमाणुः । तत्कस्य हेतोः । संयोगस्य प्रदेशवृत्तिवादिति । मैवम् । सर्वपरिमाणानामप्याकाशे सत्त्वात्परमाणुना च घटांशस्यैव संयोगात् । तथा हि । विशेषणकस्या निर्भेदमप्याकाशमनन्तांशोपेतम् । तत्रानव-
धिकौ परिमाणोत्कर्षोपकर्षौ व्यवस्थया वर्तते । ततश्च घटो वितस्तिपरिमाणेनैवाकाशेन संयुज्यते । स्वयं च तत्परिमाण इति को दोषः । घटांश एव परमाणुसंयोगो वर्तते । न घट इति कथं घटस्य परमाणुता । तर्ह्योकाशप्रदेशा एवाल्पात्यतरदेशसंयोगिन इति त एव तत्त-
त्परिमाणाः स्युर्नाकाशमिति चेन्न । तेषामप्याकाशात्मकत्वात् । अन्यथा संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं न स्याद्वाधातादिति । कालादौ परि-
माणोत्कर्षोपकर्षयोरानन्यमुपपाद्योपसंहरति ॥ अत इति । क्वचित्कालादौ त्रये । यद्वाऽनुमानदूषणोपसंहारोऽयम् । ततश्च कालाती-
तत्वदृष्टान्तदोषावपरिहार्याविति । कालाकाशेश्वरेषु परिमाणोत्कर्षोपकर्षयोरानन्यमस्तीत्युक्तम् । न केवलं तेष्वेव । किन्तु प्रकृत्यादौ सर्वगते परममहति द्रव्यान्तरेऽपीत्याह ॥ उभयेति ॥ तस्मादिति । कालादिषूक्तन्यायात् । मुख्यं महत् । परममहत् । यदि काला-
देरप्यानन्त्यं स्यात् । कथं तर्हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यानन्त्यं ब्रह्मणो लक्षणत्वेनोच्यते । न ह्यतिव्याप्तं लक्षणं भवतीत्यत आह ॥ तच्चेति । परमिति केवलार्थे । यद्यपि कालादिकमप्यनन्तं तथाऽपि ब्रह्मैव तदनन्तमित्युच्यते । कुतः । साक्षात्परानपेक्षयाऽनन्तत्वात् । अपराधीनत्वापेक्षयेति यावत् । पक्षान्तरमाह ॥ सर्वेति । नास्यां श्रुतावानन्यमात्रं लक्षणत्वेनोच्यते । किन्तु देशतः कालतो गुणादि-
तश्च । तादृशं च ब्रह्मैवेति न दोषः । यथोक्तम् । देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः । सा समस्ता हरेरेव न ह्यन्ये पूर्णसद्गुणा इति । पक्षान्तरमन्वाचिनोति ॥ सदेति । पूर्वेणैव सम्बन्धः । तथा च कालक्षणेऽपि देशतोऽनन्तेष्वपि नातिव्याप्तिरिति । परमाणवापि

परिमाणपकर्षतारतम्यविश्रान्तिर्नास्तीत्युक्तम् । तदसत् । परिमाणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । परमाणुतोऽप्यपकृष्टपरिमाणश्रयस्य द्रव्यस्याभावात् । मैवम् । परमाणुभागानां सत्त्वात् । न च तेषु विश्रान्तिः । तेषामपि भागसत्त्वात् । अविश्रान्तभागपरम्परा कुतः सिद्धेत्यतः साक्षिणेति वक्तुं साक्षीनामप्रमाणमेव नास्तीति वदतो बाधकं तावदाह ॥ यदीति । साक्षी नाम मानं यदि नेष्यते तदाऽक्षजादेशानस्य मानत्वम् । चशब्दाद्बहिराकाशादिकमन्तःसुखादिकं च केन प्रमाणेन गम्यते । न केनापि । तद्ग्राहकस्य प्रमाणान्तरस्याभावात् । न च तन्मा भूदिति वाच्यम् । तद्व्यवहारविलयप्रसङ्गादिति । नन्वस्तु साक्षिणमनङ्गीकुर्वाणस्येदं बाधकम् । साधकं तु किमित्यत आह ॥ स्वयम्भात इति । यस्तु स्वयं प्रकाशमानेऽपि साक्षिणि विप्रातिपद्यते सोऽक्षजादेर्मानत्वं सप्रमाणकं वस्तुत्वाद्धटवदिति प्रसङ्गसूचितेनानुमानेन बोधनीयः । प्रसक्तप्रतिषेधश्च वक्ष्यमाणन्यायेन भविष्यति । धर्मिग्राहकप्रमाणेनैव सिद्धेर्न तस्यामाण्ये पृथक् प्रमाणं वक्तव्यम् । अत एव मानमित्युक्तम् । न साक्षिणोऽनभ्युपगमेऽप्यक्षजादिज्ञानमाध्यामप्रामाणिकं प्रसज्यते । प्रवृत्तिसामर्थ्येन तज्जातीयत्वेन वाऽनुमानेन तत्सिद्धेरित्यत आह ॥ अनवस्येति । अन्यथा साक्षीतरप्रमाणवेद्यत्वाङ्गीकारे । तर्हि साक्षिप्रामाण्यमन्यनेन ग्राहमित्यनवस्येति चेन्न । तस्य स्वप्रकाशत्वादिति । तदिदमुक्तं स्वयम्भात इति ।

टि० — विपर्यये बाधकोक्त्याऽनवधिकपरिमाणोत्कर्षपकर्षसदभावस्याकाशादौ सूत्रकारसिद्धान्तत्वसमर्थनाच्छून्यत्वमेवेत्युत्तरवाक्यान्तर्यक्यमित्याशङ्क्य विपर्यये बाधकान्तरोपदर्शनार्थत्वेन तस्यापि सूत्रकारसिद्धान्तत्वोपपादकत्वान्न तदिति भावेन बाधकोपदर्शकपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ न केवलमिति ॥ सत्ताऽपीति । न चाल्पदेशस्थत्वाभावेऽपि सर्वदेशस्थत्वाच्च शून्यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकदेशस्थत्वाभावेन सर्वदेशस्थत्वाभावस्यापि प्राप्तत्वेन सर्वदेशस्थत्वेन तन्निरासायोगादित्याशयात् । ननु च कालोदरस्याल्पतरदेशस्थतया तदधिकरणदेशस्याल्पतरपरिमाणप्राप्तावपि कालोदस्तदप्राप्तेः कथं कालादावनवधिकपरिमाणपकर्षसिद्धिरित्यत आह ॥ एवञ्चेति । अल्पाल्पतरपरिमाणभावेऽल्पाल्पतरदेशस्थत्वायोगात्तेन तत्सिद्धिरिति भावः । ननु तथाऽपि नानेन भाष्येणानवधिकपरिमाणोत्कर्षपकर्षसदभावस्याकाशादौ सूत्रकारसिद्धान्तत्वं सिध्यति ।

अपकर्षानन्याभावे बाधकोक्त्याऽनेनापकर्षानन्यप्राप्तावप्युत्कर्षानन्याभावे भाव्ये बाधकानुक्त्या तदानन्यविषये विपर्यये बाधकबलेनाप्राप्तत्वादि-
त्यतस्तदनुक्तौ निमित्तकथनेनोक्तशङ्कां परिहरति ॥ अनवधिकेति ॥ पूर्णाप्यङ्गीकृत एवेति । परिमाणोत्कर्षानन्यस्य गगनादावेवानवधिक-
परिमाणापकर्षस्य परमाणोवेवोपपादनेन वाऽस्य सूत्रस्य समर्थयितुं शक्यत्वादिति शङ्काकर्त्रा गगनादावधिकपरिमाणोत्कर्षस्याङ्गीकाराच्च तत्र बाध-
कमुक्तमिति भावः । असिन्यक्षे उत्कर्षानन्यव्यतिरेके बाधकानुक्तिर्भावे भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ सर्वत्रापीति ॥ द्रष्टव्यमिति ।
विपर्यये बाधकमित्यनुवर्तते । तदेवोपपादयति ॥ न हीति । निरधिकपरिमाणोत्कर्षाभाव इत्यर्थः । तथा चैतद्योजनयामेतदापादकं पूर्णाय-
मित्युक्तं भवति । कुतः परममहत्त्वाभावे सर्वगतत्वासम्भव इत्यतस्तथा सति सूत्रकारियस्य सर्वगतत्वेन परममहत्त्वसाधनस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादिति
भावेन सर्वगतत्वेन परममहत्त्वसाधनपरं कणादिसूत्रं पठति ॥ तथा चाहेति । यद्यपि विमुखान्महानाकाशस्तथाऽऽत्मेति कणादिसूत्रं तथाप्येकदे-
शतैरेव प्रकृतोपयोगात्तन्मात्रमेव मुखत उदाहृतम् । अन्यत्वमादिशब्देन सङ्गृहीतमिति मन्तव्यम् । यथाऽऽकाशविमुत्वास्तकलमूतसंयोगित्वात्परम-
महत्परिमाणवत्तथाऽऽत्माऽपि परममहानित्यात्ममहत्त्वस्य विमुत्वेन साधने आकाशस्य दृष्टान्तीकरणान्न परममहत्त्वं विनाऽऽकाशस्य सर्वगतत्वमिति
विवक्षितसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ पर्यवसितस्येति । पर्याप्त्या वर्तमानस्येत्यर्थः । घटादौ तथा दर्शनादिति भावः ॥ न चैवमिति । आकाशस्या-
त्यन्तदेशपर्यवसितत्वेऽन्यत्र तदभावापातादिति भावः ॥ समुदितरूपमिति । सेनावनादिवद्विभिन्नानेकवस्तुसमुदायरूपमित्यर्थः ॥ एकमेवेति ।
अखण्डमेवेत्यर्थः । अभिन्नाशोपेतमिति यावत् ॥ तत्तत्परिमाणं भवेदेवेति । तत्रांशानोरित्यन्तामेदादिति भावः । आशयमविद्वान् शङ्कते ॥
यदि तत्र तत्रेति । आशयमुद्धाटयति ॥ तस्य सांशत्वेनेति । विभिन्नांशवत्त्वेनेत्यर्थः । तथा च तत्र तत्र देशेऽवस्थितघटाद्यंशानां तत्तत्परि-
माणत्वेऽपि न घटादोराकाशादरेव तत्परिमाणत्वप्रसङ्गः । तस्य तेभ्योऽभिन्नत्वेनाकाशादाविवात्यन्ताभेदाभावादित्याशयः । यदि कालोदरत्वाख्य-
तरेदोषु संस्थानं न स्यात्तदा सर्वत्रावस्थानमपि न स्यादिति विपक्षबाधकर्तव्येष्टापादनरूपत्वेनाभासत्वादकिञ्चित्करत्वमित्याशङ्कते ॥ ननु चेति ।
ननु विपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्कुतोऽवधारणमित्यतो युक्तिमाह ॥ आकाशादेरिति । आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति प्रशस्तेदेवा-

चायंक्तेरिति भावः । ननु तर्हि यो येन संयुज्यते स तत्परिमाणो यथा परिमाणुना संयुज्यमानः परिमाणुः परिमाणुपरिमाण इति व्याप्तिबलेन सर्व-
 संयोगिन्याकाशादौ तत्तत्परिमाणप्राप्त्याऽपकर्षानन्त्यप्रतिरस्मादिष्टसिद्धिरित्यत आह ॥ संयोगश्चेति ॥ नापीति । घट इति वर्तते ॥ संयोगस्येति ।
 परिमाणुना संयुज्यमानस्य घटस्य परिमाणुत्वे परिमाणुसंयोगस्य परिमाणौ सर्वत्र सत्त्वेनकदेशवृत्तित्वरूपप्रदेशवृत्तित्वाभावप्रसङ्गाच्च तस्य परिमाणुपरि-
 माणत्वमिति भावः । अस्तु सर्वमूर्तसंयोगित्वमेव सर्वगतत्वं तथाऽपि तत्तत्परिमाणाभावे तत्तत्संयोगानुपपत्त्या तत्संयोगेनैव गगनादौ तत्तत्परिमाण-
 सिद्धिरवर्जनीयैव । न चैवं घटस्य गगनेन संयुज्यमानस्य परिमाणमहत्त्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वपरिमाणसमानपरिमाणेनैव गगनेन घटस्य संयोगा-
 ङ्गीकारेण तदनापत्तेः । न च गगने परिमाणमहत्त्वमेकमेव परिमाणं न त्वन्यदिति कथं स्वपरिमाणसमानपरिमाणेनैव गगनेन घटस्य स्यादिति
 वाच्यम् । सर्वपरिमाणानामपि तत्र सत्त्वेनाविरोधादित्याशयेन प्रथमदोषपरिहारं प्रतिजानीते ॥ सर्वेति । सर्वपरिमाणसदृशपरिमाणानामित्यर्थः ।
 द्वितीयदोषपरिहारं प्रतिजानीते ॥ परिमाणुना चेति । ननु परिमाणभेदस्य द्रव्यभेदप्रयोजकत्वादाकाशे सर्वपरिमाणाङ्गीकारे आकाशभेदप्रस-
 ङ्गोऽन्यथा स्वयमेव स्वोपेक्षयोत्कृष्टमपकृष्टं चेति प्रसक्त्या विरोधप्रसङ्ग इत्याशङ्कं परिहरन्नुक्तमुपपादयति ॥ तथा हीत्यादिना । तत्रोक्ताक्षेप-
 परिहारयोपोद्घातेनाकाशस्थानन्तांशवत्तामुपदर्शयति ॥ विशेषशक्त्येति ॥ आकाशमिति । आकाशपदमीश्वरदेरुपलक्षकम् । अत एव पूर्व-
 माकाशादेरित्युक्तमित्यवधेयम् । अनन्तत्वस्य भेदाविनाभूतत्वादंशानामनन्तत्वे भेदप्रसङ्ग इत्यत उक्तं निर्भेदमिति । तर्हि व्यापकनिवृत्तौ
 व्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावाद्भेदाभावेऽनन्तत्वस्याभावप्रसङ्ग इत्यतो भवेदेवं यद्यनन्तत्वस्य भेदमात्रेणाविनाभावानियमो भवेत् । न चैवम् । किन्नाम
 भेदविशेषयोरन्यतराविनाभावानियम एव । ततश्च प्रकृते भेदाभावेऽपि तत्प्रतिनिधिविशेषस्य सत्त्वेनोक्तस्य व्यापकस्य निवृत्त्यभावाच्चानन्तत्वनि-
 वृत्तिरिति भावेनोक्तं विशेषशक्त्येति । तथा च तत्तद्वस्तुसंयुक्ताकाशांशगतान्येव तत्तत्परिमाणानि । अत एव न विरोधशङ्काऽपीति भावः । यद्-
 र्थमुपोद्घातेनानन्तांशत्वमुपार्णितं तदिदानीमाह ॥ तत्रेति । आकाशांशेष्वित्यर्थः । आकाशे उत्कृष्टापकृष्टांशानामनन्तत्वात्तत्रोत्कृष्टेषु परिमाणो-
 त्कर्षानवधिकत्वमपकृष्टेषु च परिमाणपकर्षानवधिकत्वमिति परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्ययोर्व्यवस्थितत्वेनोत्कृष्टानामपकृष्टत्वस्यापकृष्टानामुत्कृष्टत्वस्य

चासत्त्वात्तन्निरोध इति भावः । प्रतिज्ञातं प्रथमदोषपरिहारमुपपादयति ॥ ततश्चेति । परमाणुना च घटांशस्यैव संयोगादित्युक्तं द्वितीयदोष-
परिहारमुपपादयति ॥ घटांश एवेति । परमाणुना संयुक्तस्य घटांशस्य परमाणुत्वं चेष्टमेवेति भावः । अल्पाल्पतरदेशसंयोग इत्युपलक्षणम् ।
उल्लेखोल्लेखतरदेशसंयोगिन इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ नाकाशमिति । तथा च सर्वपरिमाणानामप्याकाशो सत्त्वादित्युक्तमसदिति भावः । भवेदयं
प्रसङ्गो यथाकाशात्तत्परिमाणास्तदवयवा भिन्नाः स्युर्न चैवमित्याह ॥ तेषामपीति । भेदाभावेऽपि विशेषबलाद्विरुद्धनानापरिमाणवयवाभिन्नाव-
मुपपन्नमिति भावः । अंशानामाकाशात्मकत्वान्तर्युगमे बाधकमाह ॥ अन्यथेति । प्रदेशानां तदात्मकत्वाभावे संयोगस्य तत्तदेकदेशो सत्त्वेऽप्याकाशोऽसत्त्वेनैकदेशो सत्त्वेऽ-
प्येकदेशान्तरेऽसत्त्वेन तद्रूपप्रदेशवृत्तित्वसम्भवेऽपि प्रदेशानां तदात्मकत्वाभावे संयोगस्य तत्तदेकदेशो सत्त्वेऽप्याकाशोऽसत्त्वेनैकदेशो सत्त्वेऽप्या-
संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं न स्यादित्यर्थः । ननु संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं नैकदेशवृत्तित्वमभिमतं किन्तु स्वसमानाधिकरणत्वात्तन्नाभावप्रतियोगित्वमेव ।
तच्चैकदेशवृत्तित्वं विनाऽपि सम्भवतीति कथं तदभावापादनमित्याशङ्क्य नाव्याप्यवृत्तित्वं स्वास्त्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं वक्तुं शक्यम् । प्रति-
योगित्वादित्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याहृत्वनायोगात् । किन्तु प्रदेशवृत्तित्वरूपमेवेति युक्तमेव तदभावापादनमित्याशयेनाह ॥ व्याघाता-
दिति । केचित्त्वन्वयस्य प्रदेशानङ्कार इत्यर्थं वर्णयन्तो व्याघातादित्यस्याकाशो निरंशस्तत्संयोगश्चावृत्तिरित्यस्य व्याहृतत्वादित्यर्थमाहुः ।
उत्तरभाष्यस्य पौनस्त्र्यमाशङ्क्योपसंहारार्थत्वात् तदिति भावेनोपसंहारपरतया योजयति ॥ कालादाविति । दृष्टान्तदोषः साध्यवैकल्यम् ।
उभयेत्युत्तरभाष्यान्तर्यक्यमाशङ्क्य प्रकृत्यादिद्वयस्योक्तन्त्यायेन परिमाणोत्कर्षापकर्षनन्त्योपपादनार्थत्वात् तदिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकृत्या-
देस्तदुपपादकयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ कालेति । तच्चेत्युत्तरभाष्ये आनन्त्यस्य ब्रह्मण्यपराधीनत्ववर्णनस्य प्रकृतानुयोगमाशङ्क्यातिव्याप्ति-
निरासाय लक्षणाविष्करणार्थत्वात् तदिति भावेनातिव्याप्तिनिरासाय लक्षणाविष्करणार्थतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमायितुमानन्त्यस्य ब्रह्मलक्षणत्वानुपपत्ति-
शङ्कमुत्थापयति ॥ यदीति । मूले चशब्दो व्यर्थ इत्याभिप्रेत्याह ॥ यद्यपि कालादिकमिति । नन्वथाऽप्यसम्भवः । अनन्तत्वस्याभावाभावेत्या-
प्रतियोगिरूपपरापेक्षत्वादित्यत आह ॥ अपराधीनत्वेति । स्वसत्तादौ परनियम्यत्वाभावापेक्षेत्यर्थः । भावदानन्त्यं च तथा भवतीति नासम्भव

इति भावः ॥ किन्निवति । न च सर्वानन्त्ययुतत्वं न लक्षणं गुणानन्त्यमात्रैवानतिप्रसक्तत्वेन लक्षणत्वोपपत्त्या व्यर्थविशेषत्वादिति वाच्यम् । प्रकृतलक्षणे सर्वत्वेन रूपेण तस्य प्रवेशेऽपि प्रातिस्विकेन रूपेण तस्याप्रविष्टतया वैयर्थ्यानवकाशादिति भावः । गुणादित इत्यादिशब्देन क्रिया-विग्रहयोः परिग्रहः । ब्रह्मण एव त्रिविधानन्त्यं न त्वन्यस्येत्यत्र प्रमाणमाह ॥ यथोक्तमिति ॥ देशकालादिनिरासाय प्रकार-द्वयमभिहितं पूर्वत्र । इदानीं कालमात्रे तन्निरासाय प्रकारान्तरं कथ्यते । अत एव प्रकारद्वयस्य प्रकृत्यादिसर्वव्यावर्तकत्वाप्राधान्यमस्य तु का-लक्षणमात्रव्यावर्तकत्वादप्राधान्यमिति भावेनान्वाचिनोतीत्युक्तम् । न तु लक्षणान्तरपरत्वेनायं ग्रन्थो योज्यः । कालक्षणे उक्तलक्षणाभावेनातिव्या-प्त्यभावेऽप्याकाशादावतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति ध्येयम् ॥ पूर्वेण सम्बन्ध इति । बुद्ध्या विविकतेनानन्त्यमिति पूर्वेण सदेत्यस्य सम्बन्ध इत्यर्थः । एतत्पक्षाश्रयणप्रयोजनमाह ॥ तथा च कालेति । केचित्तु लक्षणान्तरत्वेऽप्यस्य न दोषः । न चाकाशादेरपि सदानन्त्ययुतत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अंशतोऽप्यानन्त्यस्य विवक्षितत्वेन तदप्रसङ्गात् । न चैवं सदेति व्यर्थम् । तन्माहिम्नैवास्यार्थस्य लब्धत्वादित्याहुः । ननु यदि साक्षीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च साक्षिप्रमाणे विवदमानं प्रति विपक्षे बाधकाभावोपदर्शनेन साक्षिप्रमाण्यसमर्थनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्समर्थ-नस्यापि प्रकृतोपयोगादर्शनादित्याशङ्क्याव्यवहितेन पूर्वग्रन्थेन तस्यासङ्गतत्वेऽपि तथानन्त्यमणावपीति विप्रकृष्टपूर्वग्रन्थोक्तस्य परमाणौ परिमाण-पकर्षतारतम्यविश्रान्त्यभावस्योपपादकतया तत्सङ्गतत्वेन पूर्वग्रन्थसङ्गतिसम्भवाच्चानुपपत्तिरिति भावेन तदग्रन्थसङ्गततयोत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ परमाणावपीत्यादिना ॥ वक्तुमिति । अतः सर्वपदार्थानामित्याद्युत्तरभाष्येणेति शेषः ॥ इति वदत इति । प्राग्विकल्पितेषु पक्षेषु तृतीयं पक्षं वदत इत्यर्थः । उत्तरत्र साक्षिप्रमाण्ये साधकस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । व्यवहितत्वादन्वयं दर्शय-स्तृतीयपक्षनिरासस्य मूलरूढतामुपदर्शयति ॥ साक्षीत्यादिना । अक्षजादेश्चेति चशब्दानर्थक्यमाशङ्क्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्च तदिति भावेन तमुपदर्शयति ॥ चशब्दादिति । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादोक्षेपार्थतया किंशब्दं व्याचष्टे ॥ नेति । नन्वनुमानादिनैव कालाका-शादिसिद्धिर्भवित्यतीति कथमाक्षेप इत्यतोऽनुमानादिना तदसिद्धेः सत्यत्वं गगनोद्देश्येत्यादिना पूर्वमेव समर्थनाच्च प्रमाणान्तरेण तत्सम्भव इत्याह ॥

तद्ग्राहकोति । भाष्ये विपर्यये बाधकाभिधानस्य स्वयम्भात इत्येतद्विशेषणनैरपेक्षणैव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य साक्षिप्रमाणे साधकोक्त्यर्थ-
त्वात् तदिति भावेन तत्परतया तदोजयितुं साधकाभावशङ्कासुस्थापयति ॥ नन्विति । विपर्ययेऽनिष्टकथनमात्रस्यैव तत्साधकत्वेन क्वापि साधकं
वक्तव्यं स्यादिति भावः । नन्वस्त्वक्षजादिमानत्वस्यैवं सप्रमाणकत्वसिद्धिस्तावता कथं साक्षिप्रामाण्यमिति द्धितस्तस्य साक्षीतरप्रमाणवेद्यत्वस्यापि सम्भ-
वादित्यतः परिशेषात्तत्सिद्धिरिति भावेन परिशेषमुपपद्यति ॥ प्रसक्तोति ॥ वक्ष्यमाणन्यायेनोति । अनवस्थाऽन्यथा भवेदित्यनुपदमेव वक्ष्य-
माणन्यायेनेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिसामर्थ्येनानन्यासदशायां प्रामाण्यसिद्धिः । अन्यासदशायां तु तज्जातियत्वेनेति भावेनात्रोभयोपादानमिति
ध्येयम् । मूलेऽनवस्थेति । तस्यायं भावः । प्रवृत्तिसामर्थ्याप्यगृहीतप्रामाण्यस्य प्रामाण्यानिश्चायकत्वेन गृहीतप्रामाण्यस्यैव तथात्वमङ्गीकार्यम् ।
तथा च तत्रामाण्यमप्यनैनैव ग्राह्यम् । तत्रामाण्यमप्यनैनैवेत्यनवस्थाप्रसङ्गादिति । तर्हि साक्षिणोऽपि प्रामाण्यग्राहकत्वं न स्यादिति भावेन शङ्कते
॥ तर्हीति । साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन स्वयमेव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वेन ग्राहकान्तरानपेक्षणात्रानवस्थेत्याह ॥ तस्येति । वृत्तिज्ञानस्य तु जडत्वेन न
स्वप्रकाशत्वं सम्भवतीति न स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वमित्यनवस्थेवेति भावः ।

अ०—अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येव सर्वदा ॥ सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादविभागः परानुता ॥

सु०—किमतो यद्येवं साक्षीनामप्रमाणमस्तीत्यत आह ॥ अत इति । साक्षित इत्यर्थः । सर्वपदार्थानां परमाणोस्तद्भागानां
चेत्यर्थः । सन्त्येवेति सिद्धमिति शेषः । यद्वा सर्वपदार्थानामित्यनेनानुमानमपि सूचयति । परमाणुः सभागः पदार्थत्वाद्वदति ।
न चाश्रयासिद्धिर्धर्माग्राहकविरोधो वा । साक्षिणा परमाणुसिद्धेरुक्तत्वात् । तेन च सभागतयैव सिद्धेः । न चैवमनुमानैवेत्यर्थ्यम् ।
प्रमाणसम्भवाङ्गीकारात् । सभागत्वमात्रे विप्रतिपन्नं प्रति सार्थक्याच्च । अनुमानान्तरमाह ॥ सर्वेदिति । युगपदित्यर्थः । सर्वदिक्षु
स्थितैर्द्रव्यैः सम्बन्धात्संयोगादपि भागाः सन्तीत्यवगम्यते । यद्यपि सभागत्वमात्रसाधने संयोगित्वमात्रं प्रयोजकम् । गगनादीनामपि
भागाङ्गीकारेण व्यभिचाराभावात् । तथाऽपि बहुभागासाधनाय विशेषणोपादानम् । तथा हि । परमाणुदेशभागवान्युगपदशमूतसंयोगि-

त्वात्पटवदिति । ननु द्रव्यत्वेनैवालं किं संयोगित्वेन । (हेतूच्छितिरूप) विपक्षे बाधकसूचनार्थमिति ब्रूमः । तथा हि । अस्ति ताव-
 त्परमाणोः परमाण्वन्तरसंयोगः । अन्यथा द्व्यणुकाद्यारम्भभानुपपत्तेः । न चैकैवेति नियमः । कारणाकारणसंयोगजसंयोगप्राक्रिया-
 यामैकैकस्य परमाणोः सजातीयविजातीयपरमाणुद्वयेन युगपत्संयोगस्यास्तीररीकृतत्वात् । पाषाणादिमध्यवर्तिनः परमाणोः परितोऽवस्थितैः
 परमाणुभिः संयोगाभावानुपपत्तेश्च । न च मूर्तानां युगपदेकदेशवस्थानं सम्भवति । प्रदेशवर्तिनश्च संयोगाः । साक्षिसिद्धत्वात् ।
 घटादौ तद्दर्शनेन परमाणावप्यनुमानाच्च । तथा च यदि परमाणुरनेकांशो न स्यात् । तदा युगपदेनैकैर्न संयुज्येतेति । ननु संयोगस्य
 प्रदेशवृत्तित्वं नाम स्वात्यन्ताभावसमानदेशत्वमेव । न तु घटसंयोगो घटावयवे वर्तत इति । तत्कथं भागाभावे संयोगानुपपत्तिरिति ।
 भैवम् । प्रत्यक्षादिसिद्धस्यावयववृत्तित्वस्य परित्यागेनाप्रामाणिकव्याहताङ्गीकारस्यानुचितत्वात् । वक्ष्यते चैतत् । ननु परमाणुः साव-
 यव इति स्वव्याघातस्य मुख्यमुदाहरणम् । यो हि सर्वतोऽपकृष्टो यतः परमाणुर्नास्ति तं परमाणुमाचक्षते । तस्य च सावयवत्वेऽवय-
 वितोऽवयवानामपकृष्टपरिमाणत्वावश्यम्भावात्कथं न व्याहतिरित्यत आह ॥ अविभाग इति । स्यादयं विरोधो यदीदं परमाणुपद-
 प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् । न चैवम् । सावयवतया साक्षिसिद्धे तदसम्भवात् । किन्त्वविभागः पराणुता । परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
 तथा च कुतो व्याघात इति । नन्वविभाग इति कथमिदं विज्ञायते । सर्वथा विभागलक्षणगुणाभाव इति चेन्न । गुणादेरपि परमाणु-
 त्वप्रसङ्गात् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न । असम्भवात् । यत्किञ्चिद्विभागाभावाभिप्राये मेरुमन्दरयोरप्यणुत्वप्रसङ्गात् ।
 अवयवविभागाभावोऽभिमत इति चेन्न । गगनादेरपि परमाणुत्वापत्तेः । अवयवनाशादेव नष्टस्यावयविनोऽपि तदापत्तेरिति । भैवम् ।
 यस्य विभिन्नावयवेषु सत्स्वपि तेषां विभागो न कदाऽपि भवितुमर्हति स परमाणुरिति व्याख्यानात् । एतेनावयवपरम्परान्वि (श्रान्त्यभा-
 श्रमाभावेऽनवस्थेत्यपि परास्तम् । मूलक्षयाभावस्य सूचितत्वात् । यद्वा विभज्यते विभिद्यते इति विभागः । तदभावः परमाणुतेति ।
 यतः स्वावयवं विना स्वतन्त्रमनवयवरूपमपकृष्टपरिमाणं (वस्तु) नास्ति स परमाणुरिति यावत् ॥ छ ॥ नन्वेवमवयवपरम्परान्विश्रान्त्य-

भावेऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात्सर्षपमहीधरयोः परिमाणाविशेषः स्यात् । न च कारणसङ्ख्याविशेषेऽपि तत्परिमाणप्रचयविशेषा-
त्सर्षपमहीधरयोः परिमाणविशेष इति वाच्यम् । अवयवानन्यसाम्ये तयोरेष्यनुपपत्तेरिति । उच्यते । किमयं प्रसङ्गः । उतालुमानम् ।
आद्ये ह्यमर्थः । यदि सर्षपमहीधराविश्रान्तावयवपरम्परौ स्यातां तदानन्तावयवारब्धौ प्रसज्येयाताम् । तथा च समयपरिमाणौ
भवेतामिति । तत्रोभयत्रापि व्याप्त्यभावः । यद्विश्रान्तावयवपरम्परं तदनन्तावयवारब्धम् । यच्चैवं तत्तुल्यपरिमाणमिति किन्नाम
भवतोपलब्धम् । किञ्चावयवपरम्पराविश्रान्त्यभावे ते सर्वेऽपि सम्भूयानन्ताः स्युः । सर्षपमहीधरारम्भकाणामानन्त्यं तु कुतः । अत
एव द्वितीयप्रसङ्गस्यापादकासिद्धिः । एतेनावयवपरम्परविश्रान्त्यभावे समसङ्ख्यावयवारब्धत्वं ततश्चावयवपरिमाणादिविशेषाभावे
परिमाणाविशेषः स्यादित्यपि परास्तम् । व्याप्त्यसिद्धेः । समसङ्ख्यावयवारब्धत्वासिद्धेश्च । द्वितीये त्विदमुक्तं स्यात् । सर्षपमहीधरौ
नानन्तावयवारब्धौ । विसदृशपरिमाणत्वात् । विमतौ नाविश्रान्तावयवपरम्परौ । अनन्तावयवान्तरब्धत्वादिति । आद्ये सिद्धसाधनम् ।
न हि सर्षपादेरवयवपरम्पराविश्रान्त्यभाववादिनाऽनन्तावयवारब्धत्वमङ्गीकृतम् । किन्तु सम्भूतानामनन्तत्वम् । तदभावसाधने मां प्रति
दृष्टान्ताभावः । गुणादौ साधनाभावात् । द्वितीयस्य त्वप्रयोजकतेति । स्यादेतत् । सर्षपावयवपरम्परया निरवधिकत्वे मूर्तानां समान-
देशत्वानुपपत्तौ सर्षपावयवैर्जगति व्याप्ते विश्वव्यापी सर्षपः स्यादिति महीधरस्यानवकाश एवेत्यापादनार्थ इति चेन्न । पार्थिवपरमा-
णानामनन्तत्वेऽपि मूर्तान्तरावकाशदर्शनात् । सर्षपो यावन्तं देशमवष्टभ्य वर्तमानो दृश्यते तावत्येवानवधिकाया अपि तदवयवपरम्प-
राया अवस्थानाच्च । अत एव हाकाशादीनामप्यनवधिकांशपरम्परामुपेत्य तत्र परिमाणापकर्षानन्त्यमुपपादितम् । ननु मा भूत्साक्षा-
त्सर्षपमहीधरारम्भकाणां समसङ्ख्यत्वं तथाऽप्यवयवपरम्परया विश्रान्त्यभावे सम्भूतावयवानां समसङ्ख्यत्वात्परिमाणभेदो न
स्यादि (त्वुच्यत इति) ति चेन्न । आनन्त्येऽपि तारतम्यसम्भवात् । अनन्ता हि पार्थिवपरमाणवोऽनन्ताश्चानन्यविशेषाः । न च ते
समसङ्ख्याः । तथा सत्याप्यपरमाणुषु तदभावापातात् । तथा सर्वकल्पेषु संसारिणोऽनन्ताः । तथाऽप्यवयवविश्रान्तरतम्यमुपेयमेव ।

एवमेकमुदाहरणमिति ॥ छ ॥

टि०—ननु सर्वपदार्थानां साक्षिणा समागतत्वाधनत्वस्य न प्रकृतोपयोग इत्यतः प्रकृतपरमाणुतद्भागमात्रपरतया सर्वपदार्थानामित्येत-
 क्षोजयति ॥ परमाणोरित्यादिना । वाक्याभासत्वपरिहारायोपेक्षितं शेषं पूरयति ॥ इति सिद्धमिति शेष इति । सन्त्येवेत्यतः परमिति सिद्ध-
 मिति शेष इत्यर्थः । अस्मिन्क्षेपे सर्वपदार्थानामित्यस्य न स्वास्यमित्यपरितोषात्स्थान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ परार्थत्वादिति । गुणोदरपि पदा-
 र्थस्य समागतत्वस्य दक्ष्यमाणत्वाच्च व्यभिचार इति भावः ॥ धर्मिग्राहकेति । अवयवावयवप्रसङ्गो हि तावदनुभूयमानत्वाच्चापलापमर्हतीत्यवश्य-
 मसावभ्युपेयः । स च तावान्निरवधिक एवाभ्युपगन्तुं शक्यते । तथा सत्यनन्तावयवारब्धत्वाविशेषान्मेरुसर्षपादीनां परिमाणभेदानुपपत्तिप्रसङ्-
 गात् । न च कारणसङ्ख्याया अविशेषेऽपि परिमाणप्रचयविशेषाद्विशेष इति युक्तम् । तयोरपि सङ्ख्याविशेषमन्तरेणानुपपत्तेः । न च विना-
 शावधिरवयवम् । अन्यस्य निरवयवत्वे तदनुपपत्तेः । द्रव्यस्यावयवविभागनाशाभ्यां विना विनाशाभावात् । नापि विभागावधिः । तस्य विभ-
 ज्यमानाश्रयतया तदभावेऽयोगात् । न चैकाश्रयो विभाग इति युक्तम् । किञ्चिदेव हि कुतश्चिद्विभज्यते न तु तदेव तस्मात् । तदेवं निरवयव-
 द्रव्यावधिरवयवमवयवविभाग इति निरवयवद्रव्यसिद्धौ स एव परमाणुरिति क्रियाविभागादिन्यायेन निरवयवतैव परमाणोः सिद्धत्वाद्धर्मि-
 ग्राहकविरोध इत्यर्थः ॥ साक्षिणेति । यदि साक्षिमितं नैतन्नानुमा तत्र वर्तते पक्षिकुलमशक्यत्वादित्यादिना साक्षिणा परमाणुसिद्धेर्वक्ष्यमाण-
 त्वादित्यर्थः । उक्तत्वादित्यतीतत्वोक्तस्तु निश्चितत्वाभिप्रायेत्यवधेयम् ॥ सम्भुवाङ्गीकारादिति । सम्भुवस्य दृढहेतुत्वाच्च वैयर्थ्यमिति
 भावः ॥ सभागत्वेति । तथा च साक्षिणा परमाणुमात्रसिद्धावपि तत्सभागत्वस्य तेनासिद्ध्या तत्सिद्धयर्थत्वाच्चानुमानवैयर्थ्यमिति भावः । ननु
 सर्वदिक्षु स्थितैर्द्रव्यैः परमाणोः संयोगस्य यौगपद्यमात्रेणापि परमाणोर्दिशभागवत्त्वरूपविवक्षितसाध्यसिद्धिसम्भवात्संयोगानां सार्वकालिकत्वस्यान-
 पेक्षितत्वाद्भाष्ये सर्वदेति संयोगानां सार्वकालिकत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य यौगपद्यमात्रपरत्वात्सर्वदेत्यस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥
 युगपदित्यर्थ इति । एवं सर्वदेति हेतुविशेषणार्थमभिधायदानां तद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यपीत्यादिना । ननु च गगनादौ व्यभि-

चारात्र संयोगित्वमात्रस्य प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य तर्हि विशिष्टस्यापि गगनादौ व्यभिचारात्वाप्रयोजकत्वमिति तुल्यमेव । यदि च सभागत्वरूपसाध्यस्यापि गगने सत्त्वाच्च विशिष्टस्य हेतुत्वपक्षे तत्र व्यभिचार इति मन्यसे तर्ह्यविशिष्टस्यापि हेतुत्वपक्षे तत एव न व्यभिचार इति हेतुविशेषणवैयर्थ्यमेवेत्याशयवानाह ॥ गगनादीनामिति ॥ बहुभागेति । दशभागेत्यर्थः ॥ युगपदशेति । यद्यप्यत्र दशभागानामपि सर्वत्र सत्त्वेन व्यभिचाराभावाच्च तद्वारणं विशेषणप्रयोजनं सम्भवति । तथाऽप्युक्तसाधने हेतोरसामर्थ्यशङ्कावारणमेव तत्प्रयोजनमिति मन्तव्यम् । तथा हि । घटादावेकस्मिन्नपि भागे क्रमेण दशमूर्तसंयोगानां सम्भवादप्यथासिद्धिशङ्कापरिहाराय युगपदिति विशेषणम् । द्वित्रिमूर्तसंयोगानां तावद्दशभागेष्वप्युक्तयामपि दशभागानां पक्षेन विवक्षितसिद्धिप्रसङ्गपरिहाराय दशेति पदम् । एकस्मिन्नपि भागेऽमूर्तकाशादिसंयोगानां स्थितिसम्भवाद्युनरप्रयोजकत्वमेवेत्याशङ्कानिवारणाय मूर्तेति विशेषणमित्युक्तम् ॥ ननु द्रव्यत्वेनैवालं किं संयोगित्वेनेति । ननु द्रव्यत्वस्य संयोगित्वरूपहेतुशरीराप्रवेशात्कथमत्र तेनैवालमिति शङ्केति चेत् । अत्र वदन्ति । परमाणोः सभागत्वसाधके पदार्थत्वानुमाने गुणादौ व्यभिचारावाराणायवश्यं विशेषणीयेन द्रव्यत्वेनैव परमाणोर्दशभागवत्त्वरूपविवक्षितसाध्यस्यापि साधनसम्भवात्संयोगित्वरूपहेत्वन्तराश्रयणमनर्थकमित्यत्र तात्पर्यमिति । तत्र । गुणादावपि सभागत्वसद्भावेन तत्र व्यभिचाराप्रसक्त्योक्तप्रकाराश्रयणयोगात् । अन्ये तु । विमतश्चक्षुष्मादृषत्त्वादित्यादौ गुणज्ञत्वरूपसामान्यस्य साधकत्वानुपपत्त्या रूपज्ञत्वविशेषस्य साधकतयाऽवश्यं विवक्षणयित्वेऽपि संयोगित्वस्य संयोगलक्षणगुणविशेषवत्स्वरूपत्वात्तत्र च गुणवत्स्वरूपसामान्यस्य विवक्षितसाध्यसाधकत्वापत्तौ न तद्विशेषस्य संयोगित्वस्य साधकतयापत्त्यासौ युक्तः । गुणवत्त्वमिति तेनैवालमिति तेनैवालमिति शङ्कोपपत्तिरित्यभिप्राय इत्याहुः । केचित्तु । अप्राप्तयोर्द्रव्ययोः प्राप्तिः संयोग इति संयोगलक्षणानुरोधेन संयोगित्वस्य द्रव्यत्वघटितमूर्तिकत्वेन लाघवाद्द्रव्यत्वेनैवालमिति शङ्कोपपत्तिः । न च कर्मविरोधी गुणः संयोग इत्यादिलक्षणाश्रयणेन द्रव्यत्वस्य हेतुशरीराप्रवेशाच्चैतच्छङ्कावकाश इति वाच्यम् । तथाऽपि पूर्वमते तच्छङ्काया अप्रस्यूहत्वात् । एतन्मतेऽपि संयोगित्वरूपहेतोः पक्षे साधकतया द्रव्यत्वसाधकतयाश्रयणीयत्वेन तद्वेतोरेवेति न्यायेन द्रव्यत्वमेव हेतुरस्त्विति तदाशयादित्याहुः । वस्तुतस्तु द्रव्यत्वस्य जातित्वेन लघुत्वात्संयोगित्वस्योपाधितया गुरुत्वाच्च तस्य प्रयोजकत्वमिति लाघवमनुसृत्यैवेदमुक्तम् । न तु द्रव्यत्वस्य तत्र प्रवे-

शाभिप्रायेण । अत एव साध्यव्यापकव्यभिचारित्वमिति लक्षणे साध्याव्यभिचारित्वस्यैव लघुत्वेन लक्षणौचित्यादित्यादिरूपा शास्त्रकाराणामुक्तिः
 सङ्गच्छते । अन्यथा तत्र तस्याप्रवेशेन तदनवकाशादिति द्रष्टव्यम् । कोऽसौ विपक्षे बाधकस्तर्को यत्सूचकत्वेन संयोगित्वस्य सार्थकत्वमुच्यत
 इत्यतस्तं प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति । वक्ष्यमाणतर्कस्येष्टापत्तिमुपोद्धतेन तावत्परिहरति ॥ अस्ति तावदिति ॥ अन्यथेति ।
 परमाणोः परमाण्वन्तरसंयोगस्यासत्त्व इत्यर्थः । असमवायिकारणविहरादिति भावः । अस्ति परमाणोः परमाण्वन्तरसंयोगः कित्वेकैव । तथा च
 युज्यते द्युणुकारम्भः । तथा चानैकैः संयोगस्यासिद्धेर्न वक्ष्यमाणतर्कस्यानिष्टापदानस्वसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति । न चेति ॥ कारणाकारण-
 संयोगजप्रक्रियायामिति । पार्थिवाप्ययोः परमाण्वोः प्रथममनारम्भकसंयोगे जाते पार्थिवे परमाणौ पार्थिवपरमाण्वन्तरेणाप्ये च परमाणावाप्येन
 परमाण्वन्तरेण द्युणुकद्वयारम्भकसंयोगद्वयसुरपद्यते । ताभ्यां च संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाभ्यां द्युणुकद्वयं युगपदारभ्यते । तत्र यः पार्थिवाप्यपर-
 माण्वोरनारम्भकः संयोग उस्पन्नस्तेनैकैव पार्थिवपरमाणुनाऽऽप्यद्युणुकैकैः संयोगः । आप्यपरमाणुना पार्थिवद्युणुकेन चापरः संयोगो द्युणु-
 कयोः कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिकालमेव जायते । कारणाकारणसंयोगे कार्याकार्यसंयोगयोर्वक्ष्यं जननादित्यादिकारणाकारणसंयोगजप्रक्रिया-
 यामैकैकैकपरमाणोः सजातीयविजातीयपरमाणुद्वयेन युगपत्संयोगस्य वैशेषिकसूत्रवृत्तिकारप्रशस्तभाष्यकारादिभिरुक्कितत्वादित्यर्थः । अत्र च
 विजातीययोः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरारम्भक एकः संयोगस्तयोरेव तदैव सजातीयपरमाण्वन्तरसंयोगो द्युणुकद्वयारम्भकोऽपरः स्वीकृत इति स्पष्टम-
 वगम्यत इति भवत्यनेन विवक्षितसिद्धिरिति ज्ञेयम् । नन्वेतावताऽप्येकस्य परमाणोर्बहुभिर्गुणपत्संयोगस्याप्राप्तेरिष्टापत्तादवस्थ्यमित्यत आह ॥
 पाषाणादीति ॥ संयोगाभावेति । संयोगाभावे पाषाणावस्थानमेव न स्यादिति भावः । ननु परमाणूनां परितोऽवस्थितिरेव कुतो येन युगप-
 दनेकदेशसंयोगप्राप्तिरित्यत आह ॥ न च मूर्तानामिति । अत्र युगपदिति विशेषणालम्भेदेनैकमूलवर्तिनोर्घटपटयोः स्वारब्धघटनान्शानन्तरं
 तेषामेव तन्तूनां पटान्तरारम्भकत्वादिकसिद्धेरेव तन्तौ वर्तमानयोश्च पटयोर्नैकदेशताविरोध इति सूचयति । नन्वेकतन्तुकपटस्य तन्तुवृत्तित्वात्तत्र
 च तन्तुद्वयसंयोगस्यासमवायिकारणस्याभावात्तत्त्ववयववयस्य तन्तुसंयोग एव तत्रावश्यं तथा वाच्यः । तथा चासमवायिकारणावच्छिन्ने कार्य-

नियमादसमवायिकारणस्य च तन्त्ववयवायवे तन्तौ च वृत्तेः । तन्त्ववयवायवे तन्तोः पटस्य च वृत्त्यवयवभावात्कथं मूर्तयोरपि समानदेशता-
विशेष इति चेत् । अत्राहुः । एकतन्तुकपटे मानाभावादिति । वस्तुतो भवेऽप्यसमवायिकारणं तन्त्वावयवावयवतन्तुसंयोगः पटश्च
तन्त्वावेव स्तः । न च कार्यस्यासमवायिकारणान्यूनानतिरिक्तदेशतानियमः । गौरवात् । किन्त्वसमवायिकारणसमानदेशत्वमात्रनियम
इति न मूर्तयोः समानदेशत्वप्रतिरिति द्रष्टव्यम् । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तं न वस्तुतः । घटतदवयवयोरैकत्र भूतले वृत्तिदर्शनेन
तदसामानाधिकरण्यानियमासिद्धेः । अवयवावयवविभावापन्नयोस्तथाभावो नास्तीति चेन्न । आलोकमण्डल्यास एव देशो वायुसञ्चारदर्शनेन तस्या-
प्यसिद्धेः । निबिडावयवत्वे सतीति विशेषणादद्रोष इति चेन्न । तस्यापेक्षिकस्य सर्वत्र सम्भवात् । आत्यन्तिकस्य च वज्रादन्यत्रासम्भवात् ।
पटमहारजनयोरैकस्मिन्नेव भूतले सद्भावदर्शनाच्च । समवायवृत्त्या तथाभावस्तत्रापि नास्तीति चेन्न । अत्रापि समवायवृत्त्या परमाणूनां परमाणौ
वृत्त्यसमस्या प्रकृताविरोधप्रसङ्गादिति दिक् । एवं तर्कस्येष्टपादनतामपकृत्याप्रयोजकतामप्यपाकरोति ॥ प्रदेशवर्तिन इति । ततश्चैकस्य परमा-
णोर्बहुभिः संयोगस्य बह्वंशत्वं विनाऽनुपपत्तेर्नाप्रयोजकतेति भावः । भवेदतद्यादि संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं सिद्धं स्यात्तदेव तु दुतः सिद्धमित्यत
आह ॥ सार्क्षीति । साक्षिणि विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानमप्याह ॥ घटादाविति । अनेन परमाणुसंयोगस्तदवयववृत्तिर्भवितुमर्हति परमाणुसंयोगत्वात् ।
यो यत्संयोगस्य तदवयववृत्तिरिति सामान्यव्याप्तिमूलकं विमतः संयोगः प्रदेशवृत्तिः संयोगत्वात् । यः संयोगः स प्रदेशवृत्तिरिति विशेषव्याप्तिमूलक
चानुमानं सूचितं भवति । संयोगित्वोक्त्या सूचितं विपक्षे बाधकं तर्कं दर्शयति ॥ तथा चेति । युगपदनैकैरित्यत्र मूर्तरिति शेषः । प्रदेशवृत्तित्व-
स्याप्यंशवृत्तित्वरूपत्वाभावेन बह्वंशत्वं विनाऽपि बहुभिः संयोगस्य परमाणौ सम्भवादप्रयोजकत्वमेवेत्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्रत्यक्षादीति ।
प्रत्यक्षपदं तद्विशेषसाक्षिपरम् । आदिपदेन घटादावपि तद्दर्शनेनेत्यादिनोक्तानुमानपरिग्रहः ॥ व्याहताङ्गीकारस्येति । प्रतियोगितदत्यन्ताभाव-
योः सामानाधिकरण्यस्य विरुद्धत्वादिति भावः । नन्वेकत्रैव वृक्षे कापिसंयोगतदत्यन्ताभावयोर्दर्शनाच्च विशेष इत्यत आह ॥ अप्रामाणिकेति ।
अंशभेदेनैव वृक्षे संयोगतदत्यन्ताभावयोरनुभूयमानत्वेन यदवच्छिन्ने संयोगस्तदवच्छिन्ने तदत्यन्ताभावस्यासिद्ध्या नाविरुद्धत्वं कल्पयितुं शक्यत इति

भावः । ननु घटसंयोगो घटावयववृत्तिरित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । तथा सति पटवृत्तिरपि घटसंयोगः स्यात् । घटसंयोगो घटवृत्तिस्तद्-
 गुणत्वाद्भवत् । अंशवृत्तिः संयोगो न घटसंयोगस्तदन्यवृत्तित्वात्पटसंयोगवदिति प्रमाणविरोधाच्चेत्यत आह ॥ वक्ष्यते चैतदिति । अंश-
 शिनोरेभेदेन स्वंशसंयोग एव हि । अंशिन इत्यादिनोति शेषः । अयमर्थः । अंशशिनीरेभेदस्य समर्थित्वेन पटवदघटांशस्य घटादत्यन्त-
 भिन्नत्वाभावेन विशेषासिद्धेर्न तन्मूलकस्यातिप्रसङ्गात्प्रावसरः । अंशवृत्तेरेव घटवृत्तित्वादाद्यानुमानस्य सिद्धसाधनत्वात् । अंशवृत्तित्वे सति
 घटवृत्तित्वसाधने च दृष्टान्तस्य साध्यैकल्यप्रसङ्गात् । हेतोस्तु स्वरूपासिद्धत्वादित्यथासिद्धत्वाच्च न बाधकत्वमपीति वक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वविभागः
 पराणुतेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतत्परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपदर्शनार्थमिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पराभिमतस्य
 परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावज्ञापनार्थत्वान्न तादृति वाच्यम् । तज्ज्ञापनस्यापि प्रयोजनाभावादित्याशङ्क्य परमाणोः समागत्यसाधकानुमाने
 व्याघातशङ्कापरिहारार्थत्वात्तस्य न तादृति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदनुमाने व्याघातशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । कथ-
 मत्र व्याघात इत्यतस्तमेवोपदर्शयति ॥ यो हीत्यादिना । ननु पराभिमतमेव परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि वक्तुं शक्यत्वान्नानेनाभिमतसि-
 द्धिरित्यत एतद्भाष्यसूचितं परोक्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपपादयन्व्याघातपरिहारकतया वाक्यं योजयति ॥ स्यादयमित्यादिना ॥ कथमिदमिति ।
 अविभाग इति लक्षणवाक्यार्थः केन प्रकारेण विशयते भवद्विरित्यर्थः । काऽत्र कथन्तेत्यतः किमत्र सर्वथा विभागभाव एव प्रवृत्तिनिमित्ततयाऽ-
 भिमतः किंवा यत्किञ्चिद्विभागभावः । अथवाऽवयववाक्यविविभागभाव इति विकल्पान्मनसि निधायार्थं दूषयति ॥ सर्वेति ॥ किमत्र निर्दि-
 शेषणमविभागत्वं तत्त्वेनाभिमतं किंवा सविशेषणत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायार्थं प्रत्याह । गुणादेरिति । गुणादेर्निगुणतया सर्वथा विभागा-
 भावस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ द्रव्यत्वे सतीति विशेषणादिति ॥ असम्भवादिति । विभागस्य द्रव्यसामान्यगुणत्वा-
 दिति भावः । आद्यद्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ॥ यत्किञ्चिदिति । तृतीयमाशङ्कते ॥ अवयवेति । अतिव्याप्य दूषयति ॥ गगनादेरपीति ।
 तत्रावयविनो नित्यत्वेनावयवानां विभागस्यासत्त्वादिति भावः । गगनादेः सावयवत्वेऽवयवविभागभावे च विप्रतिपन्नं पटादावनित्यावयविन्यपि

तामाह ॥ अवयवेति । ननु च तन्वाद्यवयवनाशेनावयविनाशादवयविनोऽस्त्येव यावत्स्वसत्त्वमवयवविभागवत्त्वमित्युक्तलक्षणगमनात्कथं तत्रा-
तिव्याप्तिरित्यतस्तद्वाद्यवयवित्यतिव्याप्यसम्भवेऽप्यवयवनाशादेव नष्टे तस्मिन्यावत्स्वसत्त्वमवयवविभागवत्त्वादतिव्याप्तिरवर्जनीयेत्याशयेनोक्तम-
वयवनाशादेव विनष्टस्येति ॥ यस्येति । तेषामवयवानां परस्परमिति शेषः । सत्यवयविनीत्यपि शेषः । यस्य तेषामित्यादिविशेषणमहिना तेषा-
मित्यस्यैव वाऽवयवित्वाणन्नानामित्यर्थः । अत्र यदावयवानां विभागो भवितुं नार्हति स परमाणुरित्येव कृते गगनादेरपि परमाणुत्वापत्तिः । तस्य
नित्यतया तदीयावयवानामपि विभागभवनानर्हत्वात् । तन्निरासाय यस्य विभिन्नावयवेषु सस्त्विदुक्तम् । तस्य च विभिन्नावयवानामसत्त्वात्ताति-
प्रसङ्गः । येषां विभागो न भवतीत्येतावन्मात्रं चावयवनाशाद्व्यति द्रव्येऽप्यस्तीति तादृशावयविनोऽपि परमाणुत्वप्रसङ्गस्तन्निरासायाहर्तृत्वे-
न । नार्हतीत्येतदुपादयितुं कदाऽपीत्युक्तम् । कुत्रापि तत्सजातीयोऽपीति यावत् । तथा चावयवनाशेन नष्टे वस्तुनि स्ववयवविभागयोग्यताऽ-
स्ति । तत्सजातीये वस्तुन्यवयवानां विभागदर्शनात्सजातीयदर्शनरूपस्य योग्यताकल्पकस्य तत्र सत्त्वादिभागो भवितुं नार्हतीत्यस्यांशस्य तत्राभावा-
न्नातिप्रसङ्गः । अत एव न द्युणुकादावतिप्रसङ्गः । तत्राप्यवयवित्वेन सजातीयतया वादिप्रतिवादिसम्भवे चतुरणुके तादृक्भागदर्शनेन द्युणुकादौ
विभागादर्शनेऽपि तद्वचनयोग्यतायाः सत्त्वेनोक्तलक्षणविरहात् । नाप्यसम्भवः । उक्तरीत्याऽन्यत्र योग्यतायाः कल्पकसद्भावेन कल्पयितुं शक्य-
त्वेऽपि परमाणौ तद्विरहेण योग्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् । न च विभिन्नावयवत्वस्य परमाणवसिद्ध्या पुनरप्यसम्भव इति वाच्यम् । उरप
त्तिविनाशवत्परमाणोः स्वावयवैर्भेदस्यावश्यश्रयणीयत्वात् । तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वस्यैवावयववयवविभेदव्यवस्थापकतया सिद्धान्ते सम्मतत्वात् । न च पर-
माणववेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । भूतसूक्ष्माणामेव परमाणववयवत्वेन तेषां चानादिनित्यत्वेन भेदसाधकत्वण्डितस्वयुक्तेस्तत्राप्रसरणेन तद्वेदा-
सिद्ध्या विभिन्नावयवेषु सस्त्विदुक्तमेव तत्रातिव्याप्तिरिहारात् । यत्तु ततोऽपि परमाणुत्वं तदंशानामित्यादिव्याक्यानुरोधोत्तेषामपि लक्ष्यत्वमेवेति न
तत्रातिप्रसङ्ग इति केषाञ्चित्समाधानम् । तन्न । तत्रोक्तरीत्या लक्षणाभावेनाव्याप्तिप्रसङ्गात् । कणादाद्या निरंशिनं यमाहुर्भ्रान्तिदर्शनादित्यादित-
दुत्तरग्रन्थानुरोधेन त्रसरेणुषष्ठभागस्यैव परमाणुत्वेन लक्ष्यतायास्तत्रापि सिद्धत्वेन ततोऽपि परमाणुत्वमित्यस्य पूर्वपक्षवाक्यत्वस्यैव वाच्यतया तदनु-

रोधेन परमाण्ववयवानां लक्ष्यत्वस्य कल्पशितुमशक्यत्वाच्च । न च मनसि प्रसङ्गः । तस्यापि लक्ष्यत्वात् । जीवपरमाणोराकाशपरमाणोश्चा-
 लक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरपीति सङ्क्षेपः ॥ एतेनेति । यस्य विभिन्नावयवेषु सस्त्विति परमाणोर्विभिन्नावयवसद्भावोक्त्या तदवयवानां
 भूतसूक्ष्माणां विभिन्नावयवासत्त्वमुच्यते । न तावदवयवपरम्परकल्पका-
 भावोऽत्र मूलक्षयस्सम्भवति । अविश्रान्तावयवपरम्परायाः साक्षिसिद्धतायाः समर्थनात् । नापि घटादिकार्यानुत्पत्तिरूपप्रयोजनपरिक्षयः ।
 जनकीभूतावयवपरम्पराया अविश्रान्तिपक्षे पूर्वपूर्वावयवानुत्पत्तावयवव्यनुत्पत्त्या घटादिरूपप्रकृतकार्यस्याप्यनुत्पत्तिरिति मूलक्षय-
 प्रसङ्गोऽपि परमाण्ववयवभूतसूक्ष्मेषु तद्विश्रान्त्यभ्युपगमवादे तदप्रसरादिति भावः । ननु परमाणुशब्दाद्यतः परमाणुनास्ति स परमाणु-
 रिति परोक्तेमेव तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रतीयते न तु यस्य विभिन्नावयवेषु सस्त्वित्याद्युक्तरूपमित्यविभागस्य परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्त्वाश्रयणम-
 युक्तमित्यतः परोक्तं परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमङ्गीकृत्यापि यथा तत्र न व्याहतिस्तथा तत्परतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ यदेति । नन्वेवमविभाग
 इत्यस्य यतो विभिन्नं वस्तु नास्तीत्यर्थः स्यात् । ततश्चासम्भव इत्यत आह ॥ यत इति । अत्र यतोऽपकृष्टपरिमाणं नास्ति स परमाणुरित्युक्तेऽ-
 सम्भवः । स्वावयवानां वा तदवयवानां वाऽपकृष्टपरिमाणानां सत्त्वादतः स्वतन्त्रमित्युक्तम् । तस्यैव विवरणमनवयवरूपमिति । अवयवत्वावस्थानाप-
 न्नमित्यर्थः । तथा च परमाण्वपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणसत्त्वेऽप्यवयवत्वावस्थानापन्नापकृष्टपरिमाणाभावात्तत्त्वासम्भवः । ननु परमाण्ववयवभूतसूक्ष्मावय-
 वानां भूतसूक्ष्मरूपस्वावयविनाऽभेदेनावयवत्वावस्थानापन्नानामेव तेषां सत्त्वेन तादृशपकृष्टपरिमाणमादायासम्भवस्योक्तविशेषेण परिहरेऽपि परमा-
 ण्ववयवभूतसूक्ष्माणां परमाणुना भेदाभावे पूर्वलक्षणस्याव्याप्यतापत्त्या तद्वेदस्यावश्यकत्वेनावयवत्वावस्थानापन्नानामपि तेषां परमाणूपत्त्यादेः पूर्वं
 सत्त्वावश्यम्भावात्त्वावयवरूपभूतसूक्ष्मलक्षणापकृष्टपरिमाणसद्भावात्तादृशपकृष्टपरिमाणमादाय परमाणवसम्भवः स्यादेवेत्यत उक्तं स्वावयवं
 विनेति । स्वावयवातिरिक्तमित्यर्थः । तथा च परमाण्वपेक्षया स्वावयवरूपस्यावयवत्वावस्थानापन्नापकृष्टपरिमाणस्य सत्त्वेऽपि स्वावयवातिरिक्त-
 स्वावयवत्वावस्थानापन्नापकृष्टपरिमाणस्याभावात्तत्त्वासम्भवः । न चैवं ह्यणुकस्यापि परमाणुत्वापत्तिः । तदपेक्षया तदवयवातिरिक्तस्यावयवत्वावस्थाना-

पन्नापकृष्टपरिमाणस्य तत्राप्यभावादिति वाच्यम् । तत्रापि परमाण्ववयवभूतसूक्ष्माणमेव द्यष्टुकावयवातिरिक्तानामनवयवत्वावस्थापन्नानामपकृष्ट-
परिमाणत्वेन तत्रोक्तलक्षणाभावात् । नापि परमाण्ववयवेऽतिव्याप्तिः । तदवयवानामपि सर्वदाऽवयवत्वावस्थापन्नानामेव सत्त्वेन तत्रोक्तलक्षण-
सद्भावादिति वाच्यम् । अत्र स्वावयवव्यतिरिक्तेति विशेषणमहिम्ना स्वावयवानामनवयवत्वावस्थापन्नापकृष्टपरिमाणानां सत्त्वलोभेन
भूतसूक्ष्मावयवानां चावयवत्वावस्थापन्नानामेव सत्त्वेन स्वावयवरूपावयवत्वावस्थापन्नापकृष्टपरिमाणस्य तत्राभावेन तत्रोक्तलक्षणविरहात् । अत
एव नाकाशपरमाणौ जीवपरमाणौ वाऽतिव्याप्तिः । तत्र तदवयवानामनवयवत्वावस्थापन्नानामपकृष्टपरिमाणानामभावात् । न च मनसि प्रसङ्गः ।
तदवयवभूतसूक्ष्माणामनवयवत्वावस्थापन्नानामपकृष्टपरिमाणत्वेन तत्रोक्तलक्षणसत्त्वादिति वाच्यम् । तस्य लक्ष्यतयेष्टत्वेन तदप्रसङ्गात् । परैरपि
निरवयवः क्रियावान्परमाणुरिति लक्षणे तस्य लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा परमाणुलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तथा चायं लक्षणनिष्कर्षः ।
यतः स्वावयवा एवावयवत्वावस्थानापन्ना अव्यपकृष्टपरिमाणः सन्ति तदतिरिक्तमनवयवत्वावस्थापन्नमपकृष्टपरिमाणं नास्ति स परमाणुरिति
सर्वमनवधम् । केचित्तु । अनवयवरूपमित्यस्य स्वानवयवरूपमित्यर्थमङ्गीकृत्य स्वावयवं विनेत्यस्य स्वतन्त्रपदार्थविवरणरूपतां चाश्रित्य यतः
स्वतन्त्रं स्वानवयवरूपमपकृष्टपरिमाणं नास्ति स परमाणुरित्येवात्र परमाणुलक्षणं ग्रन्थकृदभिमतम् । अत्र च यतोऽपकृष्टपरिमाणं नास्ति स पर-
माणुरित्येव कृते स्वावयवावयवरूपापकृष्टपरिमाणसद्भावादसम्भवः । तद्वाराण्य स्वतन्त्रमिति तस्य विवरणं स्वावयवं विनेति । तथा च यदीया-
पकृष्टपरिमाणं कुतोऽस्यास्मादपकृष्टत्वमित्युक्ते तदवयवावयवत्वादित्येवरूपेण स्वावयवोपेक्षं न भवतीत्यर्थः । ततश्चावयवावयवानामपकृष्टत्वस्य स्वावयव-
सोपेक्षत्वेन तदनपेक्षापकृष्टपरिमाणभावाच्चासम्भवः । तथाऽपि परमाण्वोपेक्षया तदवयवरूपापकृष्टपरिमाणसद्भावादसम्भव एव । तदीयापकृष्टत्वस्य
स्वावयवानपेक्षत्वेन स्वावयवमनन्तर्भाव्यापकृष्टपरिमाणस्यैव सत्त्वात् । अत उक्तं स्वानवयवरूपमिति । ततश्च स्वावयवरूपस्यैवापकृष्टपरिमाणस्य
सद्भावात्स्वावयवानपेक्षं स्वानवयवरूपमपकृष्टं परिमाणं नास्तीति नासम्भवः । न चैवम् । यतः स्वानवयवरूपमपकृष्टपरिमाणं नास्तीत्येव लक्षणमा-
स्ताम् । कृतमितरेणेति वाच्यम् । स्वावयवावयवानां परमाण्वनवयवत्वेनावयवरूपापकृष्टपरिमाणसद्भावेनासम्भापन्या स्वावयवं विनेत्यस्यावश्यक-

स्वात् । न च परमाणवव्येऽतिप्रसङ्गः । तस्यापि परमाणुत्वेन लक्ष्यत्वात् । न चैवं द्यणुकेऽप्युक्तरीत्या लक्षणसत्त्वादतिप्रसङ्गः । तत्र द्यणुका-
 वयवमनन्तर्भाव्यापकृष्टस्य स्वानवयवरूपस्य मनस एव सत्त्वेन स्वानवयवरूपमपकृष्टं परिमाणं नास्तीत्यस्यांशस्य तत्राभावात् । एवञ्च सर्वं सार्थक-
 मेवेत्याहुः । अत्र ब्रूमः । परमाणववयवानां लक्ष्यत्वाङ्गीकारेण तत्रातिव्याप्तिपरिहारस्तावदुक्तः । तथा सति पूर्वलक्षणस्य तत्राव्याप्त्यापातात् ।
 तत्र त्रसरेणुषष्ठभागस्यैव लक्ष्यत्वमत्र च तदवयवानामपीति वैचित्र्यकल्पनं च निर्मूलत्वादुपेक्षणियम् । न चान्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्र मूलम् । उक्त-
 रीत्योभयत्रापि त्रसरेणुषष्ठभागस्यैव लक्ष्यतायामपि लक्षणद्वयस्य समञ्जसीकृतत्वात् । किञ्च परमाणवपेक्षया जीवावयवरूपस्यापकृष्टपरिमाणस्य सत्त्वा-
 त्तदादायासम्भव एव । तस्य त्रसरेणुषष्ठभागानवयवत्वात् । तदवयवानपेक्षत्वाच्च तत्रोक्तलक्षणाभावात् । यदि च परमाणुत्वावच्छिन्नस्य लक्ष्य-
 त्वाज्जीवित्यापि तादृशत्वेन जीवावयवस्य स्वानवयवत्वाभावेन स्वानवयवरूपापकृष्टपरिमाणभावस्य सत्त्वान्नासम्भव इति मन्यसे तर्हि त्रसरेणुपष्ठभागव-
 त्तदवयवोऽपि परमाणुत्वेनात्र लक्ष्य इति त्वन्मते परमाणववयवावयवस्यापि स्वावयवत्वेन स्वानवयवरूपापकृष्टपरिमाणाभावस्य सत्त्वात् । अवयवान-
 वयवमादायासम्भवप्रसक्तेरैवाभावेन स्वावयवं विनेति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति सङ्क्षेपः ॥ छ ॥ तत्परिमाणेति । कारणपरिमाणप्रचयेत्यर्थः ।
 न च तौ परमते उपपद्येते । महाधरारम्भकावयवस्येव सर्षपरम्भकावयवानामप्यनन्तावयवारब्धत्वेन परिमाणप्रचयविशेषावुपपन्नौ स्याताम् ।
 त्याभिप्रेत्य परिहरति ॥ अवयवानन्यसाम्य इति । सर्षपमहाधरारम्भकावयवानामनन्तावयवारब्धत्वेन परिमाणस्य प्रचयस्य च विशेषस्यैव प्राप्तेरि-
 वयवगतयोर्विशिष्टपरिमाणप्रचययोरपीत्यर्थः । यथाऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात्सर्षपमहाधरयोः परिमाणाविशेषः प्रसजितः । तथा तदुभयारम्भ-
 कावयवयोरप्यनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण परिमाणप्रचययोरप्यविशेषस्यैव प्रसज्यितुं शक्यत्वाच्च तेन तदुपपत्तिरिति भावः । यद्वाऽवयवसङ्ख्यायां
 यत्र विशेषस्तत्रैवावयवगतपरिमाणप्रचयविशेषयोः परिमाणभेदप्रयोजकत्वेनावयवसङ्ख्यासाम्ये तयोरप्रयोजकत्वादवयवसङ्ख्यासाम्यप्रकृते तत्परि-
 माणप्रचयविशेषयोर्न परिमाणभेदप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ अवयवेति ॥ उभयत्रापि । उदाहृततर्कद्वयेऽपीत्यर्थः । कुतोऽत्र व्याप्यभाव

इत्यतो व्याप्तिस्वरूपदर्शनपूर्वकं व्याप्तिग्रहणस्थलस्य परं प्रत्यसिद्धिरित्याह ॥ यदिति । प्रथमतर्केऽप्रयोजकत्वमप्याह ॥ किञ्चेति ॥ सर्षपमही-
धरारम्भकाणामिति । साक्षात्तत्समवायिकारणानामित्यर्थः ॥ आनन्त्यं तु कुत इति । न कुतोऽपि विन्तु सर्षपारम्भकेषु बहुलं महीधरारम्भकेषु
बहुतरत्वमित्येवेति विशेषः । तथा चावयवपरम्परया आनन्त्येऽपि साक्षात्समवायिकारणानां बहुलबहुतरत्वद्वतः परिमाणभेदो युक्तः । अत एव
द्रव्यकिरणवलीप्रकाशकृताऽप्यनन्तावायवारब्धत्वाविशेषे काश्चित्तादृग्बहुतरावयवारब्धः काश्चित्तादृगपरसङ्ख्याभेदादेव परिमाण-
भेदः स्यादित्येव तात्पर्यं वर्णितमिति ध्येयम् । अत एवेति । अवयवपरम्परया विश्रान्त्यभावे तेषां सर्वेषां सम्भूयानन्तत्वेनारम्भकानन्त्याभावादेवेत्यर्थः
॥ द्वितीयप्रसङ्गस्येति । यद्यनन्तावयवारब्धौ स्यातां तर्हि समपरिमाणौ स्यातामिति प्रसङ्गस्येत्यर्थः ॥ आपादकोति । अनन्तावयवारब्धत्वरूपेत्यर्थः ।
उक्तदूषणातिदेशेन तात्पर्यान्तरमपि परकीयमनूद्य दूषयति ॥ एतेनेति । ननु समसङ्ख्यावयवारब्धत्वात्कारणसङ्ख्याविशेषेऽपि तत्परिमाणप्रचयभेदा-
त्परिमाणभेदोपपत्तेरप्रयोजकत्वमिष्यतोऽवयवसङ्ख्यावैषम्य एवावयवपरिमाणादिविशेषस्य परिमाणभेदकत्वाच्च सङ्ख्यासाम्ये तदिति भावेनोक्तमवयव-
परिमाणादिविशेषाभाव इति । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ व्याप्त्यसिद्धेरिति । यद्विश्रान्तावयवपरम्परं तत्समसङ्ख्यावयवारब्धं यच्चैवविधिं
तदवशिष्टपरिमाणमिति व्यतिरेकान्ताभावेनासिद्धेरित्यर्थः ॥ समेति । उक्तरात्या साक्षात्समवायिकारणेषु सङ्ख्यासाम्यस्याभावादिति भावः ।
ततश्च द्वितीयप्रसङ्गापादकासिद्धिरिति भावः ॥ द्वितीय इति । अनुमानमिति द्वितीय इत्यर्थः । सिद्धसाधनताभेवोपपादयति ॥ न हीति ।
साक्षात्सर्वपरम्भकाणां नानन्तत्वमङ्गाकृतमित्यर्थः । ननु च सम्भूयानन्तावयवारब्धत्वाभावस्यैव साधनाच्च सिद्धसाधनमित्यत आह ॥ तदभावेति ॥
दृष्टान्ताभाव इति । विसदृशपरिमाणस्य द्रव्यस्य सम्भूयानन्तावयवानारब्धस्यादर्शनादिति भावः । ननु च मास्तु तर्हि द्रव्यमत्र दृष्टान्तो
गुणादिकं तु भविष्यतीत्यत आह ॥ गुणादीति । तथा च साधनवैकल्यामिति भावः । न च सदृशपरिमाणशून्यत्वस्य तदर्थत्वाच्च साधनवैकल्यामिति
वाच्यम् । तथाऽपि प्रतिवादिरीत्या तद्वैकल्यापरिहारात् । तेन गुणेऽपि गुणानङ्गीकारादिति भावः । एवं तद्वारम्भकाणां सम्भूयानन्तत्वात्साध्य-
वैकल्यमेवेत्यभिप्राय इत्याहुः ॥ द्वितीयस्य त्विति । विमतौ नाविश्रान्तावयवपरम्परविस्थादिद्वितीयानुमानस्येत्यर्थः । विषये बाधकाभावादिति

भावः । नन्वयवपरम्परविश्रान्त्यभावेऽनन्तवयवारब्धत्वाविशेषास्तसर्षपमहीधरयोः परिमाणाविशेषः स्यादिति प्रसङ्ग एवाभ्युपास्यते । न च तत्पक्षोक्तदोषः । सर्षपमहीधरयोः परिमाणाविशेषस्य यथाश्रुतस्यापाद्यतयाऽनभिमतत्वेन तदप्रसरादिति भावेन तदर्थमनुवदति ॥ स्यादेतदिति ॥ मूर्तानामिति । कृतव्युत्पादनमेतत् । सर्षपावयवानामनन्तत्वेन तैर्जागति व्याप्तेऽपि न महीधरस्य जात्यनवकाशः प्रसज्यते । पार्थिवपरमाणूनामनन्तत्वेन तैर्जागति व्याप्तेऽपि मूर्तान्तरावकाशदर्शनात् । यदि च तेषामणुत्वेनाप्रतिपाद्यत्वाच्च मूर्तान्तरावकाशविधातकत्वमिति मन्यसे तर्हि सर्षपावयवपरम्परया अप्यणुत्वेन महीधरावकाशाविधातकत्वाच्च तदनवकाशप्रसङ्गोऽपीत्याशयेन समाधत्ते ॥ पार्थिवेति । एवं सर्षपावयवपरम्परया अनवधिकत्वेन जागति व्याप्तिमङ्गीकृत्य महीधरस्यावकाशः समर्थितः । इदानीं त्वनवधिकत्वेऽपि सर्षपावयवपरम्परयास्तया जागति व्याप्तिरेवासिद्धेत्याह ॥सर्षप इति । ननु सर्षपो यावति प्रदेशे वर्तमानो दृश्यते तस्य देशस्याल्पपरिमाणत्वात्तत्रेवाविश्रान्तसर्षपावयवपरम्परया अवस्थानाङ्गीकारे मूर्तानां समानदेशत्वापत्तिर्दुर्वोरत्यतस्तस्मिन्प्रदेशेऽप्यनवधिकपरिमाणपक्षसद्भावाच्चानुपपत्तिरित्याह ॥ अत एवेति । यावन्तं देशमवष्टभ्य सर्षपो वर्तमानो दृश्यते तावत्येव प्रदेशेऽनवधिकाया अवयवपरम्परया अवस्थानसम्भावनार्थत्वादित्यर्थः । आदिपदेन कालादिपरिग्रहः । अन्यथा कालाकाशेश्वराणामनन्तापकृष्टपरिमाणांशपरम्पराभावे सर्षपावयवपरम्परया अनवधिकाया आधारनियामकयोरभावेनावस्थानमनुपपन्नं स्यादिति भावः । नन्वेकस्मिन्प्रदेशेऽनवधिकापक्षपरिमाणाभ्युपगमे विरोध इत्यत उक्तमनवधिकांशपरम्परमुपेत्येति । तत्तदंशपरम्परया एवालपालयतराल्यतमपरिमाणाश्रयत्वाच्च विरोध इति भावः ॥ नन्वेति । यद्यपि यदविश्रान्तावयवपरम्परं तत्सम्भूय समसङ्ख्यावयवारब्धं यच्चैवंविधं तदविशिष्टपरिमाणमिति व्याप्यसिद्ध्या दूषितप्रायमेतत् । तथाऽप्यधिकं वक्तुं पुनराशङ्क्यमिति ध्येयम् । आद्ये तर्केऽप्रयोजकत्वं द्वितीये चापादकासिद्धिरिति भावेन परिहरति ॥ आनन्त्येऽपीति ॥ अपवर्गवशादिति । प्रतिकल्पमिति शेषः ॥ तारतम्यमिति । संसारिणामानन्त्य इति शेषः । पूर्वपूर्वकल्पयसंसार्यानन्त्यपक्षयोत्तरोत्तरकल्पीयतदानन्त्यस्यापकृष्टत्वात्तदानन्त्यं नैकप्रकारमिति भावः ॥ एवमनेकमिति । कल्पानां तदन्तर्गतवर्षाणां तदन्तर्गतमासानां तदन्तर्गतपक्षाणां तदन्तर्गतदिवसानां तदन्तर्गतप्रहराणां तदन्तर्गतमुहूर्तानां तदन्तर्गतघटिकाक्षणादीनां चानन्त्येऽपि तेषां

साम्यमित्यनेकमुदाहरणमित्यर्थः । एतैरेव सर्षपो यदि साक्षात्परम्परासाधारणमवरोम्भकान्यूनवयवारब्धः स्यात्तर्हि तावत्परिमाणधिकरणं स्यादित्य-
त्रोक्तस्य तात्पर्यम् । यद्वाऽत्र मेरुपदं स्थूलपरं सर्षपपदं द्युणुकपरम् । ततश्च यदि द्युणुकं सावयवारब्धं स्यात्तर्हि महत्स्यादिति महत्त्वापत्तिरेवात्र
तुल्यपरिमाणत्वापत्तिरभिमतैति नोक्तदोषः । अद्वा द्युणुकत्रसरेण्वोः सावयवावयवारब्धत्वेन तुल्यपरिमाणत्वापादनेऽस्य तात्पर्यमिति परेषां तात्पर्य-
वर्णनमपि निरस्तम् । तथा हि । तत्र न तावदाद्यः । तर्कं ह्यापादकस्य पराभ्युपगमोऽपेक्षितः । न च मेरुसर्षपोस्तुल्यावयवत्वं परो मन्यते ।
सर्षपस्य निरवध्यवयवपरम्पराकाः स्वल्पसङ्ख्याका एव साक्षादवयवा मेरोस्तु तादृशा बहुसङ्ख्याका अवयवा इति तेनाङ्गीकारात् । तथा चा-
पादकासिद्धिप्रसङ्गः । न द्वितीयः । द्युणुकैऽपि महत्त्वस्य महत्त्वं च परमाणवावगणवर्षात्पादितत्वेनेष्टापादनत्वात् । न तृतीयः । साव-
यवावयवारब्धानामपि घटपटादीनां तुल्यपरिमाणत्वाभावेन तर्कस्य मूलशैथिल्यात् । न च महत्त्वेन तुल्यत्वमापाद्यतया विवक्षितम् । तच्च घटप-
टादीनामस्त्येवेति न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति द्युणुकत्र्यणुकयोरपि महत्त्वेन तौल्यस्योपपादितत्वेनेष्टापादनत्वात् । न चैवं तत्प्रत्यक्ष-
पत्तिः । प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षस्वयोरिन्द्रियपाटवापादवादिनिमित्तताया उपपादितत्वेन महत्त्वामहत्त्वादिनिमित्तवासिद्धेः । अन्यथा मन्दलोचनस्यापि त्र्यणु-
कप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति दिक् ॥ छ ॥

अ०—तत्संयोगादनियतात्पदार्थानां जनिर्भवेत् ॥ द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसर्गयते ॥ कारणस्य गुणास्तेन भवेयुः
कार्यगा अपि ॥ तारतम्येन सर्वेऽपि महान्तश्चाणवो यतः ॥

सु०—यदेतत्सूत्रकृता परिमाणसमवायिकारणविषये दूषणमुक्तम् । तदुपलक्षणमात्रम् । अन्यत्राप्यसमवायिकारणे स्वयं दूष-
णान्यूनानीत्याशयवान्द्रव्यासमवायिकारणसंयोगविषयेऽन्यथाप्रतिपत्तिं निराकरोति ॥ तत्संयोगादिति । अवयवसंयोगो द्रव्या-
समवायिकारणमिति वदन्तोऽपि वैशेषिकादयः परमाणुकार्योत्पत्तौ द्वयोरेव सजातीययोरेव परमाण्वोरेव संयोग (स्यासमवायिका) स्य
कारणत्वमित्याद्याचक्षते । तदश्रद्धेयम् । किन्नाम तेषां कारणानामनियतादुक्तनियमराहितात्संयोगात्पदार्थानां द्रव्याणां जनिर्भवेत् ।

किञ्चित्कार्यं द्वयोः परमाण्वोः संयोगादुपजायते । तद्व्यणुकमुच्यते । कदाचित्त्रयाणां तत्त्र्यणुकं चतुर्भिः परमाणुभिरारब्धं तच्चतुरणुकम् । एवमन्यदपि । तथा किञ्चित्सजातीययोः परमाण्वोः संयोगात्किञ्चिद्विजातीययोः । एवं किञ्चित्परमाण्वोरेव संयोगात्किञ्चित्परमाणुद्व्यणुकयोरित्यादि । एवं द्व्यणुककार्योत्पत्ताव्यनियमो द्रष्टव्यः । कुत इति चेत् । उक्तनियमे प्रमाणाभावादित्याह ॥ द्वयोरेवेति । तुशब्दो विशेषार्थः । तेन सजातीययोः परमाण्वोरिति नियमो लभ्यते । संयोग आदिकार्यस्यासमवायिकारणमिति शेषः । केन प्रमाणेनेत्याक्षेपे । उपलक्षणमेतत् । त्रयाणामेव द्व्यणुकानामित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु सावयवस्यानेकसंयोगः सम्भवति । परमाणुस्तु निरवयव इति द्वयोरेवेति नियमसिद्धिरित्युक्तोत्तरम् । निरवयवत्वे द्वयोरपि संयोगो न सम्भवति । संयोगस्यांशवृत्तित्वात् । ननु सजातीयसंयोग एवारम्भक इति नियमो न निष्प्रमाणकः । परमाणुकार्ये गन्धाद्युत्पत्तेरेव तत्र प्रमाणत्वात् । तथा हि । पार्थिवाव्य-
परमाणुभ्यां यथेकं कार्यमुत्पद्येत । तदा तदगन्धमस्नेहमापद्येत । पार्थिवतैजसाभ्यामुत्पन्नगन्धमरूपमापद्येत । एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वात् । अतो गन्धाद्युत्पत्त्यैव सजातीयसंयोगस्यारम्भकत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ कारणस्येति ॥ तेनेति । द्वयोरेवेति नियमभावेनेत्यर्थः । स्यादेतद्विजातीयारम्भकत्वे बाधकम् । यदि द्वयोरेव परमाण्वोः संयोगः कार्यारम्भक इति नियमः प्रमाणवान्स्यात् । न चैवम् । तथा च बहूनां परमाणूनां विजातीयानां संयोगात्कार्यारम्भे कारणगता गन्धादयो गुणाः (सद्वितीयाः) सजातीयः सन्तः कार्यगाः कार्यगतगन्धाद्यारम्भका अपि भवेयुः को दोषः । नन्वनियमवादिना द्वयसंयोगस्यारम्भकत्वं तत्रादिष्यते । तत्र विजातीययोरारम्भकत्वे कार्ये गन्धाद्यनुत्पत्तिः प्रसज्यत इति चेन्न । एकैकस्यापि गन्धादेरारम्भकत्वे बाधकाभावात् । अपेक्षणीयान्तराभावात्सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गो बाधक इति चेन्न । कार्यद्रव्योत्पत्तेरपेक्षणीयत्वात् । समवायिकारणाभावे कार्यानुत्पादात् । अन्यथाऽनेकगन्धाद्यभ्युपगमेऽपि समानो दोषः । तदिदमुक्तं कार्यगा इति । एतच्च परमतरीत्योक्तम् । वस्तुतस्तु यतः कारणान्यव कार्यकारणोत्पद्यन्ते तेन कारणगुणा एव कार्यगा भवेयुः । ततश्च विजातीयारम्भकत्वे को दोषः । एवं तर्हि पृथिवीत्वादिजातिसङ्कुरः स्या-

दिति चेत् । ततः किम् । व्यवहारलोपः स्यादिति चेन्न । वैशेष्यानु तद्वाद इति परिहरिष्यमाणत्वात् । तथाऽपि सम्प्रतिषन्नसजाती-
यारब्धकार्यदृष्टान्तेन विप्रतिपन्नानामपि सजातीयारब्धत्वमुमास्यत इति चेन्न । विजातीयारम्भकत्वस्य साध्यादिप्रमाणसिद्धत्वेन
बाधात् । स्यादेतत् । यदि बहूनां परमाणूनां संयोगस्थारम्भकत्वं स्यात् । न चैवम् । आरम्भकसङ्ख्यापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रा-
न्तम् । तारतम्यत्वात् । परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानेनारम्भकसङ्ख्यापकर्षस्य क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धावेकस्यारम्भत्वे सन्ततोत्पत्त्या-
दिप्रसङ्गात्वादिकल्पने गौरवाद्वयोरेव परमाण्वोः संयोगौ द्रव्यारम्भक इति नियमसिद्धिरित्यत आह ॥ तारतम्येनेति । यतःका-
रणत्तारतम्येन सर्वेऽप्यर्था महान्तश्चाणवश्च समर्थिताः । ततः परिमाणतारतम्यवदिति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाद्वयोरेव तु संयोग
इति केनावसीयत इति सम्बन्धः । किञ्चानेनैव न्यायेन व्युत्पन्नसंयोगस्याप्यारम्भकत्वं किञ्चिद्व्यते । बहुत्वाभावे कार्ये महत्त्वानुपप-
त्तिप्रसङ्गादिति चेन्न । यतस्तारतम्येन सर्वेऽपि महान्तश्चाणवश्च समर्थिताः । तेन व्युत्पन्नमहत्त्वाच्चदुत्पन्न्युपपत्तेः । परमाणुद्वयारब्धकार्य-
दृष्टान्तेन सर्वत्रानुमानेऽतिप्रसङ्ग इति ॥ छ ॥

टि०—तत्संयोगादनियमादियुत्तरमाष्यान्तर्क्यमाशङ्क्य द्रव्यासमवायिकारणनिराकरणार्थत्वाच्च तदिति भावेन तथा सत्युत्तरमन्वार्थप्रतिपाद-
कत्वेनाभाष्यत्वप्रसङ्गा इत्यतस्तच्छङ्कानिराकरणपूर्वकं द्रव्यासमवायिकारणनिराकरणपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्ग्रामयति ॥ यदेतदित्यादिना । इत्यादि-
त्यादिपदेन व्युत्पन्नकार्यभूतव्युत्पन्नकाद्युत्पत्तावपि पराभिमतस्य त्रयाणामेव सजातीयानामेव व्युत्पन्नानामेव संयोगस्य कारणत्वमित्यादेः सङ्ग्रहः ।
अत एवैवं व्युत्पन्नकार्योत्पत्तावप्यनियमो द्रष्टव्य इत्युत्तरग्रन्थकृद्ब्रूयतीति ध्येयम् ॥ उक्तनियमरहितादिति । द्वयोरेवेत्यादिनियमरहितादित्यर्थः ।
तत्कथमित्यतो द्वयोरित्यंशेऽनियममुपदर्शयति ॥ किञ्चिदिति । सजातीययोरित्यंशेऽपि तमुपदर्शयति ॥ तथेति । परमाण्वोरित्यंशेऽपि तमुपदर्श-
यति ॥ एवमिति ॥ तत्संयोगादिति भाष्येणैव द्रव्यासमवायिकारणसंयोगविवर्षयेऽन्यथाप्रतिपत्तिनिराससिद्धेः किं द्वयोरेवेत्युत्तरग्रन्थेनत्याशङ्क्य
प्रमाणाभावेन प्रागुक्तानियमोपपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परत्वयोत्पत्तावप्यं योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ कुत इतीति ॥ उक्तेति ।

द्वयोरेवेत्याद्युक्तेत्यर्थः । भाष्ये द्वयोरेव तु संयोग इत्यनेन प्रमाणभावेन द्वयोरेवेति नियमनिराकरणेऽपि सजातीययोरेव परमाण्वोरेवेति नियमद्वय-
 स्यान्निरासान्नानेन परोक्तनियमभङ्गसिद्धिरित्यतोऽत्र भाष्ये तुशब्देन सजातीयोरित्याद्युक्तनियमद्वयलभान्नानुपपत्तिरिति भावेन तुशब्दबलेनो-
 क्तनियमद्वयलभमुपपादयितुं तदनुकूलतया तुशब्दार्थमाह ॥ तु शब्द इति । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्यभासस्त्वपरिहारयापेक्षितं पूरयति ॥ कार्य-
 स्येत्यादि ॥ आक्षेप इति । परिहाराभावेन प्रक्षार्थत्वासम्भवादिति भावः । द्यणुककार्योत्पत्तौ प्रमाणभावेन पराभिमतनियमभङ्गस्य मूलरूढ-
 तासिद्धयर्थमाह ॥ उपलक्षणमिति ॥ ननु सावयवस्येति । तत्रावयवभेदेन तत्संयोगोपपत्त्याऽनेकसंयोगाङ्गीकारे मूर्तानां समानदेशत्वापत्तेरभा-
 वादित्यर्थः ॥ परमाणुस्त्विति । तस्य निरवयवत्वेन तत्तदवयवभेदेन तत्संयोगानुपपत्त्याऽनेकसंयोगाङ्गीकारे मूर्तानां समानदेशताप्रसङ्गात्तद्रूपबा-
 धकेन निरवयवस्य परमाणोरेकसंयोगानुपपत्तावपि द्वयोः परमाण्वोः संयोगाङ्गीकारे मूर्तानां सामानाधिकरण्याप्रसङ्गादुक्तबाधकाभावेन निरवयवेऽ-
 पि तत्सम्भवाद्भवोः संयोगानुपपत्तिरिति भावः ॥ उक्तोत्तरमिति । उक्तप्रयोत्तरमित्यर्थः । एतदेव दर्शयति ॥ निरवयवत्व इति । तत्र हेतु-
 माह ॥ संयोगस्येति । यो यत्संयोगः स तदशवृत्तिरिति व्याप्तेरित्यर्थः । तथा च द्वयोरपि संयोगोपपादकतया परमाणोः सावयवतया आवश्य-
 कत्वात्त एवानेकसंयोगपक्षेऽपि मूर्तानां समानदेशत्वाप्रसङ्गान्न द्वयोरेवेति नियमसिद्धिरिति भावः ॥ कार्यमिति । द्यणुकमित्यर्थः । ननु
 द्यणुकं यदि पार्थिवजलपरमाण्वारब्धं स्यान्निरन्धं स्यादित्यत्र पार्थिवपरमाणुजलपरमाण्वारब्धस्य द्यणुकस्य पक्षत्वेन विवक्षायामाश्रयासिद्धिः ।
 तन्मते तादृशद्यणुकस्याभावात् । पार्थिवपरमाणुद्वयारब्धस्य द्यणुकपदेन विवक्षायां चापादकासिद्धिः । तत्र जलारब्धत्वस्यानभ्युपगमात् । किञ्च
 गन्धवदजन्यत्वमत्रोपाधिः । न च घटजन्ये रूपदौ व्यभिचारेण यत्र निर्गन्धत्वं तत्र गन्धवदजन्यत्वमिति व्याप्तिविरहान्न साध्यव्यापकत्वमस्येति
 वाच्यम् । शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि द्यणुकत्वे सति यत्र निर्गन्धत्वं जलद्वयारब्धद्यणुकदौ तत्र गन्धवदजन्यत्वसत्त्वेन पक्षधर्मोविच्छिन्नापाद्य-
 व्यापकतया पार्थिवद्यणुके जलारब्धत्वसंदेहेन सन्दिग्धापादकाव्यापकतया चोपाधित्वसम्भवादित्यत आह ॥ एकस्य गन्धादेरिति । गन्धाद्यन्त-
 रासहकृतस्येत्यर्थः । तत्रारम्भकस्य पार्थिवपरमाणुगतस्य गन्धस्य गन्धान्तरासहकृतत्वात् । तादृशाद्यपरमाणुगतस्नेहस्य च स्नेहान्तरासहकृतत्वात् ।

[illegible]

णूनां संयोगात्कार्यारम्भस्तत्र कारणगतगन्धस्नेहरसानां गन्धाद्यन्तरसहकृतत्वेन सद्वितीयत्वलाभात्कार्यगतगन्धाधारम्भकत्वस्य नानुपपत्तिरित्यभिप्राये-
 णैतदग्रन्थप्रवृत्तेः । यत्र च पार्थिव एक एवेत्याद्युक्तरीत्या विजातीयानां संयोगात्कार्यारम्भस्तत्रैककस्यापि गन्धादेरारम्भकत्वे बाधकाभावादित्यादि-
 रूपेण नन्वनियमवादिनेत्यादिशङ्कासमाधानरूपेण न्यायैर्नैव कार्यगतगन्धाधारम्भकत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिप्रसङ्ग इत्याशयः । यद्यप्येवमुक्तरीत्या बहूनां
 विजातीयानां संयोगात्कार्यारम्भस्थले तदनुपपत्तिप्रसङ्गनपर्यन्तं धावनमनर्थकमित्याभाति । तथाऽपि स्थलान्तरे तद्व्युत्पादनेनार्थतोऽभिप्रेतस्यापि
 सिद्धिमभिप्रेत्य वा परेण तत्रैव विजातीययोरारम्भकत्वे गन्धाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गस्य व्युत्पादितत्वाद्वा स्वयमपि तत्रैव गन्धाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गमुत्थापयति ॥
 नन्विति । द्वयसंयोगस्यापि हेतुतामुपपादयितुमानियमवादिनेत्यानियमवादिवादेवेति हेतुगर्भविशेषणम् । अन्यथैतदंशे नियमवादित्वप्रसक्त्याऽनि-
 यमवादित्वमङ्गप्रसक्तेरिति भावः ॥ अनुत्पत्तिः प्रसज्यत इति । एकैकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वादिति भावः । समवायिकारणाभावाच्च सन्त-
 तकार्योत्पादप्रसङ्ग इत्याभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह ॥ एकैकस्यापीति । तथा च न गन्धाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गेन सजातीययोरेवारम्भकत्वमिति
 नियमसिद्धिरिति भावः । आशयमविद्वान्पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ अपेक्षणीयान्तराभावादिति । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति ॥ कार्य-
 द्रव्योत्पत्तेरिति । तदुत्पत्त्यपेक्षामुपपादयति ॥ समवायिकारणाभाव इति । उत्पादस्य गन्धादेर्यत्समवायिकारणं द्यष्टुंकादि तदनुत्पत्तौ तद-
 भावादेव परमाणुगन्धादि न तत्र गन्वादिकमारस्थत इत्यर्थः । कार्ये गन्धाद्युत्पत्तेः कार्योत्पत्त्यपेक्षत्वं परेणाप्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गन्धाद्यन्त-
 रासहकृतस्य गन्धादेर्गन्धाधारम्भकत्ववादिमत इव तत्सहकृतस्य गन्धादेस्तदारम्भकत्ववादिमतेऽत्यपेक्षणीयान्तराभावात्परमाणुद्वयगतगन्धादिद्वयस्य
 गन्धाधारम्भकत्वसम्भवेन सन्ततोत्पादप्रसङ्गास्त्यवर्जनयित्वादित्याह ॥ अन्यथेति । तथा च गन्धादिद्वयस्यारम्भकत्ववादिना कार्ये गन्धाद्युत्पत्तेः
 कार्योत्पत्त्यपेक्षत्वात्तदभावेन न सन्ततोत्पादप्रसङ्ग इत्येव समाधानं वाच्यम् । तच्चैककस्यैव गन्धादेरारम्भकत्वपक्षेऽपि तुल्यमेव । इयांस्तु विशेष-
 पः । समवायिकारणीभूतद्व्यष्टयस्य गन्धादेरारम्भकत्वप्रयुक्तो मम तु विजातीयसंयोगाभावप्रयुक्त इतीति द्रष्टव्यम् । कार्ये गन्धाद्युत्पत्तेः
 कार्योत्पत्त्यपेक्षकत्वमनमपि नोन्मूलमित्याह ॥ तदिदमुक्तमिति । अनेन कार्यगा इत्येतत्कार्योत्पत्त्यपेक्षिण इति व्याख्यातं भवति । कारणगतस्य

गन्धादेः कार्यगतगन्धाधारम्भकत्ववर्णनस्य सिद्धान्तविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ एतच्चेति । ततश्च कारणगतगन्धादेः कार्यगतगन्धाधारम्भकत्वाभावेन न सन्ततकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥ एवं तर्हीति । विनातीयानामर्थैककार्यारम्भकत्व इत्यर्थः । छणुकस्य पार्थिवपरमाण्वारब्धत्वेन गन्धवत्त्वाद्गन्धवत्त्वस्य च पृथिवीत्वव्यवस्थापकत्वाद्छणुकस्य पृथिवीत्वं वाच्यम् । तथाऽऽप्यपरमाण्वारब्धत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वादिसङ्ख्यात्तस्य चाप्यत्वव्यवस्थापकत्वात्तस्याप्यत्वमपि वाच्यम् । तथा च पृथिवीत्वादिजातिसङ्करः । पृथिवीत्वजलत्वयोः परस्परान्तराभावसमानाधिकरणयोरेकत्र समावेशादिति भावः । इष्टापत्त्या समाधत्ते ॥ ततः किमिति । पृथिवीत्वादिजातिसङ्करो न स्वरूपेणानिष्टतत्त्वद्वयोदोषाभावाच्च तदुच्चायोऽपीति भावः । स्वरूपेणानिष्टत्वाभावेऽप्यनिष्ठान्तरापादकत्वादिनिष्टत्वमेवेति नेष्टापादनमिति शङ्कते ॥ व्यवहारेति । पार्थिवं छणुकमाप्यं छणुकमित्यादिव्यवहारेत्यर्थः । मिश्रत्वादिति भावः । किं यत्र छणुकादिकार्यारम्भक एकः पार्थिवः परमाणुरपरश्चाप्यस्तत्र व्यवहारविलोपप्रसङ्गोऽभिधीयते किंवा यत्रारम्भकं पार्थिवपरमाणुद्वयमाप्यश्चैकस्तत्र । नाद्यः । तत्रोभयथा व्यवहारस्येष्टत्वेनैकमात्रव्यवहारस्यानाभिमततया तद्विलोपस्येष्टत्वादि त्याशयेन द्वितीयं पक्षं दूषयति ॥ न वैशेष्यादिति ॥ साध्यादिप्रमाणेति । वक्ष्यमाणरीत्या परमाणूनां साक्षिसिद्धत्वात्तत्सम्बन्धिनो विजातीयारम्भकत्वस्य धर्मिग्राहकसाक्षिसिद्धत्वादिति भावः । आदिपदेन त्रिवृत्स्वरणादिप्रतिपादकागमग्रहः । ननु तारतम्येनेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सर्वेषां पदार्थानां महत्त्वाणुस्वसद्भावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च परिमाणतारतम्यस्याविश्रान्तिप्रतिपादनार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । तस्याप्युपयोगादर्शनादित्यत आरम्भकसङ्ख्यापकर्षतारतम्यस्य परिमाणतारतम्यदृष्टान्तेन विश्रान्तिसाधकानुमाने दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्योपदर्शनार्थत्वाच्च परिमाणतारतम्यस्याविश्रान्तिप्रतिपादनवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तर्हि तत्प्रतिपादनस्य न पूर्वेण सङ्घातिरित्यतोऽन्यवहितपूर्ववाक्येन तदभावेऽपि द्वयोरेव तु संयोग इत्युक्तानियमस्यार्थत्वं उपपादकतया तत्सङ्घातत्वाच्चसङ्घातिरिति भावेन तत्सङ्घाततयोत्तरभाष्यं योजयितुं तद्वाक्योक्तानियमपक्षानुपपत्तिशङ्कासुपपादयति ॥ स्यादेतदिति ॥ सन्ततोत्पत्त्यादिसङ्ग इति । एकस्य गन्धदेरारम्भकत्वे सन्ततोत्पादप्रसङ्गास्य कार्योत्पत्त्यपेक्षतया परिहर्तुं शक्यत्वेऽप्येकैकस्यापि परमाणोर्छणुकारम्भकत्वेऽप्येक्षणान्तराभावाच्च सन्ततोत्पादप्रसङ्गः

परिहर्तुं शक्य इति भावः । परिमाणपकर्षतारतम्यस्य क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धौ किञ्चित्सर्वतोऽपकृष्टमेव न ततोऽन्यदपकृष्टमित्यर्थसिद्ध्या सर्वतोऽप्यपकृष्टपरिमाणाश्रयतया परमाणुसिद्धिवदारम्भकसङ्ख्यापकर्षतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धौ तन्त्रादेस्तद्रूपताया बाधितत्वात्परिशेषेण तथाविधं कारणं परमाणुलक्षणमेव सिध्यतीति । साकाङ्क्षतत्प्रयुक्तवाक्याभासतापरिहारायापेक्षितं पूरयन्वाक्यं योजयति ॥ यत इत्यादिना । तारतम्येनेत्यादिमूलं प्रकारान्तरेणापि योजयितुं तदुपयुक्तमर्थमतिप्रसङ्गमुत्तेन तावदाह ॥ किञ्चेति ॥ अनेनैवेति । आरम्भकसङ्ख्यापकर्षस्योक्तानुमानेन क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धावेक्यारम्भकत्वे सन्ततोत्पादप्रसङ्गात्स्यादिकल्पने गौरवाद्वयोरेव द्व्यणुकयोरेव संयोगस्थणुकहेतुरिति नियमस्य सिद्धिरित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । एवमुपयुक्तमभिधाय तत्रार्थे प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारकतया भाष्यं योजयितुं तन्निवर्तशङ्कामुत्थापयति ॥ बहुत्विति । कारणबहुत्वतन्महत्त्वातिरेकेण कार्यमहत्त्वे प्रयोजकान्तरभावाद्वयोरेव द्व्यणुकयोरेव हेतुत्वे च कारणबहुत्वस्य चाभावात्त्र व्यणुके महत्त्वोत्पत्तिर्युज्यत इत्यर्थः । कारणबहुत्वाभावेऽपि तन्महत्त्वादेव कार्यं महत्त्वोत्पत्त्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तार्थसमर्पकतया मूलं योजयति ॥ न यत इत्यादिना । नन्वनि-यमवादिना द्वयोरपि कारणत्वं क्वचिदवश्यमङ्गीकर्तव्यमेव । तथा च सम्प्रतिपन्नपरमाणुद्वयारब्धकार्यदृष्टान्तेन विप्रतिपन्नानामपि तत्कार्याणां परमाणुद्वयारब्धत्वनुमानसम्भवाद्वयोरेव कारणत्वमिति नियमसिद्धिः स्यादित्यतल्ल्याद्याारब्धस्य साध्यादिप्रमाणसिद्धत्वेन बाधरूपातिप्रसङ्गाच्चैवमनुमातुं शक्यमित्याह ॥ परमाञ्चिति । यद्वा परमाणुद्वयारब्धकार्यदृष्टान्तेन सर्वत्र विप्रतिपन्नसर्वकार्येष्वपि परमाणुद्वयारब्धत्वनुमाने तन्नुद्वयारब्धपटदृष्टान्तेन बहुतन्त्रारब्धे पटे तन्नुद्वयारब्धत्वनुमानप्रसङ्ग इत्यादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । बाधितत्वात् प्रसङ्ग इति तु प्रकृतेऽपि तुल्यामित्यर्थः ॥ छ ॥

अ०—न च तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं केवलकल्पना ॥ कथं साक्षिमितस्यास्य शक्यतयाद्वारेण क्वचित् ॥

सु०—अस्त्वेवमुक्तनियमेषु प्रमाणाभावस्तथाऽप्यनियमसृष्टौ किं मानमिति चेत् । साक्षी तावत् । लोष्टादिकार्याणामनियतसङ्ख्यैर्विजातीयैर्विसदृशैश्चारम्भदर्शनेनानुमानं च । आगमाश्चात्र बहुलं भवन्ति । तददर्शनं भ्रान्तिरिति चेत् । किं नियमग्राहकप्रमा-

णविरोधादेवमुच्यते । उत केवलया वैशेषिकादिकल्पनया विरोधात् । आद्यं दूषयति ॥ न चेति । सजातीयाभ्यामेव द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामेवत्यादिनियमवत्यां तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं नास्ति । यत्साध्यादिसिद्धस्यास्मदभिमतसृष्टिप्रकारस्य बाधकं स्यात् । तथा चोक्तं (प्राक्) । द्वितीयं दूषयति ॥ केवलेति । निर्भूलेत्यर्थः । साक्षीत्युपलक्षणम् । अस्या नियमारम्भस्य । कल्पनामात्रस्य प्रामाणिकानिवारकत्वेऽतिप्रस (झु इति) ज्ञादिति भावः । अत्र तत्प्रोक्तसृष्टाविति सामान्यतो वदताऽन्यदपि तत्कल्पितप्रामाणिकमिति सूचितम् । तथा हि । प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्क्रमेणकाशादीनि महाभूतानीत्येतां श्रुत्यादिप्रसिद्धां प्रक्रियामपहाय वाय्वादीनां चतुर्णामन्योन्यान्पक्षैव सृष्टिव्युत्क्रमेण चाभिहिता । विनैव बाधकेनाकाशाद्वायुवयोरग्निरित्यादिप्रश्नभी भावती स्वीकृता । अत्यन्तासत एव च जनिरङ्गीकृता । सर्वाऽपि सृष्टिः समवाय्यादिकारणत्रयाधीनाऽभ्युपगता । तत्र समवायिकारणं समवायाप्रामाणिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादयुक्तम् । अत एवासमवायिकारणमपि । तदधीननिरूपणत्वाच्च तल्लक्षणस्य । समवायिनिमित्तयोरतिव्याप्तेश्च । तथा हि । तन्तुपटयोरुत्पन्नस्य द्वित्वस्य पटः समवायिकारणम् । स च द्वित्वसमवायिकारणे तन्नौ समवेतत्वात्समवायिकारणप्रत्ययासन्नः । समवायिकारणतयाऽवधृतसामर्थ्यश्च । शरीरात्मनोरुत्पन्नस्य द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिर्निमित्तम् । सा च द्वित्वसमवायिकारणात्मसमवेतत्वात्त्रिभित्तत्वाच्चोक्तलक्षणसम्पन्ना । समवायिकारणप्रत्ययासन्नतया सामर्थ्यावधारणमभि (हि) मतम् । न च तथा प्रकृत इति चेत् । तथाऽपि व्याप्यबुद्धेर्व्यापकबुद्धिं प्रति विषयबुद्धेर्मध्यमयोश्च सुखदुःखे प्रत्यसमवायिकारणत्वापत्तेः । न ह्यन्यगतं व्याप्यबुद्ध्याद्यन्यगतस्य व्यापकबुद्ध्यादौनिमित्तं भवति । आत्मानि प्रदेशभेदेति चेन्न । आद्यादिशब्दानां द्वितीयादिशब्दात्समवायिकारणत्वाभावापत्तेः एकाकाशगतत्वेन तत्सम्भवे प्रकृतेऽपि समानम् । एवमन्यत्रायतिव्याप्तिरुहनीया । सङ्केतोऽयमाचार्यस्य । अतो नातीवात्र निबन्धः करणीय इति चेत् । एवं तर्हि निर्भूलं प्रक्रियेति सिद्धमेव । पाकजप्रक्रियां चाप्रामाणिकामङ्गीकुर्वन्ति । त (न) च वक्ष्यत इत्यलम् ॥ छ ॥

टि०—ननु न च तत्प्रोक्तसृष्टादित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च परोक्तनियमसृष्टौ प्रमाणाभावोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । उक्तनियमे प्रमाणाभावस्य द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयत इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । न चानियमसाधकप्रमाणानां नियमसाधकप्रमाणानां नियमसाधकत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सत्यनियमपक्षे प्रमाणानामादुवुपन्यसनीयत्वापत्त्या तान्युपन्यस्य तेषां नियमग्राहकप्रमाणाग्राहं वर्णयतो भाष्यकारस्या-
 कुशलत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्य स्पष्टत्वात्प्रमाणानां शिष्यैरेवोद्दिष्टं शक्यत्वेन तान्यनुपन्यस्यैव तेषां प्रमाणानां भाष्यकारीयमग्राधितत्त्ववर्णनं नानुपपन्न-
 मित्यभिमत्यानियमपक्षसाधकप्रमाणानामग्राधितत्त्ववर्णनपरतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं कानि तानि प्रमाणानीत्यतस्तानि वक्तुमनियमपक्षसाधकप्रमाणा-
 काङ्क्षामुत्थापयति ॥ अस्वेवमित्यादिना । साक्षिणि विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानमप्याह ॥ लोष्टादिति ॥ उपाधिप्रतिपक्षग्रस्तत्वशङ्कया शङ्कित-
 प्रामाण्यमनुमानं न तद्विर्णयाय प्रभवतीत्यतोऽनुमानानुग्राहकागमानप्याह ॥ आगमाश्चात्रेति । अगतस्य बाधकैकसमाधिगम्यत्वात्प्रकृते च
 बाधकाभावाच्च आन्तिस्वमित्याशयेन सम्भावितबाधकविकल्परूपप्रदर्शनपूर्वकं तन्निरासकतया भाष्यं योजयति ॥ किमित्यादिना । साह्यादीत्यादि-
 पदेनानुमानागमपरिग्रहः । कथमुक्तनियमवस्थां तत्प्रोक्तसृष्टौ मानाभाव इत्यत आह ॥ तथा चोक्तमिति । द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामेव सजातीय-
 भ्यामेवेत्यादिनियमवस्थां तत्प्रोक्तसृष्टौ प्रमाणाभावस्तथा द्वयोरेव तु संयोग इत्यादिना पूर्वमेवोक्तमित्यर्थः । भाष्ये केवलपदानर्थक्यमाशङ्क्या-
 बाधकत्वोपपादकनिर्मूलत्वोपदर्शनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदर्थमाह ॥ निर्मूलेत्यर्थ इति । अनुमानादेरप्यनियमसाधकत्वेनोक्तत्वान्मूले साक्षि-
 मात्रग्रहणमनुपपन्नमित्यतस्तस्य प्रमाणान्तरोपलक्षणार्थत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावेनोपलक्षणतया तद्व्याचष्टे ॥ साक्षीन्युपलक्षणमिति । भाष्ये सामा-
 न्योक्तेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्य परकल्पितप्रमेयान्तरस्याप्रामाणिकत्वसूचकत्वाच्च तदिति भावेन तत्प्रयोजनमाह ॥ अत्रेति । किं तत्प्रमेयं कथं च तद-
 प्रामाणिकमित्यतस्तदुभयं दर्शयति ॥ तथा हीत्यादिना । श्रुत्यादीत्यादिपदेन पुराणपरिग्रहः ॥ अन्योन्यानापेक्षेवेति । यद्यपि वाग्यादिनामबा-
 दिसृष्टावाधावत्वेनापेक्षा परमतेऽप्यस्त्येव तथाऽप्युपादानतया तदनेपेक्षत्वाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्यवधेयम् ॥ व्युत्क्रमेण चेति । आकाशाश्रयतया
 वायोरादावुत्तित्ततस्तदाश्रिततया जलस्य ततस्तदाश्रिततया पृथिव्यास्ततस्तदाश्रिततया तेजस इति व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । स्पष्टं चैतत्प्रशस्तपादमा-

प्यादौ सृष्टिसंहारविधिप्रसङ्गे । व्युत्क्रमेणेति चशब्दस्त्वन्योन्यापेक्षत्वमुच्चयार्थः ॥ भावतीति । अमुल्येत्यर्थः । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तराधाराया एव पञ्चमर्थत्वाभ्युपगमात्तस्या भावतत्वमिति भावः ॥ अत्यन्तासत एवेति । न तु सदसत इत्येवार्थः ॥ सर्वाऽपि सृष्टिरिति । भावसृष्टिरित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः पञ्चकस्य चेत्यादिनेति शेषः ॥ अत एवेति । समवायिकारणस्यायुक्तत्वोदेवेत्यर्थः ॥ तदर्थेनेति । तज्ज्ञानाधीनज्ञानत्वादित्यर्थः । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादित्यर्थः । तत्कथमित्यतस्तदुभयमुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति । निर्देशक्रमेण समवायिकारणेऽतिव्याप्तिमुपपादयति ॥ तन्तुपटयोस्त्यक्तस्य द्वित्वस्येति । न च यावत्समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् तत्पटोऽतिप्रसङ्गः । तस्य द्वित्वसमवायिकारणतन्तुसमवेतत्वेऽपि पटसमवेतत्वाभावादिति वाच्यम् । तथा सति घटपटगतद्वित्वासमवायिकारणे घटपटैकत्वेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । तस्य द्वित्वसमवायिकारणघटपटगतत्वेऽपि घटगतैकत्वस्य पटगतैकत्वस्य च घटसमवेतत्वाभावेन यावत्समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वविरहादिति भावः । निमित्तकारणेऽपि तामुपपादयति ॥ शरीरात्मनोरिति ॥ न च तथा प्रकृत इति । पटस्य समवायिकारणतया सामर्थ्याविधारणात् । अपेक्षबुद्धेश्च निमित्ततयैव तद्विधारणात् समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेन तद्विधारणमिति न समवायिनिमित्तयोरतिव्याप्तिरिति भावः । व्याप्यबुद्ध्यादेर्व्यपकबुद्ध्यादिकं प्रति समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेन सामर्थ्याविधारणमुपपादयति ॥ न हन्यतमभित्यादिना । तथा सति पुरुषान्तरियव्याप्यज्ञानादिना पुरुषान्तरियानुमित्याद्यापातादिति भावः ॥ आत्मनीति । तथा च यश्चेदशावच्छिन्ने व्याप्यबुद्ध्यादि न तत्प्रदेशावच्छिन्ने व्यापकबुद्ध्यादिति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ नेति । तत्रापि यश्चेदशावच्छिन्ने द्वितीयादिशब्दोत्पत्तिर्न तत्प्रदेशावच्छिन्न एवाद्यादिशब्दा इति तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥ प्रकृतेऽपि सममिति । व्याप्यबुद्ध्यादेर्व्यपकबुद्ध्यादिना प्रदेशभेदेन वृत्तावप्येकात्मगतत्वमस्येवेति तत्सम्भव इति समानमित्यर्थः । किञ्चैवं सति ज्ञानादीनामिच्छादिन्यप्रति स्वस्वप्रत्यक्षं प्रति चासमवायित्वं प्रसज्यते । इच्छादीनां स्वप्रत्यक्षस्य च समवायिकारणे आत्मनि ज्ञानादीनां समवेतत्वेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वेन कारणत्वाच्च तत्रोक्तलक्षणसद्भावदित्याह ॥ एवमन्यत्रापीति । न चात्मावृत्तित्वविशेषणत्रैव दोष इति वाच्यम् । तथा

सति ज्ञानाद्यसमवायिकारणे आत्ममनःसंयोगेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । न चास्मिन्नवृत्तित्वविशेषणान्नाव्याप्यतिव्याप्ती । आत्ममनःसंयोगस्यास्मिन्न-
मनोवृत्तित्वात् । ज्ञानादीनां च तदभावादिति वाच्यम् । एवमप्यात्मैकत्वे द्वित्वासमवायिकारणेऽव्याप्तेः तस्यास्माभिन्नवृत्तित्वाभावात् । अत एव
चास्मिन्विशेषगुणभिन्नत्वे सतीति विशेषणान्नाव्याप्यतिव्याप्ती इति निरस्तम् । आत्मैकत्वप्रत्यक्षं प्रत्यात्मैकत्वस्यासमवायित्वापत्तेरनिवारणात् । अत
एवात्ममनःसंयोगाजन्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति परास्तम् । जन्यस्य सर्वस्याप्यसमवायिकारणस्यादृष्टद्वारा तज्जन्यत्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गाच्चेति
भावः । नन्वादृष्टद्वाराऽऽत्ममनोयोगाजन्यत्वे सति समवायिकारणप्रत्यासन्नं विषयतातिरिक्तरूपेण कारणसमवायिकारणमिति विवक्षितमिति न
किञ्चिदेतदित्याशङ्क्य तथा सति पटरूपे पटस्याप्यसमवायित्वप्रसङ्गः । न च समवायिकारणप्रत्यासन्नस्यभावान्न तथेति वाच्यम् । पटरूपं प्रति
तन्तुरूपस्यैव कारणैकार्थप्रत्यासत्तेरविशेषादित्याशयेनाह ॥ एवमन्यत्रापीति । ननु द्रव्याभिन्नत्वे सतीत्यप्यत्र विशेषणमिति नायमपि दोष इत्या-
शङ्क्य तथाऽपि तुरीतन्तुसंयोगेऽतिव्याप्तिरेव । तस्यापि द्रव्याभिन्नत्वात् । आत्ममनोयोगाजन्यत्वाद्विषयतातिरिक्तरूपेण कारणत्वाच्चैकतल्लक्ष-
णस्य तत्र सत्त्वादित्याशयेनाह ॥ एवमन्यत्रापीति । न च तुरीतन्तुसंयोगस्यापि पटं प्रत्यसमवायित्वमेवेति लक्ष्यत्वादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति
वाच्यम् । तथा सत्यसमवायिनाशे द्रव्यनाशस्यावश्यम्भावेन तुरीतन्तुसंयोगानशेन पटनाशप्रसङ्गात् । न च खण्डपटादौ व्यभिचारानुरीतन्तु-
संयोगस्य पटं प्रति कारणत्वमेव नास्तीति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति कुविन्दादीनामप्यकारणत्वप्रसङ्गात् । कुविन्दादीनां पटविशेष-
कारणत्वाभ्युपगमे च तुरीतन्तुसंयोगस्यापि तत्प्रसक्त्या विशेषं प्रत्यसमवायित्वप्रसङ्गात् । अथाऽपि स्यात् । यथाश्रुत-
मेवेतल्लक्षणम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेन च कारणत्वमिह विवक्षितम् । तुरीतन्तुसंयोगादीनां तु न तेन रूपेण जनकता किन्तु तुरीतन्तु-
संयोगत्वेनैवेति न तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न । तथा सति व्याप्यबुद्धेर्यापकबुद्धिं प्रति विषयबुद्धेरधर्माधर्मयोश्च सुखदुःखे प्रत्यसमवायिकारणत्वप्रसङ्ग
इत्याकरोक्तदोषानुद्धारात् । अन्यगतव्याप्यबुद्ध्यादौरन्यगतव्यापकगतबुद्ध्यादौ निमित्ततया समवायिकारणप्रत्यासन्नतयैव तत्र व्याप्यबुद्ध्यादेः
कारणत्वात् । तन्तुसंयोगादीनामपि तन्तुसंयोगत्वेनैव जनकतया समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेन जनकत्वविरहादसम्भवापत्तेश्च । न च

भावकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताऽसमवायिकारणनिष्ठानुगतधर्मावच्छेद्या । स चानुगतो धर्मोऽन्यस्यासम्भवदुक्तिक एवेति तेन रूपेण कारणताऽवश्यकीति वाच्यम् । तस्य तन्तुत्वादावतिप्रसक्तत्वेनासमवायिकारणनिष्ठकारणतानवच्छेदकत्वात् । कारणभागप्रवेशे चालाश्रयाद्यापत्तेः । किञ्च तेषां तेन रूपेण कारणत्वे तन्त्वादीनामकारणत्वप्रसङ्गः । तेषां हि कारणत्वे विनिामनाविह एव बीजम् । स चैवं सति न सम्भवतीति कथं तेषां कारणत्वं स्यात् । न च समवायिकारणप्रत्यासन्नपदेन समवायिकारणमात्रप्रत्यासन्नत्वं विवक्षितमिति न तुरीतन्तुसंयोगेऽतिव्याप्तिः । तस्य समवायिभिन्नतुरीसमेवेतत्वेन समवायिकारणमात्रसमेवेतत्वाभावादिति वाच्यम् । तथा सत्यात्मनःसंयोगे कालपिण्डसंयोगे पाके चाव्याप्तिप्रसङ्गेन तस्यासम्भवदुक्तिकत्वादिति भावः । ननु कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसप्रतियोगिद्रव्यकारणवृत्तानि विशेषणमिह विवक्षितम् । अस्यार्थः । कार्यध्वंसं प्रति प्रयोजकीभूतो यो ध्वंसस्तदप्रतियोगि यद्रव्यकारणं तदवृत्तानि । तुरीतन्तुसंयोगस्य च कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगितुरीवृत्तित्वात् पटं प्रत्यसमवायित्वप्रसङ्गः । पाकस्य कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगितेजोवृत्तित्वाच्च तत्राव्याप्तिपरिहाराय द्रव्यकारणेयुक्तम् । पाकस्य यद्यपि कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोग्यवृत्तिर्नास्ति तथाऽपि कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगि यद्रव्यकारणं तद्वृत्तिर्नास्तीति विशिष्टाभावस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति न कश्चिदोष इति चेन्मैवम् । कपालाकाशसंयोगे शब्दाद्यसमवायिकारणेऽव्याप्यनिस्तारात् । तस्य शब्दादिरूपकार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगिनि द्रव्यकारणे कपाले वृत्तेः । आत्ममनसोरपि द्रव्यकारणतयाऽऽत्मनःसंयोगेऽव्याप्तिश्च । अत एव द्रव्यसमवायिकारणाकारणसंयोगिभिन्नत्वे सतीति विशेषणान्नातिव्याप्तिरिति निरस्तम् । एवमपि पटतुरीसंयोगासमवायिनि तुरीतन्तुसंयोगेऽव्याप्तिरनिरस्तत्वात् । एतेनैव स्वकार्यसमवायिकारणभिन्नरूपवदसमेवेतत्वं विशेषणमतो नातिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । एवमपि भेर्याकाशसंयोगादव्याप्तेरिति सङ्क्षेपः । नव्यास्तु । स्वकार्यद्रव्यान्धिकारणवृत्तिभिन्नत्वे सति द्रव्यभिन्नत्वे सत्यदृष्टद्वारकात्मनोनयोगान्यत्वे सति समवायिकारणप्रत्यासन्नं विषयतातिरिक्तरूपेण कारणसमवायिकारणमिति विवक्षितम् । अत्र च कारणमसमवायिकारणमित्युक्ते आत्मैकत्वं स्वाध्यक्षं प्रत्यसमवायि स्यात् । तदर्थं विषयतातिरिक्तरूपेणेति । तावत्युक्ते समवायिकारणे गतमतः समवायिकारणप्रत्यासन्नमिति । तावत्युक्ते च ज्ञानादौ गतमतेऽदृष्टद्वारकमात्मनोनयोगा-

जन्यत्वे सतीति । तावद्युक्ते पटोऽपि स्वरूपं प्रत्यक्षमवाधिकारणं स्यात्तदर्थं द्रव्यभिन्नत्वे सतीति । एतावत्युक्ते च तुरीतन्तुसंयोगे गतमतः स्वकार्य-
द्रव्यानाधिकरणवृत्तिभिन्नत्वे सतीति । न चात्मनः संयोगादौ स्वकार्यद्रव्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति व्याच्यम् । स्वकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तयस्तुरीतन्तु-
संयोगादयः प्रसिद्धास्तदन्यत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । न च तर्हि तुरीपटसंयोगासमवायिनि तुरीतन्तुसंयोगेऽव्याप्तिः । तस्यैव तद्विश्रवाभावादिति
वाच्यम् । न हि य एव तुरीतन्तुसंयोगः पटमारभते स एव पटतुरीसंयोगो बाधात्किन्त्वन्य एवेति तत्रापि विशिष्टभेदसत्त्वात् । एवञ्च न कश्चि-
द्दोषः । तथा हि । स्वकार्यद्रव्यानाधिकरणविशेषणञ्च तुरीतन्तुसंयोगादावतिव्याप्तिः । द्रव्यभिन्नत्वविशेषणाच्च न तन्तुपटयोरुत्पन्नद्वित्रित्वसमवायि-
कारणे पटोऽतिव्याप्तिः । अदृष्टद्वारकात्मनोयोगजन्यत्वविशेषणाच्च नोपेक्षाबुद्ध्यादौ प्रसङ्ग इति । तत्राप्येतदेवोत्तरमन्यत्रापीति । अयमाशयः ।
आत्मस्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या यदात्मप्रत्यक्षं तदा प्रत्यासत्तितया तज्जनकात्मत्वे एवमप्यतिव्याप्तेः । तस्य स्वकार्यद्रव्यानाधिकरणवृत्तिरितन्तुसं-
योगादिभिन्नत्वाद्द्रव्यभिन्नत्वाददृष्टद्वारकात्मनोयोगजन्यत्वादात्मप्रत्यक्षसमवायिकारणात्मसमवेतत्वात्प्रत्यासत्तितया जनकत्वेन विषयतातिरिक्तरूपेण
कारणत्वाच्चेवाक्तलक्षणस्य सत्त्वात् । शरीरात्मसंयोगोऽपि ज्ञानादिहेतुरिति मते तत्राप्यतिव्याप्तेश्च । किञ्च परमात्मक्षेत्रज्ञगतद्वित्रिनिमित्तकारणीभूते-
श्चरपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तिः । तस्या अपि स्वकार्यद्रव्यानाधिकरणवृत्तिरितन्तुसंयोगादिभिन्नत्वाद्द्रव्यभिन्नत्वादात्मनोयोगजन्यत्वाच्च तत्रोक्तलक्षण-
सद्भावात् । तदर्थं जन्यत्वे सतीति विशेषणे च परमात्मक्षेत्रज्ञगतद्वित्रित्वासमवायिकारणे परमात्मक्षेत्रज्ञगतैकत्वेऽव्याप्तेः । संयोगविशेषात्सकृमद्ग्रहा-
साधारणकारणे स्नेहेऽतिव्याप्तेश्च । न च तस्यापि सङ्ग्रहासमवायिकारणत्वमेवेति न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य संयोगरूपतया संयोग-
कर्मन्यतरमात्रासमवायिकारणत्वनियमस्य परैरन्युपगतत्वेन तदयोगात् । ईश्वरपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तिविवारणाय ज्ञानवदवृत्तीति विशेषणे आत्ममनः-
संयोगेऽव्याप्तेः । तत्परिहाराय मात्रपदप्रक्षेपे चात्मगतैकत्वेऽव्याप्तेः । किञ्च द्वितीयादिशब्दकारणीभूताद्यादिशब्देवपि सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरेव । तेषा-
मपि स्वकार्यद्रव्यानाधिकरणतुरीतन्तुसंयोगादिभिन्नत्वाद्द्रव्यभिन्नत्वोद्देशश्च सत्त्वात् । न चाद्यादिशब्दानां द्वितीयादिशब्दासमवायिकारणत्वेन लक्ष्यत्वाच्च
तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति ज्ञानादीनामप्यसमवायित्वेन लक्ष्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन तत्रातिव्याप्तेरेवाभावात्तद्वारकादृष्टद्वारकात्मनो-

योगजन्यत्वे सतीति विशेषणवैयर्थ्यापातात् । न चात्ममनोयोगस्यैवासमवायिकारणस्य संत्वंज्ञ ज्ञानादेस्तथात्वमिति तद्वारकविशेषणसाधक्यमेवे-
ति वाच्यम् । तथा सति भेयकाशसंयोगरूपसमवायिकारणान्तरसत्त्वादाद्यादिशब्दानां द्वितीयादिशब्दासमवायिकारणत्वमपि नास्तीति तत्रातिव्याप्ति-
परिहाराय शब्दवन्मात्रावृत्त्यादिविशेषणस्याप्यावश्यकत्वात् । न च भेयकाशसंयोगस्य द्वितीयादिशब्दसमवायिकारणप्रदेशान्तरग्रत्यासन्नत्वाभावा-
च्चासमवायित्वमिति वाच्यम् । तर्हि तत् एवाद्यादिशब्दानामपि प्रदेशान्तरवर्तिनां प्रदेशान्तरवर्तिद्वितीयादिशब्दसमवायिकारणाप्रत्यासन्नत्वादसम-
वायित्वाभावापातात् । न चाकाशत्वैक्यात्तत्प्रत्यासन्नत्वं तर्हि तत् एव भेयकाशसंयोगस्यापि तत्प्रत्यासन्नतया समवायिकारणत्वोपपत्तेर्नाद्यादि-
शब्दानां द्वितीयादिशब्दासमवायिकारणत्वं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । एतेनैव समवायिकारणसमकालीनद्रव्यनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगितावच्छे-
दकरूपत्वसमवायिकारणत्वं तादृशं च रूपं यद्यप्यसमवायिकारणत्वमेव तथाऽपि तेन रूपेणाप्रवेशात्माश्रय इति मतान्तरमपि परास्तम् । गुणा-
द्यसमवायिकारणे तन्तुरूपादावसमवायिकारणत्वस्य सत्त्वेनातिप्रसक्ततया समवायिकारणसमानकालीनद्रव्यनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वानुपपत्तेरिति दिक् ॥ पाकजप्रक्रियायामिति । घटादेरात्मद्रव्यस्याभिना सम्बद्धस्याभ्यभिधाताबोदनाद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते ।
तेभ्यो विभागाविभोगेभ्यः संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यः कार्यं द्रव्यं विनश्यति । तस्मिन्निन्द्रे परमाणुज्वलिसंयोगादौष्ण्योपेक्षाच्छ्रयामादीनां
विनाशः पुनरन्यसादभिसंयोगादौष्ण्योपेक्षात्पाकजा जायन्ते । तदनन्तरं भोगिनामदृष्टोपेक्षादात्मानुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां
परस्परसंयोगाददृष्टाणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिर्भवतीति पाकजप्रक्रियायामित्यर्थः ॥ अग्रमाणिक्तीति ।
उक्तार्थे प्रमाणाभावादिति भावः । ननु नोदनाद्युत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणम् । कर्मसु विभागास्तेषु पूर्वसंयोगानिवृत्तिस्तत्र कार्यद्रव्यविनाशस्तत्र
पूर्वरूपादिपरवृत्तिस्तथा रूपाद्यन्तरोत्पत्तिः स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणम् । सा तावदवयवपरम्परायाम् । सा द्युत्पत्तिः तदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे । स
च तत्क्रियायाम् । साऽदृष्टवदत्तसंयोग इति कथमुक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वमित्यत आह ॥ तत्र वक्ष्यत इति । परमाणुष्विव कार्यद्रव्येषु पूर्व-
रूपादिनिवृत्तेरपूर्वरूपाद्युत्पत्तेरुपपत्तेर्न विवक्षितार्थसिद्धिरिति । अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभयरूपका इत्येतद्व्याख्यावसरे वक्ष्यत इत्यर्थः । ननु

पार्थिववायविरूपादयः स्वाश्रयविनाशादेव विनश्यन्ति । अवयविरूपादिवाङ्मथरूपादिवत् । कारणगुणेभ्य एवोत्पद्यन्ते तत एव तद्वदेवेत्याश्रयनाशेनैव नाशस्य कारणगुणेभ्य एव चोत्पत्तेश्च सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ अलमिति । तदर्थस्तु क्वचित्सत्याश्रयेऽपि विनाशेऽग्निसंयोगजत्वे च विरोधाभावात् । अन्यथा कार्यद्रव्यं संयोगनाशादेव नश्यति कार्यद्रव्यत्वाद्व्यगुकादिवदित्यादिकमपि स्यादिति ॥ छ ॥

अ०—यदि साक्षिमतं नैतच्चानुमा तत्र वर्तते ॥ पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एवानुमा भवेत् ॥ यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥

सु०—ननु परमाणुद्वयणुके एव तावन्न साक्षिसिद्धे कुतस्तदीयारम्भप्रकारः । तत्कथमुक्तं साक्षिमितस्येति । तत्राह ॥ यदीति । एतदिति परमाण्वादिकम् । तर्हि तदप्रमाणिकमेवापद्यत इति शेषः । स्यादेतत् । यद्यपि महत्त्वाभावाच्च परमाण्वादिकं चक्षुरादेर्गोचरः । बहिरस्वातन्त्र्यान्मनसोऽपि । आगमादि तु नानुमानाद्भिद्यते । भेदेऽव्यतीन्द्रिये सङ्केतानुपपत्तेर्नागमस्य विषयः । तथाऽप्यनुमानं तत्र (प्रमाणं) भविष्यति । तत्कथं परमाण्वादेः साक्षिवद्यत्वाभावेऽप्रमाणिकत्वापत्तिरित्यत आह ॥ नेति । कथमिति चेत् । किं परमाण्वादिकमेव पक्षीकृत्य तत्साध्यते । उतान्यत् । आद्ये तत्प्रमाणान्तर (तः) सिद्धं न वा । पक्षद्वये दोषमाह ॥ पक्षीकर्तुमिति । सिद्धत्वे पक्षलक्षणाभावादसिद्धत्वे न्यायाविषयत्वात्परमाण्वादेः पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्तत्पक्षीकारेणानुमा दूरनिरस्तेति । ननु पक्षीकरणासम्भवे कथमनुमानानुपपत्तिरित्यत आह ॥ यत्रेति । यथा तथेत्यव्याहर्तव्यम् । यत्र यद्विषये । विषयं देशम् । यथा हि विषयप्राप्तेः पदन्यासः कारणम् । स्थाण्वस्थाणुसंयोगस्यास्थाणुक्रियाहेतु (क) त्वात् । अतः पदन्यासाभावे विषयप्राप्तिरपि नास्ति । तथाऽनुमोत्पत्तौ पक्षीकरणं कारणम् । न हि पर्वतादिर्वा ब्रह्मादिर्वाऽनुमानस्य विषयः । किन्तु तत्सम्बन्धः । न च सम्बन्धिज्ञानेन विना सम्बन्धज्ञानं सम्भवति । अतः पक्षीकरणाभावेनानुमानोत्पत्तिः सम्भवतीति । द्वितीयमपि निराकरोति ॥ पक्षीकर्तुमिति । द्वयणुकं हि पक्षीकृत्य परमाणुरनुमातव्यः । कार्यमेवात्र प्रमाणमित्युक्तत्वात् । त्वेदानीमप्यसिद्धमिति पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एव तत्का-

रणपरमाण्वनुमा भवेत् । अनुमितं द्रवणकं पक्षीकृत्य परमाणुननुमास्यत इति चेन्न । तदपि हि परमाणुं पक्षीकृत्य यदि साध्यते तदावत एव दोष इत्याह ॥ पक्षीकर्तुमिति । अद्याप्यसिद्धस्य परमाणोः पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एव तत्कार्यद्वयणुकानुमा भवेत् । गन्धु-परमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात्परमाणुतारतम्यवदित्यनुमानेन परमाणुसिद्धिर्भविष्यतीति चेन्न । वि-क-ल्यानुपपत्तेः । अणुपरमाणुशब्देन किं परिमाणापकर्षोऽभिधीयते । किंवा परमाणुपरिमाणम् । यद्वा द्रवणुकपरिमाणम् । यदि बोधय-परिमाणम् । नाद्यः । दूषितत्वात् । उत्तरपक्षत्रयं दूषयति ॥ पक्षीकर्तुमिति । परमाणुद्रवणुकयोरसिद्धौ तत्परिमाणस्याप्यासिद्धेः । एकैकत्र तारतम्यस्याभावाच्चेति भावः । यदिदं जालसूयमरीचिस्यं सर्वतः सूक्ष्मतममुपलभ्यते तत्परमाणुकमित्युच्यते । तदिदं महत् । चाक्षुषद्रव्यत्वात् । घटवत् । कार्यं च महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् । महत्त्वे सति क्रियावत्वाद्वा । सावयवं च । कार्यद्रव्यत्वात् । तदवय-वाश्च द्रवणुकनामानः । तेऽपि कार्याः सावयवाश्च महद्द्रव्यारम्भकत्वात् । तन्तुवत् । यत्र तदवयवः स एव परमाणुः । तदवयवकल्प-नायां प्रमाणाभावाद्बाधकसद्भावाच्च । अतोऽनुमानेनैव परमाणुद्रवणुकसिद्धिरित्यत आह ॥ पक्षीकर्तुमिति । प्रत्यक्षस्य त्र्यणुकस्यैव परमाणुत्वसम्भवेन तत्कार्यत्वसावयवत्वसाधनाय पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एव द्रवणुकपरमाण्वोरनुमा भवेत् । महत्त्वात्कथमसौ परमा-णुरिति चेन्न । महत्त्वासिद्धेः । चाक्षुषद्रव्यत्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न । कस्यचिदमहतोऽपि चाक्षुषत्वे बाधकाभावात् । महत्त्वं च द्रव्य-चाक्षुषतायां कारणमिति चेत् । सत्यम् । क्वचिदन्यदपि कारणं कल्पयिष्यते । गौरवं तथा सति स्यादिति चेन्न । धर्मिकल्पनातो धर्ममात्रकल्पनाया लघुत्वात् । अस्तु वा महत्त्वम् । तथाऽप्यणुत्वेन तस्य समावेशे को विरोधः । कार्यत्वसाधनं चाप्रयोजकम् । महतोऽप्यात्मनःप्रत्यक्षत्ववच्चाक्षुषत्वोपपत्तेः । परममहत्त्वाभावेन क्रियासम्भवाच्च । महत्त्वस्य कारणबहुत्वं कारणमिति चेन्न । नित्यत्वोपपत्तेः । चाक्षुषमहत्त्वावेति चेन्न । बाधकाभावात् । अत एव कार्यद्रव्यत्वमसिद्धम् । सन्तु वा तदवयवास्त एव परमाणव इति तेषां पुनरवयवसाधनाय पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एवानुमा भवेत् । ननु महद्द्रव्यारम्भकत्वात्तेऽपि सावयवा एवेति चेन्न । निर-

वयस्य महद्द्रव्यारम्भकत्वे बाधकाभावात् । बहुत्वेनैव महच्चारम्भोपपत्तेः । द्रव्यारम्भे सावयवत्वस्यानुपयोगात् । सन्तु वा द्व्यणुका-
वयवास्तेऽपि कुतः परमाणवः । महद्द्रव्या (रम्भका) रम्भकत्वेन तेषामपि सावयवत्वानुमानात् । अनवस्था बाधिकेति चेन्न । तद-
वयवानां तदवयवावयवानां वा निरवयवत्वेन तद्विश्रान्तेः । कथं चयमनवस्था दूषणम् । मेरुसर्षपादीनां समपरिमाणत्वापत्तिस्तु
दूषिता । आदिकार्यानुत्पत्तिरिति चेन्न । सावयवस्यैव नित्यत्वोपपत्तेः । यथोक्तम् । अविभागः प (राणु) रमाणुतेति ॥ छ ॥

टि०—ननु यदीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च परमाण्वादोः साक्षिसिद्धत्वोपपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्साधनस्यापि प्रकृते उपयोगा-
दर्शनादित्यतः साक्षिसिद्धमितस्यास्येति प्राणुक्तस्थानियमेन तदारम्भकप्रकारस्य परमाणोः साक्षिसिद्धतामन्तरेणानुपपत्तेस्तदुपपादनार्थत्वाच्च तदिति
भावेन तत्समर्थनपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । पूर्वोत्तरवाक्ययोरसङ्गतिपरिहाराय वाक्यभेदेन योजयितु-
मेषक्षितपूर्णेन पूर्वस्य वाक्याभासतां परिहरति ॥ तर्हीति । अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गेन साक्षिप्रसिद्धतायाः परमाण्वादोः पूर्वणैव सिद्धेर्नानुमेत्युत्तर-
भाष्यमनर्थकम् । न चानुमानिकत्वेन प्रामाणिकत्वसम्भवाद्प्रामाणिकत्वाभावो भविष्यतीत्यप्रयोजकताशङ्कानिरासायानुमानिकत्वाभावोपपादनार्थं
तदिति वाच्यम् । तावताऽऽनुमानिकत्वाभावमात्रप्राप्तावपि प्रात्यक्षिकत्वागमिकत्वाद्यभावासिद्ध्या प्रत्यक्षसिद्धतयाऽऽजामोपमानादिसिद्धतया वा
प्रामाणिकत्वसम्भवंशङ्कानिरासायाप्रत्यक्षत्वादेरपि वक्तव्यतयाऽऽनुमानिकत्वाभावमात्राभिधानस्यानुपपन्नत्वादित्यतस्तन्निरासस्यालयायाससाध्यत्वा-
च्छब्दैरेव तन्निरासः कर्तुं शक्यत इति भावेन तदनिराहृत्यानुमानिकत्वमात्रनिरासोपपत्तेरिति भावेन प्रामाणान्तरनिरासं स्वयं दर्शयन्वानुमानिक-
त्वादप्रामाणिकत्वाभावशङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति । परमाण्वादोः प्रत्यक्षतां वदन्प्रष्टव्यः । किं बाह्यप्रत्यक्षत्वं तस्याभिमतं किंवाऽऽन्तरप्रत्यक्ष-
त्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय महत्त्वसमानाधिकरणोद्धूततरूपवन्त्वाभावाच्च प्रथम इत्याह ॥ यद्यपि महत्त्वं च परमाणवावणावर्पति
परमाण्वादोर्महत्त्वस्य व्युत्पादितत्वाच्च तदभावकथनं सङ्गतं तथाऽपि स्वमताभिनिवेशेनेदमुक्तमित्यवधेयम् । द्वितीयं प्रत्याह ॥ बाहिरिति । न
गोचर इति वर्तते । बहिरर्थविशेषणके तद्विशेष्यके वा प्रत्यये मनसोऽस्वातन्त्र्याच्च मनसो गोचर इत्यर्थः । यद्यपि स रामः इयामो युवा चेत्या-

विज्ञानान्तरोपनीतबहिरर्थविशेषकमानसप्रत्ययस्य रागं स्मरामीत्यादिज्ञानान्तरोपनीतबहिरर्थविशेषणस्य मानसप्रत्ययस्य च दर्शनज्ञानान्तरो-
पनीतबहिरर्थविशेषणके तादृशबहिरर्थविशेष्यके वा प्रत्यये मनसः सामर्थ्याज्ज्ञातः परमाणुरिति ज्ञानान्तरोपनीतबहिरर्थपरमाण्वादिविशेष्यत्र-
प्रत्ययः परमाणुमहं जानामीति तादृशपरण्वादिविशेषणकप्रत्ययो मानसो भविष्यत्येव तथाऽपि मनोभ्रमगोचरत्वात्परमाण्वादेर्ज्ञानविषयत्वासम्भवा-
दूपाद्युपलब्धिकरणचक्षुरादिवृणानकरणमनसो ज्ञानविषयतैरपेक्षेण बहिरर्थविशेषणके तद्विशेष्यके वा प्रत्यये सामर्थ्यं नास्तीति भावेनैतदभि-
धानमित्यवधेयम् । अस्तु तर्ह्यगमादिकमेव तत्र मानमित्यत आह ॥ आगमादि त्विति । आदिपदेनोपमानादिपरिग्रहः । वाक्यादेर्वाक्यार्थादा-
वनुमानतया प्रमाणत्वमिति वैशेषिकमतमाश्रित्यदमुक्तम् । नैयायिकमतमाश्रित्याह ॥ भेदेऽपीति ॥ सङ्केतानुपपत्तेरिति । आगमात्तदवगमे सति
तत्र सङ्केतग्रहसिद्धिस्तात्सिद्धौ चावगतसमयात्तदवगम इत्यन्योन्याश्रयापत्तेरित्यर्थः ॥ किं परमाण्वादिकमिति । विप्रतिपन्नं परमाण्वादिकमेवेत्यर्थः ।
विप्रतिपन्नस्य बन्धादेरेव बान्धुः पर्वतवृत्तिरिति स्वपक्षीकारेण पर्वतो बान्धुमा नित्यन्यपक्षीकारेण च साधनदर्शनद्विप्रतिपन्नपरमाण्वादपक्षीकारेण
तत्साधनपक्षस्यान्यपक्षीकारेण तत्साधनपक्षस्य च प्रसक्तिसम्भवाद्विकल्पोपपत्तिरित्यवधातव्यम् ॥ उतान्यदिति । परमाण्वाद्यन्यदित्यर्थः ॥
पक्षलक्षणाभावादिति । सिद्धधर्मविशिष्टत्वेन साध्यधर्मविशिष्टत्वाभावात्साध्यधर्मविशिष्टस्यैव पक्षत्वादिति भावः ॥ न्यायाविषयत्वादिति ।
सन्दिग्धस्यैव च न्यायाविषयत्वादिति भावः ॥ स्थापिति । स्थानुश्रयेनादिसंयोगस्येत्यर्थः ॥ अस्थापिति । श्रयेनादिक्रियाहेतुकत्वा-
दित्यर्थः ॥ द्वितीयमिति । अन्यदिति द्वितीयमित्यर्थः । कुतो ह्यणुकमेव पक्षीकृत्य परमाणुरनुमातव्य इत्यतोऽत्र कार्यमेव
प्रमाणं भविष्यतीत्याशयवतां नेह प्रमाणान्तरमादर्शितमिति किरणवलीकारवाक्यं प्रमाणयति ॥ कार्यमेवात्रेति । किरणवल्यां
परमाणुलक्षणा नित्येति प्रशस्तपादभाष्यवाक्यव्याख्यानावसर इत्यर्थः । इदानीं परमाणुसाधनावसरे । किमत्र परमाणुमेव पक्षी-
कृत्य ह्यणुकानुमानमभिमतं किंवा त्र्यणुकमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ तदपि परमाणुं पक्षीकृत्येति ॥ महत्परिमाणतात-
स्यवादिति । अत्र महतो द्रव्यस्य परिमाणं महत्परिमाणमिति व्यधिकरणसमासोऽभिप्रेतः । तेनामहत इत्येष विधिरत्र न प्राप्नोति । तस्य सामा-

नाधिकरण्य एवावविधायकत्वादत्र च तदभावादिति भावः ॥ दूषितत्वादिति भावः किंवा क्वचिद्द्रव्ये
 वृत्तिरिति विकल्प्य न महत्त्वस्य विश्रमः । दृश्यतेऽनन्त इत्येव तथाऽऽनन्त्यमणवर्णीत्यादिनेति शेषः ॥ असिद्धिरिति
 भावः । एकैकत्रेति । परमाणुपरिमाणमात्रे द्यणुकपरिमाणमात्रे चेत्यर्थः । तथा च स्वरूपासिद्धिरपीति भावः । द्वितीयं दूषयितुमुत्थापयति ॥
 यदिदमिति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति । द्यणुकादावव्यभिचाराय चाक्षुषेति । रूपादावव्यभिचाराय द्रव्यत्वकीर्तनम् ॥ महत्त्वे सति चाक्षुषत्वा-
 दिति । जातौ व्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीति । आत्मादौ तद्वारणाय चाक्षुषत्वोक्तीर्तनम् । महत्त्वे सति क्रियावत्त्वादिति । अत्र मनसि
 व्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीति विशेषणम् । आत्मादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियावत्त्वादित्युक्तम् । कार्यद्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वमात्रं रूपदौ द्रव्यत्वमात्रं
 चात्मादौ गतमतो विशिष्टग्रहणम् ॥ महद्द्रव्यारम्भकत्वादिति । महच्छब्दस्यात्र भावप्रधानत्वान्महता महत्त्वेन युक्तं महद्द्रव्यमिति वैयधिकर-
 ण्याश्रयणे नात्वप्राप्तिरिति द्रष्टव्यम् । यद्वा द्रव्यस्यारम्भकं महतो द्रव्यारम्भकं महद्द्रव्यारम्भकं महत्त्वं च योग्यतया द्रव्येणान्वे-
 तीति नातुपपत्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेन द्वन्द्वेऽल्पाचूतस्य परनिपातेन चान्मह इत्यस्य विधेरनित्यत्वस्यान्यत्र स्थित-
 त्वात्सत्यपि सामानाधिकरण्येनात्वप्राप्तिरिति तत्त्वम् । अन्ये तु महाद्रव्यारम्भकत्वादित्येव मूलपाठस्तद्विपरीतस्तु लेखकदोषपतित इत्याहुः ।
 द्रव्यारम्भकत्वस्य परमाणौ व्यभिचारान्महत्त्वेन द्रव्यमात्रविशेषितम् । न च तस्यासिद्धौ क्व व्यभिचारः सिद्धौ च व्यभिचारः किं करिष्यतीति
 वाच्यम् । आपाततः प्रतिपत्ते परमाणौ व्यभिचारदर्शनेन परावृत्तिर्मा भूदित्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वादद्रव्यपदं च स्वरूपकथनं न हेत्वन्तर्गतम् । अत
 एव महदारम्भकत्वादित्येवोत्तरत्र व्यवहार इति द्रष्टव्यम् । ननु द्यणुकवत्परमाणुरपि कार्यः सावयवश्च किन्न स्यादित्यतः साधकभावाभावाभ्यां
 वैषम्यान्नैवमित्याह ॥ तदवयवेति । द्यणुकस्य कार्यत्वाद्याश्रयणे बाधकाभावाद्भुक्तं तस्य कार्यत्वं सावयवत्वं च । परमाणोस्तु कार्यत्वसावयवत्वयो-
 राश्रयणे सर्षपमहाधिरयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिरूपबाधकसद्भावाच्च न तदित्याह ॥ बाधकसद्भावाच्चेति ॥ क्वचिदन्यदपीति । यथा हि द्रव्यगु-
 णयोश्चाक्षुषत्वेऽप्येकस्य प्रयोजकस्य तत्रासम्भवादद्रव्यचाक्षुषतायां गुणचाक्षुषतायां च भिन्नभिन्नेमेव प्रयोजकमभ्युपेयते तथा द्रव्यचाक्षुषत्वेऽप्ये-

कस्य तस्योक्तरीत्याऽसम्भवात्क्वचिदणुत्वमिति प्रयोजनं द्वयमेवाङ्गीकर्तव्यत्वापादिति भावः । ननु त्र्यणुकस्य कार्यतायाः साधितत्वा-
त्तत्र परमाणुत्वमित्यत आह ॥ कार्यत्वसाग्रं चेति । ननु तदेतद्वयौच्छितिरुपविषयवधकसद्भावात्तत्र प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य न तावत्प्रथ-
मेतदुच्छित्तिर्बाधिकेत्याह ॥ महतोऽपीति । अकार्यस्यापीत्यर्थः । चाक्षुषत्वोपपत्तेरित्यत्र द्यणुकस्येति शेषः । अन्यथा प्रत्यक्षत्वेनात्मनोऽपि कार्य-
त्वापत्तेरिति भावः । द्वितीया हेतुच्छित्तिरपि न बाधिकेत्याह ॥ परममहत्त्वाभावेनेति ॥ महत्त्वस्य कारणबहुत्वमिति । कार्यमहत्त्वं प्रति
कारणमहत्त्वकारणबहुत्वयोरेव कारणत्वात्त्र्यणुकस्य कार्यत्वपक्षे तन्महत्त्वं प्रति कारणमहत्त्वस्य कारणत्वसम्भवेऽपि कारणबहुत्वस्य तत्सम्भवा-
त्त्र्यणुके महत्त्वोत्पत्त्युपपत्तावपि तस्याकार्यत्वाभ्युपगमे कारणत्वसम्भवाच्च त्र्यणुकस्य महत्त्वोत्पत्त्युपपत्तिरिति भावः । भवेत्त्र्यणुक-
स्याकार्यत्वे महत्त्वानुपपत्तिर्यदि तदनित्यसमाकर्मभित्तं स्यान्न चैवम् । किन्तु नित्यमेवेति न तदनुपपत्तिरित्याह ॥ नित्यत्वोपपत्तेरिति । केचित्तु
जन्यमहत्त्वाधिकरणत्वात्त्र्यणुकं कार्यं सावयवं चाङ्गीकार्यमिति पूर्ववाक्यार्थं वर्णयन्तस्त्र्यणुकमहत्त्वस्य नित्यत्वादसिद्धौ हेतुरित्येतद्वाक्यतास्यमाहुः ।
ननु त्र्यणुकमहत्त्वं जन्यं चाक्षुषमहत्त्वाद्धटमहत्त्ववदित्यनुमानेन नित्यत्वसिद्धेः कथं महत्त्वस्य नित्यता स्यादिति शङ्कते ॥ चाक्षुषेति ॥ बाधयेति ।
तथा चाप्रयोजकत्वाच्च तेनास्यानित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ अत एवेति । कार्यत्वसाधकयोस्तत्तदेवोपरप्रयोजकत्वेनासाधकत्वादेवेत्यर्थः ॥ असिद्ध-
मिति । तथा न न तेन सावयवत्वसाधनमुपपद्यत इति भावः । ननु तदेतदुच्छित्तिरेव विषये बाधिकाऽस्तीति कथं तदभाव इत्यतः किमत्र निरय-
वत्वेऽवयवपरिमाणरूपकारणाभावेन महत्त्वरूपविशेषणारम्भो न स्यादिति विवक्षितमुत द्रव्यारम्भप्रयोजकस्य सावयवत्वस्य तत्राभावादद्रव्यरूप-
विशेष्यारम्भ एव न स्यादित्यभिमतमिति विल्लप्यद्वयं मनसि निधायार्थं दूषयति ॥ बहुत्वेनैवेति । द्वितीयं दूषयति । द्रव्यारम्भ इति । अन्यथा
त्वन्मते निरवयवत्वात्परमाणोरपि द्यणुकारम्भकत्वं न स्यादिति भावः । ननु तदवयवकरूपनायां प्रमाणाभावादेव तेषां परमाणुत्वमित्युक्तमित्यत
आह ॥ महद्द्रव्यारम्भकत्वेनेति । ननु तदवयवकरूपनायां बाधकसद्भावात्तेषामेव परमाणुत्वमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ अनवस्थेति ॥ कथं चेय-
मिति । मूलक्षयाभावादिति भावः । ननु तथा सत्यनन्तावयवारब्धत्वाविशेषणैरुत्तरपदीनां समपरिमाणत्वस्य प्रसङ्गात्तस्य चाप्रामाणिकत्वाद-

प्रामाणिकस्वीकाररूपाणिष्टापादकत्वात्कथं मूलक्षयाभाव इत्यत आह ॥ मेरुसर्षपादीनामिति ॥ दूषितेति । आनन्त्येऽपि तारतम्यसद्भावादित्यादिनेति शेषः । तथाऽपि प्रमितघटादिकाद्योत्पत्तिपरित्यागापादकतयाऽनवस्था बाधिका भविष्यतीत्याशङ्कते ॥ घटादीति । परमाणोर्निस्वयवत्वाङ्गीकारे द्यणुकादिक्रमेण घटादिकाद्योत्पत्तिसम्भवेऽपि परमाणोरपि सावयवत्वेऽवयवपरम्पराया अविश्रान्तेर्घटादिकार्यानुत्पत्तिः प्रसज्यत इत्यर्थः । सावयवस्यैवेत्यतः परं कस्यचिदिति शेषः । तथा चावयवपरम्पराया अनवधिकत्वेऽप्यारम्भकावयवपरम्परायाः परमाणवयवभूतसूक्ष्मेषु विश्रान्तेर्न घटादिकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गलक्षणमूलक्षयोऽपीति भावः । ननु परमाणोरपि सावयवत्वे कथं तस्य परमाणुत्वम् । यो हि सर्वतोऽपकृष्टो यतः परमाणुर्नोस्ति तं हि परमाणुमाचक्षते । तस्य च सावयवत्वेऽवयवविनोऽवयवानामपकृष्टपरिमाणत्वावश्यम्भावात्परमाणुत्वासम्भवादित्यतः स्यादयं विरोधो यदीदं परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्यान्न चैवम् । सावयवत्वेन साक्षिसिद्धे तस्मिंस्तदसम्भवात् । किन्नामान्यदेवेति न व्याघात इत्यभिप्रेत्योक्तमर्थं स्मारयति ॥ यथोक्तमित्यादिना । न तु सावयवस्यापि परमाणोर्नित्यत्वे सम्भतिकथनमेतत् । तथा सति पूर्वोत्तरविरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् ॥ ४ ॥

अ०—देशान्तरादिशब्दाश्च शशशृङ्गादिशब्दवत् ॥ सदृशं च सजातीयं नास्मत्पक्षे किमेव हि ॥

सु०—एवं परमाणुद्वयपुन्योरनुमानतः सिद्धिमपाकृत्य प्रसङ्गादाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यस्यानुमानिकत्वं न युज्यत इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति ॥ देशान्तरेति । योऽयं योजनादिपरिच्छिन्नो देशः सम्प्रतिपन्नः स स्वतः स्थूलेन देशान्तरेण युक्तो देशत्वाद्धस्तादिदेशवदित्याद्यनुमानैः स्वत्वाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यं साधनीयम् । त एते देशान्तरादिशब्दा देशान्तरादिसाधकानुमानप्रयोगाः । शशशृङ्गादिशब्दवच्छशशृङ्गादिसाधकानुमानप्रयोगैस्तुल्यं वर्तन्ते । अतैव प्रकारेण शशशृङ्गादिक्रम्यनुमातुं शक्यत इति यावत् । शब्दमात्रमेवैतत् । न त्वनुमानमिति सूचयितुं शब्दा इत्युक्तम् । न केवलमाकाशादीनां परिमाणोत्कर्षानन्त्यानुमानं प्रतिपन्नपराहतम् । अपि तु सम्प्रतिपन्नानि सर्वशृङ्गाणि शृङ्गान्तरवन्ति शृङ्गत्वाद्वाह्यशृङ्गवत् । विमंताः सर्वे पुत्राः पुत्रान्तरोपेताः पुत्रत्वाद्वाह्यदत्त-

पुनरिति शशशृङ्गादिसाधकानुमानाभाससमानयोगक्षेमं चेत्यर्थः । न वयमेवमाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानित्यमनुमिमिहे । येनाति-
प्रसङ्गः स्यात् । किन्तु विप्रतिपन्नो देशः स्वतः स्थूलेन सदृशेन सजातीयेन वा द्रव्यान्तरेण युक्तो देशत्वाद्देशादिदेशवत् । सोऽप्येवं
सोऽप्येवम् । एवं कालेऽप्यनुमातव्यम् । न चैवं शशशृङ्गानुमानं शक्यम् । तस्यात्यन्तासतोऽनुपलभ्यमानस्य गवादिशृङ्गैः सादृश्य-
साजात्ययोरभावात् । न चाकाशादेरप्यकृत्वात्सादृश्याद्यभावः । अपाधिकभेदेन तदुपपत्तेरित्यत आह ॥ सदृशं चेति । सम्प्रतिपन्न-
देशादिना सदृशं सजातीयं (चा) वास्मत्पक्षे गगनादिपरिमाणोत्कर्षानित्यमनुमन्युपगच्छतां पक्षं किमेव न भवति । किन्तु भवत्येवेति ।
तथा च सम्प्रतिपन्नदेशस्य ततः स्थूलेनात्मना सदृशेन सजातीयेन चोपेतत्वस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाधनता स्यात् । आकाशादिपरिमाणो-
त्कर्षानित्यासिद्धेर्र्थान्तरता चेति । सम्प्रतिपन्नदेशस्यैश्वरादिमत्त्वं बाधितं सम्बन्धाभावादिति चेन्न । देशान्तरेणापि सम्बन्धाभावात् ।
एतेन शशविषाणादिसाधकानुमानेऽपि बाधाभिधानं परास्तम् । देशान्तरानुमानेऽपि साम्यात् । तदेवं परमाणुद्वयानुक्रयोरकाशादिपरि-
माणोत्कर्षानित्यस्य च साक्षिसिद्धतामनङ्गीकृत्य केवलानुमानवेद्यत्वस्वीकरणमनुपपन्नमित्युक्तम् ॥ छ ॥

टि०—ननु परमाण्वादिरानुमानिकत्वनिरासस्य नानुमेति प्रक्रान्तस्य पूर्वग्रन्थेनैव सिद्धत्वात्किं देशान्तरादिशब्दश्चेत्यादिभाष्येण । न चेदमाका-
शादिपरिमाणोत्कर्षानित्यस्यानुमानिकत्वाभावप्रतिपादनमिति नानर्थक्यमिति वाच्यम् । विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्यत ह्यनुमानत इत्यादिनैवकाशादिपरि-
माणोत्कर्षानित्यस्यानुमानिकत्वाभावप्रतिपादनेन तादर्थ्ययोगात् । न च तस्यैवायं प्रपञ्च इति वाच्यम् । तथा सत्यस्य ग्रन्थस्य तत्रैव सन्निवेशनीय-
तया परमाण्वादिरानुमानिकत्वनिरासग्रन्थे तन्निवेशस्यासङ्गतत्वापातादित्याशङ्क्य वृत्तानुवादेन सङ्गातिप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वोक्तानुमानिकत्वाभावप्रपञ्चत-
योत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ एवमित्यादिना ॥ यदुक्तमिति । विश्रान्तिस्तारतम्येनेत्यादिनेति शेषः ॥ योऽयं योजनार्थीति । सर्वोऽपि परिच्छिन्नो
देशः पक्ष इत्यर्थः ॥ स्वतः स्थूलेनेति । स्वसात्स्थूलेनेत्यर्थः । एवञ्च यद्देशान्तरं सिध्यति तदपरिच्छिन्नमेव भविष्यतीति भावः । इत्यादीत्यादिपदेन
सर्वोऽपि परिच्छिन्नः कालः स्वतः स्थूलेन कालान्तरेण युक्तः । कालत्वानुद्भूतादिकालवदित्यनुमानपरिग्रहः । आकाशादीत्यादिपदेन कालादि-

परिग्रहः । देशान्तरादिशब्दानां देशान्तरादिशब्दमात्रपरत्वे देशान्तरादिसाधकानुमानप्रयोगस्य शशशृङ्गादिसाधकानुमानाभाससमानयोगक्षेम-
ताया भाष्यादलाभप्रसङ्गात्तल्लाभाय लक्षणया तत्साधकानुमानप्रयोगपरतया व्याचष्टे ॥ त एते देशान्तरादीति ॥ शशेति । अनेन तेन तुल्यं
क्रिया चेद्वतिरिति सूत्रेण विहितोऽयं वतिरित्युक्तं भवति । एतदेव विशदयति ॥ अनेनैवेति । स्वायत्तन्यायाविरोधमाशङ्क्य ज्ञापनीयार्थविशेषस्य
सत्त्वान्नैवमित्याह ॥ शब्दमात्रमैवेति । देशान्तरादिशब्दाश्चेत्यत्र चशब्दस्य शशशृङ्गादिशब्दवच्चेति भिन्नक्रमत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य
तदर्थमाह ॥ न केवलमित्यादिना ॥ प्रतिपक्षपराहृतमिति । परिमाणोत्कर्षतारतम्यमित्युक्तवत्परिमाणतारतम्यत्वात्तदपकर्षतारतम्यवादिति विश्रा-
न्तिस्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानत इति प्रागुक्तप्रतिपक्षपराहृतमित्यर्थः ॥ पुत्रान्तरोपेता इति । इदं च वन्द्यापुत्रसाधकम् । ननु सदृशं च
सजातीयमित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सर्वस्य सादृश्यसाजात्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाल्पनो देशान्तरा-
दिना सादृश्यादिसद्भावसिद्धिस्तत्प्रतियोगिनीमिति वाच्यम् । तस्या अपि निष्प्रयोजनत्वात् । न च देशान्तरादिसाधकानुमानस्यात्मना सिद्धसाध-
नत्वादिसिद्धिस्तत्प्रयोजनीमिति वाच्यम् । आत्मनः परिच्छिन्नदेशादिभ्योऽधिकपरिमाणस्वमात्रेणैव देशान्तरादिसाधकानुमानस्यात्मना सिद्धसाधन-
त्वादिवर्णनसम्भवेन तदर्थमात्मनः सादृश्यादेरनपेक्षितत्वात् । न च स्वतः स्थूलेन सदृशेन सजातीयेन च द्रव्यान्तरेण युक्तत्वे साध्ये सादृश्यसाजात्य-
योरभावे कथमात्मनोऽधिकपरिमाणवत्त्वमात्रेण सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । स्वतः स्थूलेन देशान्तरेण युक्तत्वमात्रसाधनेनापि देशान्तरादिसिद्धि-
सम्भवेन सादृश्यादिघटितोक्तत्वरूपसाध्यस्यैवाकर्तव्यत्वात् । न च देशान्तरादिसाधकानुमानस्य शशशृङ्गादिसाधकानुमानाभाससमानयोगक्षेमत्व-
शङ्कानिरासाया सादृश्यादिघटितोक्तत्वरूपसाध्यान्तरकरणमावश्यकमिति वाच्यम् । सम्प्रतिपन्नानि सर्वशृङ्गाणि स्वसदृशसजातीयशृङ्गान्तरवन्ति
शृङ्गत्वाद्दोः शृङ्गादिवदित्यनुमानस्य कर्तुं शक्यतयोक्तत्वरूपसाध्यान्तरकरणेऽपि शशशृङ्गादिसाधकानुमानाभाससमानयोगक्षेमताया अवर्जनीयत्वात् ।
आकाशादेरेकत्वेनैतद्भेदपेक्षसादृश्यादिघटितसाध्यस्य बाधितत्वाच्च तत्साधनस्यैवायोगादित्याशङ्क्य साध्यान्तरकरणेऽनुमानाभाससमानयोग-
क्षेमताया बाधस्य चाप्रसङ्गाद्युक्तं सिद्धसाधनत्वादिना तन्निराकरणायात्मनः सादृश्यादिसमर्थनमित्यभिप्रेत्य साध्यान्तरनिरासकतयोत्तरभाष्यं योज-

यितुं सादृश्यादिघटितसाध्यकदेशान्तरानुमानेऽनुमानाभाससमानयोगक्षेमत्वाद्यभावशङ्कामुत्थापयति ॥ न च वयमित्यादिना । तस्यात्यन्तासन्न-
मेव कृत इत्यतो योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वादिति भावेनोक्तमनुपलभ्यमानस्येति ॥ सादृश्यसाजात्ययोरेति । तयोः सद्धर्मत्वादिति भावः ॥
सादृश्याद्यभाव इति । सादृश्यसाजात्ययोर्व्यक्तिभेदानियतत्वादिति भावः । एकैकस्याकाशादेरौपाधिकभेदेन नानाभूतत्वाच्च सादृश्याद्यनुपपत्तिरित्याह
॥ औपाधिकेति । ततः सम्प्रतिपन्नदेशात् ॥ आत्मनेति । स्वेनेत्यर्थः । सम्प्रतिपन्नदेशेनेति यावत् । सजातीयैनेत्यतः परमीश्वरादिनेति शेषः ।
ईश्वरादेरपि गगनादिना द्रव्यत्वेन रूपेण सादृश्यसाजात्ययोः सद्भावादिति भावः । न च स्वतः स्थूलेन सदृशेन सजातीयेन च द्रव्यान्तरेणोप-
तत्त्वमात्रसाधने उक्तरीत्या सिद्धसाधनत्वप्राप्तावपि तादृशेन देशान्तरेणोपेतत्वसाधनान्न दोष इति वाच्यम् । तादृशदेशान्तरस्याप्रसिद्धत्वेन तत्सा-
धनेऽप्रसिद्धविशेषणत्वप्रसङ्गेन तद्विद्या द्रव्यान्तरयुक्तत्वमात्रस्यैव साधनीयत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यादित्याशयात् । ननु बाधादेव नार्थान्तरमित्या-
शङ्कते ॥ सम्प्रतिपन्नदेशस्येति । ईश्वरेण सह सम्प्रतिपन्नदेशसम्बन्ध उभयोः समानदेशत्वं विना न सम्भवतीत्युभयोरप्येकदेशेन सम्बन्धो
वाच्यः । स च न सम्भवति । देशस्य देशान्तरेण सम्बन्धाभावात् । तथा च बाध इति भावः । उक्तरीत्या देशस्यः देशान्तरेण सम्बन्धोऽपि
समानदेशत्वेनैव वाच्यः । स चोक्तरीत्या न सम्भवतीति बाध एवेत्याह ॥ देशान्तरेति । तथा च बाधादेव न पक्षेऽपि साध्यसिद्धिर्भवदिति
भावः । ननु देशान्तरानुमानस्य न शशशृङ्गाद्यनुमानसम नयोगक्षेमत्वं वक्तुं युक्तम् । शशशृङ्गेण सह सम्प्रतिपन्नशृङ्गाणां सम्बन्धाभावेन शृङ्-
गान्तरत्वस्य बाधितत्वेन वैषम्यादित्यत आह ॥ एतेनेति । एतेनेत्युक्तमेव हेतुं दर्शयति ॥ देशान्तरानुमानेऽपीति । तथा च बाधितत्वस्योभय-
त्रापि साम्यादाभाससमानयोगक्षेमत्वमवर्जनयिमिति भावः ॥ छ ॥

अ०—येनैव च प्रकारेणात्यसिद्धमनुमीयते ॥ तेनैव शशशृङ्गादेः शक्यमस्ति त्वत्कल्पनम् ॥ प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र नित्या-
मकः ॥ सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलतः ॥ सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते ॥ यदैवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो
भवेत् ॥ तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हि ॥ अन्यथा सत्तरसभावोऽप्यनुमयाऽऽपत्तेत् ॥ अनिष्टानि च सर्वाणि

ह्यनुमा कामचारिणी ॥

मु०—एवमागमनादत्येश्वरधर्माद्यनुमानमप्ययुक्तमिति प्रसङ्गादाह ॥ येनैवेति । अत्यसिद्धमित्यनेनगमानादरं दर्शयति । शशश्रृङ्गादेरित्यप्रामाणिकस्योपलक्षणम् । एतच्च तत्र तत्र लेखतो दर्शितम् । न शशश्रृङ्गाद्यनुमानप्रतिबन्दीग्रस्तत्वमात्रेणतेषामनुमानानामप्रामाण्यं युक्तम् । तथा सति धूमानुमानस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तत्रापि हि शक्यते वक्तुं यदि धूमवत्त्वात्पर्वतोऽग्निमांस्तदा पशुत्वाच्छोऽपि विषाणवान्स्यादिति । अर्थोच्येत । तुल्ययोगक्षेपत्वे हि प्रतिबन्दीग्रहः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चात्र तुल्ययोगक्षेपता धूमानुमानस्य व्याप्त्यादिसामर्थ्यसहितत्वात् । शशश्रृङ्गाद्यनुमानस्य तदभावादिति । सममेतत्प्रकृतेऽपि । प्रस्तुतानुमानानामपि व्याप्त्यादिमत्त्वादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षमिति । वाशब्दः समुच्चये । अपिरनुमानस्य समुच्चयार्थः । नियामको ग्राहकः । मानमनुमानमानत्वोपयोगिनी । अन्या प्रत्यक्षाद्यगृहीता । सन्दिग्धमूलतः सन्दिग्धाव्यभिचारत्वतः । अव्यभिचारो हि साहित्यस्य व्याप्तित्वे मूलम् । तत्र प्रत्यक्षगृहीता व्याप्तिर्यथा धूमस्याग्निना । आगमगृहीता यथा । ब्राह्मणो न हन्तव्य इति । अनुमानगृहीता यथा । व्यतिरेकिप्रयोगे । एतदुक्तं भवति । प्रत्यक्षाद्यवधृतं हि व्याप्त्याद्यनुमानमानाङ्गम् । न स्वसमयमात्रसिद्धम् । सन्दि (ग्ध) ग्धाव्यभिचा (र) रित्वात् । समयानां सन्दिग्धमूलत्वाच्च । विद्यते च धूमाद्यनुमानानां प्रमाणावधृतं व्याप्त्यादीति न प्रतिबन्दीग्रहमात्रेण तद्भङ्गः । न परमाणाद्यनुमानानामिति प्रतिबन्दीग्रस्तत्वादप्रामाण्यमेव । ननु व्याप्त्याद्यभावे किं प्रतिबन्दीग्रहेण । तत एवाप्रामाण्यसिद्धेरिति । सत्यम् । प्रत्यक्षाद्यनवधृतव्याप्त्यादेरपि प्रामाण्येऽतिप्रसङ्गो वा तदप्रामाण्ये दृष्टान्तो वा प्रतिबन्दीग्रहेण द्योत्यत इत्यदोष इति । सत्यमेतत्प्रत्यक्षाद्यवधृतैव व्याप्तिरनुमानप्रामाण्योपयोगिनीति । सा च धूमानुमानवत्परमाणाद्यनुमानेष्वप्यस्त्येव । धूमस्याग्निनेव महदारम्भकत्वादीनां सावयवत्वादिना साहित्यदर्शनादित्यत आह ॥ सहेति । न धूमादीनामप्यग्न्यादिभिः सहदर्शनमात्रेण व्याप्तिरवसीयते । येन महदारम्भकत्वादीनामपि सावयवत्वादभिस्ततोऽवसीयेत । तथा सत्यग्न्यादीनां धूमादिभिरपि व्याप्त्यध्यव-

सायप्रसङ्गात् । सहदर्शनमात्रस्य तत्रापि सत्त्वात् । व्यभिचारानुपलम्भे सति साहित्यदर्शनं व्याख्येयवसायहेतुरिति चेत् । किं सकल-
देशकालनिष्ठोऽनुपलम्भः किंवा तद्विशेषनिष्ठः । नाद्यः । असदाद्यशक्यत्वात् । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गादिति । कथं तर्हि व्याख्ये-
यवसायः स्यादित्यत आह ॥ यदैवेति । अव्यतिरेके साध्याभिमतव्यतिरेकेणासत्त्वं । अस्य साध्याभिमतस्य धर्मस्य युक्तेर्व्योप्ति-
निश्चयहेतुत्वेऽनवस्था (स्या) नात् । तद्व्याप्त्यपि युक्त्यन्तरेण निश्चेतव्यत्वादित्यत उक्तं तन्निर्धारितेति । व्याप्तिशब्दोऽप्याहार्यः । तेन
प्रत्यक्षेणागमेन वा निर्धारितव्याप्तिकेत्यर्थः । अपरा साहित्यदर्शनमात्रनिबन्धना न हि । अयमर्थः । नियतः सम्बन्धो हि व्याप्तिर्न
सम्बन्धमात्रम् । नियमश्च व्यभिचाराभावः । अतः साहित्य इव व्यभिचाराभावेऽपि प्रमाणप्रवृत्तौ व्याप्तिरिति सिद्धिः । न चैतदशक्यम् ।
अनुमित्यनुदये सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गेन कार्यदर्शनदेव तत्सिद्धेः । प्रकारस्तु चिन्त्यते । तत्र धूमस्याग्निना सम्बन्धस्तावत्प्रत्यक्षेणा-
गम्यते । परिचितदेशकालयोर्व्यभिचारश्च नागम्यते । देशान्तरादिगते तु व्यभिचारे सन्देहोऽवशिष्यते । स च न तावद्व्यभिचार-
चिन्हदर्शनजन्यः । किन्तु भूयः सहचरिततया दृष्टा अदृष्टव्यभिचारा अपि धर्मा व्यभिचारिणो दृष्टाः । धर्मश्चायमित्येवमुत्पद्यते । तत्र
यद्यप्येतत्सहृत्तिस्वभावस्तदाऽन्यत्रापि सहैव वर्तेत । स्वभावस्यानपायात् । यदि चासहृत्तिस्वभावस्तदाऽत्रापि न सह वर्तेत । असह-
ृत्तिस्वभावस्यापि सहृत्तिर्निमित्तान्तरायात्ता चेत्तदत्रोपलभ्येत । सहृत्तिस्वभावस्यापि निमित्तान्तराद्व्यभिचारो भविष्यतीति तु निर्बी-
जाशङ्का नोदेत्येव । सर्वव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तदेवं मीमांसासहकृतं प्रत्यक्षं धूमस्याग्निसम्बन्धं गृह्णद्व्यभिचाराभावमप्याकलयतीति
व्याप्तिमवधारयत्येव । अनुमानागमाभ्यां तु व्याप्तिग्रहकारः सु (गम) ग्रह एवेति । नन्वेतेनैव न्यायेन महदारम्भकत्वादीनामपि
व्याप्तिनिश्चयसम्भवात्कथं परमाष्वादावनुमानाप्रवृत्तिरिति चेन्न । पक्षेतरत्वस्योपाधित्वसम्भवेन व्यभिचाराभावान्निश्चयात् । अथ तस्या-
पाधित्वं नास्तीत्युच्येत । तदाबाधकमाह ॥ अन्यथेति । पक्षेतरत्वस्योपाधितामनाहत्य प्रमाणान्तरासहकृतेनैवानुमानेन परमाष्वादि-
सिद्धयभ्युपगम इत्यर्थः । मधुरो रसो लवणादिरसपञ्चकव्यतिरिक्तरसान्योन्याभाववान् । रसत्वाल्लवणवदित्याद्यनुमया । अनिष्टानि च

सर्वाणि दहनशैत्यादीन्यापतेयुः । कुतः । यस्मादेवंविधाऽनुमा कामचारिणी । ननु च सप्तमरसादेरनुपलम्भादिबाधितत्वात्पक्षेतरत्वा-
पाधिदृष्टत्वमनुमानानामिति चेत्समं प्रकृतेऽपि । परमाण्वादेरप्यनुपलम्भबाधितत्वात् । अयोग्यं तदिति चेत् । तुल्यं सप्तमरसादावपि ।
अनुमानप्रामाण्ये सप्तमरसादिसिद्धावयोग्यत्वं कल्प्यम् । कल्पिते च तस्मिन्ननुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमिति चेत् । एत-
दपि तादृगेव । अनुपभोग्यस्य सप्तमरसादेः कल्पने गौरवमिति चेत् । समाधिसाम्यम् । प्रमिते न गौरवं दोष इत्येतदपि समानम् ।
तस्मात्परमाण्वादेः साक्षिवेद्यत्वमङ्गीकृत्य प्रतिबन्दी मोचनीयेति कथं न तस्य साक्षिवेद्यत्वमिति ॥ छ ॥

टि०—यैवैवेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्येश्वरादेरनुमानिकत्वनिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्प्रतिपादनस्य
प्रकृतेन का सङ्गातिरित्यतो वृत्तवर्तिष्यमाणार्थप्रदर्शनपूर्वकं तामाह ॥ तदेवमित्यादिना ॥ आगमानादरमिति । आगमादेरे हि तस्यागमसिद्ध-
त्वप्राप्त्याऽप्यसिद्धत्वाऽनुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः । नन्वादिशब्दस्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थोतिरिक्तसर्वार्थपरताया वियदादीत्यादौ प्रसिद्धत्वादत्रापि
शशशृङ्गादेरित्यादिपदेन शशशृङ्गातिरिक्तप्रामाणिकाप्रामाणिकसाधारणसर्वार्थग्रहणमेव न्यायम् । ततश्च प्रामाणिकांशे तर्कस्येष्टापादनरूपत्वेना-
भासत्वापत्त्याऽऽदिपदार्थसङ्कोचोऽवश्यं वाच्यः । न चावच्छेदकाभावे स युज्यत इत्यवच्छेदकमवश्यं वाच्यम् । न च तत्प्रकृतेऽस्तीति कथं सङ्-
कुचितार्थत्वमपीत्यतोऽन्यथा सप्तमरसाभावोऽप्यनुमयाऽऽपेतेदित्युत्तरवाक्यसूचितमादिपदसङ्ग्राह्यतावच्छेदकमाह ॥ शशशृङ्गादेरित्यप्रामाणिको-
पलक्षणमिति । सामान्यवाचकस्य शब्दस्य साधारणवाच्यतावच्छेदकातिरिक्तासाधारणावच्छेदकावच्छेदेन वृत्तौ लक्षणैव प्रथमोपस्थितसुखार्थस्य
बाधेन परित्यागात् । सा चाजहत्स्वार्थलक्षणैवेति भावेनोपलक्षणमित्युक्तम् । तथा च नातिप्रसक्तिरिति भावः ॥ तत्र तत्रेति । वस्तुव्यानु-
रगः शृङ्गी पुष्पवस्वसुतैर्युता । चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्तोत्तरो भवेदिति शास्त्रयोनिसूत्रे । जड आत्मैव वस्तुवात्ममेयत्वाज्जडं चितिः ।
घन आकाश इत्याद्या वार्यन्ते केन हेतुनेत्यानन्दमयाधिकरणे चेत्येवं तत्र तत्रेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षमगमो वाऽपीत्युत्तरभाष्ये प्रत्यक्षादिसिद्धव्याप्ते-
रनुमानत्वाङ्गत्वं तदसिद्धायास्तु तस्यास्तदनङ्गत्वाविति प्रतिपाद्यते तदनर्थकम् । न च धूमादिनिष्ठव्याप्तेः प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनानुमानमानत्वाङ्गत्वा-

धूमाद्यनुमानस्य प्रामाण्यम् । महदारम्भकत्वादिनिष्ठव्याप्तेस्तदसिद्धत्वेन तदनङ्गात्वात्तस्याप्रामाण्यमिति वैषम्योपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽवैषम्यशङ्कानिरासार्थञ्चान्न तदिति भावेन तच्छब्दकारिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमाभाससमानयोगक्षेपतः भावाभावाभ्यामेव सिद्धेः कथमवैषम्यशङ्काऽपीत्यत आभाससमानयोगक्षेपत्वस्य धूमाद्यनुमानेऽप्यविशिष्टत्वाच्चदुपपत्तिरिति भावेनवैषम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ न च शशशृङ्गाद्यनुमानेति । साम्यमेव विशदयति ॥ मस्तुतानुमानानामिति । महदारम्भकत्वाद्यनुमानानामित्यर्थः । उपलक्षणं चेत् । शशशृङ्गाद्यनुमानानां तदभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च तुल्ययोगक्षेपत्वाभावाच्च प्रतिबन्दाग्रहणं युक्तमिति भावः । भाष्ये वाशब्दस्य विकल्पार्थतायाः समुच्चयार्थकारिपिशब्दविरुद्धत्वेनासम्भवादाह ॥ वाशब्दः समुच्चयः इति । तर्हि वाशब्देनैव समुच्चयसिद्धेस्तदर्थकारिपिशब्देनैव ग्रह्यमित्यतः स्वशब्दोपात्तयोः प्रत्यक्षागमयोरन्योन्यसमुच्चयस्य वाशब्देन सिद्धावपि स्वशब्देनानुक्तस्यानुमानस्य समुच्चयसिद्धेर्ननुत्वादापिशब्दस्य न वैग्रह्यमिति भावेन तदर्थमाह ॥ अपिरिति । नियामकत्वस्य चेतनमात्रनिष्ठत्वादेचेतनस्य प्रत्यक्षादेस्तदसम्भवमाशङ्क्याह ॥ नियामक इति । प्रत्यक्षादिसिद्धव्याप्तेरमानत्वात्तन्मानत्वावोक्त्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्यौपचारिकियमुक्तिरिति भावेनोपचारे निमित्तमाह ॥ मानमिति ॥ प्रत्यक्षाद्यगृहीतेति । सैवेति पूर्वेण प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्तेरेव प्रकृतत्वादिति भावः । नन्वस्त्वव्यभिचारसन्देहस्तथाऽपि कथं सन्दिग्धमूलत्वं व्याप्तेरित्यत आह ॥ अव्याभिचारो हीति ॥ साहित्यस्येति । सामानाधिकरण्यस्येत्यर्थः । ततश्च व्यभिचारसन्देहे युक्तमेव व्याप्तेः सन्दिग्धमूलत्वमिति भावः ॥ आगमगृहीता यथेति । ब्राह्मणत्वावच्छिन्नेऽनिष्टसाधनहननादिमत्त्वस्य मानान्तराविषयतयाऽऽगममात्रवेद्यत्वादिति भावः ॥ व्यतिरेकप्रयोग इति । धूमस्याग्निनेव प्राणादिमत्त्वस्य हेतोर्यत्प्राणादिमत्त्वमात्मकमित्यन्वयव्याप्तेर्जीवच्छरीरे प्रागवगाताया अपि तत्रैव तद्विप्रतिपत्तावुपदर्शयितुमशक्यत्वेन दृष्टान्तविरहात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहासम्भवेन प्राणादिमत्त्वं सासकत्वेन व्याप्तं तदभावापकाभावप्रतियोगित्वाद्यो यदभावव्याप्तकाभावप्रतियोगी स तद्यातो यथा धूमोऽग्निनेत्यनुमानेनैव तत्र व्याप्तेर्ग्राह्यत्वादिति भावः । ननु व्याप्त्यादिमात्रस्यैवानुमानमानत्वाङ्गत्वसम्भवेन प्रत्यक्षाद्यवधृतस्य तस्य तदङ्गत्वे नियामकाभावात्कथं प्रत्यक्षाद्यवधृतस्य व्याप्त्यादेस्तदङ्गात्वंकथनम् । अस्तु वा तत् । तथाऽपि नोक्तप्रतिबन्दिनि-

स्तारः । धूमाद्यनुमान इव परमाण्वाद्यनुमानेऽपि प्रत्यक्षाद्यवधृतव्याप्यादेः सत्त्वेन तद्वदेव शशविपाणाद्यनुमानवैलक्षण्यसम्भवादित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । यद्वा नन्वेतावताऽपि कथमुक्तप्रतिबन्दीपरिहार इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ सान्दिग्धेति । अन्ततः पक्ष एव व्यभिचारशङ्कासम्भवादिति भावः ॥ समयानामिति । व्याप्यादिग्राहकाणामिति शेषः ॥ सान्दिग्धमूलत्वाच्चेति । समयप्रामाण्योपपादकासंवाक्यत्वादेः सान्दिग्धत्वाच्चेत्यर्थः ॥ प्रतिबन्दीग्रहमात्रेणेति । शशशृङ्गाद्यनुमानप्रतिबन्दीग्रहणमात्रेणेत्यर्थः । ननु न परमाण्वाद्यनुमानानां व्याप्याद्यभावो वक्तुं युक्तः । तथा सति तत एव तदनुमानानामप्रामाण्यसिद्धेः प्रतिबन्दीग्रहणैक्यर्थप्रसङ्गात् । तथा च धूमाद्यनुमानविशेष एवेति न प्रतिबन्दीग्रस्तत्त्वमित्यशङ्कते ॥ नन्विति । ननु सहदर्शनमात्रेणेत्युत्तरभाष्ये साहित्यदर्शनस्य धूमादौ व्याप्तिग्राहकत्वनिराकरणं क्रियते तदनर्थकम् । न चैतद्धूमाद्यनुमानस्य परमाण्वाद्यनुमानापेक्षया वैषम्योपदर्शनार्थमिति वाच्यम् । धूमाद्यनुमानस्य प्रत्यक्षाद्यवधृतव्याप्तिकत्वेन परमाण्वाद्यनुमानस्य तदनवधृतव्याप्तिकत्वेन वैषम्यस्य पूर्ववैपरीत्यदर्शितत्वेन तदुपदर्शनाय साहित्यदर्शनस्य व्याप्यग्राहकत्वस्यानिरूपणीयत्वादित्यतः साहित्यदर्शनस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वेन परमाण्वाद्यनुमानस्यापि प्रत्यक्षाद्यवधृतव्याप्तिकत्वान्न तस्य धूमाद्यनुमानद्वैषम्यमित्याशङ्कानिराकरणार्थत्वात्साहित्यदर्शनस्य व्याप्यग्राहकत्ववर्णनस्य नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदविशेषशङ्कानिराकरणपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ सत्यमिति ॥ अस्येवेति । तथा च न परमाण्वाद्यनुमानस्यापि शशशृङ्गाद्यनुमानसाम्यमिति भावः ॥ तत इति । सहदर्शनमात्रादित्यर्थः ॥ तथा सतीति । धूमादीनामन्यादिभिः सहदर्शनमात्रेण व्याप्यध्यवसायाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ व्यभिचारानुपलम्भ इति । तथा च व्यभिचारानुपलम्भसहकृतसाहित्यदर्शनस्य सत्त्वात्तेन धूमादीनामन्यादिभिर्व्याप्यध्यवसायसम्भवेऽप्यन्यादीनां धूमादिभिः सह व्यभिचारोपलम्भेन तदनुपलम्भसहकृतसाहित्यदर्शनस्याभावाच्चाऽन्यादीनां धूमादिभिर्व्याप्यध्यवसायप्रसङ्ग इति भावः ॥ अतिप्रसङ्गादिति । महानसादिरूपदेशविशेषे व्यभिचारानुपलम्भसत्त्वादऽन्यादीनामपि धूमादिभिर्व्याप्यध्यवसायः स्यादित्यतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । यदैवेत्युत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य व्याप्यध्यवसायोपायकथनार्थवान्न तदिति भावेन तत्प्रतिपादकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तत्प्रयोजकाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ कथमिति । ननु

मूले तन्निर्धारितेति युक्तिविशेषणमनर्थकम् । न च प्रत्यक्षागमनिर्धारितव्याप्तिकत्वं युक्तेरुपदर्शयितुं तादिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वा-
दित्यतो युक्तेर्व्याप्तिनिश्चायकत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थकत्वाच्च तादिति भावेन तस्या व्याप्तिनिश्चायकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ युक्तेरिति ।
युक्तेरेव प्रत्यक्षेणामेन निर्धारितत्वं विवक्षायां नानवस्थानिस्तारः । युक्तेः प्रत्यक्षादिना निर्धारितत्वेन तद्विधारेणाय युक्त्यन्तरानपेक्षायामपि तद्या-
मेत्युक्त्यन्तरेण निश्चितव्यत्वा निस्तारादित्यतोऽत्रापेक्षितमध्याहरति ॥ व्याप्तिशब्द इति । तन्निर्धारितशब्दात्परत इति शेषः । ननु सम्बन्धरूपत्वा-
द्योमेस्तन्निश्चायय सम्बन्धग्राहकप्रत्यक्षादेरेषा युक्ता । साधनस्य साध्यव्यतिरेकेण सत्त्वग्राहकप्रत्यक्षादेस्तु कथं तत्रोपयोग इत्यत आह ॥ अय-
मर्थ इति ॥ न सम्बन्धमात्रमिति । अन्यथा व्यभिचारिणो वन्द्वादेरपि धूमादिना साहित्यमात्रसद्भावात्तद्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेवं
नियमस्य निरुच्यमानव्याप्तिरूपत्वादात्माश्रय इत्यत आह ॥ नियमश्चेति । यद्वा नन्वेवं नियमग्राहकप्रमाणस्य व्याप्तिनिश्चायोपेक्षा प्राप्तावपि
न साधनस्य साध्यव्यतिरेकेण सत्त्वरूपा व्यभिचारश्राहकप्रत्यक्षाद्योपेक्षाप्राप्तिरित्यत आह ॥ नियमश्चेति । सम्बन्धपदेन साहित्यांशस्य पृथगाभिधा-
नाद्विशिष्टवाचकोऽपि नियमशब्दोपलक्षणतया विशेषणीभूताव्यभिचारमात्रपर इति भावः । ननु सकलदेशकालनिष्ठव्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृ-
त्तिव्याप्तिसिद्धानुपयोगिनीति वाऽभिमतं किंवा तद्विशेषनिष्ठव्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्तिः । नान्यः । तथा सति वन्द्वादीनामपि धूमादिना
व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गात् । अतो द्वितीय एव वाच्यः । न चासावपि युक्तः । तथा सति सकलदेशकालनिष्ठव्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्तेरसद्भावा-
शक्त्यत्वेन धूमादीनामन्यादिभिर्व्याप्यसिद्ध्या धूमाधनुमानोच्छेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चैतदशङ्क्यमिति । सकलदेशकालनिष्ठ-
व्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्तेरसादाद्यशक्त्यत्वं वदन्प्रष्टव्यः । किमुक्तार्थे कल्पकं नास्तीत्यभिमतं किंवा तत्समर्पकप्रकारो नास्तीति विकल्पद्वयं
मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ अनुमिति ॥ सर्वव्यवहारेति । प्रवृत्त्यादिसर्वव्यवहारेत्यर्थः । द्वितीये त्वाह ॥ प्रकारस्त्विति ॥ स च न
तावदिति । तच्चिन्हानुपलम्भादिति भावः । अत्र चिन्हशब्दो लिङ्गापरः । ततश्च व्यभिचारलिङ्गांशयजन्य इत्यर्थ इत्याहुः ॥ अन्यत्रापीति ।
देशान्तरादावपीत्यर्थः ॥ स्वभावस्येति । अपाये च सहवृत्तेः स्वभावत्वहानेरिति भावः ॥ अत्रापीति । परिचितदेशकालयोरपीत्यर्थः ॥ निमि-

चान्तरेति । उपाधिरूपनिमित्तान्तरेत्यर्थः । अधर्मसाधनत्वादिसाध्येनासहवृत्तिस्वभावस्यापि हिंसात्वादिसाधनस्य निषिद्धत्वादिरूपोपाधिनिमित्ता-
 यत्तत्सहवृत्तेर्दर्शनादिति भावः ॥ तदिति । निमित्तान्तरमित्यर्थः । योग्यं चेदिति शेषः । अयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वाद्योग्यस्य चानुपलम्भ-
 बाधितत्वान्न तन्निमित्ता धूमादेरन्यादिना सहवृत्तिरिति भावः ॥ निर्वाजिति । अप्रतिबन्धकेत्यर्थः । यथा हि साधनस्य साध्येन निरुपाधिसहचार-
 एव तत्साधनाङ्गं न तु सोपाधिकोऽपि । अन्यथा सोपाधिसहचारवतो मैत्रीतनयत्वादेरपि श्यामतासाधनत्वप्रसङ्गात् । तथा व्यभिचारोऽपि निरुपा-
 धिक एवासाधनत्वे हेतुः । यथा प्रमेयस्य नित्यत्वेन । न हि प्रमेयत्वं स्वभावेन नित्यत्वाव्यभिचारि व्यभिचारि तु निमित्तान्तरेणेत्यत्र नियामकं पश्यामः ।
 यस्तु स्वभावेन साध्याव्यभिचारिणोऽपि साधनस्यैपाधिको व्यभिचारो नासावप्रामाण्यकारणमिति भावः । ननु सोपाधिसाध्यसहचारस्योक्ततात्प्रसङ्ग-
 ग्रस्तत्वाद्युक्तमसाधनाङ्गत्वम् । सोपाधिकव्यभिचारस्य तु तदभावाद्दूषणाङ्गत्वं भवेदेत्यतो हि भोजनदीनामिष्टसाधनतानुमेति स्वप्नाधिकारणयोत्तर-
 ग्रन्थानुरोधेन सोपाधिकव्यभिचारस्य दूषणाङ्गत्वे बाधकमाह ॥ सर्वव्यवहाराभावेति । यदि सोपाधिको व्यभिचारोऽप्यप्रामाण्यहेतुः स्यात्तदा
 क्वचिदनिष्टसाधनत्वरयाप्युपलम्भात्साध्येष्टसाधनत्वेनाप्यव्यवहाराभावेति निबन्धनस्य व्यभिचारस्य भोजनत्वादिसाधनेऽपि सत्त्वेन विमतं भोजनमिष्टसाधनं
 भोजनत्वाद्भयस्तनभोजनवदित्यागामिभोजनादीनामिष्टसाधनत्वानुमानस्याप्यमानत्वस्य प्रमेयत्वादिवदमानत्वेन व्यवहर्तुं भिन्निश्चितत्वस्यापि प्रसक्त्या
 ततो भोजने प्रेक्षावतां निःशङ्काप्रवृत्त्यादिरूपव्यवहाराभावप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वा ननु सहवृत्तिस्वभावस्यापि निमित्तान्तराद्व्यभिचारो भविष्यतीति शङ्का
 कुतो नोदेतीत्यतः तत्कारणोपाधिशङ्करूपनिमित्तविरहादिति भावेनोक्तं निर्वाजिति । ननु योग्यस्योपाधेरनुपलम्भबाधितत्वेन तज्ज्ञानस्योक्तशङ्काकारण-
 त्वासम्भवेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारशङ्का भविष्यत्येवेत्यतो भवेदेतदेवं यद्ययोग्योपाधिशङ्कैवोपपद्येत । न च सोपपद्यते । तथा सति सर्वत्र
 तच्छङ्कया व्यभिचारशङ्काप्रसङ्गेन व्याप्यनिश्चयादनुमितिमात्रोच्छेदपत्त्येष्टसाधनताज्ञानविरहात्तत्साध्यसर्वप्रवृत्तिविलयप्रसङ्गादित्याशयेनाह ॥
 सर्वेति ॥ मीमांसासहकृतेति । इदं च यत्रोपाधिशङ्का तत्रैव न तु सर्वत्र । तथा सत्युक्तरूपमीमांसाया अपि व्याप्तिनिश्चयसोपक्षेप्तनानव-
 स्थापातात् । सर्वत्र तु भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतप्रत्यक्षेणैवं व्याप्तिग्रह इत्यवगन्तव्यम् । न चैवं व्याप्तिग्राहिणः प्रत्यक्षस्य भूयोदर्शनव्यभि-

चारादर्शनेपाध्यभावनिश्चयाः सहकारिण इति पद्धत्या विरोधः । तत्रोपाध्यभावनिश्चयस्यापि व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षं प्रति सहकारित्वा-
भिधानादिति वाच्यम् । तस्या उपाधिशङ्कास्थलाभिप्रायकत्वेन सार्वत्रिकाभिप्रायकत्वाभावत् । अन्यथोपाध्यभावनिश्चयस्य व्याप्तिपक्षतर्काधीनत्वे-
नानवस्थापातात् । पद्धतावेव तर्कस्य क्वाचिल्लत्वोक्तेश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ व्याप्तिप्रकार इति । व्याप्त्यवगमकप्रकार इत्यर्थः । क्वचिद्व्याप्तिग्राहप्रकार-
इत्यपि पाठः ॥ सुगम इति । व्याप्तिप्रत्यक्षे भूयोदर्शनापेक्षावदत्र तदपेक्षाविरहात् । प्रत्यक्षस्य व्यक्तिविशेषमात्रविषयतयाऽन्यत्र व्यभिचार-
सन्देहानिरासायोक्तरीत्या भीमांसायाः सहकारित्वस्यावश्यं कल्पनीयत्वेऽप्यागमादेवब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नेऽनिष्टसाधनहननादिमत्त्वबोधकत्वेन व्यक्ति-
विशेषमात्रविषयकत्वाभावादुक्तरीत्या भीमांसायाः सहकारित्वस्याकल्पनीयत्वाद्वा साहचर्यज्ञानजन्यव्याप्तिग्राहे दृष्टान्तापेक्षायामपि यो ब्राह्मणः स न
हन्तव्य इत्यागमादिजन्यव्याप्तिज्ञाने व्याप्त्यनुमितौ वा यथाऽऽपुन इति दृष्टान्तापेक्षाविरहाद्वैत्यर्थः । इतीत्यस्येत्ययमिति पूर्वेण सम्बन्धः । नन्वन्य-
थेत्युत्तरमाध्यमनर्थकम् । न चैतत्पक्षेतरत्वस्य दूषणत्वाभावे बाधकोपदर्शनद्वारा तद्दूषणत्वसमर्थनपरत्वाच्चानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्समर्थनस्यापि
प्रकृते उपयोगादर्शनात् । न च परमाण्वादिसाधकानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधित्वसिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तत्रोपाधित्वप्रतिपादनस्याप्युपयो-
गादर्शनादित्यतो भीमांसासहकृतप्रत्यक्षस्य धूमाद्यनुमान इव परमाण्वाद्यनुमानेऽपि व्याप्तिनिश्चायकत्वसम्भवशङ्कानिरासार्थत्वेन तत्रोपाधिप्रतिपादन-
स्यार्थवत्त्वादित्यभिप्रेत्योक्तशङ्कानिरासाय तत्र पक्षेतरत्वस्योपाधिमुपदर्शयितुं तदनङ्गीकारे बाधकसमर्पकतयाऽन्यथेत्यद्युत्तरभाष्यं योजयितुं पर-
माण्वाद्यनुमानस्य धूमाद्यनुमानसाभ्याशङ्कामुत्थापयति । न निवर्ति ॥ अनेनैव न्यायेनेति । यथा धूमस्य वन्दिना सम्बन्धप्राहिणः प्रत्यक्षस्य
भीमांसासहकारात्त्व्यभिचाराभावनिश्चायकत्वं तथा महदारम्भकत्वादेः सावयवत्वादिना सम्बन्धप्राहिणः प्रत्यक्षस्याप्युक्तविधमीमांसासहकारेण तद्य-
भिचाराभावनिश्चायकत्वस्य मयाऽपि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥ अथेति । अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादिति भावः ॥ प्रमाणान्तरासहकृतेनैवेति ।
नन्वनैव न्यायेनेत्यादिशङ्काग्रन्थे धूमस्याग्निनेव महदारम्भकत्वादेः सावयवत्वादिना व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसद्भावप्रतिपादनान्न तत्र प्रमा-
णान्तरासहकृतानुमानेनेत्यनुवाद इति चेन्न । व्याप्तिग्राहकत्वेन तत्सत्त्वाभ्युपगमेऽपि संवादकतया प्रत्यक्षादिप्रमाणभावाभिप्रायेणैतदग्रन्थप्रवृत्तेरविक-

लृत्वात् ॥ लवणादिति । एतच्च चित्रसाभावपक्षमाश्रित्योक्तम् । तत्सद्भावपक्षे तु लवणादिरसषट्कव्यतिरिक्तेति प्रयोक्तव्यम् । अत्र लवणा-
दिरसषट्कव्यतिरिक्तत्वस्य सत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य बाधितत्वेनासम्भावाद्धेतोः पक्षधर्मातालबलेन पक्षे साध्यं सिद्धयदप्रसिद्धं रसा-
न्तरमादायैव पर्यवस्यतीति सप्तमरसस्य सिद्धिरमेवाष्टमरससिद्धिरित्यवधेयम् ॥ अनुपलम्भबाधितत्वादिति । तथा च बाधोच्चीतपक्षेतरत्त्वस्य
सर्वत्रासम्भवाच्चानुमानमात्रोच्छेद इति भावः ॥ समं प्रकृतेऽपीति । परमाण्वाद्यनुमानानामपि पक्षेतरत्वोपाधिदुष्टत्वमिति सममित्यर्थः । साम्यमेवोप-
दर्शयति ॥ परमाण्वादेरिति । परमाण्वादेरयोग्यतया तदनुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वाच्च बाधकत्वमिति न पक्षेतरत्वोपाधिदुष्टत्वं परमाण्वाद्यनुमाना-
नामित्याशङ्कते ॥ अयोग्यमिति । सप्तमरसस्याप्ययोग्यतया तदनुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वाच्च बाधकत्वमिति न पक्षेतरत्वोपाधिदुष्टत्वं सप्तमरसाद्यनु-
मानानामिति तुल्यमित्याह ॥ तुल्यमिति । तर्ह्यनुमानप्राप्तये परमाण्वादिसिद्धावयोग्यत्वं कल्प्यं कल्पिते च तस्मिन्नुमानप्राप्त्याप्यमित्यन्योन्या-
श्रयत्वमिति तुल्यमेवेत्याह ॥ एतदपीति ॥ समाधीति । अनुपमोग्यस्य परमाण्वादेरपि कल्पने गौरवस्याविशिष्टत्वादिति भावः । यदि साक्षी-
त्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ छ ॥

अ०—॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ ॐ ॥ कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः पञ्चकस्य च ॥ भिन्नस्यैव तु सम्बन्धः सम-
वायोऽन्य इयते ॥ भिन्नत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यां योगो भवेद्बुधुवम् ॥

मु०—॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥ ॐ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभाव उ० ॥ इति
सूत्रम् । तत् नित्यमेव च भावादित्यागामिसूत्रव्याख्यानन्यायेनैव व्याख्यातं भविष्यतीति मन्वानस्तदपहाय हेत्वन्तरेण वैशेषिकादि-
समयमपाकुर्वन् समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरित्येतत्सूत्रं व्याचष्टे ॥ काश्चेति । समवाय इयते इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्ब-
ध्यते । अनेन समवायप्रतिपादकं परेषामिहेति यतः कार्यकारणयोः स समवाय इति सूत्रमर्थतोऽनुवदति । अत्र कार्यकारणशब्दाववय-
व्यवयववाचकौ । तौ चोपलक्षणपराविति सूचनार्थश्चशब्दः । एवशब्दः समवायस्येहप्रत्ययसिद्धत्वं सूचयति । तदेतत्स्यमेव विवृ-

णोति ॥ गुणादेरिति । गुणादेः पञ्चकस्येति गुणावयवक्रियासामान्यविशेषाणामित्यर्थः । चशब्देन गुण्यादिपञ्चकस्य चेति समु-
च्चिनोति । ननु गुणगुण्यादिकमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा तत्किं समवायेनेत्यत उक्तं भिन्नस्यैवेति । तुल्यदो विशेषार्थः । न । ययोः क्रयो-
श्चिदगुणगुणिनोः समवायः किन्त्वयुतसिद्धयोरवेति । स गुणगुण्यादिस्वभाव एव चेन्न पदार्थान्तरसिद्धिरित्यत उक्तमन्य इति ।
इयते वैशेषिकादिभिरतोऽपि तद्दर्शनमयुक्तमिति शेषः । अयमर्थः । वैशेषिकादयोऽवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोजाति-
व्यक्तयोर्विशेषनित्यद्रव्ययोरित्यन्यभेदमभ्युपगम्यात्यन्तभिन्नेव समवायाख्यं सम्बन्धमभ्युपगच्छन्ति । ततोऽप्यनुपपन्नभाषिण इति ।
ननु च गुणगुण्यादीनामत्यन्तभेदस्तावद्व्यपदेशभेदादिप्रमाणसिद्धः । अन्यथा स्तम्भकुम्भादीनामप्यत्यन्तभेदो न स्यात् । अस्ति चेह
तन्तुषु पट इह पटे रूपमिह मूतं कर्मैह गवि गोलमिह नित्यद्रव्ये विशेष इत्यबाधितः प्रत्ययः । न चेहदमिति प्रत्ययो विनाऽतिरिक्तेन
सम्बन्धेनोपपद्यते । इह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययस्य संयोगपूर्वकत्वदर्शनात् । स चायमयुतसिद्धयोः सम्बन्ध इति संयोगाद्भिद्यते ।
युतसिद्धयोर्हि सम्बन्धः संयोगः । द्रव्यमात्रवृत्तिश्च । तदेवं प्रमितस्य समवायस्याभ्युपगमे कथमयुक्तवादित्वं वैशेषिकादीनामित्यत
आह ॥ भिन्नत्वेति । भिन्नत्वसाम्यत इत्युपलक्षणम् । इहप्रत्ययसाम्यतश्चेत्यपि दृष्टव्यम् । तस्य समवायस्य । ताभ्यामवयवावयव्या-
दिसम्बन्धिभ्यां सह योगः सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्ययः ससम्बन्धपूर्वकोऽबाधितेहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे
बदराणीति प्रत्ययवदिति समवायमनुमिमाम्नेन योऽबाधितेहप्रत्ययः ससम्बन्धपूर्वक इति व्याप्तिवश्यमङ्गीकरणीया । विद्यते चेह तन्तु-
पटयोः समवाय इत्यबाधितेहप्रत्ययः । तेन समवायस्यापि तन्तुपटाभ्यां समवायोऽभ्युपगन्तव्य एव स्यात् । न चाभ्युपगम्यते । अत-
स्तावनैकान्तिकमनुमानमिति । ननु तन्तुपटयोः समवायः सिद्धो न वा । सिद्धश्चेत्किमुत्तरकालाभाविनाऽनैकान्त्येन । न चेत्त्वानैका-
न्यम् । मैवम् । आपाततः प्रतीते सम्बन्धे व्यभिचारं दृष्ट्वा परावृत्तेरावश्यकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नन्यत्र भिन्नत्वसाम्यं किमर्थमुपन्य-
स्तम् । न हि भिन्नत्वं हेतुकृतमिति । सत्यम् । अबाधित्वद्योतनार्थं भिन्नत्वग्रहणम् । विभिन्नवस्त्वभावे त्विवहप्रत्ययो बाधितः स्यात् । इह

तन्तुपटयोः समवाय इति प्रत्ययोऽपि सम्बन्धपूर्वक एव तन्तुपटसमवायस्यैतत्कारणत्वादिति चेन्न । आधाराधेतया प्रतीयमानयोः सम्बन्धस्य परेण सिसाधयिषितत्वात् । अन्यथा स्थानुद्भयेनयोः संयोग इत्यत्र समवायासिद्धिप्रसङ्गात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिना सिद्धसाधनतापेक्षे । नन्वनवस्थितेरिति सूत्रं कथम् । इत्थम् । यदि व्यभिचारपरिहाराय समवायस्यापि समवायान्तरमुपेयते । तदाऽनवस्थितिरिति । इह केचित्समवायं प्रत्यक्षमाचक्षणा यत इति च विषयसम्पत्तौ व्याचक्षणास्तत्स्थानेऽनुमानमाचक्षते । तेषामिहप्रत्ययस्य सम्बन्धपूर्वकत्वं नाम तत्प्रतीतिपूर्वकत्वमेव । तन्मते स्फुटवानवस्था । ये तु प्रत्यक्षतां नाभ्युपगच्छन्ति । सम्बन्धस्य सत्तामात्रेणैहप्रत्ययकारणत्वमाहुस्तेषामवस्थितिः सिद्धान्तस्तद्विरोधोऽनवस्थितिरित्यनवस्थितिशब्दोऽपसिद्धान्तवाची व्याख्यायते । यदेह कुण्डे वदराणीतिवत्सम्बन्धस्य प्रतीत्यैवैहप्रत्ययकारणत्वादत्रापि प्रतीतिमापाद्यानवस्थैव वक्तव्या । कुण्डवदरसंयोगस्य योग्यतयाऽवर्जनीया प्रतीतिर्नेहप्रत्ययकारणमिति चेत् । कुत एषा कल्पना । सत्तामात्रेणैहप्रत्ययकारणत्वोपपत्तौ प्रतीतेरपि कारणत्वकल्पकाभावादिति चेन्न । सत्यपि संयोगे कुतश्चिद्वधानादप्रतीयमाने नेहबुद्धिर्भवति । भवति चासत्यपि संयोगे तद्विपर्ययादित्यन्वयव्यतिरेकयोः कल्पकत्वात् । स्वस्वामिभावादयोऽपि हि ज्ञाता एव सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतवो दृष्टा नान्यथा । न ते सम्बन्धा अद्विष्टत्वादिति चेन्न । संयोगस्याप्यद्विष्टताया वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्चैवं समवायोऽपि न सम्बन्धः स्यात् । तस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमात् । नन्वेवं तर्हि ननैकान्यमनवस्थैव बाधितत्वेनाबाधितेहप्रत्ययत्वस्य तत्रावृत्तेरिति चेन्न । अनवस्थायाः साध्यबाधकत्वेन साधनाबाधकत्वात् । साध्यबाधेनैव साधनबाधनाभ्युपगमस्य व्याप्तिश्चयोत्तरकालीनत्वात् । तन्तुपटयोः समवाय इति प्रतीतेरपि सम्बन्धपूर्वकैव । किन्त्वारोपित एवासौ सम्बन्ध इति चेन्न । अनवस्थाऽनिस्तारात् । आरोपितसम्बन्धपूर्वकत्वं हि सम्बन्धारोपपूर्वकत्वमेव प्रतीतौ चेहानवस्थोक्तोक्ति कथं (तन्निस्ता) निस्तारः । किञ्चैवं वदता सत्तयैव सम्बन्धस्य कारणत्वमिति मतं त्यक्तं स्यात् । अपि चाबाधितोऽपीहप्रत्ययो यदि सम्बन्धारोपमात्रेण भवेत्तदा तन्तुपटादावपि किन्न भवेदिति समवायासिद्धिः । क्वचित्सिद्धस्य क्वचिदारोपः कुत्राप्यभावे । तदसिद्धि-

रिति चेन्न । स्थाणुश्चेत्ययोः सम्बन्धस्य सत्त्वात् । अन्यथा समवायेऽपि समवायान्तरारोपो न स्यात्समवायान्तरस्य क्वाप्य (सत्त्वात्) सम्भवात् । समवाये भेद एवारोप्यते न समवायान्तराभिती चेन्न । तावन्मात्रेणैहप्रत्ययायोगात् । सम्बन्धिसम्बन्धभावोऽप्यारोप्यत इति चेन्न । तर्हि तन्तुपटादावपि तदारोपमात्रेणैहप्रत्ययोपपत्तौ किं समवायेनेति ।

टि०—अ० ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥ ननु कार्यकारणयोरित्युत्तरमाप्यमनर्थकम् । न चैतत्समवायाभ्युपगमाच्चेत्येतत्सूत्रव्याख्यानरूपत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । वैशेषिकसमयस्य पूर्वसूत्रेणैव निस्तत्वेन तस्य सूत्रस्याप्यनर्थकत्वात् । कथञ्चिदर्थवत्त्वे वोभयथाऽपीत्येतेतत्सूत्रोत्तरत्वात्तस्य तद्व्याख्यानपूर्वकमेव व्याख्येयतया तद्व्याख्यायैतन्मात्रव्याख्याने निमित्ताभावोच्चेत्यतस्तद्व्याख्याने निमित्तप्रदर्शनपूर्वकं समवायेति सूत्रस्यार्थवत्तामुपदर्शयन्नेव तत्सूत्रार्थकथनपरतयोत्तरमाप्यं योजयति ॥ उभयथाऽपीत्यादिना । कार्यकारणयोर्गुणादिपञ्चकान्तर्गतत्वेन गुणादेः पञ्चकरेत्येनैव सङ्गृहीततया कार्यकारणयोश्चेति पृथक् तद्वद्गुणानर्थक्यप्रसक्त्या कार्यकारणयोः गुणादेः पञ्चकस्य च समावाय इर्यत इति यथाश्रुतैकवाक्यतया योजनाया असम्भवात्कार्यकारणयोश्चैवेत्येकोऽत्र योगो गुणादेरित्यादिकश्चापर इति वाक्यभेदमाश्रित्यात्र पक्षे साकाङ्क्षतया प्रसक्तवाक्याभासशङ्कापरिहारायापेक्षितं पूरयति ॥ समावाय इर्यत इति । अत्र भाष्येऽयुतसिद्धयोरित्येव वस्तव्ये तथाऽनुवत्त्वा कार्यकारणयोरित्युक्तौ किञ्चिन्निमित्तमित्यतः समवायनिरूपणपरवैशेषिकसूत्रे कार्यकारणयोरित्येवोक्तेस्तदनुवादरूपेऽत्र भाष्ये तथावितयुक्तेत्यभिप्रेत्य किं तत्सूत्रं यदनुवादत्वमस्योच्यत इत्यतस्तदुदाहरणपूर्वकमस्य तदनुवादतां दर्शयति ॥ अनेनेति । आनुपूर्व्याऽन्यादृशत्वेन शब्दतोऽनुवादताया बाधितत्वादाह ॥ अर्थत इति । दण्डग्रहयोः समवायानभ्युपगमात्कार्यकारणशब्दयोः कार्यकारणमात्रपरत्वस्यानुपपन्नत्वात्तदर्थमाह ॥ अत्र कार्येति । ननु कार्यकारणपदाभ्यामवयावावयविनोः कारणत्वेन कार्यत्वेन च सामान्येन रूपेणोपस्थितः कार्यकारणपदयोस्तद्वाचकत्ववत्क्रियाक्रियावतोरपि ताभ्यां सामान्येन रूपेणोपस्थितेस्तद्वाचकत्वस्याप्यङ्गीकर्तव्यत्वात्क्रियात्वेन क्रियावत्त्वेन रूपेण तदुपस्थितिदर्शनां कार्यकारणशब्दयोः क्रियातद्गुपलक्षणत्वात्तद्वाचकत्वाभावाभिप्राये चावयवत्वेनावयवित्वेन च रूपेणावयवावयविनोरप्युपस्थितिदर्शनां तदुपलक्षणत्वेन तद्वा-

योजनतां परिहरति ॥ स इति । अत्रापेक्षितरूपेण साकाङ्क्षस्वप्रयुक्तवाक्याभासतां परिहरति ॥ अतोऽपीति । बुद्धयारोहाय वाक्यद्वयस्य तात्पर्यमाह ॥ अयमर्थ इति । व्यपदेशभेदादिभेदप्रमाणस्य गुणगुण्यादावत्यन्तभेदासाधकत्वे बाधकमाह ॥ अन्यथेति । व्यपदेशभेदादतिरिक्तस्य स्तम्बबुद्ध्यादिभेदप्रमाणस्याभावादिति भावः । अस्तु गुणगुण्यादीनामत्यन्तभेदस्तथाऽपि न तादन्मात्रेण तत्र समवायः सिध्यति । तथा सति मेरुमन्दरयोरेपि तत्प्रसङ्गादित्यतो नात्यन्तभेदमात्रस्य समवायप्रयोजकत्वं वयमभ्युपगच्छामो येनोक्तदोषः स्यात्किन्त्वबाधितेहप्रत्ययसहकृतस्यैव तस्येति नातिप्रसङ्गा इत्यभिप्रेत्य गुणगुण्यादावबाधितेहप्रत्ययस्वरूपमुपदर्शयति ॥ अस्ति चेति । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्य हेतूच्छित्तिमेव विषये बाधकत्वेनाह ॥ न चेति । तर्हीह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययस्येवेह तन्तुषु पट इत्यादिहप्रत्ययस्यापि संयोगपूर्वकत्वेन प्रकृतप्रतिज्ञातार्थोपपत्तेरर्थान्तरत्वमित्याशङ्क्य बाधदेव न तदित्याह ॥ स चेति । तावताऽपि कथं संयोगभेदसिद्धिरित्यत आह ॥ युतसिद्धयोरिति । प्रकारान्तरेण संयोगवैलक्षण्यमुपदर्शयति ॥ द्रव्येति । अयं च गुणगुण्यादिवृत्तिरपीति भावः । किमेतावता पूर्वानुमाने दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ अवश्यमङ्गीकारणीयेति । अन्यथा व्याप्तिविकलतयाऽनुमानस्याभासत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ आपातत इति । व्यभिचारानुपस्थितिदशायामुत्पन्नाया अपि सम्बन्धानुमितेरनन्तरभाविना व्यभिचारोपलम्भेन दुष्टकरणजन्यतानिश्चयादप्रमाण्यनिश्चये तद्विषयपरित्यागस्यावश्यकतामात्रस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ अत्रेति । साम्यादिति सूत्रे भिन्नत्वसाम्यत इति भाष्ये चेत्यर्थः । ननु व्यभिचारोपपादकहेतुवृत्तेरुपपादनार्थत्वाच्च तदुपन्यासानर्थक्यमित्याशङ्क्य भवेदेतदेवं कथञ्चिद्वचनं भिन्नत्वं हेतूक्तं स्याच्च चैतदस्तीत्याह ॥ न हीति ॥ अबाधितत्वद्योतनार्थमिति । इहप्रत्ययस्येति शेषः । तथा च विषये हेतुविरोषणाबाधितत्वोपदर्शनार्थत्वाद्भिन्नत्वसाम्यस्य न सूत्रभाष्ययोस्तदुपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः । आशयमजनानः सम्बन्धपूर्वकत्वमात्रं साम्यामिति मन्यमानः साध्यस्यापि सद्भावाच्च व्यभिचार इति शङ्कते ॥ इह तन्तुपटयोरिति । आशयमुद्धाटयति ॥ नाधारेति । तन्तुपटसमवायश्चाधारतया प्रतीयमानयोस्तन्तुपटयोरगोचरतया प्रतीयमानस्य समवायस्य च न सम्बन्ध इति सम्बन्धपूर्वकत्वाभावाच्चाभिचार एवेत्यर्थः । सम्बन्धपूर्वकत्वमात्रस्यैव साध्यत्वसम्भवे किमाधाराधेयतया प्रतीयमानयोरिति तद्विशेषणेनेत्यतस्तन्मात्रमाध्यत्वे बाधकमाह ॥ अन्यथेति । इहप्रत्यये

सम्बन्धपूर्वकत्वमात्रस्यैव साध्यत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । इह तन्तुपटयोः समवाय इति प्रत्यये तन्तुपटसमवायस्येवेह स्थाणुश्येनयोः संयोग इति प्र-
त्ययेऽपि स्थाणुश्येनसंयोगस्यैव कारणताया वक्तुं शक्यत्वात्तन्तुपटयोः समवायस्य च समवायान्तरासिद्धिर्वस्त्वाणुश्येनयोः संयोगस्य च समवाया-
सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु भिन्नत्वसाम्यस्य हेतुविशेषणबाधितत्वोपपादनद्वारा बाधितेहप्रत्ययस्वरूपहेतोर्विषक्षे वृत्तिप्रतिपादकत्वेनानैकान्तिकत्वो-
पपादकत्वात्सार्थक्येऽपि पूर्वभागेनैव व्यभिचारोपपादनसिद्ध्याऽनवस्थितेरित्यंशस्य तदुपपादकत्वाभावाद्वैयर्थ्यमेवेत्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विति ।
सूत्रं सूत्रखण्डः । कथं प्रकृतान्वयीति शेषः ॥ इत्थमिति । तथा चानवस्थापरिहाराय तत्र समवायपूर्वकत्वाभावस्यैव वाच्यतया विषक्षे साध्या-
भावोपपादकत्वेनानवस्थितेरित्यस्यापि व्यभिचारोपपादकत्वाच्च वैयर्थ्यमिति भावः । ननु चोत्पत्तिज्ञाप्यप्रतिबन्धकत्वान्नैयमेवमनवस्था दूषणमित्यतो
ज्ञप्तिप्रतिबन्धकतया तस्य दूषणतामुपदर्शयितुमाह ॥ इहेति । ननु समवायस्यातीन्द्रियत्वेनानुमानाभ्यागनवगतेनेहेतिप्रत्ययस्य सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वं सा-
धयितुं शक्यमित्यत उक्तं समवायं प्रत्यक्षमाचक्षाणा इति । नन्विहेतिप्रत्ययस्य समवायप्रतीतिपूर्वकतासाधने वैशेषिकसूत्रविरोधः । तत्रेहेति यत
इति स्वरूपसत्समवायसाध्यत्वस्योक्तत्वादित्यत उक्तं यत इति च विषयसप्तमीमिति । तथा च समवायस्य प्रत्यक्षविषयत्वप्रतिपादकत्वेन सूत्रस्य
तज्जनकत्वप्रतिपादकत्वाभावाच्च तद्विरोध इति भावः । नन्वेवं प्रत्यक्षेणैव समवायसिद्धावुक्तानुमानवैयर्थ्यमित्यत उक्तं तत्स्थेन इति । प्रत्यक्षेण
तत्सिद्धावपि तत्साधकप्रत्यक्षप्राप्त्यर्थैरनुमानसंबादोऽप्यपेक्षित इति न तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ स्फुटमेवेति । इहप्रत्ययकारणीमृतसम्बन्धप्रत्यय-
स्यापिहप्रत्ययत्वेन सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वावश्यम्भावात्तज्जनकमृतसम्बन्धप्रतीतेरनुपपत्तौ प्रकृतेहप्रत्ययस्याप्यनुपपत्तिप्रसक्त्या ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाति-
भावः ॥ ये त्विति । नन्वत्र भाष्योक्तदिशा वस्त्वनवस्थाया एव वक्तुं शक्यत्वात्किमर्थमनवस्थाशब्दस्यापसिद्धान्तवाचित्वाश्रयणमिति चेत् ।
उच्यते । अवयवावयविनोर्विशेषणविशेष्यभावप्रतीत्युपपादकत्वेन स्वीकृतस्य समवायस्य स्वरूपेण सतः प्रतीत्युपपादकत्वाभावाद्यतीतस्यैव तस्य
तथात्वं वाच्यम् । तत्प्रतीतिरपि विशेषणविशेष्यभाववेनेति तदुपपत्त्ये समवायान्तरमङ्गीकार्यमित्येवमेव तत्र तत्रापीति सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वपक्ष एवा-
नवस्थाया भाष्येऽभिप्रेतत्वेन वस्त्वनवस्थायास्तत्राप्यसम्मतत्वात् । अपि च नात्र वस्त्वनवस्था वक्तुं युक्ता । तन्तुपटयोः समवाय इतीहप्रत्यये

सम्बन्धपूर्वकत्वेऽपि तत्प्रतीत्यनपेक्षत्वात् । ननु तत्कारणीभूतसम्बन्धस्यापि ह्यप्रत्ययविषयत्वेन सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वमवर्जनयामित्यनवयैवेति चेत् । सत्यामियं वस्तुगतिः । न तु समवाये इहप्रत्ययस्य सम्बन्धप्रतीतिसापेक्षत्वं तदभावे च कथमनवस्थाऽनवस्थितासिद्धकारणपरम्परायाभेदानवस्थाया अङ्गीकारात् । तथा च वस्तुनवस्थाऽनुपपत्त्या भाव्येऽपि प्रतीत्यपेक्षयैव तस्या अभिप्रेतत्वात्स्वरूपसत्तयैव समवायस्येहप्रत्ययकारणत्वेऽनवस्थाया असम्भवेनापसिद्धान्तवचिखत्यावस्थाश्रयणीयत्वात् । एवञ्चात्र सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वादिति सूत्रात्समवायैकत्वेन समवाये समवायान्तरस्य सिद्धान्तवि- सत्तयैव सम्बन्धस्योपयोग इति मते तु प्रसिद्धानवस्थापरत्वासम्भवेऽपि तत्त्वभावेनेति सूत्रात्समवायैकत्वेन समवाये समवायान्तरस्य सिद्धान्तवि- रुद्धत्वादनवस्थितिशब्दोऽप्यसिद्धान्तपर इति द्वेधाऽनवस्थितिशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागो भवतीत्यर्शच मनसि निधाय पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ प्रतीतिमापाद्योति । तन्तुपटादिसम्बन्धः प्रतीत्यैवैहप्रत्ययजनकः । सम्बन्धत्वात्कुण्डवदरस- म्बन्धवदिति कारणभूतप्रतीतिभुमायेत्यर्थः । समवायस्यातीन्द्रियत्वं त्वयुक्तमेवेति भावः ॥ अनवस्थैवेति । अत्र पक्षे मूलक्षयस्य वक्तुं शक्य- त्वादिति भावः । नन्वेवं धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्थाकरो भवेदिति वक्ष्यमाणा धर्मानवस्थाऽपि दूषणं न स्यादविशेषादिति चेत् । अत्र वदन्ति । विषमोऽयमुपन्यासः । सन्नौरिति प्रतीतिर्गवि सत्त्वस्यैव सद्भावमिति प्रतीत्या गोस्वेऽपि सत्त्वस्याङ्गीकार्यत्वात् । तथा सत्त्वं सदिदि प्रतीत्या सत्त्वेऽपि त- सिद्धेरनवस्थासम्भवेऽपि ह्यप्रत्ययस्य समवायजन्यत्वपक्षे जनकीभूतसमवाये इहप्रत्ययाभावेन तत्किर्वाहकतया समवायान्तरस्यानङ्गीकर्तव्यतया तत्रानव- स्थाया असम्भवादिति । संयोगो ज्ञातः सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतुः सम्बन्धत्वात्सत्त्वामिभाववादित्यनुमानं मनसि निधाय दृष्टान्ते साध्यैककल्यं परिहरति ॥ **स्वस्वामिभावादय इति** । अत्र नान्यथेत्यतः परमतः संयोगोऽपि ज्ञात एव सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतुरिति वाक्यशेषः । सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतव इ- त्यत्र व्यवहारशब्दोऽभिज्ञापरः । नतश्च विशिष्टप्रत्ययहेतव इत्यर्थः । अत्र सम्बन्धस्य प्रतीत्यैव विशिष्टप्रत्ययकारणत्वसमर्थनं यत्रात्यन्तभिव्रयोरेव विशेष- षणविशेष्यभावप्रतीतिस्तत्रैव न तु सर्वत्र । गुणगुण्यादीनां सम्बन्धाभावेन तदज्ञानेऽपि सविशेषाभेदमात्रेण विशिष्टप्रत्ययस्य सिद्धान्ते स्वीकारात् । अत एव नास्मन्मतेऽनवस्थाविशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य तदभिन्नत्वेन तद्विशिष्टप्रतीतो सम्बन्धप्रतीत्यनपेक्षणादिति ज्ञातव्यम् । माऽनु साध्यैककल्यं साधनैककल्यं तु

स्यादेवेत्याभिप्रेत्य तेषामसम्बन्धत्वमेव कुत इत्यतः सम्बन्धित्वविरोधिनेऽद्विष्टत्वात्तत्सिद्धिरित्याह ॥ न त इति । नानेनासम्बन्धत्वसिद्धिः स्वस्वामि-
 भावादीनां स्यात् । तथा सति तत एव संयोगरायाप्यद्विष्टत्वेनास्यासम्बन्धत्वप्रसक्त्याऽसिद्ध्यादिप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य घटपटयोः संयोगो घटपटौ संयु-
 क्ताविति द्विष्टतया प्रतीयमानस्य कथं न द्विष्टत्वमित्याशङ्कामपाकरोति ॥ संयोगस्यापीति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव
 पृथक् पृथगित्यादिनेति शेषः । यत्तु संयोगपक्षकोक्तानुमाने उपाधिमाशङ्कते ॥ न त इति । अनेनासम्बद्धत्वमुपाधिरित्युक्तं भवति । नन्वसम्ब-
 द्धत्वस्यैवासम्बन्धत्वाप्यव्यापकत्वमित्यत आह ॥ अद्विष्टत्वादिति । तथा चाद्विष्टत्वेन स्वस्वामिभावादीनामसम्बद्धत्वस्य सिद्धत्वाच्च तत्र साध्या-
 व्यापकत्वमिति भावः ॥ संयोगस्यापीति । तथा च पक्षादव्यावृत्तवाचोपाधिविमुक्त्याऽपि निरस्यत इत्युक्तं भवति । तत्र । तथा
 सति स्वोक्तानुमानेऽप्यसिद्धिप्रसङ्गात् ॥ अनाश्रितत्वाभ्युपगमादिति । न चाश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति वचनादित्युत्तरग्रन्थविरोधः ।
 तत्र समवायस्याश्रितत्वाभिधानादिति वाच्यम् । यथा न विरोधस्तथा तद्ग्रन्थव्याख्यानावसर एव वक्ष्यमाणत्वात् । ननु साध्यस्य साधनव्यापक-
 त्वेन साध्यबाधे साधनबाधस्याप्यवर्जनयत्वात्कथमनवस्थायाः साधनबाधकत्वमित्यतः सत्यमेवैतद्वत्साध्यबाधे साधनबाध इति । किन्तु यत्र साध्य-
 साधनयोर्व्याप्तिनिश्चयस्तत्रैव साध्यबाधे साधनबाधो न तु सर्वत्र । ततश्च प्रकृते तदनिश्चयाच्च साध्यबाधेऽपि साधनबाध इत्याह ॥ साध्यबाधे-
 नेति । ननु तन्नुपटयोः समवाय इति प्रतीतिरपि सम्बन्धपूर्वकैवेत्यङ्गीक्रियते न सम्बन्धप्रतीतिपूर्विका ततश्च नानवस्था । तस्य सम्बन्धस्या-
 रोपितत्वाङ्गीकारेण वस्तुतः समवाये समवायान्तरानङ्गीकारेण तदनवकाशादित्याशयेन शङ्कते ॥ तन्नुपटयोरिति । ननु सम्बन्धप्रतीतिपूर्वक-
 त्वानङ्गीकारात्कथमनवस्थेत्यत आह ॥ आरोपितेति । एवं वदताऽऽरोपितसम्बन्धपूर्वकत्वं वदता ॥ त्यक्तं स्यादिति । आरोपितसम्बन्धपूर्व-
 कत्वस्य सम्बन्धारोपपूर्वकत्वं एव पर्यवसन्नत्वादिति भावः । अबाधितेहप्रत्ययस्य वास्तवसम्बन्धकार्यत्वान्नारोपितसम्बन्धेन तन्नुपटयोः समवाय
 इति प्रतीतिनिर्वाह इति व्यभिचार एवेत्याभिप्रेत्यारोपितसम्बन्धेन तद्विवाहे बाधकमाह ॥ अपि चेति । तन्नुपटवावबाधितेहप्रत्ययस्यारोपितसम्ब-
 न्धमात्रेण निर्वाहेऽपि न समवायासिद्धिः । क्वाचित्सत एव क्वाचिदरोप्यत्वेन समवायस्य क्वाप्यसत्त्वे आरोपानुपपत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव वद-

चिद्वस्तवस्यावश्यकत्वादिति शङ्कते ॥ क्वचिदिति । यद्यपि जिज्ञासाधिकरणे आरोपितस्यान्यत्र सत्त्वे मानाभावादित्यादिनाऽऽरोपितस्य क्वचिदपि सत्त्वं नापेक्षितमिति पराभिमतान्यत्र सत्त्वग्राहकप्रमाणनिरासेन व्युत्पादितमित्युक्तनियमासिद्धिरित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि स्पष्टत्वात् दनुक्त्वा परप्रक्रियामङ्गीकृत्यैव समवायारोपमुपपादयति ॥ स्थाणुश्चैनयोऽस्ति न तस्य तन्तुपटादावारोप इष्यते । यस्य च समवायस्य स इष्यते नासौ स्थाणुश्चैनयोरस्तीति कथमन्यत्र सिद्धस्य सम्बन्धस्य तन्तुपटादावारोपः स्यादित्यतस्तर्हि समवाये समवायान्तरोपस्याप्यनुपपत्तिः समवायान्तरस्य क्वाप्यसत्त्वात् । यदि च समवायान्तरस्य समवायान्तरत्वेन क्वचिदप्यस्तत्त्वेऽपि समवायेत्वेन रूपेण सत्त्वात्तदारोप इति मन्यसे तर्हि समवायस्यापि समवायत्वरूपेण स्थाणुश्चेनादावसत्त्वेऽपि सम्बद्धत्वरूपेण सत्त्वाद्युक्तस्तन्तुपटादावारोप इत्याह ॥ अन्यथेत्यादिना । नन्वन्यत्र सत एवारोपः । न चैवं समवायान्तरस्य समवाये आरोपो न स्यादिति वाच्यम् । अन्यत्र सतोर्भेदस्यैव तत्रारोपभ्युपगमेन समवायान्तरारोपस्यानभ्युपगमात्तदभावापादनस्येष्टापादनत्वादिति शङ्कते ॥ समवाय इति ॥ तावन्मात्रेणेति । समवायो भेदवानिति समवाये भेदारोपमात्रेणेत्यर्थः । समवाये भेदारोपेण ह्यन्यः समवायोऽस्तीत्येव ज्ञातं न तु तस्मिन्समवायानुयोगिकतन्तुपटप्रतियोगिकसम्बन्धत्वमिति कथं तावन्मात्रेणायमिह तन्तुपटयोः समवाय इतीहप्रत्ययः स्यादिति भावः ॥ तदारोपेति । सम्बन्धारोपेत्यर्थः । इह तन्तुषु पट इतीहप्रत्ययेत्यर्थः ।

अ०—स स्वनिर्वाहकश्चेत्स्याद्रव्यमेव तथा न किम् ॥ विशेषस्तद्गतत्वादियद्यभिन्नेऽवसीयते ॥ गुणक्रियादिरूपस्य निषेधः केन हेतुना ॥ द्रव्यमेव ततोऽनन्तविशेषात्मतया सदा ॥ नानादृश्यवद्देहेतुरनन्तत्वं विशेषतः ॥

सु०—ननु समवायेऽपीहेदमिति प्रत्ययः समवायार्थीन एव । न चापसिद्धान्तोऽनवस्था वा । तस्यैव समवायस्य स्वनिर्वाहकत्वात् । य एव हि समवायोऽवयवादिष्ववयव्यादीनां सम्बन्धः स एवावयवावयव्यादिष्व्वात्मनः सम्बन्ध इत्याशङ्कते ॥ स इति । सोऽवयवावयव्यादिसमवायः । एवं तर्हि किं समवायेन द्रव्यस्यैव स्वनिर्वाहकत्वापत्तेरिति परिरहति ॥ द्रव्यमेवेति । तर्हीति शेषः ।

तथा स्वनिर्वाहकं किं कस्मात् । अयमाशयः । यदीहेदमिति बुद्धिर्नोवश्यं स्थातिरिक्तसम्बन्धसापेक्षा । क्वचित्स्वनिर्वाहकत्वात् । तर्हि
 द्रव्यगुणादीनामिहेदमिति प्रत्ययोऽपि नातिरिक्तसम्बन्धाधीनोऽङ्गीकार्यः । द्रव्यस्यैव स्वनिर्वाहकतयाऽपि तदुपपत्तेरिति । समवायः
 सम्बन्धात्मकत्वात् । स्वनिर्वाहको न द्रव्यमिति चेन्न । तदसिद्धौ सम्बन्धत्वस्याप्यसिद्धेः । संयोगस्यापि स्वनिर्वाहकतापेक्षश्च ।
 तस्यानित्यत्वान्नोति चेन्न । समवायनित्यत्वस्यासिद्धेरिति । एवं द्रव्यादुगुणादीनामत्यन्तभेदेऽपि न तत्सम्बन्धः समवायलक्षणोऽपरः
 सिध्यति । समवायवद्द्रव्यस्यैव स्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेः कल्पनालाघवत्वाच्चेत्युक्तम् । इदानीं गुणादीनां द्रव्यादत्यन्तभेदाभावाच्च न सम-
 वायसिद्धिरित्याशयवांस्तदत्यन्तभेदे परोपन्यस्तान्हेतून्पाकर्तुं तावदुपोद्धातमाह ॥ विशेष इति । अभिन्ने समवाय इति शेषः । अव-
 सीयतेऽङ्गीकियत इति यावत् । गुणक्रियादिरूपस्य विशेषस्येति शेषः । केन हेतुना न केनापि । इदमुक्तं भवति । समवाये तावद-
 वयवावयव्यादिगतत्वमङ्गीकृतम् । आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति वचनात् । न चानित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्याविशेषाणामिव
 समवायस्य तद्गतत्वं नाम समवायलक्षणवृत्तिः सम्भवति । तस्याभिन्नत्वात् । अतस्तद्गतत्वं नाम समवायस्वरूपमेवेत्यङ्गीकर्तव्यम् ।
 परतन्त्रतयोपलब्धिस्तद्गतत्वमिति चेन्न । तस्याः समवायधर्मत्वानुपपत्तेः । तद्विषयत्वात्तद्धर्मत्वमिति चेन्न । विषयत्वस्यापि
 समवायस्वरूपानतिरेकात् । एवमस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वसम्बन्धत्वादयोऽपि समवायेऽभ्युपगता न समवायस्वरूपाद्भिद्यन्ते । भेदे
 हि तेषां समवायेन सम्बन्धो वक्तव्यः । अन्यथा कथमेते तत्र स्युः । न च सम्बन्धो युक्तः । संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्य-
 मात्रवृत्तेः । समवायस्य चाभिन्नत्वात् । तत्र पृच्छामः । समवायस्य तद्गतत्वादधिर्माणां चाभेदे कथमपर्यायशब्दवाच्यत्वं धर्म-
 धर्मिभावः षष्ठीप्रयोगो ज्ञातत्वाज्ञातत्वमेकत्वानेकत्वमित्यादि युज्यत इति । न ह्यत्रोपचारादिकल्पना युक्ता । मुख्यप्रयोगादेरदर्श-
 नात् । न तद्गतत्वादि समवायतन्मात्रं येनानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु समवायाभिन्नमपि तद्विशेषात्मकम् । अतो व्यपदेशभेदादि
 युज्यते । विशेषस्य भेदप्रतिनिधित्वादित्येवागतिकतया तत्र समाधिरभिधानीयः । तथा च यद्यभिन्नेऽपि समवाये तद्गतत्वादिविशेषोऽ-

ङ्गीक्रियते । तदा गुणक्रियादिकमपि द्रव्यस्वरूपमेव सद्दिशेषात्मकं भवतु न तु तन्मात्रम् । समवाययथार्थास्तद्दिशेषा गुणादयस्तु न द्रव्य-
विशेषा इत्यत्र विशेषहेत्वभावादिति । किमतो यद्वयमित्यत आह ॥ द्रव्यमेवेति । समवाययथमद्गुणादीनां द्रव्यविशेषत्वादित्यर्थः ।
अनन्तशब्दो यत्र यावन्तो व्यवहारास्तावतामुपलक्षकः । नानाव्यवहृतेष्वप्यपदेशभेदादेरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । गुणगुण्यादेरत्यन्तभेदे
सिद्धे हि तत्सम्बन्धः समवायः सिध्यति । गुणगुण्याद्यत्यन्तभेदस्तु न प्रामाणिकः । तथा हि । न तावत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं गवाध्वा-
दिवदनुपलम्भात् । अतो गुणगुणिनावत्यन्तभिन्नावपर्यायशब्दवाच्यत्वात् । घटपटवदित्याद्यनुमानमेव वक्तव्यम् । तच्चानैकान्तिकम् ।
समवायस्य तद्वर्माणां (च) भेदाभावेऽव्यपरीयवाच्यशब्दत्वादित्यथासिद्धं च । यथा समवाये तद्गतत्वादियमाणां भेदाभावेऽपि विशेष-
घापरनामकास्त्वभाविशेषादेवापर्यायशब्दवाच्यत्वादिकमुपपादनीयम् । गत्यन्तराभावात् । तथा गुणगुण्यादीनामत्यन्तभेदेऽपि गुणा-
दीनां द्रव्यविशेषत्वेन द्रव्यमेव विशेषशक्त्यैवापर्यायशब्दवाच्यत्वादिव्यवहारहेतुर्भविष्यति । तथा च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वं
हेतूनामिति । यद्वा विशेषस्तद्गतत्वादिरित्यनेनैव गुणगुणाद्यत्यन्तभेदसाधकानां हेतूनामनैकान्त्याप्रयोजकत्वे वर्णिते । यदि तद्गतत्वादियमो-
भिन्ने समवाये तद्गतत्वादिविशेषोऽभ्युपेयते । विशेषेणैव च व्यवहारा निर्वहियन्ते । तदा व्यपदेशभेदादिहेतूनां व्यभिचारान्यथासिद्धि-
भ्यामाभासत्वात्त्येन हेतुना द्रव्यस्य गुणक्रियादिरूपस्य गुणक्रियादिस्वरूपत्वस्य निषेधः करिष्यते । गुणगुण्याद्यत्यन्तभेदः केन हेतुना
सांययिष्यत इति यावत् । अन्यथासिद्धिमेव प्रकटयन्नुपसंहरति ॥ द्रव्यमेवेति । समवायवदिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यथा
समवायस्य तद्गतत्वादिविशेषात्मतया व्यपदेशभेदादिव्यवहारहेतुत्वम् । तथा द्रव्यमेव घटादिकं गुणक्रियाद्यन्तविशेषात्मतया नाना-
व्यवहृतेहेतुर्भवतीति । नन्वौपचारिकत्वं वा भ्रान्तिमूलत्वं वा व्यवहाराणामङ्गीकृत्य हेतूनां दूषणं शक्यं तत्किं विशेषाङ्गीकारेण । नैवं
शक्यम् । औपचारिकत्वादौ हि कदाचिन्मुख्यो व्यवहारः स्यात् । न हि तीरादौ सदा गङ्गादिव्यवहारोऽस्ति । न चैवं प्रकृते ।
सदैवापर्यायशब्दवाच्यत्वादेः सत्त्वात् । यदाऽव्यभेदबोधाय रूपमेव घट इति वा विज्ञानं ब्रह्मेति वा व्यवहियते तदाऽपि न पर्याय-

तामुपेत्य तथाऽनुभवात् । अतो वक्तव्यमेवात्र निमित्तम् । तदिदमुक्तं सदेति । नन्वनन्तविशेषात्मकमेव द्रव्यमिति व्याहतामिति चेत् । किं माता वन्येतिवत्साक्षाद्विरोधः । किंवा कृतकं नित्यमितिवद्वाप्त्या । नाद्यः । यतोऽनन्तत्वं सङ्ख्याविशेष एकत्वं चाभेदः । न द्वितीयः । यत्रानेकत्वं तत्रावश्यं भेद इति व्याप्तौ हि स स्यात् । न चैवम् । भेदप्रतिनिधिना विशेषणैव अनेकत्वसङ्ख्यानिर्वाहादित्याह ॥ अनन्तत्वमिति । ईश्वराख्यद्रव्यविशेषाणामनन्तत्वमन्यत्रानेकत्वमिति द्रष्टव्यम् । अत्रापि समवायवदिति सम्बध्यते । एक एव हि समवायोऽनेकधर्मात्मकोऽङ्गीक्रियते ।

टि०—यद्यपि न चापासिद्धान्तोऽनवस्थेयभयाभावः प्रतिज्ञातस्तथाऽप्यत्र सम्बन्धप्रतीतिपूर्वत्वानङ्गीकारेणानवस्थापरिहारस्य स्पष्टत्वात्तमनुपाधैवापसिद्धान्ताभावमेव विवृणोति ॥ तस्यैवेति । स स्वनिर्वाक्येति पूर्ववाक्ये चेच्छब्दश्रवणादाह ॥ तर्हीति शेष इति ॥ क्वचिदिति । अवयवादिष्ववयव्यादीनां सम्बन्धभूतस्यैव समवायस्यावयव्यादिव्यात्मनः सम्बन्धत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ संयोगस्यापीति । अन्यथा तत्र व्यभिचारापातादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति संयोगस्य द्रव्येण सह समवायाभावप्रसङ्गादिति भावः । ननु नित्यसम्बन्धत्वस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारान्नैकान्यमित्याशयेन शङ्कते ॥ तस्येति । एवं तर्हि माऽस्त्वैनैकान्यं मानाभावेन तद्विशेषासिद्धेर्विशेषणासिद्धिः स्यादेवेत्याशयेनाह ॥ समवायेति । ननु विशेषस्तद्वत्त्वादिरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च समवायनिष्ठतद्वत्त्वादिधर्माणां तद्विशेषत्वप्रतिबन्धाद्रव्यनिष्ठगुणक्रियादीनां द्रव्यविशेषप्रतिपादनार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतेऽसङ्गतत्वात् । न च गुणादीनां द्रव्यादत्यन्तभेदसाधकव्यपदेशभेदादिहेतूनामन्यथासिद्ध्यादिनाऽपाकरणायास्योपोद्धातरूपत्वान्न प्रकृतासङ्गातिरिति वाच्यम् । तदपाकरणस्यापि प्रयोजनाप्रतिभासात् । न च गुणादीनां द्रव्यादत्यन्तभेदाभावसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तस्मिद्धेरपि प्रयोजनप्रतिभासात् । न च समवायाभावसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तद्वेदेऽपि समवायाभावसिद्धेर्वर्णितत्वेन समवायाभावसिद्धयर्थं तद्वेदाभावस्यावर्णनीयत्वादित्याशङ्क्य भेदमङ्गीकृत्य समवायनिराकरणसिद्धावपि प्रकारान्तरेणापि तन्निराकरणार्थत्वाद्वेदनिराकरणस्य नानुपपत्तिरिति भावेन वृत्तवर्तिष्यमाणार्थप्रदर्शनपूर्वकं भेद-

साधकहेत्वपाकरणपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमार्थितुं तदुपोद्धातरूपतया तावदगुणादेर्द्रव्यविशेषप्रतिपादकमव्यवहितग्रन्थं सङ्गमयति ॥ एवमित्यादिना । तद्वत्तत्वादेः समवायाभिन्नस्यापि तद्विशेषत्वमित्यास्यार्थस्य मूलारूढतासिद्धवर्धमपेक्षितं पूर्यति ॥ समवाय इति । ननु समावाययवयव्यादिगतत्वस्यैव परं प्रत्यक्षसम्भवेः कथञ्चित्सम्भन्ततावप्यनित्यद्रव्यगुणकर्मोदिवदतत्वरूपस्यैव तद्वत्तत्त्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन तस्य समवायस्वरूपत्वस्यैव वासिद्धेः स्वरूपत्वेऽपि वा तत्वरूपमात्रत्वस्यैवाभ्युपगमे बाधकाभावेन समवायविशेषथाप्यसिद्धत्वात्कथं तत्प्रतिबन्धा गुणक्रियादेर्द्रव्यस्वरूपस्यैव तद्विशेषत्वमिद्विरित्यत आह ॥ इदमुक्तं भवतीति । कथं पराङ्माकारस्य परं प्रति सिद्धिरित्यतस्तद्वाक्यदेवेति भावेन विवक्षितार्थोपपादकं प्रशस्तदेवाचार्यवाक्यमुदाहरति ॥ आश्रितत्वं चान्यत्रेति । नित्यद्रव्याणि विहाय भावपदार्थानामिदं साध्यमर्थमित्यर्थः । ननु संयोगवृत्त्या नित्यद्रव्याण्यप्याश्रितान्येवेति तद्वावृत्तिरयुक्तेति चेत् । समावयेनाधेयतया एवेहाश्रितत्वरूपतया विवक्षितत्वेन संयोगोनाधेयानामपि तेषां समवायेनाधेयताविरहेण तद्वावृत्तेरुपपन्नत्वात् । न चैवं समवायस्यापि समवायेनाधेयताविरहेण नित्यद्रव्यतुल्यतयाऽनाश्रितत्वप्रसङ्गेन समवायस्य तद्वत्तत्त्वसाधकत्वाभावादस्य वाक्यस्य सम्मतितयोपन्यासः कथमिति वाच्यम् । समवायो हि स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते इति तावद्विवादम् । स्वरूपसम्बन्धस्तु धर्म्यात्मक एवेति न तस्य समवायेनाधेयताविरहः । ततश्च समवायेनाधेयतासाधकत्वादुदाहृतग्रन्थस्य युक्त एवात्र तदुपन्यासः । इयंस्तु विशेषः । नित्यद्रव्याणि विहाय भावमात्रसाधारण्यपि समवायेनाधेयताऽनित्यद्रव्यगुणकर्मदौ स्वातिरिक्तेन समवायेनास्ति समवायस्य तु स्वेनैव समवायेनेति । अत एव च न तस्यानाश्रितत्वादिति पूर्वग्रन्थविरोधोऽपि । स्वभावत आघातसन्निकृष्टस्यापि समवायस्य गुणकर्मोदानामिव स्वातिरिक्तसन्निकृषाभावाभिप्रायेण पूर्वग्रन्थस्य स्वभावत आघातसन्निकृष्टत्वाद्वात्तिमत्त्वाभिप्रायेण चैतद्ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरित्यवधेयम् ॥ समवायलक्षणमिति । स्वातिरिक्तसमवायलक्षणेत्यर्थः ॥ तस्येति । वृत्तिप्रयोजकसम्बन्धस्य समवायस्वरूपत्वेन तद्विस्मृताभावादित्यर्थः ॥ परतन्त्रेति । तदाश्रितत्वेनोपलब्धिरेव तद्वत्तत्त्वम् । सा चात्मगुणत्वान्न समवायस्वरूपमिति भावः ॥ तस्या इति । आत्मवृत्तिर्त्वेन तद्वर्मेत्वेऽप्युपलब्धेः समवायावृत्तिर्त्वेन तद्वर्मेत्वायोगादित्यर्थः । उपलब्धेः समवायेनास्मात्रवृत्तिर्त्वेऽपि विषयतासम्बन्धेन समवायवृत्तिस्वात्तद्वर्मेत्वोपपत्तिरिति भावेन शङ्कते ॥

तद्विषयत्वादिति । तद्गतत्वस्य समवाये वृत्तिं तत्तत्वरूपातिरिक्तत्वं चोपपद्य तद्गतत्वादिरिति मूले आदिपदसङ्गृहीतधर्माणां तदुभयमुपपादयितुमाह ॥ एवमित्यादिना ॥ अभ्युपगता इति । अन्यथाऽस्तित्वेश्यत्वादेरेकत्वान्वयिप्रसक्तैः । सम्बन्धत्वाभावे च समवायस्य च तद्विशेषत्वानुपपत्तेरिति भावः । अस्वभिधेयत्वादीनां समवाये वृत्तित्वस्वरूपाद्विदाभावस्तु कुत इत्यत आह ॥ भेदे हीति ॥ अन्यथेति । सम्बन्धाभाव इत्यर्थः । अस्तु तर्हि तेषां धर्माणां समवायेन सम्बन्धोऽधीत्यत आह ॥ न चेति । अभिन्नत्वादेकत्वात् । अस्तु तद्गतत्वादीनां समवायस्वरूपत्वं तावताऽपि कुतस्तद्विशेषत्वमित्यत आह ॥ तत्रेति । ननु समवायस्तद्गत इत्यादिव्यवहारस्योपचारिकतया आन्तिमूलकतया वोपपत्तेर्नोक्तव्यवहारस्तद्गतत्वादीनां समवायमात्रत्वे बाधक इत्याशङ्क्याह ॥ न चेति । आदिपदेन आन्त्यादिमूलत्वपरिग्रहः । मुख्यप्रयोगादेरित्यत्रादिपदेन बाधकप्रमाणसङ्ग्रहः । देवदत्तः सिंहो नेत्यपि व्यवहारदर्शनेन सदा देवदत्तादौ सिंहादिव्यवहाराभावास्सिंहो देवदत्त इत्यादिव्यवहारस्योपचारिकत्वादेः कल्पनसम्भवेऽपि समवायस्तद्गतो नेति कदाऽप्यव्यवहारेण समवायस्तद्गत इत्येव च सर्वदा व्यवहारेणोक्तव्यवहारस्योपचारिकत्वादिकल्पनमनुचितमिति भावः । किं तावताऽपि सिद्धमित्यत आह ॥ नेति । अत्र तस्मादिति शेषः ॥ समवायतन्मात्रमिति । समवायेन निर्विशेषाभिन्नमित्यर्थः । अनुपपत्तिव्यवहारानुपपत्तिः ॥ तद्विशेषात्मकत्वमिति । तेन सहसविशेषाभिन्नमित्यर्थः । भेदप्रतिनिधिभूतविशेषाश्रयोभूतधर्मरूपमिति यावत् ॥ अत इति । तद्गतत्वादेः समवायेन सविशेषाभेदस्य सद्भावादित्यर्थः । ननु भेदकार्यस्य व्यपदेशाभेदादेः कथं तदभावे विशेषमात्रेणोपपत्तिरित्यतो भेदप्रतिनिधित्वेन भेदकार्यकारित्वाद्विशेषस्य युक्तस्तेन व्यपदेशाभेदादिनिर्वाह इत्याह ॥ विशेषस्येति ॥ द्रव्यस्वरूपमेवेति । द्रव्येणात्यन्ताभिन्नमित्यर्थः । एतच्च यादव्यभाविगुणक्रियादिकमभिप्रेत्योक्तम् । अयावद्व्यभाविगुणादेर्द्रव्येण भेदाभेदयोर्वक्ष्यमाणत्वेनात्यन्ताभेदाभावादित्यवधेयम् । वस्तुतो न त्वत्यन्ताभिन्नामित्यर्थः । ततश्च न कश्चिद्विशेषोपद्रवः ॥ विशेषात्मकमिति । भेदप्रतिनिधिरूपविशेषाश्रयभूतधर्मरूपमेवेत्यर्थः । धर्मधर्मिपदार्थातिरिक्ततृतीयपदार्थस्यैव भेदप्रतिनिधिविशेषत्वस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणतया गुणक्रियादिधर्ममात्रस्य भेदकार्यकारित्वरूपविशेषताया बाधितत्वादित्यवधेयम् । केचित्तु । एतद्ग्रन्थानुरोधोद्गुणक्रियादिधर्ममात्रस्यैव भेदकार्यकारिविशेषत्वं न तु ततोऽतिरिक्तो विशेषोऽस्तीत्याहुः ॥

समवायधर्मा इति । तद्वत्त्वादय इत्यर्थः । तद्विशेषाभेदप्रतिनिधिविशेषाश्रयीभूतद्रव्यधर्मरूपाः ।
द्रव्यविशेषत्वात् । विशेषाश्रयीभूतद्रव्यधर्मरूपत्वादित्यर्थः । ईश्वराख्यद्रव्यविशेषस्यानन्तधर्मवत्तयाऽनन्तविशेषात्मकत्वसम्भवेऽपि तदन्यत्र तदसम्भ-
वाद्वाह ॥ अनन्तशब्द इति । ननु प्रमाणमात्राभावस्यैव वस्त्वभावव्यवस्थापकत्वेन तद्विशेषाभावस्य तदव्यवस्थापकत्वादगुणादेर्द्रव्येणात्यन्त-
भेदाभावसाधकतयाऽपि प्रमाणमात्राभाव एव वक्तव्यस्तत्कथं भेदसाधकपरोपन्यस्तानुमानान्नानिरासेन कृतार्थता । किञ्चोनेनानुमानस्य दूषणमुक्तं
भवतीत्येतोऽन्यन्तभेदाभावसाधकप्रमाणभावं प्रत्यक्षदूषणं च बहिरेव प्रदर्श्य विवक्षितमनुमानदूषणं प्रदर्शयितुं तात्पर्यमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति ।
इत्याद्यनुमानमित्यात्रादिपदेन गुणगुणिनावयन्तभिन्नौ धर्मधर्मिभावेन प्रतीयमानत्वादिकत्वानेकत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वादित्यादेः सङ्ग्रहः ।
अनैकान्तिकत्वमेव विशदयति ॥ समवायस्येति ॥ अन्यथासिद्धत्वं चेति । यद्यप्यन्यथासिद्धेर्व्याप्यत्वासिद्धतया दूषणत्वेन पृथग्दूषणत्वाभावा-
द्याभिचारोद्भावनानन्तरं न तदुद्भावनमुचितम् । तथाऽपि पृथग्दोषत्वमभ्युपेत्यायं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यवधेयम् । केचित्तु । निमित्तान्तराभावे सत्य-
पर्यायशब्दवाच्यत्वस्यैव हेतुत्वाश्रयणात्समवाये च विशेषरूपनिमित्तान्तरसद्भावान्नैकान्त्यमित्यत आह । अन्यथासिद्धत्वं चेत्यवतारमाहुः । तत्र ।
तथा सति समवायाद्गुणगुण्यादिस्थलेऽपि विशेषरूपनिमित्तान्तरसद्भावोऽन्यथासिद्धिप्रसक्त्या सविशेषणहेत्वङ्गाकारेण व्यभिचारपरिहार-
चोदनायाः कर्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वीतरग्रन्थे सविशेषणहेतोरिवान्यथासिद्धरूपवर्णनीयतया निर्विशेषणहेतोरतद्वर्णनासङ्गत्यप्रसङ्गाच्चेति ।
अन्यथासिद्धिमेव प्रवटयति ॥ यथेत्यादिना ॥ विपक्षे बाधकाभावादिति । अनुकूलतर्कवत् एव हेतोः प्रयोजकत्वेन तद्वीनस्याप्रयोजकत्व-
मित्यर्थः । अत्र पक्षे विशेषस्तद्वत्त्वादिरित्याद्याव्यस्योपोद्घातत्वकल्पना भवतीत्यपरितोषादाह ॥ यद्वेति । तद्वर्णनप्रकारमेव दर्शयति ॥
यदीति । विशेषो विशेषाश्रयीभूतधर्मरूपः ॥ विशेषेणैवेति । धर्मधर्मिव्यतिरिक्तस्वभावविशेषेणैवेत्यर्थः । तर्हि पूर्ववाक्येनैव परोपन्यस्तहेतूनाम-
नैकान्त्यान्यथासिद्धिभ्यामाभासत्वसिद्धेर्द्रव्यमेवेत्युत्तरवाक्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तान्यथासिद्धिप्रकारप्रदर्शनपूर्वकमुपसंहारार्थतया तत्कथन्ता-
शङ्कापरिहारार्थत्वात् तदिति भावेन तत्परतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयति ॥ अन्येति । अन्यथासिद्धिप्रकारप्रपञ्चकत्वस्य मूलारूढतासिद्धयर्थमपेक्षितं

पूरयति ॥ समवायवदितीति । वक्ष्यमाणमुत्तरवाक्य इति शेषः । मूले सदापदैव्यर्थमाशङ्क्य तच्चिवर्तनीयां शङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । औपचारिकत्वादावित्यादिपदेन श्रान्तिमूलत्वपरिग्रहः ॥ मुख्यो व्यवहार इति । घटो न रूपस्यैवंरूप इत्यर्थः ॥ न हीति । तीरं न गङ्गे-
 त्यापि व्यवहारदर्शनादिति भावः । नन्वनन्तत्वं विशेषत इत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चानन्तत्वस्य विशेषार्थनिवृत्तिपदानार्थमेतदिति वाच्यम् ।
 तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चानन्तत्वस्य भेदार्थनिवृत्तिपदानार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च
 यत्रानन्तत्वं तत्रावश्यं भेद इति व्याप्यभावप्रतिपादनार्थत्वाच्च तस्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । व्याप्यभावप्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च
 व्याघातशङ्कापरिहारार्थत्वाच्च तदिति वाच्यम् । तावता व्याप्तिमूलकव्याघातशङ्कापरिहारेऽपि साक्षाद्विशेषरूपव्याघातशङ्काया अनेनापरिहारेणास्य
 तत्परिहारकत्वायोगादित्यतो नेदं साक्षाद्विशेषशङ्काया अप्यपरिहारकतयाऽभिमतं किन्तु व्याप्तिमूलकतच्छङ्काया एव । साक्षाद्विशेषशङ्कायास्तु
 प्रक्रान्तरेणैव परिहार इत्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतः सांमुख्येन व्याघातशङ्कामुत्थाप्य तत्र सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य
 द्वितीयपक्षदूषणतया मूलं योजयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ साक्षाद्विशेष इति । परस्परविरहात्मकत्वलक्षण इत्यर्थः ।

अ०—विशेषश्च विशेषी स स्वेनैव समवायवत् ॥ कल्पनागुरुतादोषात्पदार्थान्तरता न हि ॥ कल्पयित्वा षट्पदार्थान्सा-
 भवानपि केवलम् ॥ एकस्मिन्सविशेषश्चेत्किं पूर्वं तस्य विस्मृतिः ॥

सु०—नन्वयं नानाव्यवहारनिर्वाहहेतुर्विशेषो यदि द्रव्यात्मैव कथं तर्हि (तद्द्रव्यं) द्रव्यस्य विशेषः स्यात् । तदीयताया भेद-
 व्याप्तत्वात् । मैवम् । विनाऽपि भेदेन तत्प्रतिनिधिना विशेषणैव विशेषस्य तदीयतोपपत्तेः । एवं तर्हि तस्यापि विशेषस्य विशेषत्व-
 सिद्धये विशेषान्तरमङ्गीकर्तव्यमित्यनवस्येत्यत आह ॥ विशेषश्चेति । यथा समवायः स्वेनैव समवायी न सम्बन्धान्तरेणेत्यभ्युपग-
 म्यानवस्था परेण पराक्रियते । तथा स द्रव्येऽनेकव्यवहारनिर्वाहहेतुर्विशेषश्च स्वेनैव विशेषी न पुनर्विशेषान्तरेण । अतो न कश्चिदपि
 इति । समवायवदित्युपलक्षणम् । सत्ताऽन्यविशेषवच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यथा द्रव्यगुणकर्मसु सत्त्ववहारहेतुः सत्ता स्वेनैव सती स्वी-

कृता । यथा च नित्यद्रव्येऽन्यन्तव्यावृत्तिप्रत्यये हेतुरन्त्यो विशेषः स्वनैवात्यन्तव्यावृत्तस्तथैवेति । अथाऽपि स्यात् । गुणगुण्यादि-
भेदमभ्युपगच्छता मयेहेदमिति व्यवहारनिर्वाहाय समवायोऽङ्गीक्रियते । तस्य चानवस्थापरिहाराय स्वनिर्वाहकत्वम् । अभेदं (अभ्यु-
चाभ्युपगच्छता त्वया पर्यायशब्दवाच्यतादिसिद्धये विशेषोऽङ्गीक्रियते । तस्य चानवस्थानिरासाय स्वनिर्वाहकत्वमिति पक्षद्वये समाने
को विशेषोऽभेदपक्षे येन स परिगृह्यते । समवायस्याप्रामाणिकत्वमिति चेत् । समं विशेषे । अपर्यायव्यवहारादिना स सिद्ध इति
चेत् । तर्हि समवायोऽपीहेदमित्यादिना सिद्ध इति तुल्यम् । तदनैकान्तिकमित्युक्तमिति चेत् । अपर्यायव्यवहारादिकमपि घटपटा-
दावनैकान्तिकमिति समानम् । अस्तु तर्हि गुणगुण्यादिभेदे प्रमाणाभावो विशेष इति चेन्न । अभेदेऽपि प्रमाणाभावात् । गवाश्वादिव-
द्विवेकनानुपलम्भोऽभेदे प्रमाणमिति चेत् । तर्हि व्यपदेशभेदादिभेदे प्रमाणमस्तीति समाधिसाम्यम् । तद्व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां
निरस्तमिति चेत् । अभेदप्रमाणमपि तादृगेव । तस्यापि क्षीरनीरादौ व्यभिचारात् । अयुतसिद्धत्वेनान्यथासिद्धेऽथ । तस्मान्निर्निमित्तोऽ-
यमभेदपक्षपात इत्यत आह ॥ कल्पनेति । पदार्थान्तरता गुणगुण्यादीनामिति शेषः । यद्यपि भेदाभेदपक्षयोः स्वनिर्वाहकसमवाय-
विशेषाङ्गीकारेण साम्यं तथाऽपि भेदपक्षे कल्पनाश्रुतादौषात् । गुणगुण्यादीनां पदार्थान्तरता नाङ्गीक्रियते । कल्पनालाघवादेभेद-
एवोपेक्षत इति । कथं भेदवादे कल्पनागौरवमित्यत आह ॥ कल्पयित्वेति । केवलमित्येतत् । षडित्यनैकस्मिन्नित्यनेन च सम्ब-
ध्यते । एकस्मिन्समवाये स विचित्रव्यवहारहेतुर्भेदङ्गीक्रियत इति शेषः । किं कस्मात् । पूर्वं द्रव्य इत्यर्थः । तस्य विशेषस्य । अय-
मभिसन्धिः । व्यपदेशभेदादिप्रमाणमवलम्ब्य वैशेषिकादिभिर्द्रव्यादयो भावपदार्थाः षडेव । अभावोऽपि सप्तम इति कल्पितम् । सम-
वाये प्रतीतं तद्वत्त्वादिक् तु न समवायातिरिक्तम् । किन्तु स्वभावभेदापरनाम्ना विशेषणैव तत्र व्यपदेशभेदाद्युपपत्तिरिति च । तत्रा-
न्तोऽप्यङ्गीकर्तव्येन व्यपदेशभेदादिनिर्वाहकेण विशेषणैव द्रव्येऽपि तन्निर्वाहो वक्तव्यः । सप्तपदार्थनिरूपणं न कर्तव्यम् । यद्वा
द्रव्यवत्समवायेऽपि तद्वत्त्वादीनां भेद एव स्वीकार्यः । तेषां च द्रव्यादिष्वन्तर्भावसम्भवे सप्तपदार्थनियमस्त्याज्यः । विशेषकारणेन

विना क्वचिद्भेदस्य क्वचिद्विशेषस्याभ्युपगमे कथं कल्पनागौरवं न स्यात् । तदभावे वाऽभेदवादे कथं कल्पनालाघवं न भवेदिति । भेदप्रतीत्यप्रतीतिभ्यां विशेष इत्यादि तु निराकारिष्यते । अत्र द्विधाकल्पनप्रदर्शनार्थेनैव पूर्वार्थेन समवाये विशेषस्याङ्गीकृतव्यताऽपि समर्थिता वेदितव्या । अत एव केवलशब्दसम्बन्धः । सर्वैव हि पदार्थाः । न च तेषु समवायधर्माणामन्तर्भावः सम्भवतीति विशेषा एव तेऽङ्गीकर्तव्या इति । न केवलं सर्वथाऽङ्गीकार्येण विशेषेणैव गुणगुण्यादिव्यपदेशभेदाद्युपपत्तौ द्व्यभेदमङ्गीकृत्य समवाय (एव) एकस्मिन्विशेषाभ्युपगमे कल्पनागौरवमिति भेदमतमपहायाभेदपक्षपातः क्रियते । किन्तु समवाये प्रमाणाभावादपि । तथा हि । न तावत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । कुण्डदध्नोः संयोग इतिवत्तन्तुपटयोः समवाय इत्यप्रतीतिः । सम्बन्धप्रतीतिरेव तत्प्रतीतिरिति चेन्न । तस्या असम्भवेः । एतेनार्यं तन्तुपटसम्बन्धप्रत्ययश्चक्षुर्जन्योऽन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्पटप्रत्ययवत् । अयं तन्तुपटयोः सम्बन्धो योगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयस्तन्तुपटसम्बन्धत्वादेतत्तन्तुपटान्तरसंयोगवदिति समवायप्रत्यक्षतासाधनमप्यपास्तम् । तन्तुपटसम्बन्धतत्प्रत्यययोरसिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धेः । सम्बन्धाप्रतीतौ शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यात् । दण्डी कुण्डलीत्वादौ तस्य तत्पूर्वकत्वदर्शनादिति चेन्न । समवायोऽस्तीत्यादौ व्यभिचारात् ॥ छ ॥

टि०—॥ विशेषत्वसिद्धय इति । विशेषस्य तदीयतासिद्धय इत्यर्थः ॥ विशेषान्तरमिति । भेदस्य तत्रानङ्गीकारेण तेन तदीयताया अनिर्वाहादिति भावः ॥ कश्चिदिति । तदीयत्वानुपपत्तिलक्षणो वाऽनवस्थालक्षणो वेत्येवं कश्चिदित्यर्थः ॥ स्वीकृतेति । अन्यथा सद्यवहारहेतोः सत्तायास्तत्र विरहास्तत्ता सतीति व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गास्तत्तान्तराङ्गीकारे चानवस्थानादिति भावः ॥ स्वेनैवात्यन्तव्यावृत्त इति । अन्यथा व्यावृत्तिबुद्धिहेतोर्व्यवर्तकान्तरस्य तत्राभावाद्यावृत्तधीस्तत्र न स्यादिति भावः । ननु कल्पयित्वेत्युत्तरग्रन्थे गुणगुण्यादीनां पदार्थान्तरत्वानङ्गीकारे कल्पनागौरवं नियामकतया कथ्यते । तदनर्थकम् । न च भेदपरित्यागेनाभेदस्यैव स्वीकाराय भेदाभेदपक्षयोः साम्यशङ्कापरिहारार्थमेतदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तच्छङ्काया एवानुदयात् । कथञ्चिदुदयेऽपि वा समवायस्य गुणगुणिभेदस्य वाऽप्रामाणिकत्वेनाभेदादेश्च प्रामाणिकत्वेनैव तच्छङ्का-

यत्वे न पर्यवसानमिति सत्येव दोषे वस्तुस्थितिमनुरुध्याह ॥ तस्या असम्भवेति । तन्तुपटादेरभेदवादे सम्बन्धस्यैवाभावात्तत्प्रतीतिरभावादिति
 भावः । आद्यद्वितीयमुत्थाप्यातिदेशेन दूषयति ॥ एतेनेति ॥ अयं तन्तुपटेत्यादि । आरभ्यारम्भकभावापन्नतन्तुपटसम्बन्धप्रत्यय इत्यर्थः । अ-
 न्यथा तन्तुपटसंयोगप्रत्ययस्यापि तत्सम्बन्धप्रत्ययत्वेन पक्षत्वापत्त्या तस्य चक्षुर्जन्यतायाः परेणापि स्वीकारेण सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥
 अनन्यथासिद्धेति । चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रं चक्षुर्जन्यधूमादिज्ञानजन्यवन्धाद्यनुमितावप्यस्तीति तत्र व्यभिचारवाणयोक्तमन्यथासि-
 द्धेति । चक्षुस्तु धूमादिग्रहे उपक्षिणत्वादन्वयथासिद्धमेवेति नान्यथासिद्धचक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमनुमितेरिति न तत्र व्यभिचारः । न च
 धूमादिज्ञानस्य चक्षुरवान्तरव्यापारत्वान्न तत्रोपक्षयः । यद्वि यज्जनयित्वैव यज्जनयति तस्य तदवान्तरव्यापारत्वात् । चक्षुषो लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि
 लिङ्गिज्ञाने सामर्थ्योपलम्भेन तज्ज्ञानस्य तदवान्तरव्यापारस्वायोगादिति भावः ॥ अयमिति । अत्राप्यारभ्यारम्भकभावापन्नतन्तुपटसम्बन्धस्यैव
 पक्षत्वात् तादृशप्रतन्तुपटसंयोगमादाय सिद्धसाधनत्वमिति द्रष्टव्यम् । साध्ये योगिसाक्षात्कारविषयतेयश्चरसाक्षात्कारविषयतया च सिद्धसाधनतावार-
 णाय क्रमेण विशेषणद्वयम् । एतेनेत्यतिदिष्टं दूषणमेवाह ॥ तन्तुपटेति । एतच्च द्वितीयानुमाननाश्रित्योक्तम् । प्रथमानुमानमप्याश्रित्याह ॥
 तत्प्रत्ययेति । उपादानोपादेयाभेदवाद इति शेषः । तद्भेदवादे तु घटाभावभूतल्योरेवेहापि स्वरूपसम्बन्धस्य चाक्षुषत्वेनार्थान्तरत्वादिति दूषणं
 द्रष्टव्यम् । अस्तु तर्हि गुणादेर्गुण्यादिना सह रूपी घट इत्यादिरूपः सम्बन्धप्रत्ययश्चक्षुर्जन्योऽनन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्धटव-
 दिति समवायप्रत्यक्षतासाधनम् । न चात्रापि गुणगुणिसम्बन्धप्रत्ययासिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धिरिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यव्यवहाररूपकार्येण
 तस्य सिद्ध्या तदनवकाशादिति भावेन सम्बन्धाप्रतीतौ सामानाधिकरण्यनुपपत्तिं बाधकत्वेन शङ्कते ॥ सम्बन्धेति । गुणादेर्गुण्यादिना सम्बन्धा-
 प्रतीतावित्यर्थः । सामानाधिकरण्यप्रतीतिः सामानाधिकरण्यव्यवहारः । नन्वभेदश्चेत्यक्षेणैवेत्येते तदा कथं शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्य-
 व्यवहार इत्युत्तरग्रन्थानुरोधात् । अत एव चोत्तरत्र तस्येति पुल्लिङ्गप्रयोगः । अन्यथा हि प्रतीतिपरिग्रहाय तस्या इत्येव वक्तव्यतया तस्येति
 पुल्लिङ्गानुपपत्तिप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । भवेत्सम्बन्धाप्रतीतौ सामानाधिकरण्यव्यवहारानुपपत्तिर्बाधिका यदि सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य सम्बन्ध-

दिना । ननु विशेषस्य येन प्रत्यक्षसिद्धेनेत्यादिना प्रत्यक्षादिसिद्धत्वमुच्यते तदनर्थकम् । न च विशेषस्याप्रामाणिकत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । प्रसङ्गकाभावेन तदप्रामाणिकत्वशङ्काया एव परस्यानुदयेन तद्विरासार्थत्वायोगात् । न च समवायाप्रामाणिकत्वोक्तिरेव तत्प्रसङ्गिकेति वाच्यम् । तदप्रामाणिकत्ववर्णनस्यापि प्रकृतोपयोगादर्शनेन सिद्धान्तिना तरयावक्तव्यत्वेन तदुक्तेरप्यसिद्ध्या तस्यास्तत्प्रसङ्गकत्वायोगात् । न च भेदपरित्यागेन द्रव्यस्य गुणाद्यभेदपक्षपरिश्रहसिद्धिरेव तदप्रामाणिकत्वोक्तिप्रयोजनमिति वाच्यम् । भेदपक्षे कल्पनागौरवस्य तदभेदपक्षे तद्वाधवस्य च कल्याणित्वेत्यादिपूर्वग्रन्थ एवोपवर्णितत्वेन तत एव तस्मिद्ध्या तदर्थत्वायोगादित्यतो न केवलं भेदपक्षे कल्पनागौरवात्तत्त्यागेन तद्वाधवादभेदपक्षपरिश्रहः । किन्तु समवायस्य प्रामाणिकत्वादप्येवं युक्त्यन्तरपरतया सिद्धान्तिनः समवायाप्रामाणिकत्ववर्णनस्य सङ्गतत्वेन तस्यैव च विशेषाप्रामाणिकत्वशङ्काप्रसङ्गकतया तच्छङ्कायाः सम्भावितत्वेन तद्विरासार्थत्वात्तत्प्रामाणिकत्ववर्णनस्य न तत्परोत्तरग्रन्थस्यासङ्गतितिरित्यभिप्रेत्योक्तरात्या तदोजयितुं वृत्तानुवादपूर्वकं समवायाप्रामाणिकत्वोक्तिं तावत्सूरयति ॥ न केवलमित्यादिना । ननु च प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वासमवायासाधकप्रमाणानां विशिष्यान्निरासेन तदसिद्धेस्तत्साधकप्रमाणानां विशिष्यन्निरासोऽपि भगवता भाष्यकारेण कर्तव्यः स्यादिति तदनिरासो दोष इत्यतः स्पष्टतया शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वाच्च सदोषायेत्याशयेन स्वयं तद्विराकर्तुं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति । समवाये प्रमाणं भवार्त्तिकं प्रत्यक्षमुतानुमानमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ न तावदिति । उत्तरत्रानुमानस्यापि निरासातावादित्युक्तम् । तत्कथमित्यतः किमत्र कलतं प्रत्यक्षं तत्साधकतयाऽभिमतं किंवा कल्प्यम् । आद्येऽपि किं तस्य साक्षात्समवायोचरत्वमभिमतं किंवा सम्बन्धमात्रगोचरस्यापि तस्य पर्यवसानाया तदोचरत्वमिति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ कुण्डेति । उपलक्षणं चैतत् । इमौ संयुक्तावितिवादिभौ समवेतावित्यप्रतीतिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ अप्रतीतिरिति । न च प्रतीत्यभावोऽसिद्धः । समवायं जानामीत्यनुव्यवसायाभावादेव तत्सिद्धेरिति भावः । आद्ये द्वितीयमाशङ्कते ॥ सम्बन्धप्रतीतिरेवेति । इह तन्तुषु पट इति तन्तुपटयो रूपो घट इति च घटरूपयोश्च सम्बन्धप्रत्यक्षप्रतीतिरेवेत्यर्थः । तन्तुपटयोर्घटरूपयोश्च सम्बन्धान्तरानुपपत्त्या भासानानसम्बन्धस्य समवायत्वे पर्यवसानादिति भावः । अभाववद्ब्रूलमित्यादिसम्बन्धप्रतीतिवत्स्वरूपसम्बन्धविषयत्वसम्भवेन भासानानसम्बन्धस्य समवा-

विषयत्वं स्यात् । न च तदस्ति । तस्य तादात्म्यमात्रविषयत्वेन सम्बन्धविषयवाभावात् । ततश्च सम्बन्धप्रतीतावपि तादात्म्यप्रतीतिमात्रेण तादात्म्यावलम्बनस्य सामानाधिकरण्यव्यवहारस्योपपत्तेर्न तदनुपपत्तिप्रसङ्ग इत्यतः शुक्लः पट इति समानाधिकरण्यव्यवहारस्य शौक्ल्यश्रयपट-
त्वाश्रयोस्तादात्म्यावलम्बनत्वेऽपि दण्डी देवदत्त इत्यादौ दण्डदेवदेवत्वेनैव शौक्ल्यस्य पटेन सम्बन्धमात्रावाहित्वेन न तत्तादात्म्यावलम्बनत्वं
मन्यथा दण्डी देवदत्त इत्यादेरपि दण्डदेवदत्ततादात्म्यावलम्बनत्वापातात् । न च दण्डीत्यादि सामानाधिकरण्यव्यवहारे सम्बन्धार्थके निप्रत्ययो-
गात्तस्य सम्बन्धावागाहित्वेऽपि शुक्लः पट इत्यादौ तददर्शनाच्च तस्य सम्बन्धावागाहित्वमिति वैषम्यमिति वाच्यम् । शुक्लगुणोऽस्यास्तीत्यर्थेऽश-
दिभ्योऽनित्यत्वाप्रत्ययविधानादत्रापि सम्बन्धार्थकप्रत्ययसद्भावेन शुक्लः पट इत्युक्त्वा शौक्ल्यं पटस्यैवभियुक्तव्याख्यानानुरोधेन च शौक्ल्यपट-
सम्बन्धावागाहित्वस्योपपन्नत्वात् । ततश्च सम्बन्धविषयकसामानाधिकरण्यव्यवहारस्य सम्बन्धप्रतीतिकार्यतया तदभावेनासम्भवाद्भवेदेव सम्बन्धप्रतीतौ
सामानाधिकरण्यव्यवहारानुपपत्तिवार्तिकेत्याशयवानह ॥ दण्डीत्यादिना । सत्त्वस्य समवायेनातिरिक्तसम्बन्धप्रतीतावपि समवायोऽस्तीत्यादि-
सामानाधिकरण्यव्यवहारदर्शनेन तर्कमूलभूतव्याप्तिशैथिल्येन सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य सम्बन्धप्रतीतिकार्यत्वासिद्ध्या तेन गुणगुणिनोः सम्बन्ध-
प्रतीत्यसिद्धेराप्याश्रयासिद्धेरेवेत्याशयवान्त्वमाधत्ते । नेति ॥ छ ॥

अ०—येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् ॥ भावाभावविभागो न यं विना न कथञ्चन ॥ एतादृशे विशेषेऽस्मिन्को-
ट्रेषो वादिनां भवेत् ॥

सु०—नाप्यनुमानम् । इहेदमिति प्रत्ययस्य दूषितत्वात् । इह भूतले घटाभाव इति प्रत्यये व्यभिचाराच्च । भावमात्रविषय-
त्वेन विशेषणादेष इति चेन्न । अभाववद्भावेऽप्युपपत्तावन्यथासिद्धः । इह घटे ज्ञानमिति प्रत्यये व्यभिचारापरिहाराच्च । बाधितोऽ-
यमिति चेन्न । अन्यथा प्रत्ययानुपलब्धेः । एतेन जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहारः सम्बन्धनियतो भावमात्रविषयाबाधितविशिष्ट-
व्यवहारत्वात्सघटं भूतलमिति व्यवहारवदित्यप्यपास्तम् । ज्ञातो घटोऽस्ति समवाय इत्यादौ व्यभिचारात् । एते तन्त्र एतत्सम्बद्धा

एतदाश्रयत्वाद्भूतत्ववत् । अयं पट एतत्तन्तुसम्बद्ध एतदाश्रितत्वादेतदाश्रिततृणादिवदित्यप्यसत् । तन्तुपटयोरश्रयिभावासिद्धेः ।
 इह तन्तुष्वयं पट इति व्यवहारसिद्धतत्त्वस्ययात्तत्सिद्धिरिति चेन्न । इह समवायेऽस्तित्वमित्यादौ व्यभिचारात् । भूतलरूपादयो भूत-
 लसम्बद्धा भूतलविशेषणत्वात् । घटवादित्यपि भूतलविशेषणे ज्ञाने व्यभिचारादयुक्तम् । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्यय एतज्जनक-
 संयोगत्वरहितसम्बन्धजन्य इहेतिप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवत् । न चेह भूतले घटाभाव इति प्रत्यये व्यभिचारः । तत्रापि
 चक्षुर्भूतलसंयोगादिजन्यत्वस्य सत्त्वादित्यपि न युक्तम् । अयं पट एतज्जनकतन्तुत्वरहितोपादानजन्यः पटत्वात्पटान्तरवदित्याभास-
 समानयोगक्षेमत्वात् । रूपादयः सम्बन्धवन्तः प्रमेयत्वाद्वटवदित्यप्यनुपपन्नम् । समवायाभावोव्यभिचारात् । तत्रापि विशेषण-
 विशेष्यभावाभ्युपगमाच्चेति चेन्न । तस्य परेण सम्बन्धत्वानङ्गीकारात् । अङ्गीकारं वा तेनैवार्थान्तरत्वात् । मतुबर्थस्याभावाद्वाधि-
 तविषयत्वाच्च । समवायः स्वनैव सम्बन्धी (तिनि) त्यादि निरस्तम् । इदं चक्षुरेतज्जन्यसंयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानजनकं
 चक्षुष्ठादन्यचक्षुर्वत् । अहं मन्निष्ठसंयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानवानात्मत्वादात्मान्तरवत् । अयं काल इदानीन्तनसंयोगज्ञानत्व-
 रहितसम्बन्धज्ञानवान्कालत्वादित्यादीन्याभाससमानयोगक्षेमत्वाद्विशेष्यभावादिनाऽर्थान्तरत्वाच्चापास्तानि । संयो-
 गत्वं सम्बन्धव्यावृत्तम् । जातित्वादोत्ववदिति सिद्धसाधनम् । जातेः प्रतियोगितिनियतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वनैकस्य संयोगत्वस्य
 संयोगान्तराद्वावृत्तेः । विशेषणविशेष्यभावादितो व्यावृत्तेश्च । विवादाध्यासिता मृद्धसम्बद्धा द्रव्यत्वादाकाशवदिति च घटान्तर-
 संयोगेनार्थान्तरम् । एतद्वटसम्बद्धेति निर्देशेऽप्येतद्वटसम्बन्धमलब्ध्वा विनष्टद्रव्येऽनैकान्तिकम् । तत्रापि परम्परसम्बन्धोऽस्तीति
 चेत् । तर्हि सिद्धसाधनम् । मृत्संयुक्तभूतलस्य घटसंयुक्तत्वात् । तन्तुपटौ नित्यसम्बन्धसम्बद्धौ द्रव्यत्वादाकाशवदिति
 दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादपास्तम् । संयोगः स्वव्यतिरिक्तसम्बन्धाद्भिन्नः प्रमेयत्वाद्वटवदित्यत्र स्वव्यतिरिक्तपदेन स्वान्यो-
 न्याभावविवक्षायां सिद्धसाधनता । एकस्य संयोगस्य संयोगान्तराद्भिन्नत्वात् । संयोगत्वरहितविवक्षायामप्रसिद्धविशेषणत्वम् ।

विशेषणविशेष्यभावादिना तत्समाधाने तन्नैव सिद्धसाधनम् । अयं संयोग एतदन्यसंयोगत्वरहितसम्बन्धान्यो मेयत्वाद्धटवदित्याद्या-
श्चाभाससमानयोगक्षेपत्वादुपेक्षणीयाः । तदेवं समवाये प्रमाणाभावात् भेदपक्षोऽङ्गीक्रियते ॥ छ ॥ ननुक्तमत्राभेदपक्षोऽपि तर्हि
नाङ्गीकार्यो विशेषे प्रमाणाभावादिति तत्राह ॥ येनेति । प्रत्यक्षसिद्धेनेत्यनेन प्रत्यक्षसिद्ध इति लभ्यते । येनाविलो व्यवहारो भवेत् ।
यं विना न भवेदित्यन्यव्यतिरेकाभ्यां विशेषकार्यत्वं व्यवहारस्य दर्शयता व्यवहारान्यथाऽनुपपात्तिश्च विशेषे प्रमाणं तदनङ्गीकारे
व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गश्चेत्युक्तं भवति । अविल इत्यस्यैव विवरणं भावाभावविभागेन विधिनिषेधभेदेन द्विविधस्तावदिति शेषः । ननु
भेदपक्षेऽपि समवायाभ्युपगमेनाविलोऽपि व्यवहारो घटिष्यते । अत्यन्ताभेदेऽपि व्यावृत्तिस्वीकारेण भेदाभेदाभ्यां तु सुतराम् । तत्किं
विशेषणेत्यत उक्तं कथञ्चनेति । एतादृशे सर्वव्यवहारनिर्वाहेतौ को द्वेषः । किन्निमित्तानुपादित्सा । प्रमाणाभावो ह्यनुपादाननिमित्ते-
त्तम् । सति प्रमाणे नानुपादाननिमित्तमस्तीत्यर्थः । मा भूव्यवहार इत्यत उक्तं वादिनामिति । उपलक्षणं चैतत् । ज्ञानृणां चेत्यपि
द्रष्टव्यम् । विशिष्टविषयाभिज्ञाभिवदनलक्षणो ह्यत्र व्यवहारः प्रकृतः ।

टि०—अस्तु तर्ह्यनुमानमेव तत्र मानमिति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्याशादक्य तत्प्रतिबद्धालिङ्गाभावाच्च तदपि मानमित्याशयेनाह ॥
नापीति । नन्विह कुण्डे बदराणीत्यबाधितेहप्रत्ययस्याधाराधेययोः कुण्डबदरयोः संयोगरूपातिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वदर्शनादिह तन्तुषु पट इत्यादे-
रपीहेदमिति प्रत्ययस्याबाधितेहप्रत्ययत्वेनाधाराधेययोस्तन्तुपटयोरतिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वसिद्धौ तस्य सम्बन्धस्यायुतसिद्धयोः सम्बन्धतया द्रव्यादि-
वृत्तितया चायुतसिद्धयोः सम्बन्धाद्भव्यमात्रवृत्तेश्च संयोगादन्यत्वसिद्ध्या समवायत्वसिद्धिरिति समवायसाधकस्याबाधितेहप्रत्ययत्वस्यैव लिङ्गास्य
सत्त्वात्कथं तदभाव इत्याशादक्य भवेदबाधितेहप्रत्ययत्वेन सम्बन्धपूर्वकत्वसिद्धिर्येदि योज्वाधितेहप्रत्ययः स आधाराधेययोरतिरिक्तसम्बन्धपूर्वक
इत्यनुमानमूलभूता व्याप्तिः सिद्धा स्यात् । न चैतदस्ति । इह तन्तुपटयोः समवाय इतीहप्रत्ययस्याबाधितेहप्रत्ययत्वेऽपि समवायस्य तन्तुपटा-
भ्यामतिरिक्तसम्बन्धानभ्युपगमेनाधाराधेययोरतिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वाभावेन तत्र व्यभिचारादिति भिन्नत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यामित्यादिना पूर्वमेव

समर्थतत्वेनाबाधितेहप्रत्ययत्वस्य लिङ्गत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ इहेदमिति प्रत्ययस्येति । अबाधितेहेदमिति प्रत्ययस्येत्यर्थः । अन्यथा बा-
धितेहजतत्वमितीहप्रत्यये व्यभिचारप्रसक्तेरिति द्रष्टव्यम् । ननु तन्तुपटयोः समवायः सिद्धश्चेत्किमुत्तरभाविनाऽनैकान्त्येन । असिद्धश्चेत्स्वचानैका-
न्यमित्युभयतः पाशारज्जुरिति चेत् । आपाततः प्रतीते सम्बन्धे व्यभिचारं दृष्ट्वा परावृत्तेरावश्यकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यद्वैतदस्वरसादेव दोषा-
न्तरमाह ॥ इह भूतल इति । उक्तप्रत्यये सत्यप्यबाधितेहेदमिति प्रत्ययत्वे आधाराधेययोर्भूतलघटाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वाभावादिति
भावः ॥ भावमात्रेति । तथा चेह भूतले घटाभाव इतीहप्रत्यस्याभावभावविषयतया भावमात्रविषयकाबाधितेहप्रत्ययत्वरूपहेतोरिव तत्रागमनाच्च
व्यभिचार इति भावः । भावमात्रविषयकत्वेनेहप्रत्ययविशेषणमनर्थकम् । न चेह भूतले घटाभाव इतीहप्रत्यये व्यभिचारपरिहारार्थं तदिति
वाच्यम् । तत्परिहारस्यापि प्रयोजनाभावात् । न चानुमानस्यादुष्टत्वसम्पादनद्वारा समवायसाधकत्वसमर्थनमेतत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । व्यभि-
चारभावेऽप्यन्यथासिद्धिग्रस्ततयाऽनुमानस्य दुष्टत्वेन तदसम्भवादित्याह ॥ अभाववदिति । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु न व्यभिचारवारकत्वम-
पि सम्भवति । उदाहरणस्यानादरणीयत्वेनैकोदाहरणनिरासेऽप्युदाहरणान्तरानिरासादित्याशनेन व्यभिचारमप्याह ॥ इहेति ॥ बाधित इति । तथा च
तत्र भावमात्रविषयकेहप्रत्ययत्वसत्त्वेऽप्यबाधितेहप्रत्ययत्वरूपहेत्वामानात्र व्यभिचार इति भावः । अबाधितत्वविशिष्टहेतोरपि सत्त्वाद्याभिचार एवे-
त्यभिप्रेत्य कुतोऽत्र बाधकाभावसिद्धिरित्यतो योग्यानुपलब्धेरेवेत्याशयेनाह ॥ अन्यथेति । माऽस्त्वबाधितेहप्रत्ययस्तत्र लिङ्गम् । लिङ्गान्तरं तु
भविष्यतीत्यतो लीलवत्युक्तमनुमानं तावदुपन्यस्य दूषयति ॥ एतेनेत्यादिना । जात्यादीत्यादिपदेन गुणादेः परिग्रहः । अत्रं मूलमित्या-
दिषु बाधपरिहारार्थं जात्यादिगोचर इति पक्षे विशेषणं विशिष्टपदं च स्वरूपसङ्कीर्तनम् । व्यवहारमात्रत्वे विशिष्टव्यवहारत्वेनाविशिष्टव्यवहारस्यै-
वापिद्वया व्यावर्त्याभावेनाव्यावर्तकत्वात् । सम्बन्धनियतोऽतिरिक्तसम्बन्धनियतः । अत एव हेतौ भावमात्रविषयकत्वविशेषणमर्थवत् । अन्यथाऽ-
घटं भूतलमिति विशिष्टव्यवहार स्वरूपसम्बन्धनियतत्वमादाय साध्यस्यापि सत्त्वाद्याभिचाराप्रसक्तेस्तद्वाराण्य हेतौ भावमात्रविषयकत्वविशेषण
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एवञ्चाघटं भूतलमिति विशिष्टव्यवहारोऽनैकान्त्यनिरासाय भावमात्रेति । पीतः शङ्ख इत्यादिव्यवहारो तच्चिरासायात्राधितेत्यु-

क्तम् । विशिष्टपदं च पूर्ववत्स्वरूपसङ्कीर्तनम् ॥ सघटं भूतलमिति व्यवहारवदिति । सघटं भूतलमित्यबाधितव्यवहारवादित्यर्थः । अन्यथा बाधिते तत्राबाधितत्वघटितोक्तत्वेत्वभावेन साधनैवकल्प्यप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । एतेनेत्यतिदिष्टं दूषणं विशदयति ॥ ज्ञातो घट इति । तद्वद्वहारास्याबाधितत्वं चान्यथाप्रत्ययानुपलब्ध्याऽसिद्धमिति व्येयम् । अश्रुपेस्यापि तस्य बाधितत्वमन्यत्र व्यभिचारमाह ॥ अस्ति समवाय इत्यादाविति ॥ एते तन्तव इति । एतत्पटारम्भकास्तन्तव इत्यर्थः । एतत्पटसम्बद्धाः स्वजन्यपटसम्बद्धाः । एतदाश्रितत्वात्स्वजन्यपटाश्रयत्वादित्यर्थः । कारणपक्षकमनुमानमुक्त्वा कार्यपक्षकमनुमानमप्याह ॥ अयं पट इति । व्याख्यानं पूर्ववत् । न तन्तुपटयोरश्रयाश्रयिभावासिद्धिः वक्तुं शक्या । तत्प्रत्ययादेव तत्सिद्धिसम्भवात् । न च तस्यैवासिद्धेर्न तेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । आश्रयाश्रयिभावविषयकव्यवहारस्य तत्कार्यतया तेन विनाऽनुपपत्त्या कार्येण व्यवहारैरेणैव तत्प्रत्ययस्य सिद्धिसम्भवात्कथं हेत्वसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ इहेति । भवदेतदेवं यदाश्रयाश्रयिभावव्यवहारस्य तत्प्रत्ययपूर्वकत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । समवायास्तित्वयोरश्रयाश्रयिभावप्रत्ययाभावोऽप्याश्रयाश्रयिभावव्यवहारदर्शनेन व्यभिचारिततया तेन तत्प्रत्ययासिद्धेरित्याशयेनाह ॥ समवाय इति ॥ एतज्जनकोति । अत्रैतज्जनको यः संयोगस्तस्य भावस्तत्त्वं तद्रहितो यः सम्बन्धविरहितस्तज्जन्य इति साव्यार्थः । अत्र चेह कुण्डे बदराणां प्रत्ययजनककुण्डबदरसम्बन्धस्य संयोगतया संयोगत्वरहितस्य तत्राभावेति तस्य पक्षीकृतेहप्रत्ययाजनकत्वेनैतज्जनकत्वरूपविषयाणामभावप्रयुक्तैतज्जनकसंयोगत्वरूपविशिष्टाभावव्यवहारस्य हि तत्सम्बन्धजन्यत्वस्येह कुण्डे बदराणां प्रत्यये सत्त्वाद्युक्तं तस्य दृष्टान्तत्वम् । इह तन्तुषु पट इति पक्षीकृतेहप्रत्ययकारणतन्तुपटसम्बन्धस्यैतत्प्रत्ययजनकत्वेन तत्रैतज्जनकत्वरूपविशिष्टाभावप्रयुक्तैतज्जनकसंयोगत्वरूपविशिष्टाभावस्य बाधितत्वादितोः पक्षधर्मताबलेन संयोगत्वरूपविशिष्टाभावप्रयुक्तोक्तत्वरूपविशिष्टाभावस्यैव तत्र वक्तव्यत्वादितज्जनकसंयोगत्वरहितसम्बन्धजन्यत्वस्य पक्षे सिद्धौ समवायसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ व्यभिचार इति । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभाववद्भूतलघटाभावसंयोगरूपसम्बन्धजन्यत्वस्य तत्राभावादिति भावः । न च विशेषणविशिष्टोभयाभावप्रयुक्तोक्तविशिष्टाभावविशिष्टविशेषणाभावरूपसम्बन्धजन्यत्वस्य तत्रापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । विशेषणविशिष्टाभावस्य परेण सम्बद्धत्वात्तन्तुपटमेव तमादाय साध्यसद्भावोपादानसम्भवात् ।

अङ्गीकारे तेनैवार्थान्तरत्वादित्याशयात् ॥ चक्षुर्भूतलसंयोगेति । तस्याप्येतज्जनकत्वरूपविशेषणभावप्रयुक्तोक्तविधिविशिष्टाभाववत्त्वादिति भावः ॥ एतज्जनकेति । अत्र च पटान्तरोपादानस्य तन्तोस्तनुत्वरहितत्वाभावेऽपि तस्यैतज्जनकत्वाभावादेतज्जनकत्वरूपविशेषणभावप्रयुक्तै-
तज्जनकत्वतन्तुरूपविशिष्टाभाववत्त्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । पक्षे चैतज्जनकत्वरूपविशेषणभावप्रयुक्तविशिष्टाभाववदुपादानजन्यत्वस्य बाधि-
तत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलात्तन्तुत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभाववदुपादानजन्यत्वमादायैव पक्षे साध्यपर्यवसानप्राप्त्या पटस्याप्यतन्तुजन्यत्व-
सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ तस्य परेणेति । सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्नस्तावाश्रितः स्वयमेकश्चेति सम्बन्धलक्षणानाक्रान्तत्वादिति भावः ॥
मनुवर्धयेति । सम्बन्धस्येत्यर्थः । रूपादिषु समवायरूपसम्बन्धेन सहान्यस्य सम्बन्धस्याभावात्तत्साधने बाध इति भावः । ननु समवायस्य
स्वनिर्वाहकत्वेन रूपादीनां घटादिभिः समवायस्तस्यैव समवायेन सह रूपादीनां सम्बन्धत्वसम्भवेन रूपादीनां तद्वत्त्वसम्भवाच्च बाधितविषयत्व-
मित्यत आह ॥ समवाय इति ॥ निरस्तमिति । द्रव्यमेव तथा न किमित्यादिनेति शेषः ॥ इदं चक्षुरिति । अत्रान्यचक्षुर्जन्यसम्बन्धज्ञा-
नस्य संयोगज्ञानत्वेन तद्वाहित्यस्य तत्राभावेऽप्येतज्जन्यत्वरूपविशेषणभावप्रयुक्तैतज्जन्यसंयोगज्ञानत्वरूपविशिष्टाभावसन्त्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैक-
ल्यम् । एतच्चक्षुर्जन्यसम्बन्धज्ञाने चैतज्जन्यत्वरूपविशेषणस्य सत्त्वेन तदभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य तत्र बाधितत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबला-
त्संयोगज्ञानत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादायैव साध्यपर्यवसानात्समवायसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ मन्निष्ठेति । मन्निष्ठं यत्संयोगज्ञानं तस्य
भावस्तत्त्वं तद्रहितं यत्सम्बन्धज्ञानं तद्वानिति साध्यार्थः । ततश्चात्मान्तरगते सम्बन्धज्ञाने संयोगज्ञानत्वरूपविशेषणस्य सत्त्वेन तदभावप्रयुक्तवि-
शिष्टाभावस्य तत्रासम्भवेऽपि तस्य मन्निष्ठत्वाभावेन मन्निष्ठस्वरूपविशेषणभावप्रयुक्तमन्निष्ठसंयोगज्ञानत्वरूपविशिष्टाभावस्य सम्भवाच्च दृष्टान्ते
साध्यवैकल्यम् । मन्निष्ठसम्बन्धज्ञाने च मन्निष्ठस्वरूपविशेषणसद्भावेन तदभावस्य तत्र बाधिततया विशेषणभावप्रयुक्तोक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि
हेतोः पक्षधर्मताबलात्संयोगज्ञानत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तोक्तविशिष्टाभावमादायैव साध्यपर्यवसानात्समवायसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ अयं काल
इति । इदानीन्तनं यत्संयोगज्ञानं तस्य भावस्तत्त्वं तद्रहितं यत्सम्बन्धज्ञानं तद्वानिति साध्यार्थः । अत्र चान्यकालागतसम्बन्धज्ञाने संयोगज्ञानत्व-

सत्त्वेन तदभावप्रयुक्तोक्तविधविशिष्टाभावसम्भवेऽपि तस्येदानीन्तनत्वाभावेनदानेनन्तत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तेदानीन्तनसंयोगज्ञानत्वरूपविशिष्टा-
भावसत्त्वात्तददृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । एतस्मिन्सम्बन्धात्तज्ज्ञाने वेदानीन्तनत्वरूपविशेषणसद्भावेन तदभावप्रयुक्तविशिष्टाभावाद्भेदोः पक्षधर्मता-
बलात्पक्षे साध्यं सिद्धयत्संयोगज्ञानत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादायैव पर्यवस्यतीति संयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानसिद्ध्या समवायसि-
द्धिरिति द्रष्टव्यम् । इत्यादित्यादिपदेनायं देश एतद्देशगतसंयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानान्देशत्वाद्विशन्तरदित्यादिपरिशुद्धः ॥ आभाससमान-
योगक्षेमत्वादिति । इदं चक्षुरेतज्जन्यसंयोगसमवायज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानजनकं चक्षुष्ट्वादन्त्यचक्षुर्बत । अहं मच्छिष्ठसंयोगसमवायज्ञान-
त्वरहितसम्बन्धज्ञानवानासात्वादस्मान्तरवत् । अयं काल इदानीन्तनसंयोगसमवायज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानवानात्कालत्वादन्त्यकालवादित्यादिरूपेणापि
प्रयोक्तुं शक्यत्वादुक्तविधया समवायस्यैव संयोगसमवायभित्तस्य तृतीयस्यापि सम्बन्धस्य सिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ विशेषेणोक्तिः । एतज्जन्यसंयो-
गज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानजनकत्वसिद्धावपि न समवायः सिध्यति । तादृशविशेषणविशेष्यभावादिरूपसम्बन्धज्ञानजनकत्वेनापि प्रतिज्ञार्थपर्यवसाना-
दिति भावः । न चाद्विष्टत्वेन तेषामसम्बद्धत्वाच्च तज्ज्ञानजनकत्वेन प्रतिज्ञार्थोपपत्तिरिति वाच्यम् । संयोगस्याप्यद्विष्टताया वक्ष्यमाणत्वेन द्विष्ट-
त्वस्य सम्बन्धत्वसाधकत्वाभावादित्याशयात् । भवेत्संयोगत्वस्य संयोगान्तराद्यावृत्ततया सिद्धसाधनम् । यदि संयोगस्य प्रतियोगित्वभित्तत्वमेव
भवेत् । न चैतदस्ति । तत्कथं सिद्धसाधनमित्यत उक्तं जातेरिति ॥ वक्ष्यमाणत्वेनेति । नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतेयेष्यत इत्यादिनेति शेषः ।
वस्तुगतमनुरुध्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु जातेः प्रतियोगित्वनियतत्वाङ्गीकारेऽपि नास्माकं काचित्स्थितिः । तावता संयोगत्वस्य संयोगान्तराद-
व्यावृत्तत्वप्राप्तावपि विशेषणविशेष्यभावादिरूपसम्बन्धव्यावृत्ततया सिद्धसाधनताऽनिस्तारादित्याशयेनाह । विशेषेणोक्तिः । मृदन्तरस्यैतद्धटसंयोगि-
त्वात्सिद्धसाधनमित्यत उक्तं विवादाध्यासितेति । एतद्धटारम्भिकेत्यर्थः । किमत्र घटसम्बद्धत्वमात्रं साध्यं किंवैतद्धटसम्बद्धत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि
निधयाद्यं दूषयति ॥ घटान्तरेति । द्वितीयं दूषयति ॥ एतद्धटोति ॥ परम्परेति । एतद्धटसंयुक्तभूतलसंयुक्तत्वाच्चल्यत्यैतद्धटेन परम्परासम्बन्ध इत्यर्थः ।
सिद्धसाधनत्वमेवोपपादयति ॥ मृदिति ॥ साध्यवैकल्यादिति । एतदनुमानात्पूर्व समवायसिद्धेरन्यसंयोगस्य चानङ्गीकारादाकाशे नित्यसम्बन्धसम्ब-

द्धत्वासिद्धेरिति भावः । संयोगस्य सम्बन्धत्वात्तास्मिन्सम्बन्धभिन्नत्वं बाधितमित्यतः स्वव्यतिरिक्तत्वेन सम्बन्धविशेषणं कृतम् । स्वव्यतिरिक्तान्नित्यत्वमा-
 त्रसाधने च न समवायसिद्धिरित्यत उक्तं सम्बन्धेति ॥ एकस्येति । पक्षीकृतसंयोगस्येत्यर्थः । संयोगान्तरात् स्वान्योन्याभाववत्संयोगात् । ननु संयोगस्वरहि-
 तत्वमेव सम्बन्धस्य स्वव्यतिरिक्तत्वं विवक्ष्यते । ततश्च संयोगान्तरस्य पक्षीकृतसंयोगान्योन्याभाववत्त्वेऽपि स्वस्यापि संयोगत्वाच्च संयोगस्वरहितत्वमस्तीति
 पक्षीभूतसंयोगस्य संयोगस्वरहितसम्बन्धभेदासिद्धेर्न सिद्धसाधनमित्यत आह ॥ संयोगत्वेति ॥ अप्रसिद्धेति । एतदनुमानप्रवृत्तेः पूर्वं संयोगस्वरहित-
 सम्बन्धस्यासिद्धत्वात्तद्वेदाप्रसिद्धेरिति भावः । ननु च संयोगस्वरहितसम्बन्धस्य विशेषणविशेष्यभावादिरूपस्यैतदनुमानात्प्रागपि सिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेष-
 णतेत्यत आह ॥ विशेषणेति ॥ एतदन्येति । संयोगस्तस्य भावस्तत्त्वं तद्वहितो यः सम्बन्धस्तदन्य इति साध्यार्थः । अत्र चैतद-
 न्यस्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तैतदन्य संयोगस्वरहितविशिष्टाभाववत्पक्षीभूतसंयोगान्यत्वस्य घटे सत्त्वाद्युक्तं तस्य दृष्टान्तत्वम् । एतदन्यस्वरूपविशे-
 षणाभावप्रयुक्तैतदन्यसंयोगस्वरूपविशिष्टाभावस्य पक्षीभूतसंयोगमात्रनिष्ठत्वेन तदन्यस्वरूपसाध्यस्य तत्र बाधितत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलात्संयोग-
 स्वरूपविशेषणाभावप्रत्युक्तोक्तविशिष्टाभाववद्यत्किञ्चित्सम्बन्धमादायैव तदन्यस्वरूपसाध्यस्य पक्षे सिद्धिरिति समवायसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥
 आभाससमानयोगक्षेमत्वादिति । इमौ संयोगसमवायावेतदन्यसंयोगसमवायस्वरहितसम्बन्धान्यौ मेयत्वाद्दृढवदित्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादितदुभ-
 यविलक्षणसम्बन्धस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । एवमभेदपक्षानङ्गीकारोपपादकविशेषाप्रामाणिकत्वशङ्कामुत्थापयितुं तत्प्रसङ्गतया भेदपक्षान-
 ङ्गीकारोपपादकसमवायाप्रामाणिकतामुपपादयितुं तत्प्रसङ्गितं विशेषाप्रामाणिकत्वशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ नन्विति ॥
 प्रमाणाभावादिति । अपर्यायव्यवहारोर्देर्घटपटादावनैकान्तिकत्वेन तत्राप्रमाणत्वादित्यतः च तस्याभावादिति भावः । ननु येन व्यवहारो भवेद्यं विना
 न भवेदित्येतावन्मात्रेण व्यवहारस्यान्यव्यतिरेकाभ्यां विशेषकार्यतासिद्धेः प्रत्यक्षसिद्धेर्नैत्यस्य वैम्यर्थ्यं तदप्रामाणिकत्वं शङ्कमानं प्रति प्रत्यक्ष-
 सिद्धत्वस्यासिद्ध्या प्रत्यक्षसिद्धेर्नैत्यनुवादानुपपत्तिश्चेत्यतोऽस्य विशेषे प्रमाणान्तरोपदर्शकत्वाच्च वैम्यर्थ्यम् । प्रत्यक्षसिद्धत्वविधौ तात्पर्येणानुवाद-
 स्वाभावाच्च तदनुपपत्तिरपीति भावेन तदुपदर्शयति ॥ प्रत्यक्षसिद्धेर्नैत्यनेनेति । ननु तथापि विशेषस्याप्रामाणिकत्वं शङ्कमानं प्रति तत्र प्रमाण-

स्यैव वक्तव्यतया व्यवहारविशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावव्युत्पादनमनर्थकमित्यतो विशेषसद्भावे व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिप्रमाणस्य तदनङ्गीकारे व्यवहारोच्छेदरूपबाधकस्य च कथनार्थत्वाच्चानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह ॥ येनेत्यादिना । अखिल इत्यनेन गतार्थत्वाद्वाभावाविभागोनेत्यस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तच्चाख्यानार्थत्वाच्च तदित्याशयेनाह ॥ अखिल इत्येवमेवेति । भावाभावाविभागोनेत्यस्य व्याख्यानं विधीति । शुक्लः पट इत्यादिर्विधिव्यवहारो घटः पटो नेत्यादिर्निषेधव्यवहार इति द्रष्टव्यम् । भावाभावविभागोनेत्यस्य साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासत्वाच्चाखिलपदार्थविवरणत्वमित्यतोऽपेक्षितपूरणेन तद्विवरणतां घटयति ॥ द्विविध इति ॥ ४ ॥ मूले कथञ्चनेत्यस्यैव्यर्थ्यमाशङ्क्य व्यवहारस्यान्यथासिद्धिराङ्कानिरासेन विशेषस्य व्यवहारस्यान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धत्वोपपदनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयितुं तत्तद्वादिरीत्या व्यवहारस्यान्यथासिद्धिराङ्कमुत्थापयति ॥ नन्विति । भेदपक्षे गुणक्रियादेर्द्रव्येणेति शेषः ॥ अखिलोऽपि व्यवहार इति । विधिनियमभेदेन द्विविधोऽपि व्यवहार इत्यर्थः ॥ अत्यन्ताभेदेऽपीति । अत्रापि गुणदेर्द्रव्येणेति शेषः ॥ व्यावृत्तिस्वीकारेणेति । अखिलोऽपि व्यवहारो घटिष्यत इत्यनुवर्तते । शुक्लः पट इत्यादौ शुक्लादिशब्दानां विधिवाचित्वे विधीयमानानां शुक्लत्वादनां पटादिद्रव्येणात्यन्ताभिन्नावेन पटादिद्रव्येऽभावास्वरूपमात्रस्यैकत्वात्पर्यायत्वं स्यात् । न चैवम् । अशुक्लत्वाद्यपोहवाचित्वात् । न चैवं सति वैयर्थ्यम् । पटादिद्रव्येऽशुक्लत्वादिविशेषणानां भ्रान्तिरकल्पितत्वेन तद्विवरणार्थत्वात् । नापि शुक्लपदमशुक्लत्वस्येव तत्रारोपितस्याकारान्तरस्यापोहं वक्ति । येनैकैवात्म्यमिति स्यात् । तस्मान्न पर्यायत्वं वैयर्थ्यं चेत्याशयः । एतच्च तृतीयस्य द्वितीयेऽवृण्डार्थत्वादे आकार एव स्पष्टम् ॥ भेदोभेदाभ्यामिति । अत्रापि पूर्ववच्छेषोऽनुवृत्तिश्च । मूले एतादृश इत्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य को द्वेषो भवेदित्युक्तार्थं हेतुसूचकत्वाच्च तदिति भावेन तत्रापेक्षितहेतुसूचकतया तच्चाचष्टे ॥ एतादृश इति । को द्वेष इत्यस्य प्रसिद्धार्थतायाः प्रकृतानुयोगात्प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ को द्वेष इत्यादि । व्यवहारनिर्वाहेतुत्वस्यानुपादिस्वाम्योगे कथं हेतुत्वमित्यतस्तन्निमित्तमूतप्रमाणाभावस्यासिद्धिरदकत्वात्तस्य तत्र हेतुत्वमिति भावेन तदुपपादयति ॥ प्रमाणाभाव इति । तथाऽपि वादिनानिर्त्यनर्थकमित्याशङ्क्य विशेषानङ्गीकारे बाधकतयाऽभिप्रेतस्य व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गस्येष्टापादनतयाऽऽभासतानिवारणार्थत्वाच्च तदिति भावेनेष्टा-

पतिशङ्कानिर्वर्तकत्वेन तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ मा भूदिति । ज्ञातृणां चेत्यस्योपलक्षणतया वादिशब्देन सहग्राह्यतायां निमित्तमाह ॥ विशिष्टविषयेति ॥ प्रकृत इति । उभयविधस्यापि तस्य विशेषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्कार्यतया तत्साधकत्वेनेत्यर्थः ॥

अ०—अभेदेन प्रतीतिश्च कार्यकारणपूर्वके ॥ अभावान्ते पदार्थेऽस्मिन्सविशेषावसीयते ॥

मु०—किञ्चावयवावयव्यादिभेदे प्रमाणाभावाच्च तं परित्यज्याभेदपक्षोऽङ्गीक्रियते । ननूक्तमत्राभेदेऽपि प्रमाणं नास्तीति । तत्राह ॥ अभेदेनेति । इहापि कार्यकारणग्रहणेनावयव्यवयवावुच्येते । पूर्वशब्देन गुणगुण्यादिकम् । अभावशब्देनान्योन्याभावो गृह्यते । तस्यैव धर्म्यभिन्नत्वात् । यद्वा भावतद्धर्मावनेनोपलक्ष्येते । अवसीयते साक्षिणा । तथा हि । तन्तुपटादिविषया बुद्धिरत्यन्त-भिन्नघटपटादिविषयबुद्धितो विलक्षणाऽनुव्यवसीयते । उताविलक्षणा । न तावद्वितीयः । प्रतीत्यपलापानुपपत्तेः । आद्ये कथमभेद-प्रतीतिर्नास्तीति शक्यं वक्तुम् । सम्बन्धेन वि (शे) शिष्यत इति चेन्न । कुण्डबदरप्रतीतितोऽपि विलक्षण्यानुभवात् । सम्बन्धिनोरयुत-सिद्धत्वात्तथेति चेन्न । आधाराधेयभावेनावस्थानसमये तस्याकिञ्चित्करत्वात् । अतस्तन्तुपटयोः कुण्डबदरयोश्च भेदे सम्बन्धे च समाने कालान्तरभाविनः सम्बन्धविनाशादेः सम्बन्धिविभागादेर्वा प्रत्यक्षप्रतीतिं प्रत्युपयोगायोगाद्विलक्षणं नानुभूयते । अनुभूयते च तन्तुपटादिबुद्धिः कुण्डबदरादिबुद्धेर्विलक्षणेत्यभेदविषयैव साध्वसीयते । किञ्च पटोत्पत्तेः प्राग्यावन्तं देशमवष्टभ्य तन्तवस्तिष्ठन्ति पटोऽपि तावन्तमेव । न च मूर्तयोः समानदेशत्वं युज्यते । तेन ज्ञायते तन्त्वाभिन्नः पट इति । न चावयवावयवविनो रूपरसादि (वत्) द्वैतमनुभूयत इत्याद्यभेदप्रमाणं स्वयमूहनीयम् । नन्वभेदश्चेत्यप्रत्यक्षेणैवेक्ष्यते । तदा कथं शुक्लः पटश्चलति (पट) इत्यादिसामानाधिकर-ण्यादिव्यवहारः । तस्य दण्डीकुण्डलीतिवद्भेदविषयत्वात् । न हि प्रतीतिविरोधी व्यवहारो भवतीत्यत उक्तं सविशेषेति । विशेषेण विषयेणोपेता । अयमर्थः । यत्र केवलमभेदः प्रतीयते न तत्र सामानाधिकरण्यव्यवहारो भवति । यथा घटः कलश इति । अत्र त्वभेदः प्रतीयमानो विशेषेण सहित एव प्रतीयते । विशेषश्च भेदप्रतीतिनिधिः सामानाधिकरण्यव्यवहारं प्रसूत इति । नन्वभेदप्रतीतिमभिभूय

विशेषप्रतीतिः स्वकार्यं करोति चेदभेदप्रतीतिरपि विशेषप्रतीतिमभिभूय स्वकार्यं कथं न कुर्यात् । मैवम् । न हि प्रतीतिरस्तित्वेन व्यवहारः किन्तु प्रयोजनेऽपि सति । प्रयोजनं च सामानाधिकरण्यव्यवहारेणैव बहुलं लोकवेदयोः । यदा त्वभेदव्यवहारः प्रयोजन-वांस्तदा सोऽपि दृश्यत एव यथा विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादि ॥ छ ॥ यदा विशेषः प्रत्यक्षार्थोपत्तिसिद्ध इत्युक्तम् । तत्कथमित्यतः प्रत्यक्षसिद्धतां तावदुपपादयति ॥ अभेदेनेति । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चब्दः । पदार्थ इत्येकवचनं जातिविषयमस्ति यतस्तस्मात्सा सविशेषावसीयत इति योजना । ततश्चायमर्थः । अस्ति तावदवयवावयव्यादिपदार्थसार्थेऽभेदेन प्रतीतिः । कुण्डबदरादिप्रतीतिताऽस्या व्यावृत्त्याऽध्यवसायात् । न चाभेदमन्तरेण व्यावृत्तिहेतुरस्ति । अतो सति निमित्तान्तरे सम्मतभेदस्त्वन्तरप्रतीतितां व्यावृत्तयमभेद एव विश्राम्यतीति । अस्ति च तथाऽपि सामानाधिकरण्यादिव्यवहारः । तत्र यदीयमभेदमात्रविषया स्यात्तदा न सामानाधिकरण्यादिव्यवहारं कुर्यात् । घटः कलश इति व्यवहारादर्शनात् । ततो ज्ञायतेऽधिकोऽपि विषयोऽस्या विद्यत इति । न च भेदोऽसाविति वाच्यम् । भेदोभेदवादेऽयन्ततो विशेषस्याङ्गीकार्यत्वात् । तथा चयमभेदप्रतीतिरिन्द्रियजा सविशेषावसीयत इति ॥ छ ॥

टि०—नन्वभेदेन प्रतीतिश्चेत्युत्तरवाक्येऽवयवावयव्यादीनामभेदवर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च तद्वेदपक्षपरित्यागेनाभेदपक्षस्याभ्युपगमनीयतासिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । अभेदपक्षे कल्पनालाघवस्य विशेषप्राप्ताणिकत्वस्य च प्रागुपपादितत्वेन तत एव तस्मिद्ध्या तदर्थं तदभेदप्राप्ताणिकत्ववर्णनस्यानपेक्षितत्वात् । न चाभेदपक्षे कल्पनागौरवशङ्कया विशेषप्राप्ताणिकत्वशङ्कया च प्रसक्ततायास्तदभेदस्यानभ्युपगमनीयताशङ्कयास्तेन निरासेऽपि तदभेदस्याप्राप्ताणिकत्वशङ्काप्रदुक्ततायास्तस्यास्तेनानिरासात्तदर्थं तस्याप्राप्ताणिकत्ववर्णनमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । प्रसङ्गकाभावेन तदप्राप्ताणिकत्वशङ्काया एवानुदयेन तत्प्रसङ्गितानभ्युपगमनीयताशङ्कायाः सुतरामनुदयादित्यतोऽत्र मूलेऽभेदेन प्रतीतिश्चेति चशब्दबलेन भेदपक्षानभ्युपगमहेतुतया तदप्राप्ताणिकत्वोक्तेरपि मध्येऽभिप्रेतत्वात्तस्या एव च तदभेदाप्राप्ताण्यशङ्कायाः प्रसङ्गकत्वेन तच्छङ्कायाः सम्भवात्तत्प्रसङ्गिततदभेदानभ्युपगमनीयताशङ्काया अप्युदयात्तन्निरासार्थं तदभेदप्राप्ताणिकत्ववर्णनस्याप्यावश्यकत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावेनात्राभिप्रेतविकृतिपूरणपूर्वकं तत्प्रसङ्गित-

धयवावयव्याद्यभेदाप्राप्तिगणिकत्वशङ्कासुस्थाप्य तत्परिहारकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ किञ्चेत्यादिना । दण्डघटादेरभेदप्रतीतिरसम्प्रतिपत्त्या कार्य-
 कारणशब्दयोः कार्यकारणमात्रपरत्वानुपपत्तेस्तदर्थमाह ॥ इहापीति । कार्यकारणयोश्चैवेत्यादिपूर्ववाक्यपेक्षयाऽपिशब्दः । अभावशब्दस्य सामा-
 न्यशब्दत्वेन सर्वपरत्वात्किमिति विशेषपरत्वाश्रयणमित्यत आह ॥ तस्यैवेति । प्रागाभावोर्ध्वमिविनाशेऽप्यविनाशादिना धर्मिणेऽत्यन्तभिन्नत्वस्या-
 दृश्यत्वाधिकरणे समर्थित्वादिति भावः ॥ आद्य इति । अभेदविषयत्वेन विना वैलक्षण्यानुभवस्यानिर्वाहादिति भावः । ननु तन्तुपटादिवुद्धेः सम्ब-
 न्धविषयत्वेनैवनिर्वविधघटपादिवुद्धितो वैलक्षण्योपपत्तेर्नाभेदविषयत्वमुदाहृतप्रतीतिः कल्पयितुमुचितमिति शङ्कते ॥ सम्बन्धेनेति । सम्बन्धविषय-
 त्वेनोदाहृतप्रतीतिर्घटपादिवुद्धितो वैलक्षण्यसिद्धावपि तद्विषयककुण्डबदरादिवुद्धितो वैलक्षण्यानुपपत्त्या ततो वैलक्षण्यसिद्धयर्थमभेदविषयत्वस्याव-
 श्याश्रयणीयत्वान्न सम्बन्धविषयत्वेन वैलक्षण्यमुपपादनीयमित्याशयेन परिहरति ॥ कुण्डेति । न च संयोगादन्यसम्बन्धविषयत्वेनैव ततोऽपि
 वैलक्षण्यसिद्धिसम्भवात्किमभेदविषयत्वाश्रयणेनेति वाच्यम् । घटतदज्ञानतदभावादिवुद्धितो वैलक्षण्यस्य तावताऽप्यसिद्ध्या तत्सिद्धयर्थमभेदविषयताया
 अवश्याश्रयणीयत्वात् । यदि च स्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगान्यसम्बन्धविषयत्वेनैवोदाहृतप्रतीतिः सर्ववैलक्षण्यसिद्धेर्नाभेदविषयत्वापेक्षेति मन्यसे तर्हि घट-
 तद्धर्मिकान्योन्याभावबुद्धेर्घटपादिवुद्धितो वैलक्षण्यं न स्यात् । तस्याः स्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगान्यसम्बन्धविषयत्वाभावादित्याशयात् । ननु तथाऽ-
 पि तन्तुपटयोरयुतसिद्धत्वात्कुण्डबदरयोश्च तदभावादयुतसिद्धतन्तुपटादिप्रतीत्युतसिद्धकुण्डबदरादिप्रतीतितो वैलक्षण्यस्यायुतसिद्धविषयत्वेन
 निर्वाहसम्भवात् तदर्थं तस्या अभेदविषयत्वं कल्पनीयमित्याशङ्कते ॥ सम्बन्धिनोरिति । आधाराधेयभावेनावस्थानसमये सम्बन्धविनाशाभाव-
 रूपस्य वा सम्बन्धविभागाभावरूपस्य वाऽयुतसिद्धत्वस्य तन्तुपटयोरिव कुण्डबदरयोरप्यविशिष्टत्वेन तन्तुपटादिप्रतीतिरिव कुण्डबदरादिप्रतीतिरप्यु-
 क्तरूपायुतसिद्धविषयत्वेन तदाश्रयणेनाप्युदाहृतप्रतीतिः कुण्डबदरादिप्रतीतितो वैलक्षण्यानिर्वाहान्निर्वाहार्थमभेदविषयकत्वकल्पनमावश्यकमित्यभि-
 प्रायेण परिहरति ॥ आधाराधेयभावेनेति । एवं वैलक्षण्यबुद्धेरन्यथोपपत्तिं निरस्य प्रकृततत्त्वस्य विपर्ययापर्यवसायित्वादाभासत्वमित्याशङ्कानिरा-
 स्य विपर्ययपर्यवसानं दर्शयन्नेवोपसंहरति ॥ अत इति । ननु तन्तुपटादिप्रतीतिः कुण्डबदरादिप्रतीतिश्चाधाराधेयभावसम्बन्धेनावस्थानकालीनतत्स-

म्बन्विनाशाभावादिविषयकत्वाविशेषेऽपि तन्तुपटादिप्रतीतिः कुण्डबदरादिप्रतीतिस्तो वैलक्षण्यं विनाऽप्यभेदविषयकत्वेनोपपद्यते । तन्तुपटयोस्तत्र-
कालेऽपि सम्बन्धविनाशाभावस्य सम्बन्धिविभागाभावस्य च सत्त्वात् । कुण्डबदरयोश्च कालान्तरे सम्बन्धविनाशास्य सम्बन्धिविभागस्य च
सत्त्वात् । कालान्तरभाविस्सम्बन्धविनाशाभावादिविषयकतन्तुपटादिवुद्धेर्वैलक्षण्य-
स्यान्यानपेक्षत्वादित्याशङ्क्य भवेदेवं यदि कुण्डबदरादिप्रतीतिः कालान्तरभाविस्सम्बन्धविनाशादिविषयकत्वं तन्तुपटादेश्च तादृशसम्बन्धविनाशा-
भावादिविषयकत्वमेव स्यात् । न च तदस्ति । कुण्डबदरादिप्रतीतिः कुण्डबदरयोः सम्बन्धनाशो वा कुण्डबदरयोर्विभागो वा भविष्यतीत्याकारत्वे काला-
न्तरभाविस्सम्बन्धविनाशादिविषयकत्वस्य तन्तुपटादिप्रतीतिश्च तन्तुपटसम्बन्धविनाशो वा तन्तुपटाविभागो वा न भविष्यतीत्याकारत्वे कालान्तरभावि-
सम्बन्धविनाशाभावादिविषयकत्वस्य च प्राप्तावर्षि प्रत्यक्षायाः कुण्डबदरादिप्रतीतेस्तन्तुपटादिवुद्धेश्चेह दुण्डे बदराणि अयं पट इत्येवमाकारतयोक्ता-
कारत्वासम्भवानोक्तरीत्या वैलक्षण्यसम्भवेन तदुपपादकतयाऽभेदविषयकत्वस्यैवावस्थाश्रयणियत्वादिति भावेनोक्तं कालान्तरभाविन इत्यादि ।
नन्वनेकेष्वभेदप्रमाणेषु सत्सु तत्परित्यागेन प्रत्यक्षमात्रोपन्यासोऽनुचितो भाष्यकाराणामित्यतः प्रत्यक्षस्योक्तरीत्या बहूपपादनसाम्येक्षत्वेन
दुर्ज्ञेयतया प्रमाणान्तराणां च स्पष्टतया शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वेन युक्तस्तत्परित्यागेन प्रत्यक्षमात्रोपन्यास इत्याशयवान्वयं तानि प्रमाणानि
दर्शयन् पटस्तन्त्वभिन्नो मूर्तत्वे सति तत्समानदेशत्वात्तन्तुवदित्यनुमानं मनसि निधाय हेत्वसिद्धिं परिहरति ॥ किञ्च पटोत्पत्तेरिति । इह मूर्तत्वे
पट इति निर्बाधप्रतीतिबलादिति भावः । अप्रयोजकत्वं निराकरोति ॥ न चेति । फलं निगमयति ॥ तेनेति । नन्ववयववयविभावानपन्नयोरैव मूर्तयो-
रसमानदेशत्वानियमाभ्युपगमात्तद्भावमात्रपयोस्तन्तुपटयोर्मूर्तत्वेऽपि समानदेशत्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वमेवेत्यत आह ॥ न चेति । अनेन पटस्तन्त्वभिन्नस्त पू-
रसादिभिररूपरसादिशून्यत्वात्तन्तुवदित्याभिप्रेतानुमाने हेत्वसिद्धिः परिहृता भवति । न चावयवविरूपादिभिरवयवरूपदर्शनादवयववयविनोर्भेदेऽपि रूप-
रसादिद्वैतानुपलभ्यसम्भवादप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । तथा सत्यसमवायिकारणनाशेन कार्यनाशादित्यादवयववयविन्यपि रूपाद्यनुपलब्धिप्रसक्त्या तद-
नवकाशादित्यायात् । इत्यादीत्यादिपदेन गुणगुण्यधभेदसाधकानुमानागमपरिग्रहः । केचित्तु । अभेदेन प्रतीतिश्चेति चशब्दसङ्गृहीतमेदप्रमाणं

स्वयमुपदर्शयतीति किञ्चेत्यादिग्रन्थावतारं कृत्वा स्वयमूहनीयमित्यतः पूर्वं परत्वाच्च स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेवेति भावेन भाष्यकृता चशब्देन सङ्गृहीतं न तु स्वरूपेण प्रत्यक्षवदुपन्यस्तमिति च शेषमाहुः । भाष्येऽभेदप्रतीतिः सविशेषेति विशेषविषयत्वमुक्तम् । तदुपपादितप्रतीतिरभेदविषयसिद्धिमात्रेण तदभेदस्य प्रामाणिकत्वसिद्ध्या तत्प्रक्षपरिशिष्टसिद्धेस्तस्यानपेक्षितत्वादित्यतः प्रत्यक्षप्रतीतिरभेदविषयकत्वे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वाद्विशेषविषयकत्वदर्पणाय नानुपपत्तिरिति भावेन तदनुपपत्तिपरिहारकतया तद्योजयितुमभेदस्य प्रत्यक्षप्रतीतिविषयत्वेऽनुपपत्तिशङ्कां तावदुपापादयति ॥ नन्विति ॥ सामानाधिकरण्यव्यवहार इति । शौक्ल्यपटल्ययोः सामानाधिकरण्यव्यवहार इत्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यव्यवहारस्याप्यभेदप्रतीत्यैव जननसम्भवात्काकथन्तेत्यतो व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वेन भेदविषयकोक्तव्यवहारस्य भेदज्ञानसाध्यत्वाच्च तदभेदप्रतीतिसाध्यत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह ॥ तस्य भेदविषयत्वादिति । उक्तत्वरूपसामानाधिकरण्यव्यवहारस्य शौक्ल्यदीनामाश्रयेण परस्परं च भेदविषयत्वादित्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य तादात्म्यावलम्बनतायाः प्रसिद्धत्वाच्छुक्लः पट इति तद्व्यवहारस्यापि शौक्ल्यपटतादात्म्यविषयत्वमेवेति कथं तद्वेदविषयत्वं तस्येति चेन्न । तथा सति दण्डी देवदत्तः कुण्डली देवदत्त इत्यादेरपि सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य दण्डेदेवदत्ततादात्म्यविषयत्वापत्तेः । यदि च भेदाविनाभूतसम्बन्धार्थकस्येनः प्रयोगादण्डीत्यादिशब्दव्यवहारस्य भेदविषयकत्वमेवेति मन्यसे तर्हि शुक्लगुणोऽस्यास्तीत्यभिप्रेत्यदर्शनादिभ्योऽजित्यकारप्रत्ययविधानाच्छुक्लः पट इत्यादेरपि शाब्दव्यवहारस्य भेदविषयत्वमेवेति समानमेवेत्याशयेन सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य भेदविषयतां दृष्टान्तोपदर्शनेनोपपादयति ॥ दण्डीकुण्डलीतिवादिति । ननु व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानपूर्वकताया निर्निबन्धनत्वाद्भेदविषयकप्रतीत्याऽपि भेदविषयकत्वव्यवहारोपपत्तेर्न तदनुपपत्तिरित्यस्ततथा सति घटकलशयोरभेदप्रतीत्याऽपि घटः कलश इति सामानाधिकरण्यव्यवहारजननप्रसङ्गान्न प्रतीतेः स्वविरोधिव्यवहारजनकत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ न हीति । नन्वत्राभेदप्रतीतेः सविशेषत्वमेवोच्यते न तु विशेषविषयत्वं तत्कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतः प्रकृतोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ विशेषेणेति । ननु विशेषविषयत्वेऽपि नाभेदप्रतीतिः सामानाधिकरण्यव्यवहारजनकत्वं युक्तम् । तथा सति घटकलशयोरभेदप्रतीत्याऽपि सामानाधिकरण्यजननप्रसङ्गादित्यतोऽभेदप्रतीतिः सामानाधिकरण्य-

व्यवहारजनकत्वं च तदुभयस्थापकौवस्योपपादयति ॥ अयमर्थ इति । नन्वस्वभेदस्य विशेषसाहितस्यैव प्रतीतेः प्रकृते केवलाभेदप्रतीत्यभावः । तथाऽपि कथं शुकः पठ इति सामानाधिकरण्यव्यवहारस्तस्य भेदप्रतीतिसाध्यस्य तदभावेऽपि विशेषप्रतीत्याऽनिर्वाहादित्यत आह ॥ विशेषपथेति । ननु तथाऽपि नात्र विशेषप्रतीत्या सामानाधिकरण्यव्यवहार उपपादयितुं शक्यस्तथा सत्यभेदप्रतीतेरप्यत्र सद्भावेन तथा भेदव्यवहारस्यापि जननप्रसङ्गात् । न च विशेषप्रतीत्याऽभिभूतत्वाच्चाभेदप्रतीतिः स्वकार्यकारिणीति न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथा सत्यभेदप्रतीत्याऽभिभूतत्वेन विशेषप्रतीतेरपि स्वकार्यकारित्वेन तयोक्तव्यवहारसम्भवात् । न हि विना विनिगमकं विशेषप्रतीत्यैवाभेदप्रतीतेरभिभवो न त्वदभेदप्रतीत्या विशेषप्रतीतेरिति नियन्तुं शक्यमिति कथमत्र सामानाधिकरण्यमात्रव्यवहार इति शङ्कते ॥ नन्विति । अभिम्यू स्वप्रयोजनक्षमोक्त्य । स्वकार्य सामानाधिकरण्यव्यवहारम् । स्वकार्य घट-कलशादाविवामेदकार्यम् । भवेदयं पर्यनुयोगो यदि प्रतीतिमात्रं स्वकार्यव्यवहारकारकमित्यभ्युपगम्येत । न चैवम् । किन्तु व्यवहारसाध्यप्रयोजनसहितैव प्रतीतिस्तस्कारणमिति । ततश्च प्रकृतोदाहरणे विशेषप्रतीतिस्तादृशात्वेन तथा सामानाधिकरण्यव्यवहारजननेऽप्यभेदप्रतीतेरतादृशात्वेन तथाऽभेदव्यवहारजननसम्भवान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन परिहरति ॥ मैवमिति । नन्वभेदप्रतीत्याऽभेदव्यवहारो यदि नाभ्युपेयते तर्हि विज्ञानमा-नन्दं ब्रह्मेत्याद्यभेदव्यवहारोऽप्यभेदप्रतीत्या न स्यादित्यतोऽत्राभेदप्रतीतेरभेदव्यवहारसाध्यप्रयोजनशून्यत्वाच्छैबल्यपटयोरभेदव्यवहारजनकत्वेऽपि तत्राभेदव्यवहारसाध्यप्रयोजनवत्त्वादेरभेदप्रतीत्या तदभेदव्यवहारजननमुपपद्यत एवेत्याशयेनाह ॥ यदा त्विति ॥ छ ॥ अवयवावयव्याद्यभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वोपपादकतया प्रकृतग्रन्थयोजनायामध्याहृतसङ्गातिराश्रयणीया भवतीत्यपरितोषाच्छ्रुतिसङ्गात्यैव योजयति ॥ यद्वेति । सामान्यादित्युत्तर-ग्रन्थेनार्थपत्तिस्मिद्वताया अप्युपपादनात्तावदित्युक्तम् ॥ अनुक्तसमुच्चर्येति । सामानाधिकरण्यव्यवहारसमुच्चर्येत्यर्थः । अवयवावयव्याद्यभेद-प्रतीतेः परं प्रत्यसिद्ध्या तदनुवादेन विशेषविषयकत्वमात्रविधायकतया प्रकृतग्रन्थयोजनाया असम्भवादयं ग्रन्थोऽवयवावयव्यादेरभेदप्रतीतेरपि विधायक एवेत्यभिप्रेत्य तल्लभायापेक्षितं पूरयति ॥ अस्ति यत इत्यादिना । नन्ववयवावयव्यादिप्रतीतिर्नियामकाभावेनाभेदविषयकत्वस्याऋण-नीयत्वात् । कल्पनीयत्वेऽपि वा केवलाभेदविषयकत्वसम्भवेन तदधिकविषयकत्वान्नियत्वात् । कल्पनीयत्वेऽपि वा भेदविषयकत्वकल्पनयव

सर्वनिर्वाहान्न विशेषविषयतायाः कल्पकं किञ्चिदित्ययुक्तमेव तस्मात्तिज्ञाद्वयमित्यतोऽपेक्षितहतुक्थनेन तदुपपादयति ॥ ततश्चेति । ननु तन्तुपटाव-
भिन्नावित्यप्रतीत्या तत्प्रतीतिस्तदभेदविषयत्वाभावात्कथं तत्राभेदेन प्रतीतिरुच्यत इत्यतस्तन्तुपटादिप्रतीतिरेभेदविषयतामुपपादयति ॥ कुण्डेति ।
नन्वभेदविषयकत्वाभावेऽपि तद्यावर्तकविषयकत्वमात्रेण तन्तुपटादिप्रतीतिः कुण्डबदरादिप्रतीतिस्तौ वैलक्षण्यानुभवस्य सम्भवात्तेनाभेदविषयकत्व-
साधनेऽप्रयोजकत्वं व्यावर्तकविषयत्वमात्रसाधने चार्थान्तरत्वमित्याशङ्क्य व्यावर्तकविषयत्वमात्रसाधनात्राप्रयोजकत्वं तत्साधनेऽपि तद्यावर्तकान्तरनि-
रासेनाभेदविषयकत्व एव पर्यवसानान्नार्थान्तरत्वमपीत्याशयेन व्यावर्तकान्तरं निराचष्टे ॥ न चाभेदमन्तरेणेति । सम्बन्धस्य कुण्डबदरादिसाधा-
रणत्वेन तत्प्रतीतौ वैलक्षण्यानुपपादकत्वात्संयोगान्यसम्बन्धस्य च घटतदज्ञानतदभावादिसाधारणत्वेन तत्प्रतीतिस्तौ वैलक्षण्यानुपपादकत्वात्स्वरूप-
प्रत्यासत्तिसंयोगान्यसम्बन्धस्य च घटतद्वर्त्मिकान्योन्याभावादवसत्त्वेन तदुद्बुद्धेर्घटपटादिबुद्धितौ वैलक्षण्यानुपपादकत्वात्तदानीन्तनस्याश्रयाश्रयिभावस्य
कुण्डबदरादिप्रतीतावपि भानालियमस्य च तन्तुपटादिबुद्धावयवभोगेनाश्रयाश्रयिभावविवनियमरूपायुतसिद्धेरपि तद्वैलक्षण्यानुपपादकत्वात्तन्तुपटादिप्रती-
तौ सम्बन्धनित्यत्वस्य सम्बन्ध्ययुतसिद्धत्वस्य वाऽस्फुरणेन समवायस्यापि तद्वैलक्षण्यानुपपादकत्वाच्चाभेदातिरिक्तस्य व्यावर्तकत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।
अस्त्वेवं किं तत इत्यतः परिशेषसिद्धमर्थं निगमयति ॥ अत इति । प्रथमप्रतिज्ञोपपादनसमाप्तावत्रेतिशब्दः । वक्ष्यमाणतर्क उपोद्धातत्वेनष्टापत्तिं
प्रथमं परिहरति ॥ अस्ति चेति । तर्कसिद्धमर्थं दर्शयति ॥ तत इति ॥ अन्तत इति । विशेषं विदा परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रावस्थाना-
नुपपत्त्या तद्वटनार्थमपि विशेषणस्यैवाश्रयणमित्यादित्यर्थः । यद्वा भेदानवस्थापरिहारार्थं विशेषस्याङ्गीकर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ छ ॥

अ०—सामान्यादिपदार्थेषु तन्निष्ठत्वादयोऽखिलाः ॥ कथं धर्मो निवार्यन्ते वस्तुवैक्येऽपि हि वादिभिः ॥ कार्यस्य तत्तन्निष्ठत्वं
गुणादेर्द्वयापितादिकः ॥ कथं विशेषो नैवास्ति स च धर्मपरो यदि ॥ षट्पदार्थातिरेकः स्यात्पदार्था नियमेऽपि हि ॥ धर्मस्य धर्म-
सन्तानादनवस्थास्त्वनिर्भवेत् ॥

सु० —प्रागुक्तं समवाये विशेषोऽङ्गीक्रियत इति तन्न तावदेव । किन्तु सर्वेष्वपि पदार्थेष्विति दर्शयन्विशेषस्य व्यवहारान्य-

थाऽनुपमचित्सिद्धतां चोपपादयति ॥ सामान्यादीति । तन्निष्ठत्वादयो व्यक्तित्तिष्ठत्वादयः । कथमित्याक्षेपे । वस्तुवैक्येऽपि धर्मवैक्येऽपि । कुतो न निवार्यन्त इत्यत उक्तं वादिभिरिति । अविसंवादिव्यवहारसिद्धत्वादिति यावत् । एतदेव प्रपञ्चयति ॥ कार्य-
स्येति । अस्ति तावदवयविनोऽवयवनिष्ठत्वं नाम धर्मः । गुणानां केषाञ्चिद्रूपादीनामाश्रयव्यापित्वम् । केषाञ्चित्संयोगादीनां प्रदेश-
वृत्तित्वं रूपादीनामुद्भूतत्वं सर्वेषां चतुर्विंशतित्वम् । कर्मण आश्रयव्यापित्वमनित्यत्वं पञ्चत्वं मूर्तेर्निष्ठत्वं सामान्यस्यापि द्रव्यगुणकर्मनि-
ष्ठत्वं नित्यत्वमनुगतत्वं द्विविधत्वमित्यातिबहुलोऽयं पदार्थधर्मसमूहः । न चायमाश्रयतो भिन्न एवेति युक्तम् । अस्ति च धर्मधर्म्यादि-
व्यवहारः । तन्तुषु पटः । घटो न भवति पट इत्यादिः । स चायमत्यन्ताभेदेऽनुपपद्यमानः स्वोपपादकं विशेषमवगमयतीति सर्वपदार्थेषु
कथं विशेषो नैवास्ति । सत्यम् । सन्त्येव द्रव्यादिषु सप्तस्वपि पदार्थेषु ते ते धर्माः । किन्नामाश्रयतो भिन्ना एव । तथा च तत्सम्ब-
न्धनिबन्धनतयैवोपपद्यमानो व्यवहारः सर्वपदार्थेषु न विशेषमाक्षेप्तुमलमित्याशयेन शङ्कते ॥ स चेति । न केवलं गुणादि द्रव्या-
दितो भिन्नम् । किन्तु स तत्तन्निष्ठत्वादियमश्रयपरः स्वाश्रयाद्धिन्नो यद्यङ्गीक्रियत इत्यर्थः । निराकरांति ॥ षडिति । तर्हि धर्मोणां
षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽतिरेकः स्यात् । तथा च षडेव पदार्था इति नियमो भव्येतेति । ननु स्वाश्रयतो विभिन्ना अपि धर्मा न षड्भ्यः
पदार्थेभ्योऽतिरिच्यन्ते । किन्तु त एवान्योन्यवैशेषणीभूता धर्मा इत्युच्यन्ते । यथाऽऽह । यद्यपि धर्माः षट्पदार्थेभ्यो न व्यतिरिच्यन्ते ।
किन्तु त एवान्योन्योपेक्षया धर्माधर्मिणश्च भवन्तीति । अन्यत्रापि तेषां धर्मास्त एव परस्परं विशेषणीभूता इति । तत्कथं नियमभङ्ग
इति । मैवम् । तन्निष्ठत्वादीनां षट्सु पदार्थेष्वन्तर्भावयितुमशक्यत्वात् । तथा हि । आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्यभ्युपगतं
कार्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यादिशेषसमायानामवयवादिनिष्ठत्वं न तावद्द्रव्यादिकम् । गुणादिवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि समवायः । तस्य स्व-
वृत्त्यनुपपत्तेः । किञ्चाधार्याधारभूतयोः सम्बन्धः समवाय इष्यते । तथा च कथं स एवाधारित्वमाधारत्वं च स्यात् । तथा रूपादी-
नामाश्रयव्यापित्वं न द्रव्यादिष्वन्तर्भवति । तेषां गुणवृत्तित्वासम्भवात् । समवायस्तूक्तरीत्या निरस्तः । अपि च वृत्तिमात्रं समवायः ।

व्याप्यवृत्तित्वं त्वतिरिक्तं निर्वाच्यम् । कृत्स्ने स्वाश्रये समवायस्तदिति चेन्न । द्रव्यस्यासमुदितत्वेन कृत्स्नत्वाद्यनवकाशात् । स्वाभावेन-
 सहानवस्थानं व्यापित्वमिति चेन्न । तस्याप्यन्तर्भाव्यत्वात् । अभावोऽस्मादिति चेन्न । निराकरिष्यमाणत्वात् । एवं संयोगादीनां
 प्रदेशवृत्तित्वं निरस्तम् । उद्धृतत्वं च न जातिविशेषः । रूपत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । यदि हि रूपत्वं परं स्यात्तदा स्पर्शस्योद्धू-
 तत्वं न स्यात् । यदि चोद्धृतत्वं परं भवेत्तदा सर्वमपि रूपमुद्धृतमिति चक्षुरादेरपि प्रतीतिः स्यात् । चतुर्विंशतित्वं च न सङ्ख्या । गुणानां
 निर्गुणत्वाङ्गीकारात् । उपचारोऽयमिति चेन्न । निमित्ताभावात् । न तावदेकार्थसमवायो निमित्तम् । द्रव्ये चतुर्विंशतित्वनियमाभावात् ।
 प्रत्येकं रूपादिषु तत्प्रसङ्गाच्च । अपर्यायचतुर्विंशतिशब्दवाच्यत्वमिति चेन्न । शब्देऽपि चतुर्विंशतित्वाभावात् । चतुर्विंशतिपुरुषाच्चारिता-
 पर्यायशब्दवाच्यत्वमिति चेन्न । बधिरादीनां रूपादिषु सङ्ख्याव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । एवमन्येषामपि धर्माणामन्तर्भावो निरसनीयः ।
 कश्चिदाह । धर्मपदार्थोऽभावेऽन्तर्भवतीति । तदसत् । निषेधबुद्धिबोध्यत्वाभावात् । अभावेऽभिवानङ्गीकारेण तद्वर्माणामभावात्वायोगाच्च ।
 द्रव्यादिषड्लक्षणान्यतमराहित्यमभावत्वम् । न तु निषेधबुद्धिबोध्यत्वमिति चेन्न । लोकप्रतीतिमवधूय स्वकल्पनादरणे द्रव्यमेव भावस्तल्ल-
 क्षणरहितोऽभाव इत्यपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अतस्तत्तन्निष्ठत्वादयो द्रव्यादिधर्मास्तदात्मान एवाङ्गीकार्याः । तथा चाह । भावस्य
 स्वरूपेष्वभावस्थाभेदेनास्तित्वं ज्ञेयत्वमभिधेयत्वं चोच्यत इति । न च विशेषमपहायावस्थाभेदः शक्यनिरूपणः । ननु धर्मा धर्मितो
 भिन्ना एव । न चोक्तदोषः । नैयायिकादिभिः परमाञ्चारम्भवादिभिः षडव पदार्था इति नियमस्यानङ्गीकृतत्वात् । धर्मपदार्थस्य
 पृथगङ्गीकृतत्वाच्च । तथा च भिन्नधर्मसंलग्नात्सर्वव्यवहारोपपत्तौ न तदन्यथाऽनुपपत्त्या विशेषसिद्धिरित्यत आह ॥ पदार्थेति ।
 पदार्थानां षडेवेति नियमाभावपक्षेऽपि हि यस्माद्धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्थाया आकरो भवेदयं पक्षस्तस्माद्धर्मधर्माणामाश्रयाभेदेऽ-
 कस्यमङ्गीकार्ये तत्र धर्मधर्म्यादिव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या विशेषोऽङ्गीकरणीय इति योज्यम् । खनिराकरः । एतदुक्तं भवति । धर्म-
 पदार्थं द्रव्यादिभ्यो भिन्नमभ्युपगच्छन्ग्रह्यः । अस्तित्वादियैर्धर्मव्यतिस्तत्त्वादिकमस्ति न वा । नेति पक्षेऽनुभवविरोधः । अस्तित्वं न

ज्ञेयं नाभिधेयमिति स्वक्रियाविरोधश्च । अन्यथा द्रव्यादिष्वपि तदभावापत्तिः । आद्ये तदाश्रयतो भिन्नमभिन्नं वा । आद्ये तत्राप्य-
स्ति त्वाद्यन्तरमित्यनवस्था स्यात् । द्वितीये त्वस्ति तावत्तत्रापि धर्मधर्म्यादिव्यवहारः । स चानुपपद्यमानो विशेषं गमयतीति । किञ्च
धर्मगता धर्मा यथाश्रयाभिन्नास्तदा किं द्रव्यादिगतास्ति त्वादियैर्मरपराद्धम् । येन ते द्रव्यादितो भिद्यन् । योगक्षेपसाम्यात् । तत्त-
स्तेषामेव द्रव्याद्यभेदे सति पुनर्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या द्रव्यादिष्वेव विशेषसिद्धिः । नन्वस्येव द्रव्यादियेष्वस्ति त्वादिव्यव्यस्तित्वा-
दिकम् । तच्चाश्रयतो भिन्नमेव । न चैवं धर्मस्यानवधिक्यमसन्तानादनवस्थादोषः । उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेनादोषत्वात् ।
यथाऽऽहुः । मूलक्षयकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषणमिति ।

टि०—सामान्यादिपदार्थेषु तन्निष्ठत्वादिधर्माणां धर्म्यभिन्नत्वोपपादनपुरःसरमनिवारणयत्नमुच्यते । तदनर्थकमित्याशङ्क्य सामान्या-
दिपदार्थेषु विशेषसमर्थनार्थत्वाच्च तदित्यभिप्रायेण तत्र विशेषसमर्थनस्यापि का सङ्गतिरित्यतस्तामाह ॥
प्रागुक्तमिति । विशेषस्तद्वत्तत्वादियेष्वभिन्नेऽवस्यति हेत्यादिनेति शेषः । एवं व्यवहितेन सङ्गतिमुक्त्वाऽव्यवहितेनापि तामाह ॥ विशेष-
स्येति । उत्तराभावेन कथमित्यस्य प्रक्षार्थत्वायोगादाह ॥ आक्षेप इति । वादिभिरित्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्यानिवार्यत्वे हेतुक्यर्थत्वाच्च
तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयितुं हेत्वाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ कुत इति । कथमेतेन तदाकाङ्क्षापरिहार इत्यतोऽपेक्षितहेतुसमर्पकतया तत्ता-
त्पर्यमाह ॥ अविसर्वादीति । सामान्यादीति पूर्ववाक्योक्तार्थस्य कार्यस्येत्युत्तरवाक्येन प्रतिपादनसौनस्यमित्याशङ्क्योक्तार्थप्रपञ्चवत्याच्च
तदिति भावेनोक्तार्थप्रपञ्चकतया तद्योजयति ॥ एतदेवेति । प्रपञ्चकत्वं च सामान्यादीत्यादिपदसङ्ग्राहस्य तन्निष्ठत्वाद्य इत्यादिपदसङ्ग्राहस्य
कथं विशेषो नैवास्तीत्युपादकस्य च कथनादित्यवगन्तव्यम् ॥ युक्तमिति । तथा सत्युदाहृतधर्माणां षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽतिरिक्तत्वेन पदेव
पदार्था इति नियममङ्गप्रसक्तेरिति भावः । अस्तु धर्मपदार्थस्य धर्मिणाऽभेदः स त्वत्यन्ताभेद एव किन्न स्यादित्यतस्तत्र बाधकमाह ॥ अस्ति
चेति । उक्तव्यवहारेमेवाभिनयेन दर्शयति ॥ तन्तुषु पट इत्यादिना ॥ अनुपपद्यमान इति । घटः कलश इति सामानाधिकरण्यव्यवहार-

दर्शनादिति भावः । स च धर्म इत्यत्र चशब्दार्थमाह ॥ न केवलमिति । अस्त्वेवं धर्मपदार्थस्य षट्पदार्थान्तिरिक्तत्वं किं तत इत्यतः पदार्थान्-
नियमेऽपि हीयुत्तग्रन्थात्तात्पर्यतो लब्धं पदार्थनियमभङ्गाबाधकत्वेनाह ॥ तथा चेति । धर्माणामाश्रयतो भिन्नत्वेऽपि षट्पदार्थान्तिरेकान्न
पदार्थनियमभङ्ग इति किरणावलीकारमतमाशङ्कते ॥ नन्यति । अस्य पक्षस्य तत्सम्मतत्वं कुतोऽवगम्यत इत्यतस्तद्वाक्यादेवेत्याशयेन तद्वाक्य-
द्वयं पठति ॥ यथाऽऽहेत्यादि । षण्णामपि पदार्थानां साधर्म्यमस्तिस्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वान्नाति प्रशस्तपादभाष्यव्याख्यानावसर इति शेषः ।
यद्यपि धर्मा अपि षट्पदार्थेभ्यो न व्यतिरिच्यन्ते तथाऽपि परस्परमङ्गतापन्नाः परस्परयोरुपयुज्यन्त इत्येव किरणावलीग्रन्थपाठस्तथाऽपि तद्दर्श-
नानुवादेऽयमित्यदोषः । अत एव स्पष्टमपि तद्वाक्यं पठति ॥ अन्यत्रापीति । पदार्थधर्मसङ्ग्रह इत्याद्यपद्यव्याख्यानावसर इति शेषः ।
तेषां द्रव्यदीनां धर्मास्ते द्रव्यादय एव । अतो न सप्तपदार्थपञ्चिरिस्थिर्थः । कथं तर्हि धर्मधर्मिभाव इत्यत उक्तं परस्परमिति । द्रव्यलक्षणं
रूपादिकं गुणस्तल्लक्षणं गुणत्वं जातिरित्यादिक्रमेणान्योन्यं विशेषणविशेष्यभाव इति नोक्तदोष इति सम्मतिग्रन्थार्थः ॥ अवयवादिनिष्ठत्व-
मिति । अत्रादिपदेन गुणिमूर्तव्यक्तितनित्यद्रव्यायुतसिद्धसम्बन्धिनां सङ्ग्रहः ॥ गुणादीति । अवयवगुणिमूर्तव्यक्तितनित्यद्रव्यायुतसिद्धसम्बन्धि-
निष्ठत्वादीनि न तावद्द्रव्यगुणकर्मविशेषरूपाणि । द्रव्यगुणकर्मविशेषाणां गुणवृत्त्यनुपपत्तेः । अवयवनिष्ठत्वादीनां च गुणेऽपि सत्त्वात् । नापि
सामान्यरूपाणि । सामान्यानां सामान्यवृत्त्यनुपपत्तेः । अवयवनिष्ठत्वादीनां च सामान्येऽपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ तस्य स्ववृत्तीति । अवयवनिष्ठत्वा-
दिधर्माणां च समवायेऽपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ किञ्चाधारीति । अवयवावयवव्यव्यादेराधाराधेयप्रयोजकतया हि समवायेऽङ्गीकृतः । तत्कथं प्रयो-
ज्यरूपाधाराधेयभावोऽपि स्यात् । प्रयोज्यस्य प्रयोजकभित्तत्वनियमादित्यर्थः । केचित्तु । अवयवादिनिष्ठत्वस्य समवायरूपत्वे आधारित्वं समवाय
इति प्राप्नोति । अवयवादिनिष्ठत्वमाधारत्वाभित्यनर्थान्तरत्वात् । ततश्च तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादाधारत्वमपि समवाय इत्येव स्यात् । न चैतद्बुल्यते ।
आधाराधेययोः सम्बन्धस्य समवायत्वमङ्गीकुर्वता परेणाधारित्वाधारत्वातिरिक्तस्यैव समवायत्वाङ्गीकारेणाधारित्वाधारत्वयोरेव समवायस्य वक्तु-
मशक्यत्वादित्यर्थ इत्याहुः ॥ तेषां गुणवृत्तिरेवेति । गुणादिवृत्तिरेत्यर्थः । द्रव्यगुणकर्मविशेषाणां गुणवृत्तित्वाभावेनाश्रयव्याप्तिव्यव्यासित्वस्य गुणवृत्तित्वा-

भावापत्त्या द्रव्यगुणकर्मविशेषेषु सामान्यस्य सामान्यवृत्तिस्वाभावप्रसङ्गेन सामान्ये च न तदन्तर्भावः सम्भवतीति भावः ॥ उक्तरीत्येति । तस्य स्ववृत्तित्वानुपपत्तेरित्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ असंमुदितत्वेनेति । अनेकसमुदायरूपत्वाभावेनेत्यर्थः । यदेव हनेकसमुदायसकं वस्तु तत्रैव कृत्स्नपदप्रवृत्तिनिमित्तकृत्स्नत्वस्यावकाशो न पुनरेकस्मिन्नपि वस्तुनि समुदायस्थले कृत्स्नपदप्रयोगवदेक-
स्मिन्नर्थे तदप्रयोगादिति भावः । आदिपदेन सर्वत्वादपिग्राहः । तेन सर्वस्मिन्नपि स्वाश्रये समवायस्तादित्यादिकमपि निरस्तं भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ स्वाभावेनेति । स्वात्यन्ताभावेनेत्यर्थः । अन्यथा स्वप्रागभावादिना सहावस्थायिनो रूपादेः स्वाभावेन सहानवस्थायित्वरूपाश्रयव्यापित्वस्या-
सम्भवप्रसङ्गादित्यवधेयम् । स्वाभावेन सहानवस्थानस्य तादृशावस्थानाभावरूपत्वादाश्रयव्यापित्वमभाव एव भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते ॥
अभाव इति ॥ निराकारिष्यमाणत्वादिति । अभावोऽभावानङ्गीकारेणाश्रयव्यापित्वस्याभावत्वे तस्याभाववृत्तित्वाभावप्रसङ्गा दत्यनुपपदपत्र
कश्चिदोहेत्यादिनोद्भाव्य निराकारिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ एवं संयोगादीनामिति । प्रदेशवृत्तिर्न न तावद्व्यगुणकर्मविशेषेष्वन्तर्भवति । तथा सति
द्रव्यादीनां गुणवृत्तित्वाभावेनास्य गुणवृत्तित्वाभावप्रसङ्गात् । नापि सामान्ये । तस्याभाववृत्त्यभावेन संयोगाभावस्य प्रदेशवृत्तित्वाभावप्रसङ्गात् ।
नापि समवाये । संयोगवत्तत्समवायस्यापि प्रदेशवृत्तित्वेन स्ववृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । अपि च वृत्तिमात्रं समवायः प्रदेशवृत्तिर्न त्वतिरिक्तमेव
निर्वक्तव्यम् । स्वाश्रयैकदेशे समवायस्तादिति चेत् । आकाशपरमाणुसंयोगे तदभावसम्भवात् । स्वाभावेन सहावस्थानं तदिति चेत् । तस्याप्य-
न्तर्भावत्वात् । अभावोऽसाविति चेत् । निषेधबुद्धिबोध्यत्वाभावात् । अभावोऽभावानङ्गीकारेण संयोगाधभावस्य प्रदेशवृत्तित्वाभावप्रसङ्गाच्चचेति
निराकारिष्यमाणत्वादिति पूर्वोक्तन्यायेन निरस्तप्रायमित्यर्थः । परापरभावानुपपत्तिमेव प्रथयति ॥ यदि हीति ॥ परमिति । व्यापकमित्यर्थः ॥
उद्भूतत्वं न स्यादिति । तद्व्यापकत्वस्य रूपत्वस्य स्पर्शोऽभावात् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ सर्वमपि रूपमिति ।
उद्भूतत्वाभावे रूपत्वाभावप्राप्त्या सर्वमपि रूपमुद्भूतमेव स्यादित्यर्थः ॥ चक्षुरादेरिति । घटादेस्वि महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वाविशेषादिति
भावः । चतुर्विंशतित्वस्य सङ्ख्यारूपत्वे गुणवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्र हेतुमाह ॥ गुणानामिति । तथा च गुणानामुच्यते चतुर्विंशतिरेवेत्या-

दिव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः ॥ उपचारोऽयमिति । तथा च चतुर्विंशतिरित्यादिर्न मुख्यव्यवहारो येन प्रवृत्तिनिमित्तविरहादगुणेषु तदनुपपत्तिः प्रसज्येत । किन्तु सिंहो देवदत्त इत्यादिव्यवहारवदौपचारिक एव । तस्य च न प्रवृत्तिनिमित्तोपक्षत्वमिति न तदनुपपत्तिरिति भावः । औपचारिकत्वाद्व्यवहारस्य प्रवृत्तिनिमित्तधर्मानपेक्षत्वेऽपि न सर्वथा निमित्तत्वमतिप्रसङ्गादिति सिंहसादृश्यादिवदिह निमित्तान्तराभावेनौपचारिकव्यवहारस्याप्यनुपपत्तिरेवेत्याह ॥ निमित्ताभावादिति । तत्कथमित्यतः किमत्र चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यैकसिद्ध्यर्थे गुणानां सामानाधिकरण्यं निमित्तं किंवाऽपर्याये चतुर्विंशतिशब्दवाच्यत्वमात्रं किंवा चतुर्विंशतिपुरुषोच्चारितापर्यायशब्दवाच्यत्वम् । ओघेऽपि किं सामानाधिकरण्यनियमोऽभिमतः सामानाधिकरण्यमात्रं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ द्रव्य इति । तथा च गुणाश्रयस्य द्रव्यस्य चतुर्विंशतित्वनियमाभावेन गुणानां चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यनियमाभावान्न तस्योक्तव्यवहारनिमित्तत्वमिति भावः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ प्रत्येकमिति । गुणादीनामिव रूपादीनामपि प्रत्येकं चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यत्वात्तत्रापि प्रत्येकं चतुर्विंशतित्वव्यवहारः स्यादित्यर्थः । यद्यपि मुख्यप्रयोग एव निमित्तानुसारी तत्र निमित्तस्य सामग्रीत्वेन कार्याव्यभिचरिततया तस्य निमित्तानुसारित्वकल्पनाया न्याय्यत्वात् । न त्वमुख्यप्रयोगोऽपि । तत्र निमित्तस्य सामग्रीकदेशत्वेन कार्याव्यभिचाराभावेन प्रयोगस्य निमित्तानुसारित्वासम्भवात् । अन्यथा सिंहसादृश्यस्य माणवक इव शार्दूलेऽपि सत्त्वेन तत्रापि सिंहशब्दप्रयोगापातात् । किन्तु तत्र निमित्तमेव प्रयोगानुसारीति गुणास्तु चतुर्विंशतिरेवेत्यादिव्यवहारानुसारेण गुणानां चतुर्विंशतित्वसङ्ख्याया सह सामानाधिकरण्यस्य गुणेषु तद्व्यवहारे निमित्तत्वकल्पनमुचितम् । न तु प्रत्येकं रूपादिषु रूपादीनां चतुर्विंशतित्वसङ्ख्याया सामानाधिकरण्यस्य रूपादौ तद्व्यवहारे निमित्तत्वकल्पनमिति नात्र निमित्तानुसारेण प्रयोगापादानमुचितम् । तथाऽपि निमित्तस्याप्यमुख्यप्रयोगे सामग्रीत्वमेवत्यभिप्रायेणैतदापदानमिति ध्येयम् । द्वितीयमाशङ्कते ॥ अप्यार्य इति । शब्देऽपीति । तस्य गुणत्वेन निर्गुणत्वाभ्युपगमादिति । चतुर्विंशतीति । बधिरादीनामिति । जातिबधिराणामित्यर्थः । तेषां रूपादिषु शब्दशब्दितोक्तप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानासम्भवेन तत्र चतुर्विंशतिसङ्ख्याव्यवहाराभावप्रसङ्गादित्यर्थः । आदिपदेन पुरुषगतचतुर्विंशतित्वाज्ञानानामन्धानां परिग्रहः ॥ एवमन्येषामपीति । अनित्यत्वनित्यत्वागुतत्वादीनामित्यर्थः । अनित्यत्वादिकमपि न द्रव्यादिष्वन्तर्भवति । गुणादि-

साधकव्यवहारोपपत्तिशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । षट्पदार्थातिरेकः स्यादिति पूर्वग्रन्थे पदार्थनियमभङ्गापादानेनैव धर्माणां स्वाश्रयतोऽ-
 त्यन्तभिन्नत्वनिराससिद्ध्या पुनस्तदाश्रयणेनान्यथासिद्धिशङ्कानुदयादित्यतो नियमवादिनं नियमभङ्गापादनसम्भवेन तेन धर्माणां स्वाश्रयतोऽत्यन्त-
 भेदनिराससिद्ध्या तदाश्रयणेन पुनस्तस्यान्यथासिद्धिशङ्कानुदयेऽपि पदार्थानियमवादिनं नैयायिकं प्रति तन्नियमभङ्गस्येष्टापादनतयाऽसम्भवेन
 तेन धर्माणां स्वाश्रयतोऽत्यन्तभेदनिराससिद्ध्याऽनियमवादिनस्तदाश्रयणेन विशेषसाधकव्यवहारस्यान्यथासिद्धिशङ्कसम्भवेन तन्निरासार्थतया तं
 प्रत्ययनवस्थाप्रसङ्गेन भेदनिराकरणस्यार्थवत्त्वाच्च तत्सरोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याभिप्रेत्यानियमपक्षेऽपि तद्वेदनिरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुम-
 नियमपक्षमाश्रित्यान्यथासिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु धर्माणां षड्भ्योऽतिरेके षडेवेति नियमभङ्गप्रसङ्गापादनतिरेके च षट्स्वन्तर्भावा-
 नुपपत्तेर्न धर्मिणो भिन्नत्वाश्रयणं युक्तमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । तद्युक्त इत्यतोऽतिरिक्तत्वपक्षोक्तं दोषं परिहरति ॥ नैयायिकादि-
 भिरिति । आदिपदेन तदेकदेशिमत्तपरिग्रहः । परमाण्वारम्भवादिभिरिति क्वचित्पठ्यते तत्स्वरूपकथनमित्यवधेयम् । धर्मपदार्थस्य प्रथमाङ्गी-
 कारेणानतिरेकान्भ्युपगमान्न तत्पक्षोक्तान्तर्भावानुपपत्तिरपीत्याह ॥ धर्मपदार्थस्येति ॥ धर्मधर्म्यादिव्यवहारस्यार्थः । ननु द्रव्यादियर्मा-
 णामाश्रयतो भिन्नत्वेऽपि धर्मवत्त्वासिद्धेस्तत्सिद्धावपि तन्मात्रस्याप्रयोजकत्वाद्विन्नधर्मवत्त्वाभिप्राये च तदसिद्ध्याऽऽपादकासिद्धिप्रसङ्गेन धर्मानव-
 स्थाया अप्रसङ्गात्कश्चिदापादकसिद्ध्या तेन तदापादनसम्भवेऽपि धर्मधर्माणां धर्माभेदसिद्ध्या तत्र सामानाधिकरण्यव्यवहारानुपपत्त्या विशेष-
 सिद्धावपि प्रकृतद्रव्याणां तदभेदासिद्ध्या तत्रोक्तव्यवहारेण विशेषासिद्धेः कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतो धर्माणां धर्मतत्त्वसाधनप्रणज्योक्तशङ्का-
 परिहारं दर्शयितुमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । अनुभवमतिक्रामन्तं प्रति दूषणान्तरमाह ॥ अस्तित्वमिति । यथा मूकोऽहमिति वचनक्रियाया
 मूकपदोक्तवचननिषेधो विरुध्यते तथाऽस्तित्वं न ज्ञेयं नाभिधेयमित्यस्तित्वसम्बन्धित्वेन ज्ञेयत्वाभिधेयत्वनिषेधकास्तित्वविषयकज्ञानाभिधानक्रियाया
 नेति पदोक्तस्तन्निषेधो विरुध्यत इत्यर्थः । उभयमप्यवगणयन्तं प्रत्यनिष्ठान्तरमाह ॥ अन्यथेति । अस्तित्वादधर्मेष्वस्तित्वाद्यभावे द्रव्यादिष्वपि
 तदभावापत्तिरनुभवाविरोधादेरुभयत्राप्यविशिष्टत्वादन्यस्य नियामकस्य चाभावादिति भावः । गमयतीत्यत्रत्यर्थेतिशब्दस्य द्रव्यादिष्वेव विशेषासिद्धि-

रिति श्रमणेनान्वयः । तत्रत्यस्य चेत्येतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । केचित्तु गमयतीत्यत्रत्यस्यैतिशब्दस्येत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्ध-
मङ्गाकृत्य नन्वस्तु धर्मधर्माणां धर्माभिन्नतया तत्र विशेषसिद्धिः । द्रव्यादिधर्माणां तु तदभेदासिद्ध्या तत्र विशेषासिद्धेः कथमुक्तताक्षेपपरिहार
इति आहति किञ्चेत्यादिग्रन्थावतारमाहुः ॥ योगक्षेममिति । अत्राप्तप्राप्तिवाचकयोगशब्देन साधनसद्भावोऽभिमतः । प्राप्तसंरक्षणपरेण क्षेमशब्देन
च बाधकाभावोऽभिमतः । ततश्च साधकबाधकाभावयोः साम्यादित्यर्थः । नन्तुत्रग्रन्थे सामान्यादौ सामान्याद्यनभ्युपगमस्यानवस्थानिमित्तकस्व-
मुच्यते तदनर्थकमित्याशङ्क्य धर्मानवस्थाया विषक्षे बाधकोपदर्शनमुत्वेन दूषणत्वोपपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योज-
यितुं धर्मानवस्थाया दूषणत्वानुपपत्तिशङ्कास्तथापयति ॥ नन्विति । उत्पत्तिशक्तिप्रतिबन्धकत्वेनानवस्थाया दूषणाद्वे नियामकमाह ॥ यथाऽऽ-
हुरिति ।

अ०—सामान्यस्यापि सामान्यं गुणस्यापि गुणो ह्यतः ॥ नाङ्गीकृतः स च यदि नानवस्था क्वचिद्भवेत् ॥

सु०—यदर्थमुत्तरानुसरणं तन्मूलमुत्पत्तिर्बाधित्वा । ततो भिन्ननिमित्ततयोपपद्यमानो व्यवहारो न विशेषभाक्षेतुमलभित्यत
आह ॥ सामान्यस्यापीति । सामान्यस्य गोत्वादेः सामान्यं सत्तालक्षणम् । गुणस्य च रूपादेः सङ्ख्यापृथक्त्वादिगुणोऽतोऽनव-
स्थाभयादेव हि नाङ्गीकृतः । अयमाशयः । सामान्यस्यापि सामान्यं तावत्परेण नाङ्गीकृतम् । तथा गुणस्यापि गुणो नाङ्गीकृतस्त-
त्कस्मादिति वक्तव्यम् । न तावत्तृतीयभावात् । सद्गोत्वं चतुर्विंशतिगुणा रूपादसः पृथगिति प्रतिभासस्य दुरपह्वत्वात् । न च न
सद्गोत्वमित्यादिबाधकमस्ति । येन प्रतीतस्यापि परित्यागः । गोत्वं न सत्तावदपरसामान्यशून्यत्वाद्विशेषवत् । गुणा न गुणवन्तोऽ-
द्रव्यत्वात्क्रियावदित्यादिबाधकमस्तीति चेन्न । विषक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । दृष्टान्तयोः (श्च) साध्यविकलत्वाच्च । यदि
गोत्वादौ सत्ता स्यात्तदा सत्तायामपि स्यात् । तथा चात्माश्रयत्वमिति चेन्न । सत्तान्तरत्वोपपत्तेः । किञ्च प्रतीते क्रिमात्माश्रयता
करिष्यति । अन्यथा प्रमेयत्वादीनां केवलान्वयित्वं न स्यात् । आत्माश्रयभयाद्यतः प्रमेयत्वादिव्यावृत्तितस्यैव विषक्षत्वात् । उक्तं

च । कथं स्ववृत्तिरिष्टा चेद्यथाऽन्यत्रेति गृह्यताम् । प्रमाणं शरणं वृत्तौ न भिन्नाभिन्नतेयत इति । गुणानामपि गुणवत्त्वे द्रव्यलक्षणयो-
गाद्द्रव्यतापत्तिरिति चेन्न । प्रतीतिमनुरुध्य लक्षणान्तरस्य कर्तव्यत्वात् । तस्मात्सामान्ये सामान्यं गुणे च गुणोऽनवस्थाभयदेव
नाङ्गीक्रियत इत्येव वक्तव्यम् । यथाऽऽह । व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातित्रायकसङ्ग्रह इति ।
न चानवच्छिन्ना सामान्यपरम्परा गुणपरम्परा चोत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धे हेतुः । तथा च यथा सा दूषणं तथा प्रकृताऽपि दूषणमेव । ने
चेत्साऽपि न स्यादिति सामान्यादेरपि सामान्याद्यङ्गीकार्यं स्यात् । यदि कथञ्चिद्वृत्तिप्रतिबन्धकत्वं तत्र व्युत्पाद्येत । तर्हि वयमप्यत्र
तद्व्युत्पादयिष्याम इति । यदि कश्चिद्वैयात्याद्ब्रूयात् । अस्त्येव सामान्यस्यापि सामान्यं गुणस्यापि गुणो निर्वाधप्रतीति-
सिद्धत्वात् । उत्पत्तिज्ञत्यप्रतिबन्धहेतोरनवस्थाया दोषत्वायोगात् । अतो नैतन्त्यायेन धर्मपरम्पराऽनवस्थाभयान्निवारणीयेति ।
तत्राह ॥ स चेति । स च गुणस्यापि गुणः । चशब्दात्सामान्यस्यापि सामान्यं यद्यङ्गीक्रियते । तदा ब्रूमो नानवस्था क्वचिद्वे-
दिति । अयमाशयः । एवं वदन्क्वचिदनवस्थादूषणमङ्गीकरोति न वेति वाच्यम् । न चेदूषणान्तरमपि नाङ्गीकुर्यात् । अविशेषात् ।
तथा च कथायां नाधिकारी स्यात् । नाद्यः । धर्मसामान्यगुणानवस्थाया अदूषणत्वं विमताया अपि दूषणत्वायोगात् । विशेषहेतो-
रभावात् । नन्वपर्यवसितपरम्परामात्रसाम्येऽपि यत्रोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वं तत्र दूषणत्वम् । यत्र तदभावस्तत्रादूषणत्वमिति चेत् ।
किमर्थमुत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वमनुसरणीयम् । अनवस्था हि तर्कविशेषः । तर्कश्चानिष्टप्रसञ्जनम् । उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धश्चानिष्टः ।
प्रामाणिकपरित्यागरूपत्वात् । उत्पत्त्यादेः प्रामाणिकत्वात् । अतस्तदप्रतिबन्धे तर्कत्वायोगात्कथं दूषणत्वम् । एवमेव दूषणत्वेऽति-
प्रसङ्ग इति चेत् । किं प्रामाणिकपरित्याग एवानिष्ट उताप्रामाणिकस्वीकारोऽपि । नाद्यः । नियामकाभावात् । द्वितीये कथं न
प्रकृतानवस्थादूषणम् । अत्यन्तभिन्नधर्मपरम्पराया अत्यप्रामाणिकत्वात् । अथाप्रामाणिकस्वीकारो न दूषणम् । तर्हि प्रामाणिक-
परित्यागोऽपि न (दूषणं) स्यादिति नानवस्था क्वचिदूषणं भवेत् । अथानिष्टापत्तिहेतुरनवस्थादूषणम् । न पुनरनिष्टरूपेति चेन्न ।

अनिष्टरूपैवानवस्थादूषणम् । न त्वनिष्टापत्तिहेतुरित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन क्वचिदङ्गीकृताऽप्यनवस्था न दूषणं भवेत् । तस्मात्प्रामाणि-
कपरित्यागाप्रामाणिकपरिग्रहरूपा वा तद्वेतुर्वाऽनवच्छिन्नपरम्पराऽनवस्थेति वाच्यम् । अत एव नातिप्रसङ्गः । तथा च धर्मपरम्पराया
अथनवस्थत्वेनोभेद एवाङ्गीकार्यः । एवं चोक्तन्यायेन व्यवहारान्यथानुपन्या विशेषसिद्धिरिति ॥ छ ॥

टि०—नन्वत्र मूलक्षयकारत्वनवस्थाया दूषणत्वे नियामकमुक्तं न तूत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकमिति कथमस्योक्तार्थनियामकत्वेनोपन्यास इत्यत
आह ॥ यदर्थमिति ॥ व्यवहार इति । द्रव्यादिधर्माणां द्रव्येण धर्मधर्माणां च स्वाश्रयेण सामानाधिकरण्यव्यवहार इत्यर्थः ॥ विशेषमिति ।
द्रव्यादिषु द्रव्यादिधर्मेषु चेति शेषः । ननु सामान्यादौ सामान्याद्यनभ्युपगमस्य तस्मादधिकप्रमाणभावबाधकप्रमाणसद्भावनिबन्धनत्वादनवस्थानिब-
न्धनत्वमेव तावदसिद्धम् । तद्विबन्धनत्वेऽपि वा सामान्यानवस्थाया उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकरैरेव दूषणत्वसम्भवात्तदप्रतिबन्धकत्वेऽपि दूषणत्वसिद्धे-
रेव तदप्रतिबन्धकत्वेऽपि वा तस्या अप्यदूषणत्वमिष्टमेवेति कथं तददृष्टान्तेन धर्मानवस्थाया दूषणत्वसिद्धिरित्यतस्तदुपादयति ॥ अयमाशय इति ।
सामान्यादौ सामान्याद्यनद्वर्गीकारः किं साधकाभावनिबन्धनः किं वा बाधकसद्भावनिबन्धन इति विस्मयद्वयं मनसि निधायान्वयं दूषयति ॥
न तावदिति । बाधकमपि न सद्भावादिप्रत्यक्षं वाऽभिमतमनुमानं वेति विकलद्वयं मनसि निधायान्वं दूषयति ॥ न चेति । आदिपदेन
न चतुर्विंशत्तियुगा न रूपाद्रसः पृथगित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । योग्यानुपलम्भवाधेन तादृशप्रत्यक्षसिद्धेर्न तद्बाधकमिति भावः । द्वितीयमाश-
ङ्कते ॥ गोत्वमिति ॥ दृष्टान्तयोरिति । विशेषस्य सत्ताशून्यतायाः क्रियायाश्च गुणशून्यतायाः प्रतिवादिनो ममासिद्धेरिति भावः । आद्यप्र-
योगोऽप्योजकत्वपरिहरमाशङ्कते ॥ यदीति ॥ सत्तायामपि स्यादिति । अविशेषादिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ तथा चेति ॥ सत्तान्त-
रत्वेति । तथा च नास्माश्रयत्वमिति भावः । अङ्गाद्विषय चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्सत्तात्वापादेऽपि नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्माश्रयत्वस्यादो-
षतां विपक्षे बाधकदर्शनेनोपादयति ॥ किञ्चेति ॥ स्ववृत्तिरिति । प्रमेयत्वादेः स्ववृत्तिप्रसङ्गे तदपेक्षेयं प्रमेयत्वादीनां स्ववृत्तिः कथमिष्टेति चेदि-
त्याश्रयश्रयिभावस्य भेदव्याप्तत्वाच्च स्ववृत्तिः सम्भवतीति भावः । उत्तरमाह ॥ यथेति । यथाऽन्यत्र स्वभिन्ने घटादौ प्रमेयत्वस्य वृत्तिरप्यते

तथा स्वस्मिन्नपि वृत्तिर्गृह्यतां स्वीक्रियतामित्यर्थः । तत्र वृत्तिप्रयोजकस्य भेदस्य सत्त्वादुपपद्यते वृत्तिरत्र तु न तथेत्याशङ्क्याह ॥ प्रमाणमिति ।
 उपलक्षणमेतत् । अवृत्तौ प्रमाणाभाव एव शरणमित्यपि द्रष्टव्यम् । यतः प्रमाणमेव वृत्तौ शरणं न भेदो यतश्च प्रमाणाभाव एवावृत्तौ शरणं
 नाभेद इति । ततश्च वृत्तौ प्रमाणस्यैव नियामकत्वेन भेदस्यानियामकत्वादेर्भेदोऽपि प्रमाणबलात्स्ववृत्तिरूपत्वेति भावः । द्वितीयानुमानेऽप्यप्रयोजकत्व-
 माशङ्क्य परिहरति ॥ गुणानामपीत्यादिना । एवं सामान्यादौ सामान्याद्यनभ्युपगमस्यान्यनिमित्ततां परिहृत्यानवस्थानिमित्ततां निगमयति ॥
 तस्मादिति । सामान्ये सामान्यानङ्गीकारस्यानवस्थामूलकत्वमुदयनसम्मतत्वं चेत्यभिप्रेत्य तद्वाक्यमुदाहरति ॥ यथाऽऽहेति । अस्यार्थः । अने-
 कासु व्यक्तितु सङ्गतिग्रहणस्यानन्यव्यभिचाराभ्यामशक्यत्वात्तदर्थमनुवृत्तप्रत्ययानिर्वाहाय च जातिरङ्गीकरणीया । व्यक्तिभेदाभावे तु स्वरूपेणैव
 निर्वाहाद्व्यर्थं जातिरिति व्यवस्यभेदो जातिबाधकः । तुल्यत्वं नाम जात्याश्रयव्यक्तीनामन्यूनाधिकत्वम् । अयं भावः । घटादिष्वेकैव जात्या
 सङ्गतिग्रहणाद्युपपत्तौ परापराभावानापन्नतावनमानात्रयव्यक्तिवृत्तिरस्वादिरूपद्वितीयजात्याङ्गीकारे निष्प्रामाणिक इति तुल्यत्वं जात्यन्तरसद्भावे बाध-
 कम् । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानयोर्जात्योरेकत्र समावेशः सङ्करः । स च जातिबाधकोऽन्यथा गोत्वाश्चत्वयोरेकत्र समावेशसम्भावनया गौस्तिष्ठ-
 तीत्युक्ते तत्राश्वत्वस्यापि शङ्कितत्वाच्चाश्च इति निश्चयाभावेन क्वापि प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्यातामिति । तथाऽनवस्थितिरपि सामान्यनिष्ठजातेर्बाधि-
 का । तथा हि । अनुवृत्तप्रत्ययनिर्वाहाय व्यक्ताविव जातावपि यदि जातिः कल्प्येत तदा कल्पितायामपि जातौ तन्निर्वाहाय जातिरङ्गीकरणी-
 येत्यनन्तजातिकल्पनायामनवस्था । तथा विशेषेषु जातिसद्भावे समानधर्माक्रान्तत्वेन कदाचित्स्थंशयहेतुत्वस्यापि सम्भवादत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिजन-
 कत्वाभावेन विशेषरूपताव्याघातो बाधकः । समवाये सामान्याभ्युपगमे व्यक्तेरभेदस्तावेदो बाधकः । सम्बन्धाभावश्चापरः । समवायतन्निष्ठजा-
 तिरूपसम्बन्धिनोऽद्रव्यत्वेन संयोगाभावात्समवाय एव हि तत्र सम्बन्धो वाच्यः । तत्र जालाश्रयत्वेनाभिमतसमवायव्यतिरिक्तसमवायान्तरानङ्गी-
 कारे स्वात्मानि वृत्तिः प्रसज्येत । तदङ्गीकारे तु तत्रापि समवायनिष्ठजात्या वर्तितव्यमेव । अवृत्तौ सकलसमवायावृत्त्या जातिरूपताव्याघातात् ।
 तथा चान्योन्याश्रयत्वमिति समवाये सामान्यस्य सम्बन्धाभावो जातिबाधक इति ॥ तथा चेति । उत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वेऽपीत्यर्थः ॥ सेति ।

अनवच्छिन्नसामान्यपरम्परैत्यर्थः ॥ तथा प्रकृताऽपीति । उत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि धर्मानवस्थाऽपि दूषणभवेत्यर्थः ॥ न चोत । उत्पत्त्याद्य-
प्रतिबन्धकत्वाद्धर्मानवस्थाया अदूषणत्वे तत एवानवच्छिन्नसामान्यपरम्पराया अपि दूषणत्वं न स्यादित्यर्थः । इष्टाणितं परिहरोति ॥ इतात ॥
यदि कथञ्चिदिति । जातिरियं जातिरियमित्यनुत्तप्रत्ययनिर्वाहाय जातिषु यदि जातिः कल्प्येत तर्हि कल्पितायामपि जातावियं जातिरित्य-
नुत्तप्रत्ययनिर्वाहाय जातिरङ्गीकरणीयेत्यनन्ता जातयः कल्पनीयाः स्युः । ततश्च नागृहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरुदेतीति न्यायेन तत्तज्जातिवि-
षयविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तावियं जातिरिति ज्ञानं न स्यादिति जात्यनवस्थाया ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वम् । तथा गुणास्तु चतुर्विंशतिरित्यादिप्रत्ययनिर्वा-
हाय गुणेषु गुणाः कल्प्यन्ते तर्हि कल्पितेषु गुणेष्वपि सङ्ख्यादिप्रत्ययनिर्वाहायान्ये गुणाः कल्पनीयाः । एवं तत्र तत्रेत्यनन्तगुणाः कल्पनी-
याः स्युः । ततश्च नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्तत्सङ्ख्यादिविषयविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तौ चतुर्विंशतिगुणा इति प्रत्ययस्याप्यनुपपत्तिरिति गुणानव-
स्थाया ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वं यदि व्युत्पाद्येतेत्यर्थः । स्यादियं जातिगुणविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिर्यदि जात्यादिरूपविशेषणज्ञानस्य स्वागतजात्याद्यनन्तरवि-
शिष्टविषयकतानियमः स्यात् । न चैवम् । क्वचिज्जात्यादिरूपविशेषणज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वेऽपि क्षर्यभावात् । नागृहीतविशेषणान्यायस्य
सर्विकल्पकबुद्धिविषयत्वादित्याशयेनोक्तं कथञ्चिदिति ॥ तर्हीति । यद्यस्ति त्वमस्तीत्यादिप्रत्ययनिर्वाहायास्तित्वादावप्यस्तित्वं कल्प्येत तर्हि कल्पि-
तेष्वस्तित्वादेषु तन्निर्वाहायास्तित्वाद्यनन्तरकल्पनीयमेवं तत्र तत्रेत्यनन्तधर्माः कल्पनीयाः स्युः । ततश्च नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्तदस्तित्वादि-
विषयकविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तावस्तित्वमस्तीत्यादिवुद्धेरप्यनुपपत्तिरिति धर्मानवस्थाया अपि ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वं व्युत्पाद्यिष्याम इत्यर्थः । इतीत्यस्येत्य-
मिति पूर्वोक्तान्ययः । ननु स चेत्तुत्तरवाक्यैरेष्यथ्यम् । न च सामान्यादेः सामान्यादिमन्वनिर्वाहाय तत्सङ्क्षे बाधकोपदर्शकत्वाच्च तदिति वाच्यम् ।
अपसिद्धान्तप्रसङ्गेन साधकाभावेन सामान्यादानवस्थाग्रस्ततया च तस्याप्रसक्तत्वेनाविस्मयनीयत्वादित्यतः प्रसङ्गोपदेशेन सामान्यादेरपि सा-
मान्यादिमत्ताप्रसक्तिमुपदर्शयति ॥ यदीति । अनन्वयोदोषपरिहाराय यदीत्यादिश्रवणाल्लब्धं दोषमाह ॥ तदेति । नन्वनवस्थायाः क्वचिदप्यदू-
षणत्वमिष्टमेवेति नानवस्था क्वचिद्वेदित्यापादनानुपपत्तिः । यत्र सामान्याद्यनवस्थाया अदोषत्वं तत्रानवस्थान्तरस्याप्यदोषत्वमिति विशेषव्याप्तं

दृष्टान्ताभावेनयोगादुत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वभावाभावाभ्यां विशेषेणाविशेषमूलकव्याप्तिरप्ययोगाद्व्याप्तिवैकल्यं चेत्यतस्तदुभयं परिहर्तुमाह ॥
 अयमिति । नन्वनवस्थाया दूषणत्वानङ्गीकारेण दूषणान्तरस्यापि तत्त्वेनाङ्गीकारापादनमयुक्तम् । व्याप्तिवैकल्यादित्यतो विशेषव्याप्य-
 भावेऽपि सामान्यव्याप्तिसद्भावाद्यानुपपत्तिरित्याह ॥ अविशेषादिति । इष्टार्पणं परिहरति ॥ तथा चेति ॥ धर्मेति । धर्मानवस्थायाः
 सामान्यावस्थाया गुणानवस्थाया इति सम्बन्धः । अत्रापि विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवाद्व्याप्तिवैकल्यमित्याशङ्क्य विशेषव्याप्य-
 भावेऽपि सामान्यव्याप्तिसद्भावाद्यानुपपत्तिरित्याह ॥ विशेषेति । उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वभावाभावाभ्यां विशेषादविशेषोऽसिद्ध इति भावेन शङ्कते ॥
 नन्विति । भवेदेतदेवं यद्यप्यतिज्ञातिप्रतिबन्धकत्वं तद्दूषणत्वौपयिकं स्यात् । न चैतदस्ति । तर्कत्वसम्पादकतया चरितार्थस्योत्पत्त्यादिप्रतिबन्धक-
 त्वस्य तद्दूषणत्वौपयिकत्वकल्पने मानाभावात् । ततश्च यत्रोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धस्तत्र तदप्रतिबन्धकत्वे तर्कत्वासिद्धेस्तत्सिद्धयर्थतोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धक-
 त्वस्यानुसरणीयत्वेऽपि यत्र पुनस्तदप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रकारान्तरेणैव तर्कत्वादिवाहस्तत्रोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वस्यानुसरणीयत्वात् । धर्मानवस्था-
 याश्च प्रकारान्तरेण तत्सिद्धेर्नोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वस्य तत्रानुसरणीयेति नोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वतदप्रतिबन्धकत्वकृतेऽपि विशेषोऽनवस्थाद्वय-
 स्येति न तदसिद्धिदोष इत्यभिप्रेत्योत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वस्य तर्कत्वसम्पादकतयाऽनुसरणीयतां परमुखेनैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिस्तत्प्रयोजनं
 पृच्छति ॥ किमर्थमिति । आशयमविद्वान् शङ्कते ॥ अनवस्था हीति । अत्रानवस्थाशब्दस्तत्प्रसङ्गनोपलक्षणम् । अन्यथा तत्प्रसङ्गनस्यैव
 तर्कविशेषतयाऽनवस्थायास्तर्कविशेषत्वाभिधानानौचित्यादिति द्रष्टव्यम् । अपर्यवसितपरम्पराया अनिष्टत्वोपपादकत्वेनोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वस्य
 तर्कत्वोपयोगित्वं वक्तुं तर्कस्वरूपाज्ञानेन तज्ज्ञानासम्भवात्तल्लक्षणमाह ॥ तर्कश्चेति । ततश्चानिष्टरूपानवस्थानुसङ्गनरूपत्वादनावस्थाप्रसङ्गस्य
 तर्कविशेषत्वमित्युक्तं भवति । ननु च कथमपर्यवसितपरम्पररूपानवस्थाया अनिष्टत्वं येन तत्प्रसङ्गनस्यानिष्टप्रसङ्गनत्वात्तर्कविशेषतः स्यादित्यतः
 स्वतोऽनिष्टत्वाभावेऽपि तस्यास्तादृशानिष्टसम्पादकत्वात्तदिति भावेन तत्सम्पाद्योत्पत्त्यादिप्रतिबन्धस्य स्वतोऽनिष्टतामाह ॥ उत्पत्त्यादीति ॥
 एवमेवेति । उत्पत्त्याद्याप्रतिबन्धेऽप्यर्थवसितपरम्परामात्रेण दूषणत्वे बीजाङ्कुरपरम्पराया अपि दूषणत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । एवं तर्ह्युत्प-

न्यायप्रतिबन्धकेत्वेऽप्यप्रामाणिकस्वीकाररूपतया प्रकृतधर्मपरम्पराया अध्यनिष्ठत्वेन तदप्रसङ्गनस्य तर्कत्वादूषणं भविष्यतीत्याशयेनाप्रामाणिकस्वीकारस्यानिष्ठतां विकल्परूपेणोपपादयति ॥ क्रिमित्यादिना । प्रामाणिकपरित्याग एवाणिष्ठ इत्याद्येऽपि किं प्रामाणिकपरित्यागत्वमेवोक्तार्थनियामकं किंवाऽन्यात्किञ्चिदिति विस्मद्वयं मनसि निधाय द्वितीयमसिद्धया दूषयति ॥ नाद्यो नियामकाभावादिति । अप्रामाणिकस्वीकारोऽप्यति द्वितीयं दूषयति ॥ द्वितीय इति । आद्ये आद्यमाशङ्कते ॥ अथेति । अनिष्ठताप्रयोजकभूतप्रामाणिकपरित्यागतायास्तत्राभावादिति भावः । अत्र प्रामाणिकपरित्यागावेवानिष्ठताप्रयोजकमित्यर्थसिद्धौ तच्छून्यत्वादप्रामाणिकस्वीकारस्यानिष्ठत्वाभावासिद्धिस्तसिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति सत्येव दोषेऽतिप्रसङ्गरूपं दोषान्तरमाह ॥ तर्हीति । अप्रामाणिकत्वस्वीकाररूपानिष्ठताप्रयोजकधर्मानां कान्तत्वादित्यर्थः । अनिष्ठतापत्तिहेतुत्वैवानवस्थाया दूषणत्वे प्रयोजकत्वाच्छून्योक्तस्यादिप्रतिबन्धकानवस्थाया दूषणत्वेऽपि न प्रकृतानवस्थाया दूषणत्वम् । तस्या अप्रामाणिकस्वीकाररूपानिष्ठरूपत्वेनानिष्ठपत्तिहेतुत्वाभावादित्याशयेन शङ्कते ॥ अथेति । अनिष्ठपत्तिहेतुत्वमेव दूषणतानियामकमित्यर्थसिद्धौ तच्छून्यत्वाप्रकृतानवस्थाया अदूषणत्वसिद्धिरस्तसिद्धौ च तत्सिद्धिरिति स्फुटमत्रेतेतराश्रयत्वमिति सत्येव दोषेऽतिप्रसङ्गोऽनेव दूषयति ॥ नानिष्ठरूपत्वेत्यादिना । अतिप्रसङ्गाभिधानेन सिद्धमर्थमुपसंहारव्याजेनाह ॥ तस्मादिति ॥ प्रामाणिकपरित्याग एवानिष्ठो न त्वप्रामाणिकस्वीकार इति । अनिष्ठपत्तिहेतुरेवानवस्थादोषो न त्वनिष्ठरूपेति वा नियमस्य नियामकाभावेनासम्भवदुक्तित्वादित्यर्थः । तदेतदेवैतत् तच्छब्देन प्रामाणिकपरित्यागमात्रपरामर्शः । अप्रामाणिकपरिग्रहेहेतुरुपापर्यवसितहेतुपरम्पराया अप्रसिद्धत्वेनोभयपरामर्शायायोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ अत एवेति । अपर्यवसितपरम्परामात्रस्यानवस्थात्वाभावादेवेत्यर्थः ॥ नातिप्रसङ्ग इति । बीजाङ्कुरपरम्पराया अपि दूषणत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गो नेत्यर्थः । अपर्यवसितपरम्परामात्रस्य दूषणत्वाभ्युपगमे तदप्रसक्ततावपि तस्मादित्यादिनोक्तप्रकाराश्रयणे तदप्रसङ्गादिति भावः ॥ अभेद एवेति । अत्यन्तभित्तधर्मपरम्पराया अप्रामाणिकपरिग्रहरूपत्वेन दूषणतया भेदपक्षस्याश्रयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । इति शब्दस्येत्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ छ ॥

अ०—असमन्पक्षे गुणाद्याश्च तद्वन्तो हि विशेषतः ॥ अनन्यत्वाद्भानवस्या भेदो नाशो भवेत्तथा ॥ विशेषमेव संश्रित्य ।

सु०—अपि च । यो धर्मधर्मिणोर्भेदं समवायं चाङ्गीकृत्याभेदं विशेषं चावजानाति तेनानवस्थातो विभ्यता गुणसामान्ययोगे-
णसामान्यप्रतीतिरेवापलपनीया । विनैव बाधकेन भ्रान्तिर्वा वाच्या । प्रतीत्यपलपादितो वा विभ्यतोऽनवस्था स्यादित्येकं सन्धि-
त्सतोऽन्य (ल) च्यवते । अभेदं विशेषं चाङ्गीकुर्वतां तु नेदं दूषणद्वयमतोऽपि तत्पक्षपात इत्याशयवानाह ॥ अस्मत्पक्ष इति ।
धर्मधर्मिणोः सविशेषाभेदवादिनां पक्ष इत्यर्थः । गुणाद्या गुणाः सामान्यानि च तद्वन्तो गुणवन्तः । सामान्यवन्ति च । तेन चतु-
र्विंशतिगुणाः सद्गोत्वमित्यादिप्रतीतिविरोधो नास्तीति शेषः । अनन्यत्वाद्धर्मधर्मिणोरिति शेषः । अप्रामाणिकपर्यवसितपरम्पररूपा
ह्येषा अनन्यत्वे कथं तद्वत्त्वमिति तदवस्थः प्रतीतिविरोध इत्यत उक्तं विशेषतो हि तद्वन्त इति । भेदसम्बन्धकार्यकारी हि विशेष
इति । एवमवयवावयवव्यादीनामभेदोऽत्र निरूपितः । इदानीं क्वचिद्भेदाभेदावपि भवत इति तदपवादमाह ॥ भेद इति । यद्वा यद्य-
वयव्यादयोऽवयवाद्याभिन्नाः । कथं तर्हि सत्त्वेवावयवादिषु विनश्यतीत्यत आह ॥ भेद इति । तथाग्रब्दः समुच्चये । अवयवादिषु
सत्त्वेवावयवव्यादीनां नाशे भेदोऽभेदश्च भवेदित्यर्थः । अत्र नाश इत्युपलक्षणम् । यत्र सत्त्वेवावयवेव्यवयविनोऽभावः सति गुणिनि
गुणस्याभावस्तत्र भेदाभेदावित्यादिद्रष्टव्यम् । अन्यथा यत्रावयवावयवव्यादीनां युगपद्विनाशस्तत्र भेदाभेदावुक्तौ न स्याताम् । इदमुक्तं
भवति । सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वादित्यनेन हेतुनाऽवयवव्यादीनामवयवादिभ्यो भेदमात्रं वा साध्यतेऽत्यन्तभेदो वा । आद्ये सिद्धसाधनता
भागासिद्धिश्च । तथा हि । सत्युपादाने कदाचिदुपादेयमस्तु । यथा पटः । एवं सत्यपि द्रव्ये केचिद्गुणा असन्तो यथा पाकजा-
दयः । तथा सत्येवाश्रये काश्चिक्रिया असत्यो यथा पटचलनादयः । जातिश्च काचित्सति जातिमत्यसती । यथा ब्राह्मण्यम् । तत्र
भेदाभेदयोरङ्गीकाराद्भेदसाधनं सिद्धविषयम् । गगनतद्भागयोरिष्वराद्याश्रितज्ञानादिगुणाक्रियाजातिष्वभावाद्भागसिद्धत्वं हेतोरिति ।
न द्वितीयः । कालात्ययापदिष्टत्वात् । अभेदस्य प्रागुपपादितत्वादुपपादधिष्यमाणाच्चेति । स्यादेतत् । यथा भेदसाधकानां व्यपदेश-
भेदादीनां विशेषाश्रयेणैवान्यथासिद्धिरुक्ता । तथा सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वस्यापि विशेषेणैव निर्वाहः क्रियताम् । किं भेदाभेदाभ्युपग-

भेदं । मैवम् । विशेषस्य भेदकार्यव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वेन विनाशं श्रत्यानिर्वाहकत्वात् । सकलभेदकार्यकारित्वे विशेषो भेद एव न तत्प्रतिनिधिः स्यात् । किञ्चानेकाश्रितस्यावयविनो द्विन्नादेश्येणान्यत्ताभेदे सत्याश्रयणामपि परस्परभेदः प्रसज्यते । तत्परिहारार्थं तावदवश्यं तत्र भेदोऽङ्गीकरणीयः । न चात्रच्छेदकेन विना भेदाभेदभूमः सङ्ग्रहः स्यादित्ययावदाश्रयभानित्वमेव ग्राह्यम् । तत्रापि विशेष एव सङ्करं वारयिष्यतीति तु निरस्तम् । किञ्च प्रमाणानुसारिणी व्यवस्था न तु स्वेच्छानुसारिणी । प्रमाणं तु भेदाभेदावगाहत् इति वक्ष्यते । नन्वनित्यद्रव्याश्रिता एकत्वादयोऽपि गुणाः किं भेदवन्तस्तेषामपि द्रव्यकार्यतया तदुत्तरक्षणभावित्वादिति । मैवम् । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तं हेतुत् । उपादानद्रव्यं गुणवदुपादेयतया परिणमत इति । ननु भेदाभेदावेकत्र विरुद्धौ । तत्कथमयावदाश्रयभावित्वावयवविगुणकर्मसामान्यानामवयववादिभिर्भेदाभेदाभ्युपगम इत्यत आह ॥ विशेषमेवेति । भेदाभेदावेकत्र भवत इति सम्बन्धः । अवधारणं कालादिभेदव्यावृत्त्यर्थम् ।

टि०—अस्मत्पक्षे गुणाद्या इति एवपक्षे प्रतीतिविरोधाद्यभावेवर्णनस्य पूर्वेषु सङ्गत्यभावादानर्थक्यम् । न च धर्मधर्मिणोर्भेदपक्षपरित्यागेनाभेदपक्षपरिग्रहे को हेतुरित्यतस्तत्र हेतुकथनार्थत्वेन तेन सङ्गतिरसम्भवादानर्थक्यमिति वाच्यम् । कल्पनागुरुतादोषादित्यादिनैव तत्र हेतुकथनेन तच्छङ्कायाः प्रागेव निरस्तत्वेन तादृश्ययोगादित्याशङ्क्य तत्र निमित्तान्तराभिधायकत्वान्नार्थक्यमिति भावेन व्यवहितसङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं निमित्तान्तराभिधायकतया तद्योजयति ॥ अपि चेति ॥ निरूपित इति । अभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिर्नित शेषः ॥ तदपवादमिति । यद्यप्ययं नाभेदापवादः । प्रागुक्तस्याभेदस्यात्रानिषेधात् । तथाऽप्यपवादकप्रमाणशून्यत्वेन प्रसक्तं यद्भेदस्यात्यन्तिकत्वं तदपवादावाभिप्रायेणयमपवादोक्तिरिति ध्येयम् । अत्र पक्षे भेदाभेदप्रतिपादनस्य प्रासङ्गिकत्वं भवतीत्यपरितोपास्यक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । अत्र नाश इत्यस्य नाशमात्रार्थप्रतीतिर्नासायाह ॥ अत्रेति उपलक्षणमिति । अभावस्येति शेषः । नाशशब्दस्य विशेषणत्वे सम्भवति सति किमिति सामान्योपलक्षकत्वमित्यतो विशेषपरत्वे बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ उक्तं न स्यातामिति । तत्र सत्त्वेनावयवादिष्ववयव्यादीनां नाशरूपस्य भेदाभेदप्रयोजनमन्याभावादित्यर्थः ।

सामान्योपलक्षणत्वे च तत्राप्यवयवादिष्ववयव्यादिप्रागभावसद्भावोक्तप्रयोजकलाभाद्भेदाभिधानसिद्धिरिति भावः । भेदसाधकानुमानस्य किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तदर्शयितुमाह ॥ इदमुक्तं भवतीति । नन्वेकदेशो भेदसिद्धावयवयवादिमात्रे तद्वसिद्धेर्न सिद्धलाघवम् । एकदेशमात्रपक्षत्वे च न भागासिद्धिरिति कथमेतदित्यतो नेदं दूषणद्वयमेकपक्षविषयकम् । नाप्यवयवस्थित्यधिकिच्चिद्विषयकम् । किन्तु व्यवस्थितपक्षमेवेति नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण व्यवस्थितविषयतया तद्विषयिणुं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति । तत्त्वमित्यतस्तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वादिति हेतुर्यावति विश्राम्यति तावत् एव पक्षत्वे सिद्धसाधनत्वमित्यभिप्रेत्य तद्विश्रान्त्यधिकरणमवयव्यादिकं शृङ्गिग्राहकतयोपदर्शयदेव सिद्धसाधनत्वमुपादयति ॥ सत्यप्युपादान इत्यादिना सिद्धविषयमित्यन्तेन । एवं सिद्धसाधनतामुपपाद्य तत्पारिहारायावयव्यादिमात्रपक्षीकारे भागासिद्धिरित्यभिप्रेत्योक्तहेतोः पक्षवदेशवृत्तेः सिद्धसाधनत्वप्रपञ्चावसर एवोपवर्णितत्वेन तामुक्तैकदेशोऽवृत्त्युपवर्णनपूर्वकं तामाह ॥ गगनतद्भागयोरित्यादिना । अत्रेतिशब्दः प्रतिज्ञातदोषद्वयोपपादनसमाप्त्यर्थः ॥ प्राणिनि । अभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिनेति शेषः ॥ उपपादयिष्यमाणत्वाच्चेतीति । सामस्त्योच्छिदिनोऽन्यत्र धर्मा उभयरूपका इत्यादिनेति शेषः । अत्रेतिशब्दस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वणान्वयः । भेदो नाशो भवेत्तथेति तस्मिन्सत्यप्यसत्स्वरूपभेदकार्यनिर्वाहायावदाश्रयिभाविव्यवयव्यादिष्ववयव्यादिभिर्भेदाभेदाभ्युपगमेन प्रसक्तां भाव्यकारणमचातुरीं तत्र तदभ्युपगमे कारणविशेषोक्त्या परिहर्तुं तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वस्यान्यथासिद्धिव्युत्पादेनेन तस्यानभ्युपगमनीयतां शिष्यमुखेन शङ्कते ॥ स्यादेतदिति । यावदाश्रयभाविनामवयव्यादीनामिवावदाश्रयभाविनामपि तेषामवयवादिभिः सविशेषाभेदाभ्युपगमेनैव सकलभेदकार्यनिर्वाहसम्भवे क्वचिस्त्वविशेषाभेदस्य क्वचिद्भेदाभेदाभ्युपगमो निर्निबन्धन इत्याशयः । द्विविधं भेदकार्यं साधारणमसाधारणं च । तत्र साधारणं प्रतिनिधिसाध्यं नासाधारणमपि । लोके तथा दर्शनात् । ततश्चायावदाश्रयभाविव्यवयव्यादिषु व्यपदेशादिरूपसाधारणकार्यस्यैव सत्त्वात्तस्य च भेदप्रतिनिधिना विशेषेणापि निर्वाहाद्भेदमात्रसाध्यस्यासाधारणकार्यस्य चाभावात्तत्र भेदाभेदाभ्युपगमः । अयावदाश्रयभावविषु तु प्रतिनिध्यसाध्यस्य तस्मिन्सत्यप्यसत्स्वरूपसाधारणभेदकार्यस्य सत्त्वात्तन्निर्वाहाय भेदाभेदाभ्युपगमस्यार्थवत्त्वादिति भावेन भेदकार्यस्योक्तरूपेण द्वैविध्यं सूचयन्नेव विशेषस्य साधारणासाधारणतत्कार्यनिर्वाहकत्वतदभावावाह ॥ भवमिति । ननु

किमनया करुणया विशेषयैव साधारणासाधारणभेदकार्यमात्रनिर्वाहकत्वसम्भवेन करुणकाभावादित्यत आह ॥ सकलैरिति ॥ आश्रयाणामपि परस्परमिति । यद्यदत्यन्ताभिन्नेनात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति नियमादिति भावः । नन्वस्तु तद्वन्न भेदः । अयावदाश्रयभावव्यवधवादिमात्रे तु कुतः स इत्यत आह ॥ न चेति । नन्दनेकाश्रितस्यावयवव्यादेरवयवादिभिरत्यन्ताभिन्नेऽपि विशेषबलादेवैकेन परेनात्यन्ताभिन्नानां तन्तूनामभेदाभावरूपस्य तद्भेदकार्यस्य निर्वाहाच्च तत्रापि भेदोऽयुगान्तव्य इत्याशाङ्क्य निराकरोति ॥ तत्रापीति ॥ निरस्तामिति । सकलभेदकार्यकारित्वे विशेषस्य भेदत्वापरया प्रतिनिधित्वाभावप्रसङ्गात्सकलतत्कार्यकारिणस्तत्प्रतिनिधितया लोकवेदविरुद्धत्वादिति निरस्तीत्यर्थः । अयावदाश्रयभावव्यवयवादेरवयवादिभिर्भेदाभेदयोरेव प्रमाणसिद्धत्वाच्च तदयुगम इत्याह ॥ किञ्चेति ॥ नेति । विपरितेच्छया विपरितस्यापि प्रसङ्गादिति भावः । कथमत्र भेदाभेदयोः प्रामाणिकत्वमित्यत आह ॥ प्रमाणं चेति ॥ वक्ष्यत इति । दृष्टिप्रमाणतश्चयुत्तराश्रय इति शेषः । ननु तस्मिन्त्याप्यसत्त्वस्यानित्यद्रव्याश्रितैकत्वादिगुणेष्वनैकान्त्यान्न भेदादप्रमाणत्वमिति शङ्कते ॥ नन्विति । उक्तोत्तरत्वादित्येतद्विशदयति ॥ उक्तं चेति । न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेदित्येतदग्रन्थव्याख्यानावसरे यद्यपि परिणामवादिनां नायं पन्था इत्यादिनेति शेषः । ततश्च द्रव्यतद्गुणयोः समानकालीनत्वात्कार्यकारणभावाभावेन तस्मिन्सत्त्वप्यसत्त्वस्य तत्राभावाच्चानैकान्त्यमिति युक्तं तस्य भेदप्रमाणत्वमिति भावः । ननु विशेषमेव संश्रित्येतुवाक्यमनर्थकम् । न चैतदयावदाश्रयभाविष्यवयव्यादिषु विशेषसद्भावप्रतिपादनार्थमिति वाच्यम् । भेदेन तस्मिन्सत्त्वप्यसत्त्वस्यैव व्यपदेशभेदादेरपि निर्वाहसम्भवेन निष्प्रयोजनतया तत्र विशेषस्यानपेक्षितत्वेन तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो नेदं व्यपदेशनिर्वाहार्थं विशेषनिरूपणं किन्तु भेदाभेदयोरविरोधोपपादनार्थमेवेति न तत्परोत्तराग्रन्थवैयर्थ्यमिति भावेन तदविरोधोपपादकतया तदोजयितुं किं तदुपपादनेनापात्यतो विरुद्धत्वप्रयुक्तानश्रुपगमनीयत्वशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमिति भावेन तच्छाङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । साकाङ्क्षतया प्रसक्तां वाक्यभासतां भेदो भवेत्तथैत्यपेक्षितपूरणेन परिहरति ॥ भेदेति । विशेषमेवेत्येवकारैव्यर्थमाशङ्क्य परिहरति । अवधारणमिति । कदाचिद्भेदः कदाचिद्भेद इति कालभेदस्य क्वाचिद्भेदः क्वाचिद्भेद इति देशभेदस्य किञ्चित्प्रतियोगिको भेदस्त्वभेदस्त्वन्यप्रतियोगिक इति प्रतियोगिभेदस्य च व्यावृत्त्यर्थः

मवधारणमित्यर्थः । अन्यथा कालादिभेदेनैव विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरैकत्रावस्थानसम्पत्तेस्तत्र विशेषाङ्गीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ।

अ०—विशेषो बलवान्यतः ॥ दृष्टिप्रमाणतश्चैव विरोधो दर्शने कथम् ॥ विरोधो ह्यविरोधश्च यतो दर्शनमानकौ ॥ ततो दृष्टे विरोधस्तु साक्षिरापाद्यते कथम् ॥

सु०—कथं विशेषाश्रयणे विरोधशान्तिरित्यत आह ॥ विशेष इति । बलवान्भेदकार्यकरण इति शेषः । ततो विशेषं समाश्रित्यैकत्र भेदाभेदो भवत इत्यन्वयः । अयमर्थः । भेदो हि विरोधशान्तिहेतुः । तथा हि । क्वचिदाश्रयभेदो यथा मधुरायां देवदत्तसद्भावः कुत्रे तदभावः । क्वचित्कालभेदो यथा मधुरायामेव देवदत्तस्य भावाभावौ । क्वचित्प्रतियोगिभेदो यथा गवयो गोघ-टाभ्यां सदृशो विसदृशश्चेति । भेदप्रतिनिधिश्च विशेष इत्युक्तम् । अतः कथमसौ भेदाभेदोऽवैकत्रैव नावस्थापयेदिति । एवं तर्हीतिप्रसङ्गः । सर्वत्र विशेषमाश्रित्य विरोधस्योत्सादयितुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ दृष्टीति । दृष्टिश्च तत्प्रमाणं च । प्रमाणभूता दृष्टि-रित्यर्थः । ततो भेदाभेदौ न विरुद्धाविति सम्बन्धः । चशब्दो विशेषेण सह दृष्टेः समुच्चये । न स्वेच्छामात्रेण भेदाभेदावित्युपेत्य विशेषेण विरोधाभावोऽभिधीयते । येनातिप्रसङ्गः स्यादित्येवशब्दः । उक्तं तावदवयवावयव्याघ्रभेदग्राहिणी दृष्टिरस्ति । सम्बद्ध-वस्तुबुद्धितो विलक्षणतयाऽनुव्यवसायात् । अस्ति च भेदग्राहिणी सत्यापि तस्मिन्नसत्त्वादिति हेतुजनिता दृष्टिरिति । न (चैते बाध्य-बाधकौ । अन्यतराननुष्टुप्तिप्रसङ्गात् । नापि प्रतिपक्षभूते । प्रतिपवृणाणुभयोदासीनतापत्तेः ।) न चैवम् । अतो द्वयोरपि प्रामाण्यमेषि-तव्यम् । प्रमाणतश्च भेदाभेदयोरवगतयोर्न विरोधः । तदिदमुक्तं प्रमाणत इति । ननु भवतां भेदाभेदावैकत्रैकैकदेव प्रमितौ । तथाऽपि कथं विरोधशान्तिरित्यत आह ॥ विरोध इति । सहदर्शने सति कथं विरोधो वक्तुं शक्यते । सहदर्शो विरुद्धौ चेति विप्रतिषिद्ध-मिति भावः । एतदेव विवृणोति ॥ विरोधो हीति । सर्वत्र परस्परपरिहारणैव सत्त्वदर्शनं सहानवस्थानलक्षणविरोधे प्रमाणम् । क्वचित्सहदर्शनं चाविरोधे । अन्यस्यानिरूपणात् । अतः सहदर्शे भेदाभेदलक्षणे वस्तुद्वये विरोधः कथमुच्येत । सहदर्शने ह्यविरोधः

स्यात् । पुनर्विरोधकथने व्याघातानिवारणादिति । हिशब्देन शीतोष्णादौ रूपरसादौ च विरोधाविरोधयोर्दशैकप्रमाणत्वं निदर्शयति । तुशब्दस्य दृष्टे त्विति सम्बन्धः । सद्भिर्विद्वद्भिरित्युपहासः । वैशेषिकादयो हि संयोगविभागशब्दात्मविशेषणानां तत्रैव तदैव भावाभावावेषस्य सहदर्शनादिरोधो नास्तीति वदन्तः पुनरत्र सहदर्शनेऽपि विरोधमुद्भावयन्तः स्वव्याहतभाषिणः स्वोक्तविशरणशीलाः स्वदृष्टिप्रक्षपातिनः कथं सन्तः स्युः । सर्वत्रासहदृष्टयोर्वादि कश्चिदाग्रहपात्रेण सहावस्थानं मन्यते तं प्रत्येव विरोधाग्रहानं क्रियते नान्यथेति ॥ छ ॥

टि०—तथाऽपि विशेषो बलवान्यत इति विशेषस्य भेदकार्यकरणे समर्थस्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य विशेषस्य विरोधशान्तिहेतुत्वोपादनार्थत्वात् तदिति भावेन तद्धेतुत्वोपादकतया तद्योजयितुं तद्धेतुत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ कथमिति । नन्वत्र विशेषस्य समर्थत्वमात्रमुच्यते न तु भेदकार्यकरणे समर्थत्वमिति कथमेनेनेकताकाङ्क्षानिवृत्तिरित्यतोऽत्रापेक्षितं शेषमाह ॥ बलवानिति । ननु भेदकार्यकरणे समर्थत्वेन विशेषस्य तत्कार्यकारित्वमेव स्यात् न तु विरोधशान्तिहेतुत्वमपि । तस्या भेदकार्यत्वासिद्धेः । तत्कार्यत्वेऽपि वा तस्या विशेषस्य तद्धेतुत्वे नियामकामावादित्यतो विरोधशान्तेर्भेदकार्यत्वोपादानपूर्वकः विशेषस्य तद्धेतुतायां नियामकं स्मारयितुमाह ॥ अयमर्थ इति ॥ सुन्न इति । परिष्कृतम्यामित्यर्थः । ननु दृष्टिप्रमाणत इति भेदाभेदयोः प्रामाणिकत्ववर्णनमनर्थकम् । न च तयोरेकत्राविरुद्धत्वसमर्थनार्थमत्रेति वान्छम् । विशेषेण तयोर्विरुद्धस्य सिद्धत्वेन तस्यानपेक्षितत्वादित्यतः प्रमाणसहृदस्यैव विशेषस्य तत्साधकत्वेन केवलस्य तस्यासाधकतया तस्यापामि-कत्ववर्णनस्यार्थत्वादिति भावेनोत्तरग्रन्थं योजयितुं विशेषमात्रस्य प्रयोजकतामतिप्रसङ्गेन दूषयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ एवं तर्ह्यिति । घटघटादावपि भेदाभेदौ स्यातामित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दृष्टेः प्रमाणत्वमप्युपाधमिति भावेनाह ॥ प्रमाणभूतेति । चशब्दस्येतरसङ्ग्रहकत्वादेवशब्दस्य च तद्व्यावर्तकत्वाद्भाष्ये चैवशब्दयोर्विरोधमाशङ्क्य चशब्दसङ्ग्रहाख्यस्यैवशब्देनाव्यावर्तितत्वात्तद्व्यावर्तितस्य च चशब्देनामङ्ग्रहाद्यतयोर्विरोध इति भावेन तस्माद्भाह्वव्यावर्त्ये दर्शयति ॥ चशब्द इत्यादिना । नन्ववयवावयव्यादिषु भेदाभेदाहिणी दृष्टिरेव तावदासिद्धा

कुतस्तस्याः प्रामाण्यं येन तन्मूलकत्वाद्भेदाभ्युपगमस्य स्वेच्छामात्रमूलकत्वाभावादतिप्रसङ्गपरिहारः स्यादित्यतोऽभेदग्राहिणीं दृष्टिं तावदाह ॥
 उक्तं ह्येतदिति । अभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिनेति शेषः । अवयवावयव्यादिप्रतीतिरत्यन्तभित्तघटपटादिप्रतीतिर्तौ वैलक्षण्यानुभवस्य प्रतीत्यपलापानु-
 पपत्तिपराहृतत्वात्तद्वैलक्षण्यानुभवस्य चाभेदविषयत्वं विनाऽनिर्वाहात्तत्प्रतीतिरेभेदग्राहकत्वमिति भावः । ननु च सम्बन्धविषयत्वमात्रेणाप्यसम्बद्ध-
 घटपटादिबुद्धितौ वैलक्षण्योपपत्तेर्न तदर्थमभेदविषयत्वं तस्याः कल्पनीयमित्यतस्तावता घटपटादिबुद्धिवैलक्षण्यसिद्धावपि सम्बद्धकुण्डबदरादिबुद्धितौ वैल-
 क्षण्यानुभवा निर्वर्हास्तन्निर्वाहायाभेदविषयत्वमेव कल्पनीयमित्याशयवानाह ॥ सम्बद्धेति । एवमभेदग्राहिणीं दृष्टिमुपदश्य भेदग्राहिणीं दृष्टिमप्युपदर्शयति ॥
 अस्ति चेति नन्वस्तु भेदाभेदग्राहकं दृष्टिद्वयं तस्यामाण्यं तु कुत इत्यतः किमत्र दृष्टिद्वयस्य बाध्यबाधकभावापलत्वाच्च प्रामाण्यमित्याभिमतं प्रतिपक्षमूतत्वा-
 द्भेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय पक्षद्वयमप्यनूद्य दूषयति ॥ न चेत्यादिना । उभयत्रापीष्टापत्तिं परिहरति ॥ न चैवमिति । पक्षद्वयनिराकरणेन
 सिद्धमर्थं दर्शयति ॥ अत इति । प्रकरान्तराभावादित्यर्थः । प्रामाण्यसमर्थनस्य प्रयोजनमाह ॥ प्रमाणतश्चेति । नन्ववयवावयव्यादौ भेदाभे-
 दयोः प्रमितत्वेनाविरोधस्य समर्थितत्वात्प्रमितयोर्विरुद्धत्वस्य व्याहृतत्ववर्णनमनर्थकमिति तत्परोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतः प्रमितत्वेऽपि भेदाभेदयो-
 र्विरुद्धत्वमास्त्विति शङ्काया व्याहृतत्वेनानुदयोपपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुनुक्तानुमानेऽप्रयोजकताशङ्कामुत्थाप-
 यति ॥ नन्विति । सहदृष्टयोर्विरुद्धत्वस्य व्याहृतत्ववर्णनेनाप्रयोजकताशङ्काया अनुदयात्तस्य विरोधदर्शने कथमित्यनेनैव सिद्धेस्तस्यातिपादकस्य वि-
 रोधो ह्यविरोधश्चेत्यादेर्गततामाशङ्क्य परिहरति ॥ एतदेवेति ॥ व्याहृतभाषिण इति । सहदर्शने विरोधोद्भावनात्स्वव्याहृतभाषित्वम् । तच्च
 सहदर्शने ह्यविरोधः स्यात्पुनर्विरोधकथने व्याघातादित्युक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् ॥ स्वोक्तेति । संयोगादौ सहदर्शनस्य विरोधपरिहारकत्वमुक्त्वाऽत्र
 पुनस्तदुद्भावनात्स्वोक्तविस्मरणशालित्वम् । स्वकीयसहदर्शनस्य विरोधपरिहारकत्वमभ्युपगम्य संयोगाद्भावावेकत्राभ्युपगम्यात्र पुनर्विरोधोद्भावयतां
 स्वकीयसहदर्शने सहदर्शनतयाभिमानात्स्वदृष्टिपक्षपातित्वमिति द्रष्टव्यम् । ननु चैवं सति संयोगतद्व्यन्ताभावादौ सहावस्थाने विरोधोद्भावने सि-
 द्धान्तेऽनुपपन्नं स्यात् । अवयवावयव्यादौ भेदाभेदवुपेत्य सहदर्शनाद्विरोधो नास्तीति चाभिधायान्न पुनः सहदर्शने विरोधोद्भावनस्य स्वव्याहृत-

भाषित्वापादकतयाऽसम्भवादित्यत आह ॥ सर्वत्रति । इतीत्यनन्तरं न सिद्धान्ते व्याहृतभाषित्वप्रसङ्ग इति शेषः ॥ छ ॥

अ०—अभिन्नो भगवान्स्वेन तदन्येन विभेदवान् ॥ नित्या धर्मास्तदीयास्तु सर्वेऽस्माच्चैव भेदिनः ॥ सामस्त्योच्छेदोऽन्यत्र धर्मा उभयरूपिणः ॥ भावे त एव चोच्छेदात्तदन्ये च समस्तशः ॥

मु०—धर्मधर्मिणोभेदो भवति चेद्विभेदो न स्यात् । तर्हि सर्वेषां द्वयेषु तेषु चिदेवेत्यपेक्षायामाह ॥ अभिन्न इति । भगवानिति चेतनमात्रोपलक्षणम् । स्वेन स्वावयवगुणद्विधादिभिः । तदन्येन प्रकृतिजैवजहात्मना प्रपञ्चेनेत्येवं व्यग्रस्थितौमेव भेदोभेदो न त्वेकाविषयादित्यर्थः । अयावद्द्रव्यभावविधर्मभेदोभेदो कुतो न स्यातामित्यत आह ॥ नित्या इति । तुशब्दोऽवधारणे । अस्मात्कारणात् । अस्माद्भगवतः । द्वित्यादिसङ्ख्याव्यतिरिक्ता इति शेषः । क्व तर्हि भेदाभेदावित्यत आह ॥ सामस्त्येति । अन्यत्र परमेश्वरात् । जडे कुतुनीति यावत् । सत्येव धर्मिणि सामस्त्येनोच्छेदकतो ये धर्मास्ते उभयरूपिणो भिन्नाभिन्ना इत्यर्थः । अभिभवव्यावृत्त्यर्थे सामस्त्येत्युक्तम् । यदा सामस्त्ये द्रव्यस्याविकलत्वं नाशाभावोऽपि ये उच्छेदिन इति व्याख्येयम् । किं स्वसद्भावबलायामभेदोऽसद्भावबलायां भेदिन इत्येवं कालभेदेन भेदाभेदावित्यत उक्तं भाव इति । स्वसद्भावदशायामेवोभयरूपका इत्यर्थः । विनष्टयासत्त्वेन भेदचिन्तान्नकाशात् । प्रागत्यन्तोभेदे विनाशासम्भवाच्च । कुतो भिन्नाभिन्ना इत्यत आह ॥ त एवेति । प्रत्यक्षबलेन न एव धर्मस्वरूपभूता एवोच्छेदात्सत्येव धर्मिण्यसत्त्वादेतोस्तदन्ये । चशब्दो मित्यः समुच्चयार्थो । समस्तज्ञ इत्यावद्द्रव्यभावविवेकक्षयोक्तम् ॥ छ ॥

टि०—अभिन्नो भगवान्स्वेनेत्यादेर्धर्मधर्मिणोरित्यन्तोभेदः क्वचित्त्वचिद्वदोभेदाविति व्यग्रशोधोपदर्शनपरग्रन्थस्य प्रकृतेन सङ्ख्याप्रतीतिरसङ्गातिमाशङ्क्याव्यवहितपूर्वेणासङ्गातावपि भेदो नाशो भवेत्तत्तदुक्तार्थविवरणरूपत्वेन तत्सङ्गातत्वात्तासङ्गातिरित्यभिप्रेत्य तद्विवरणरूपतया तद्योजयितुमुक्तार्थानुवादपूर्वकं तत्प्रयोजकभूतामाकाङ्क्षासुश्रूययति ॥ धर्मधर्मिणोरित्यादिना । यद्यपि सत्येव धर्माणि धर्माणां च यत्र नारास्तत्र भेदाभेदावित्युक्तेनेयं सङ्क्षेपोक्तिस्तथाऽपि सत्येव धर्माणि धर्माणां नाशोऽत्रैवात सर्वत्र इत्यनभिधानाप्रियायेणं सङ्क्षेपोक्तिरुक्तेः । अतः

एवाक्षेप्रकारप्रदर्शनं तथैव करिष्यत इत्यवधेयम् । नन्वीश्वरस्यैव जीवस्यापि स्वावयवगुणक्रियादिभिरत्यन्ताभिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वाभावारिक्तं सर्वेष्वपि
 द्रव्येषूत केयुचिदेवेत्यपेक्षापूर्वकं वाक्ये तत्परणाय जीवेश्वरसाधारण्येनैव तदत्यन्ताभेदस्य प्रतिपादनीयतयेश्वरमात्रासाधारण्येन तदभिधानमनुष्यपक्षमिच्छन्-
 तोऽत्र वाक्ये भागवत्पदस्य चेतनमात्रोपलक्षणत्वाद्वाश्वरमात्रपरत्वाभावादस्य वाक्यस्य जीवेश्वरसाधारण्येनैव तदत्यन्ताभेदबोधकत्वेनेश्वरमात्रसाधार-
 ण्येन तदभिधायकत्वाभावाच्चानुपपत्तिरिति भावेन भागवत्पदं चेतनमात्रपरतया व्याचष्टे ॥ चेतनमात्रोपलक्षणमिति ननु भावान्स्वेनाभिन्न-इत्यनेन
 भागतः स्वेनाभेद उच्यते न तु गुणक्रियादिभिरिति नानेन धर्मधर्मिणोभेदाभेदौ सर्वत्र द्रव्येषूत केषुचिदेवेत्युक्ताकाङ्क्षाया मिदृशिरित्येतोऽत्र स्वय-
 ङ्दस्य स्वीयपरत्वेन स्वपरत्वाभावाच्चानुपपत्तिरिति भावेन स्वपदार्थमाह ॥ स्वेनेति । प्रकृतिजीवजडात्मनेत्युपलक्षणम् । ईश्वरप्रकृतिजडात्मनेत्यपि
 द्रष्टव्यम् ॥ व्यवस्थिताविति । भिन्नप्रतियोगिकावित्यर्थः ॥ न त्वेकेनेति । न त्वेकप्रतियोगिकावित्यर्थः । न च भावति द्वित्वादिना जडे च
 चिन्तनादिनाऽपि भेदाभेदसद्भावोदकविषयापि भेदौ एत एवेति न तन्निषेधो युक्त इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणानुसारेणैव हि बहुभ्यश्चालिरिक्तत्वं
 ज्ञातुं शक्यतया तदतिरिक्तं एव विषययुक्तभेदोभेदाभिप्रायात् ॥ अभावद्रव्यभावीति । जीवेश्वरस्येति शेषः । द्वित्वादिसङ्ख्याव्यतिरिक्ता
 इत्युपलक्षणम् । चिन्तनादिव्यतिरिक्ता इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च जीवेश्वरयोस्यावदद्रव्यभाविर्भिद्वित्वादिविभिन्नतनादिमिथ्य भेदाभेदसद्भावेऽपि तदु-
 भयव्यतिरिक्तानां सर्वेषां धर्माणां नित्यतया यावद्द्रव्यभाविस्त्वाच्च तैर्भेदाभेदावित्युक्तं भवति । अन्यत्र परमेश्वरदित्युपलक्षणम् । जीवादित्यपि द्रष्ट-
 व्यम् । एतदेव चाभिप्रेत्य ज्ञापयमाह ॥ जडवस्तुनीति यावदिति ॥ अभिभवेति । सौमलोकादिना दीपादिप्रभाया अभिभवस्तुपौच्छेदस्त्वे-
 पि दीपादिना जलस्या भेदाभेदाभावाच्चानुपपत्तिरिति । नन्वभिभवो नोच्छेदः । किन्तु बलवत्सज्जतिग्रहणकृतमग्रहणमतः सामर्थ्ये-
 ति इदं नित्यत्वेनाह ॥ यदेति । नन्वद्रव्याद्रेवलायां भेदिनः सद्भाववेलायां चाभेदिन इत्येवं कालभेदेनैव भेदाभेदौ किन्तु स्यातामित्येतोऽसद्भाव-
 वेलायां भेदिन इत्यत्र तावद्भावात्माह ॥ विनष्टस्येति । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेन धर्मिनाशे तद्भावेन धर्मिनाशानन्तरं भेदोऽस्तीति चिन्तायाः धर्तु-
 मशक्यत्वादित्यर्थः । नन्वस्य तस्मात्प्राध्वस्तभेदादीत्युत्तरानुन्यास्यानन्यास्यानरूपोत्तरग्रन्थेन विरोधः । तत्र नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यति-

ति वाक्यं प्रमाणीकृत्य नष्टधर्मिकभेदस्य सत्त्वाभिधानादत्र पुनस्तन्निषेधादिति चेत् । यथा न विरोधस्तथा तद्व्यव्याख्यानावसर एव वक्ष्यमाण-
त्वात् । सद्भावदशायामभेदिन इत्यत्रापि बाधकमाह ॥ प्राप्तिरिति । विनाशादिति शेषः । सद्भावदशायामिति यावत् । एवेति पुनर्भेदाभिधाना-
नर्थक्यमाशङ्क्योभयरूपत्वे धर्माणां प्रमाणाभिधायकत्वाच्च तदिति भावेन तत्र प्रमाणसमर्पकतया तद्विजितुं तच्छब्दामुत्थापयति ॥ कुत इति ।
त एवेति प्रतिज्ञातधर्मिवरूपतायां प्रमाणस्यानुपन्यासेन प्रसवतां मूले न्यूनतामपेक्षितरूपेण परिहरति ॥ प्रत्यक्षबलेनेति । एकैनेव समुच्चय-
सिद्धेरितरैवैयर्थ्यमित्यत उक्तं मिथ इति । ननु जडे वस्तुनि सर्वधर्माणां सत्येव धर्मिण्यस्त्वाभावेन कथं भागासिद्धस्य हतोः सर्वधर्मभेदसाधकत्व-
मित्यतः समस्तस्य इत्यप्याश्रयेऽसत्त्वेतुदिश्रान्त्याधिकरणमात्रपरत्वेन सर्वधर्मपरत्वाभावेन भागासिद्ध्यप्रसक्त्या युक्तैव तस्य भेदसाधकतेत्या-
शयेन तत्तात्पर्यमाह ॥ समस्तस्य इतीति ॥ छ ॥

अ०—अंशांशिनोरभेदेन त्वंशसंयोग एव हि ॥ अंशिनो नानवस्थान्तो यद्यप्यंशेऽविविधमः ॥

सु०—यदुक्तं यावदवयवभाविनोऽवयविनोऽवयवैरयन्ताभेदोऽयावदवयवभाविनस्तु भेदाभेदाविति । तेनान्यदपि चोद्यं परिहृतमि-
त्याह ॥ अंशांशिनोरिति । तथा हि । सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादिति यदंशतः संयोग इत्युक्तं तदयुक्तम् । अनवस्थापत्तेः । घटसंयोगो
हि घटांशसंयोगपूर्वकः सोऽपि तदंशरूपयोगपूर्वकः । न चेयं निरंशे परम्परा विश्राय्यतीति वाच्यम् । अंशपरम्पराया अविश्रमस्यायङ्गी-
कृतत्वात् । अतः पूर्वपूर्वसंयोगानुपत्ताबुत्तरोत्तरानुत्पत्तिप्रसङ्गादंशतः संयोग इति नियमो नोपपद्यत इति । तदिदमसङ्गतम् । यद्यप्यंशत
एव संयोगो यद्यपि चांशेष्वंशपरम्पराया अदिश्रमस्तथाऽयंशांशिनोरभेदेनैवांशसंयोग एव हि यस्मादंशिनः संयोगोऽतो नानवस्थेति ।
अयमभिसन्धिः । स्यादियमनवस्था यदि सर्वत्रांशत एव संयोग इति वदतामस्माकमंशिनः संयोगोऽशसंयोगेनैव जायत इत्यभिप्रायः
स्यात् । न चैवम् । किन्तु यो यस्यांशिनः संयोगः स तदंशे वर्तते । निरंशस्य तु संयोगः क्व नाम वर्तताम् । अतः परमाणोः संयोग
सति तद्वृत्त्यर्थमंशोऽङ्गीकरणीय इति । न ह्येवं सति काचिदनवस्थाऽस्ति । अनवस्थितकार्यकारणभूतासिद्धसंयोगपरम्पराश्रयणमात्रात् ।

एतावत्तु भवेत् । घटसंयोगो घटांशवृत्तिरित्ययमुक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । तथा सति हि पटवृत्तिरपि घटसंयोगः स्यात् । प्रमाणविरोधाच्च । घटसंयोगो घटवृत्तिस्तदगुणत्वात्तद्रूपवदिति । घटांशवृत्तिः संयोगो न घटसंयोगः तदऽयवृत्तित्वात् । पटसंयोगवदिति । एतदप्यनवकाशम् । अंशांशिनोरभेदस्य साधितत्वात् । अतिप्रसङ्गो हि तदा । यद्यदि पटवृत्तेशोऽपि घटादत्यन्तभिन्नः स्यात् । अभेदे तु क्वातिप्रसङ्गः । अनुमानस्यायाद्याय सिद्धसाधनता । अंशवृत्तेरेव घटवृत्तित्वात् । अंशवृत्तिरेव सति घटवृत्तित्वसाधने दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यात् । द्वितीयस्तु हेतुः स्वरूपासिद्धोऽन्यथासिद्धो वेति । यदि घटसंयोगो घटांशे वर्तते । तर्हि घटांशसंयोगः क्व वर्तते इति चेत् । अनेनैव न्या (न न्यायेन तदंशे सोऽपि तदंश इति ब्रूमः । न चैवमनवस्था । सर्वेऽयंशिसंयोगास्तत्तदंशवृत्तय इत्यत्रेतरैरापेक्षाया अभवात् ।

टि०—अंशांशिनोरभेदेनेत्यादेः प्रकृतासङ्गतत्वादानार्थक्यमित्याशङ्क्याव्यवहितग्रन्थेन सङ्गत्यभावेऽप्यवयवावयव्याद्यभेदाभिधानस्योक्तानुपपत्तिपरिहाररूपप्रयोजनाभिधायकतया तदभेदप्रतिपादकव्यवहितग्रन्थसङ्गतिसम्भवान्नानर्थक्यमिति भावेन व्यवहितसङ्गतितयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ यदुक्तमिति । अभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिनेति शेषः । कोऽसादुक्तार्थः का च तत्रानुपपत्तिर्यत्परिहारोऽवयवावयव्यभेदोक्तिप्रयोजनमित्यत उक्तार्थोपदर्शनपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं तावदुद्भावयति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ अङ्गीकृतत्वादिति । अन्यथांशपरम्पराया यत्रैव विश्रमस्तत्रैवापकर्षतारतम्यस्य विश्रान्तत्वापत्त्या तस्यानवधित्वं प्रागुक्तं बाधितं स्यादित्यर्थ इति भावः ॥ अत इति । अंशसंयोगस्यांशिसंयोगं प्रति कारणत्वात्तदभावे तदनुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । उक्तक्षेपस्य मूलारूढतासिद्धयर्थं यद्यपीत्यस्यांशतः संयोग इत्यस्य चावृत्तिभिप्रत्य वाक्यं योजयति ॥ यद्यपीत्यादिना । अंशांशिनोरभेदस्यानवस्थापरिहारोपयोगितया नात्रोपन्यासः किन्त्वनुपपत्त्यन्तरनिरासार्थैवेत्यभिप्रेत्य तदनपेक्षैवानवस्थां परिहितुमुक्तनियमाभिप्रायमाह ॥ अयमभिसन्धिरिति । इतीत्यतः परमभिप्राय इति वर्तते । तर्हि किमर्थमत्र तदुपन्यास इत्यतोऽनुपपत्त्यन्तरनिरासार्थतां तस्य दर्शयितुमनुपपत्त्यन्तरं तावदुद्भावयति ॥ एतावत्त्विति । अतिप्रसङ्गमेव विशदयति ॥ तथा सति हीति । अविशेषादिति भावः । प्रमाणविरोधमेव दर्शयति ॥ घटसंयोग इति । मूलविघटनेनातिप्रसङ्गं परिहरति ॥ अतिप्रसङ्गो हीति । किमत्र घटवृत्तित्वमात्रं साध्यं किंवाऽश-

वृत्तस्ये सति घटवृत्तत्वमिति विवरूपद्वयं मनसि निधायद्यं दूषयति ॥ अनुमानस्यापीति । सिद्धसाधनत्वमेव प्रथयति ॥ अंशवृत्तत्वेति । द्वितीय-
मनस्य दूषयति ॥ अंशवृत्तत्वे सतीति ॥ साध्यविकल इति । घटरूपस्यापि घटांशवृत्तत्वाङ्गीकारेण तत्र घटांशवृत्तत्वस्य परं प्रत्यक्षे-
रिति भावः । तदन्यवृत्तत्वं किं तदत्यन्तभिन्नवृत्तत्वमभिमतं तद्विन्नवृत्तत्वमात्रं चेति विकल्पद्वयं मनसि निधायद्यं दूषयति ॥ द्वितीयस्त्विति ।
अंशांशोर्भेदोभेदवादिनं प्रति तदत्यन्तभिन्नवृत्तत्वस्यासिद्धेरिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ अन्यथासिद्धो वेतीति । घटभिन्नवृत्तत्वरूपहेतुं प्रति
घटसंयोगत्वाभावो न प्रयोजकः । अंशस्य घटभिन्नेन तत्संयोगस्य घटसंयोगत्वेऽपि तस्यैवांशस्य घटभिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन घटभिन्नवृत्तत्वस्य चोप-
पत्त्यात् । तथा चांशस्य घटभिन्नत्वमेवोक्तहेतुं प्रति प्रयोजकमित्यन्यथासिद्ध इत्यर्थः । इतीत्येत्येयाभिति पूर्वेण सम्बन्धः । अनवस्थाप्रसङ्गरूपवि-
पक्षे बाधप्रसङ्गाच्चाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिः पृच्छति ॥ यदीति । अनवस्थितकार्यकारणभूतासिद्धसंयोगपरम्पराया अभावाच्चानवस्थे-
त्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ अनेनेवेति । पूर्वपक्षां स्वाशयमुदाहरति ॥ न चेति । सिद्धान्त्यापि तमुदाहरति ॥ सर्वेऽपीति ॥
इतरेतरापेक्षाया इति । तथा च मूलक्षयकारित्वं नास्तीति भावः । न च सामान्यानावस्थावदप्रामाणिकस्वीकाररूपा । प्रामाणिकत्वादित्या-
शयात् ।

अ०—एकस्मिञ्चात एवान्यः संयोगो जायते यदि ॥ अनवस्था तदैव स्यात्संयोगैक्ये भवेत्कव सा ॥

सु०—एवं तर्हि परमाणुवृत्तिरपि संयोगो घटसंयोगः स्यादिति चेत् । को नेत्याहति । अंशसंयोग एव ह्यशिनः संयोगोऽतो
नानवस्थेत्युक्तमनवस्थापरिहारं विवृणोति ॥ एकास्मिन्निति । अवयवपरम्पराया अविश्रमभ्युपगार्यैकस्मिन्नवयवसंयोगे जात एवा-
न्योऽवयवसंयोगो जायत इति यद्यद्भीकुर्भस्तदैवानवस्था स्यात् । संयोगैक्योऽवयविसंयोगः क्रियातो जातस्तदवयवं वर्तते । अवयववृत्तेः
संयोगादपरोऽवयविनः संयोगो नास्तीति वादं तु क्व साऽनवस्थेति । एतैतदपि निरस्तम् । यदाहुः । संयोगान्निविद्योऽन्यतरकर्मजो-
भयकर्मजसंयोगजमेदात् । तत्रान्यतरकर्मजो यः क्रियावता निष्क्रियस्य यथा स्थानाः श्येनः । उभयकर्मजस्तु विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्नि-

पातो यथा मल्लयोः । संयोगस्तु संयोगः कारणाकारणसंयोगात्कार्यकार्यसंयोगो यथा हस्ततस्संयोगात्कायतस्संयोग इति । न हि हस्ततस्संयोगातिरिक्तः कायतस्संयोगोऽस्ति । येनासौ तज्जः यः स्यात् । प्रमाणाभावात् । किन्तु हस्तकर्मणा जनितो हस्तदृष्टिः संयोग एव हस्तकायोरभेदात्कायसंयोगो भवति । अत एव हस्तस्थाशुचिसंयोगे कायक्षालनादिविषयोऽप्युपपद्यन्ते । अत एव विभागजोऽपि विभागो निरस्तः । द्विविधं हि तमाचक्षते । कारणाकारणविभागत्वात्कारणविभागाच्चति । तत्राद्यो यथा । हस्ततरुविभागात्कायतरुविभागः । द्वितीयो यथा । द्वितन्तुकावयव तन्तो कर्मोत्पन्नं तस्य तन्त्वन्तराद्विभागं करोति । विभागातन्त्वोः संयोगो नश्यति । ततो द्वितन्तुक्रविनाशः । तत इदानीं तन्त्वोर्वर्तमानो विभागः सन्निःस्पृश्यवयवस्य द्वितन्तुकसंयुक्ताकाशादिदेशाद्विभागं करोतीति । तत्राद्यस्तान् वदनुपपन्नः । हस्ततरुविभागातिरिक्तस्य कायतरुविभागस्यानुपलम्भात् । हस्तकर्मणा जनितो हि विभागो हस्तकायोरभेदाद्धस्तकाय-गुणो भवति । अत एव विवादाध्यासितो विभागो न कर्मसमावायिकारणकः कर्मकार्यसमवेतत्वात् । शब्दवदित्यसिद्धतया निरस्तम् । द्वितीयस्त्वनुपपन्नतरः । तन्तुकर्मणैव तन्तोस्तन्त्वन्तरादाकाशादिदेशाच्च विभागोत्पद्युपपत्तौ क्रमकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथाऽङ्गुलि-कर्मणाङ्गुलेरङ्गुल्यन्तरादेव विभागो भवत्याकाशादिदेशात् विभागादिति स्यात् । नन्वङ्गुलिकर्मोऽङ्गुलिविभागमाकाशादिविभागं च करोति । तयोर्विभागयोरविरुद्धत्वात् । तन्तुकर्म तु तन्त्यन्तरविभागमाकाशादिविभागं (च) कर्तुमर्हति । तयोर्विभागयोर्द्रव्या-रम्भकसंयोगाविरोधित्वाविरोधित्वरूपविराधात् । न ह्यविरुद्धत्वात्कारणाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिः सम्भवतीति । यैवम् । एकस्मादेव कर्मणः संयोगविभागजननाभ्युपगमात् । तन्तुकर्मणा द्रव्यारम्भकानारम्भकतन्त्वन्तराकाशसंयोगजनमाङ्गीकाराच्च । अन्यथा कारणाकारणसंयोग-जसंयोगात्कारणमात्रसंयोगजोऽपि संयोगः स्वीकार्यः स्यात् । ननु संयोगस्य न स्वरूपतो विरोधोऽस्ति । यतो द्रव्यान्तरारम्भकद्रव्यसमवेत एव संयोगो द्रव्यान्तरारम्भकः । द्रव्यान्तरारम्भकं च द्रव्यं सप्तविधम् । आरब्धद्रव्यमन्यावयविस्यशरीरहितं विनश्यद्द्रव्यसंयोगं निष्फलारम्भं विजातीयं चेति । ततः कर्मणैव संयोगद्वयजन्मापत्तिरिति । एवं तर्हि विभागयोरपि को विरोधः । द्रव्यारम्भात्तारम्भ-

प्रयुक्तत्वाद्विरोधप्रतीतिः । तन्तद्वयविभागजनकं तन्तुकर्म न तत्त्वाकाशविभागजनकम् । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मत्वाद्-
द्रव्यान्तरारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मवदित्याभाससमानयोगक्षेपम् । तन्तुकर्म न तन्त्वन्तरविभागजनकं कर्मत्वात् । सम्प्रतिपन्न-
कर्मवदित्यपि प्रयोगसम्भवात् । तत्र प्रमाणबाध इति चेत् । सममन्यत्रापि । विभागद्वययोगपद्यानुभवात् । तन्तुकर्माकाशविभागजनकं
कर्मत्वादिति प्रतिपक्षश्च । आकाशविभागे विभागेन कर्तव्ये कर्मणो निमित्तत्वाभ्युपगमात्सिद्धसाधनमिति चेन्न । जनकशब्दस्यासमावाह्य-
र्थत्वात् । एतेन विमतं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधितदविरोधिविभागजनकं न भवति । कर्मत्वादिति निरस्तम् । विमतं कर्म द्रव्यारम्भकाना-
रम्भकसंयोगारम्भकं न भवति । कर्मत्वात् । इयन्कर्मवदित्याभासतुल्यत्वात्सम्प्रतिपक्षत्वाच्च । यदाकाशविभागजनकं कर्म न तदद्रव्या-
रम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं यथाऽऽहुर्गुलिकर्मोति व्याप्तेस्तन्तुकर्मणो गगनविभागजनकत्वे तन्त्वन्तरविभागजनकत्वं न स्यादिति चेन्न ।
यद्यल्लक्ष्यविभागजनकं न भवति न तत्तल्लक्ष्यद्रव्यविभागजनकमिति व्योहराकाशदेशविभागजनकत्वे तन्त्वन्तरादपि विभागजनकं न
स्यादिति प्रतिपक्षसङ्गसम्भवात् । किञ्च तन्तोराकाशविभागो यदि विभागजो न तु कर्मजस्तदा सकर्मकस्यैवाकर्मकस्यापि कुतो न स्यात् ।
विभागस्योभयत्रापि साम्यात् । उत्तरविभागे कर्मनिमित्तकारणमित्यतो नेति चेन्न । आद्यविभागजननेनैवोपक्षिणस्य कारणत्वान्धारणात् ।
अवधारणे वाऽसमवायित्वस्यानिवारणात् । अन्यथा तल्लक्षणस्यातिव्याप्तेरित्यलं विस्तरेण ॥ छ ॥

टि०—विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ एवं तर्हीति । इष्टापत्तेस्तर्काभासोऽयमित्याशयेन परिहरति ॥ क इति । एकस्मिन्विद्युत्तत्वाक्य-
स्य पूर्वेण गतार्थतामाशङ्क्य परिहरति ॥ अंशेति । अनवस्थापरिहारार्थं भाष्यकौरूपन्यस्तं संयोगैक्यं न तत्परिहारात्प्रयोजनकं किन्तु परो-
क्तसंयोगत्रैविध्यनिरासप्रयोजनकमपि भवतीत्याशयेन तदर्थतयाऽपि तदोजयति ॥ एतेनेति । संयोगैक्यवचनेन तत्रैविध्यमपि निरस्तमित्यर्थः ।
कास्तात्तिक्षो विधा इत्यतस्ता दर्शयति ॥ अन्यतरेति । अयं चान्यतरकर्मजः संयोगश्च संयोग इति तत्सूत्रस्यार्थानुवादः । अन्यतर-
कर्मजं लक्षयति ॥ तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये । क्रियावता चलता निष्क्रियस्य तदभिमुखक्रियारहितस्येत्यर्थः । तत्संयोगानुकूलक्रियाशून्यत्वमेव च

निष्क्रियत्वमत्र विवक्षितम् । तेन यत्रैकः स्वाभिमुखी दिशं गच्छत्यन्यश्च तदष्टमनुगच्छति तत्र सक्रियस्यापि सक्रियेणान्यतरकर्मजसंयोगस्य दर्शनेन सर्वथा निष्क्रियत्वस्य बाधितत्वादिति भावः । तमुदाहरति ॥ यथेति । उभयकर्मजं लक्षयति ॥ उभयेति । विरुद्धे दिशौ प्राचीप्रतीच्यौ अर्वाच्युदीच्यौ वा । दृश्यादृश्ये इति यावत् । एकदिगभिमुखेनापरस्य प्रत्यक्षत्वस्यैव दिशो विरुद्धत्वात् । तयोः क्रिययोस्तौ विरुद्धदिक्क्रियौ तयोः सन्निपातोऽभिघात इत्यर्थः । तमुदाहरति ॥ यथेति । यद्यपि कर्मणः कर्मत्वेनैव संयोगं प्रति कारणत्वात्प्रत्येकमेव कर्मणोः संयोगजनकत्वमिति संयोगद्वयमेवोक्तुमर्हति तथाऽपि संयोगद्वयस्याननुभवात्कर्मभ्यां सम्भूय एकसंयोगो जन्यते । अत एव नैककर्मणाऽन्यथासिद्धिः । विनिगमकाभावेनोभयोरप्यारम्भकत्वादिति भावः । ननु तथाऽपि कर्मत्वेनैव संयोगजनकत्वात्कपालद्वयजन्यघटवदवान्तरजातिभेदाभावात्कथं त्रैविध्यमिति चेत् । अत्राहुः । जातिभेदाभावेऽप्यन्यतरकर्मजत्वाद्युपाधिभेदात्तत्पुनस्त्वरैणैवायं विभाग इति । यद्वा कस्यचित्संयोगस्य यावत्त्वाश्रयं विभागविरोधित्वं कस्यचिद्वैयवान्तरभेदस्यावश्यकत्वात्तत्र चान्यतरकर्मणोऽभयकर्मणामेव प्रयोजकत्वमिति तदभिप्रायेणायं विभाग इति । वस्तुतस्तु ययोः सामान्ययोः कार्यकारणभावो बाधकं विना तयोर्विशेषयोरपि स इति न्यायात्कर्मत्वेन संयोगजनकत्वं बलादेवान्यतरकर्मत्वेनोभयकर्मत्वेन च तत्कारणतासिद्ध्या तज्जन्यतावच्छेदकत्वेन जातिविशेषस्याप्यवश्यं स्वीकर्तव्यत्वासिद्ध्या तमादायैव त्रैविध्यानुसरणस्यौचित्यादित्यवधेयम् । कथात्वेन वादादीनामेकत्वसम्भवेऽपि तद्भेदवत्स्वतन्त्रेच्छाया अपर्यनुयोज्यत्वादेवायमपि भेदो निर्वाह्य इत्यप्याहुः । संयोगजं लक्षयति ॥ संयोगजस्त्विति । तमुदाहरति ॥ यथेति । अत्र हस्तस्य कायकारणत्वात्तेश्च तदकारणत्वात्तसंयोगस्य कारणकारणसंयोगत्वम् । कायस्य हस्तकार्यत्वात्तेश्च तदकार्यत्वात्तसंयोगस्य कार्यकार्यसंयोगत्वं बोध्यम् । न च तत्र मानाभावः । करतरुसंयोगो मति शरीरं तरुसंयुक्तमिति प्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् । ननु नायं संयोगजः संयोगोऽन्यतरकर्मजत्वात् । तथा हि । करतरुसंयोगः किं करमात्रकर्मणः किंवा तरुमात्रकर्मण आहोस्विदुभयकर्मणः । नाद्यः । करकर्मकाले शरीरकर्मणोऽप्यावश्यकतया तस्मादेव शरीरतरुसंयोगोत्पत्तिसम्भवे करतरुसंयोगस्यापि तत्र हेतुत्वे मानाभावात् । न द्वितीयः । करकर्मणा करतरुसंयोगजनिकाले शरीरं किं हस्तपिहितं येन तरुकर्मणैव शरीरतरुसंयोगमुपेक्ष्य

करतरुसंयोगस्य शरीरतरुसंयोगकारणत्वमङ्गाकिमुद्युतोऽसि । अत एव न तृतीयः । अथ करतरुसंयोगः करमात्रकर्मण एव । न च तर्ह्यन्त-
दोषः । अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वेन करमात्रकर्मकाले शरीरे कर्माभावादिति चेत् । अस्वेतद्यथा तथा । करकर्मण एव कायतरुसंयोगो
कारणता भविष्यति । करतरुसंयोगजनकतया क्लृप्तत्वात् । न च करगतकर्मणस्तत्रासमवायिकारणत्वं न सम्भवति । समवायिकारणप्रत्यासत्त्यभावा-
दिति वाच्यम् । तन्तुरूपस्यैव कारणैकार्थप्रत्यासत्त्यैव तत्सम्भवादिति चेन्नैवम् । सामानाधिकरण्यालघवेन सजातीयत्वलाघवेन च करतरुसंयोगस्यैव
कारणत्वं न तु कर्मणः सजातीयसमानाधिकरणकारणसम्भवे विजातियासमानाधिकरणकल्पनस्याप्रामाणिकत्वादिति । इतीत्यस्येयेतदुपाति पूर्वोक्त
सम्बन्धः । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ न हीति । कुतो नास्तीत्यत आह ॥ प्रमाणेति । संयोगद्वैताप्रतिभासादिति भावः ॥ अत एवेति । अवयवसंयो-
गस्यैवावयवसंयोगत्वादेवेत्यर्थः । अयम्भावः । हस्तस्याशुचिसंयोगे कायक्षालनादिकर्तव्यता तावद्विधीयते । न चयं निर्निमित्ता सम्भवति । आत-
प्रसङ्गादिति निमित्तं वाच्यम् । तच्च न तावद्धस्ताशुचिसंयोग एवेति वक्तुं शक्यम् । अन्यनिष्ठसंयोगस्यान्यक्षालननिमित्तताया अतिप्रसङ्ग-
पराहतत्वात् । नापि हस्ताशुचिसंयोगजन्यकायाशुचिसंयोगस्तत्र निमित्तम् । हस्ताशुचिसंयोगातिरिक्तकायाशुचिसंयोगस्यैवाप्रामा-
णिकतया तन्निमित्तताया दूरनिरस्तत्वात् । तस्मादवयववयविनोरेमेदेनावयवसंयोगस्यैवावयवसंयोगत्वमिति संयोगद्वयैक्येनैव तदुपपत्तिर्न
प्रकारान्तरेणेति ॥ तातचरणास्तु ॥ प्रमाणाभावेन हस्ततरुसंयोगातिरिक्तकायतरुसंयोगाभावदित्युक्तम् । तत्र प्रमाणाभावोऽसिद्धः ।
हस्तस्याशुचिसंयोगे सति कायक्षालनादिविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य सिद्धत्वादित्यत आह ॥ अत एवेति । हस्तकर्मणा जनितस्य हस्तवृ-
त्तिसंयोगस्यैव हस्तकाययोरेमेदेन कायसंयोगत्वादेवेत्यर्थः । ततश्चाभेदेनैव कायक्षालनादिविधेरुपपन्नत्वेन तदन्यथाऽनुपपत्त्यभावाच्च तयाऽप्यति-
रिक्तकायसंयोगसिद्धिरिति भाव इत्याहुः । संयोगभेदमादाय हि कायक्षालनादिविधिः परेणोपपादितः । तत्र यदि संयोगभेदो न स्यात्तदा
तान्निमित्तककायक्षालनादिविधेरनुपपत्तिः स्यादित्यत आह ॥ अत एवेति । संयोगैक्यादेवेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ अत एवेति । अवयववयविनोरेमेदे-
नावयवविभागस्यैवावयवविभागत्वादवयवविभागतिरिक्तस्यावयवविभागस्य प्रमाणाभावेनासत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ कारणविभागान्चेति । कारणमात्रवि-

भागाच्चेत्यर्थः ॥ हस्तेति । हस्तकर्मजनितारुहस्ततरुविभागो हस्तस्य कायकारणत्वात्तरोश्च तदकारणत्वात्कायस्य च हस्त कार्य-
त्वात्तरोश्च तदकार्यत्वाद्भवति कारणकारणविभागजः कार्यकार्यविभाग इत्यर्थः ॥ द्वितन्तुकावयवे तन्ताविति । द्वितन्तुकस्य षट्स्यवयवभूते तन्ता-
वित्यर्थः ॥ तन्त्वन्तरादिति । आरम्भकद्रव्यादित्यर्थः ॥ संयोगो नश्यतीति । द्रव्यारम्भकसंयोगो नश्यतीत्यर्थः । विभागस्य संयोगविराधि-
त्वात्तेन तच्चाश इत्यर्थ इति भावः ॥ तत इति । असमवायिकारणानशो कार्यनाशस्यावश्यकत्वादिति भावः । एवं कर्मविशेषाद्विभागविशेषस्त-
तो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्तस्मादवयवविनाश इत्यस्तु विभागजविभागस्य तु न काऽपि वांतेत्यत आह ॥ तत इति ॥ सक्रियस्येति । यस्मि-
स्तन्तौ कर्मोत्पन्नं तस्येत्यर्थः ॥ आकाशादिति । अनारम्भकदेशादित्यर्थः ॥ हस्तकर्मणा जनितो हस्तवृत्तिविभाग एव हस्त-
काययोरभेदात्कायवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ अत एवेति । प्रमाणाभावेनावयवविभागातिरिक्तस्यावयवविभागस्यासत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ आसिद्धतयेति ।
हस्तकर्मणा सहैकार्थसमवेतस्य हस्तविभागास्यैव हस्तकाययोरभेदेन कायविभागतया कर्मकार्थसमवेतत्वेन तदसमवेतस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तन्तुक-
र्मणैवेति । तत्त्वन्तरविभागजनकतन्तुकर्मणैवेत्यर्थः ॥ क्रमकल्पनेति । द्वितन्तुकावयवे तन्तौ कर्मोत्पन्नं तस्य तन्त्वन्तराद्विभागं करोतीत्यादिना
प्रागुपदर्शितकल्पनेत्यर्थः । तन्तुकर्मणस्तन्त्वन्तरादेव विभागजनकत्वं नाकाशादिदेशादिति विप्रतिपद्यमानं प्रत्यनिष्ठमाह ॥ अन्यथेति । विशेष-
हेतुभावादिति भावः । प्रतिबन्दीमूलभूतमविशेषं वैषम्योपदर्शनेन विग्रयस्तत्परिहारमाशङ्कते ॥ नन्विति । किमत्र कर्मणो विरुद्धकार्यद्वयमात्र-
जनकत्वमभिमतं किंवा विरुद्धविभागद्वयजनकत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायार्थं प्रत्याचष्टे ॥ एकस्मादिति । क्रिया क्रियातो विभागो
विभागात्पूर्वदेशसंयोगनाश उत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिरिति तदभियुक्तोक्तेरिति भावः । एकस्यापि तन्तुकर्मणो विरुद्धसंयोगद्वयजनकत्वविरुद्धविभाग-
द्वयजनकत्वस्याप्युपपत्तेर्न द्वितीयोऽपि भावनैकस्य कर्मणो विरुद्धसंयोगद्वयजनकतायाः परेणाङ्गीकृततामाह ॥ तन्तुकर्मणेति । तन्तुकर्मणा द्र-
व्यारम्भकानारम्भकतन्त्वन्तराकाशसंयोगजनकत्वाङ्गीकारं विषये बाधकोपदर्शनेनोपपादयति ॥ अन्यथेति । तन्तुकर्मणः संयोगद्वयजनकत्वाभाव
इत्यर्थः । अयम्भावः । यथा हि हस्तकर्मणो हस्ततरुसंयोगजनकत्वेऽपि कायतरुसंयोगजनकत्वात्त्वन्मते कायतरुसंयोगो न कर्मजः किन्तु हस्त-

कर्मजनितहस्तसंयोगजन्यतया कारणकारणसंयोगजन्यकार्यसंयोगरूपत्वासंयोग एव । तथा तन्तुकर्मणस्तन्तोस्तन्वन्तरसंयोगजनकत्वेऽपि तन्त्राकाशसंयोगजनकत्वाभावात् । तन्त्राकाशसंयोगोऽपि न कर्मजः । किन्तु तन्तुकर्मजन्यो यस्तन्तोस्तन्वन्तरेण संयोगस्तज्जन्यतया कारणमात्रसंयोगजन्यकारणकारणसंयोगरूपत्वासंयोगजन्यसंयोग एवेति विभागजविभागद्वयसंयोगस्याप्युक्त्यारूपेण द्वैविध्यप्रसक्त्या तदैकविव्यासिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । तत्संरक्षणाय तत्त्वन्तरसंयोगस्येव तन्त्राकाशसंयोगस्यापि तन्तुकर्मजन्यत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति युक्तमेव तद्विबन्धा तन्तुकर्मण एव विरुद्धविभागद्वयजनकत्वमिति । ननु तन्तुकर्मणः संयोगद्वयजनकत्वप्रतिबन्धा विभागद्वयजनकत्वमुपादयितुमशक्यम् । संयोगद्वयस्य स्वरूपतोऽविरोद्धत्वेन तज्जनकत्वस्य कर्मणि विरुद्धत्वानापादकतयोक्तविभागद्वयस्य च विरुद्धत्वेन तज्जनकत्वस्य तदापादकतया वैषम्येण प्रतिबन्दीमूलभूनाविशेषासिद्धेरित्याशयेन वैषम्यमाशङ्कते ॥ नन्विति ॥ स्वरूपत इति । स्वभावत इत्यर्थः ॥ द्रव्यारम्भमेति । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यारम्भकद्रव्यसमेत एव संयोगो द्रव्यारम्भक इति द्रष्टव्यम् । ततश्च तन्तोस्तन्वन्तरेण संयोगस्य द्रव्यारम्भकद्रव्यसमेतत्वप्रयुक्तमेव द्रव्यारम्भकत्वं न स्वाभाविकम् । आकाशसंयोगस्य च द्रव्यानारम्भकद्रव्यसमेतत्वप्रयुक्तमेव द्रव्यानारम्भकत्वं न स्वाभाविकमिति न संयोगस्य स्वरूपतो विरोध इति भावः । नन्वनारब्धद्रव्यत्वादिविशेषेऽपि तन्त्रादौ वर्तमानो न सर्वः संयोगो द्रव्यारम्भक इति संयोगविशेषत्वेन द्रव्यारम्भकत्वम् । अनारम्भकसमेतमात्रस्य व्यभिचारित्वात् । स च विशेषो जातिरूप एवेति संयोगयोर्वैजात्यात्तज्जनककर्मणोरविरुद्धजातित्वमावश्यकमिति नैकस्य कर्मणो द्रव्यारम्भकानारम्भकसंयोगजनकत्वम् । अतः कारणमात्रसंयोगजन्यः कारणकारणसंयोगस्यादेवेति चेन्न । सहकारिभेदसमवधानादेव तदुपपत्तौ वैजात्ये मानाभावात् । तथा च कर्मणो वैजात्यमसिद्धमित्येकस्यैव कर्मणस्तदुभयजनकत्वात् श्रोतव्यसंयोगप्रसङ्गा इति । ननु भवेदाकाशसंयोगस्य द्रव्यानारम्भकद्रव्यसमेततया द्रव्यानारम्भकत्वं यथाकाशस्य द्रव्यानारम्भकता स्यात् । सैव तु कुत इत्यतः स्पर्शरहितत्वादिति भावेन द्रव्यानारम्भकद्रव्यविभागमाह ॥ द्रव्येति ॥ आरब्धद्रव्यमिति । कार्यव्यापृतं तन्त्रादीत्यर्थः ॥ अन्यावयवीति । पटादित्यर्थः ॥ स्पर्शरहितमिति । आकाशादिष्वकमित्यर्थः ॥ विनश्यदवस्थमित्यादि । एतदुभयरूपं तन्त्रादिकमेव

द्रष्टव्यम् । निष्फलारम्भमिति । एतादृशं च द्रव्यं परमाणुद्वयारब्धे आदिकार्ये तृतीयः परमाणुः । अणुककार्ये च चतुर्थं अणुकम् । तत्र
 परमाणुद्वयारब्धे तत्कार्येष्वपेक्षबुद्धिजन्यपरमाणुगतद्वित्वसङ्ख्यैव ब्रह्मत्वागुत्वरूपपरिमाणस्य अणुककार्ये चेश्वरापेक्षबुद्धिजन्यअणुकगतत्रित्व-
 सङ्ख्यैव महत्त्वदीर्घत्वरूपपरिमाणस्यारम्भसम्भवेन परमाणुकार्ये तृतीयपरमाणो अणुककार्ये च चतुर्थस्य अणुकस्यारम्भकर्ताकल्पनस्य व्यर्थत्वा-
 दिति द्रष्टव्यम् ॥ विजातीयमिति । पार्थिवाप्यपरमाण्वौनैककार्यारम्भकत्वम् । तथा सति तत्कार्यस्य निर्गन्धत्वादिप्रसङ्गात् । पृथिवीत्यादिजा-
 तिसङ्करप्रसङ्गाच्चेति भावः ॥ तत इति । संयोगद्वयस्य स्वरूपतोऽविरुद्धत्वादित्यर्थः । एवं तर्हि विभागयोरपि स्वरूपतोऽविरुद्धत्वेन तन्तुक्रम-
 णैव तन्तोस्तन्वन्तरविभागस्येवाकाशादिदेशादपि तद्विभागस्य जननसम्भवात्स्व विभागजो विभाग इत्याशयेन प्रतिबन्दीमूलभूतमविशेषमेवोपपाद-
 यति ॥ एवं तर्हीत ॥ को विरोध इति । न स्वरूपतो विरोधः किन्त्वौपाधिक एवेत्यर्थः । तत्त्वथमित्यत आह ॥ द्रव्येति । द्रव्यारम्भक-
 संयोगविरोधित्वतदनारम्भकसंयोगविरोधित्वरूपविरोधप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । द्वितन्तुकावयवे तन्तावयवस्य कर्मणो विवक्षितविभागद्वयजन-
 कत्वाभावस्यानुमानेन सिद्ध्या न तन्तुकर्मणैव तदुत्पत्त्युपपत्तिरिति युक्तैव क्रमरूपनेत्याशङ्कते ॥ तन्त्विति । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजन-
 कमित्यर्थः ॥ नेति । नानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकमित्यर्थः । अत्र तन्तुकर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वे सति तदनार-
 म्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वाभावो न साधयितुं शक्यते । परं प्रति दृष्टान्ताभावात् । अनारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वाभावमात्रसाधने
 च न विभागद्वयजनकत्वाभावात्सिद्धिरित्यत उभयजनकत्वाभावसिद्धयर्थं तन्तुद्वयविभागजनकत्वस्य साध्यकोट्यनन्तत्वमङ्गीकृत्य पक्षविशेषणत्व-
 माश्रितम् । ततश्च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या तन्तुकर्मणो विवक्षितविभागद्वयजनकत्वाभावसिद्धिरिति ॥ द्रव्येति । अत्र
 द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकतन्तुकर्मण्यकाशादिविभागजनके व्यभिचारवारणाय द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधीति विभागविशेषणम् ॥
 द्रव्यान्तरेति । घटादीत्यर्थः । दूषयति ॥ आभासेति । तदेवोपपादयति ॥ तन्तुकर्मणि ॥ सम्प्रतिपन्नेति । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मव-
 दित्यर्थः । बाधितत्वाबाधितत्वाभ्यां वैषम्येणाविशेषासिद्धेः कथं साम्यमित्याशङ्कते ॥ तत्रेति ॥ सममिति ॥ तथा चात्रापि प्रमाणाबाधादिविशेष एवेति

भावः । प्रमाणबाधयोपादयति ॥ विभागद्वयेति ॥ तन्तुकर्मोति । अत्रापि तन्तुद्वयविभागजनकमिति पक्षविशेषणं द्रष्टव्यम् । ततश्च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या द्वितन्तुकावयवतन्तुकर्मण एव तन्त्वन्तरादाकाशादिदेशाच्च विभागजनकत्वापेक्षदेशसिद्धिविरोधित्वाद्युक्तमस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । कर्मत्वादित्यतः परमङ्गुलीकर्मवदिति शेषः । सिद्धसाधनताग्रस्तत्वेनातुल्यबलत्वाच्च सत्प्रतिपक्षत्वमिति शङ्कते ॥ आकाशोति ॥ विमतं कर्मोति । द्वितन्तुकावयवे तन्तावुत्पन्नं कर्मोत्यर्थः । अत्राप्यङ्गुलीकर्मवदिति शेषो द्रष्टव्यः ॥ आभासतुल्यत्वादिति । ततश्च तन्तुकर्मणस्तत्त्वाकाशासंयोगाजनकत्वात्तन्तुकर्मजन्यतन्त्रसंयोगजन्यतया कारणमात्रसंयोगजन्यकारणकारणसंयोगोऽपि स्यादिति भावः ॥ सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति । द्व्यारम्भकसंयोगविरोधि विभागजनकं तन्तुकर्मतदविरोधि विभागजनकं कर्मत्वादङ्गुलीकर्मवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या पूर्वानुमानसाध्यविपरीतिविषयत्वलाभात्सत्प्रतिपक्षत्वमित्यवधार्यम् । तर्कपराहत्तत्पराहत्तत्वाभ्यामनुमानद्वयस्य वैषम्याच्च प्रतिपक्षत्वमित्याशयेन विभागद्वयजनकत्वसाधकानुमानस्य तर्कपराहतिमाशङ्कते ॥ यदिति प्रतिपक्षश्चेति । ततश्च विभागद्वयजनकत्वाभावासाधकानुमानस्यापि तर्कपराहत्तत्वाद्भुक्तमस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । तन्त्वाकाशविभागस्य द्वितन्तुकावयवतन्तुकर्मजन्यत्वेऽतिप्रसङ्गपरिहारं वदन्नेव तन्तुद्वयविभागजन्यत्वे तस्यातिप्रसङ्गमप्याह ॥ किञ्चेति ॥ द्वितन्तुकावयवतन्तोरित्यर्थः ॥ विभागज इति । तन्तुकर्मोत्पन्नतन्तुद्वयविभागज इत्यर्थः । न त्विति । न तु तन्तुकर्मज इत्यर्थः ॥ सत्कर्मकस्येति । यस्मिन्तन्तौ कर्मोत्पन्नं तस्यैवेत्यर्थः ॥ अकर्मकस्यापीति । यस्मिन्तन्तौ कर्मद्वयविभागजनकं कर्म नोत्पन्नं तस्यापीत्यर्थः । विभागस्येति । तथा च कर्मजन्यत्वे तस्य जननीभूतकर्मण एवैकमात्रवृत्तितयोभयवृत्तिस्वादेकमात्रवृत्तित्वसम्भवेऽपि विभागजत्वे तस्योभयवृत्तितया जन्याकाशविभागस्याप्युभयवृत्तित्वावधार्यभावादिति भावः ॥ उत्तरविभाग इति । सक्रियस्य तन्तौ द्वितन्तुकंसंयुक्ताकाशदेशविभाग इत्यर्थः । तथा च निमित्तकारणीभूतकर्मसद्भावात्सकर्मके तन्तौ विभागोऽविभागोऽप्यव्यकर्मके तन्तौ निमित्तकारणकर्मभावेन विभागो न नाकाशविभागजननप्रसङ्ग इति भावः ॥ आद्यविभागजननेति । तन्तुद्वयविभागजननेनेत्यर्थः ॥ अनवधारणादिति । अन्यथासिद्धत्वादिति भावः । नन्वेवं सत्प्रतिपक्षसंयोगोत्पत्तावपि तस्य हेतुत्वं न स्यात् । विभाग-

जनकतयाऽन्यथासिद्धेस्तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । यदि च न तस्य विभागजननेनोपक्षयस्तर्हि नोत्तरविभागेऽपि तस्योपक्षय इति कथं न कारणत्वं तत्रेत्यत आह ॥ अवधारणे षेति । एतच्च विभागद्वयस्य पौर्वापर्यमभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु विभागद्वयौपाद्यानुभवात्तत्पौर्वापर्यमेवासिद्धमिति नाद्याविभागजनकतया तस्योपक्षीणत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ असमावायित्वस्येति । तल्लक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः । तल्लक्षणाक्रान्तस्याप्यसमवायित्वाभावे दूषणमाह ॥ अन्यथेति । ननु कर्मविशेषव्यावृत्तयैव तल्लक्षणस्य करणान्न तस्य तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह ॥ अलमिति । तथा सत्यन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ॥ छ ॥

अ०—अंशे संयोगदृष्टेऽथ दृष्टे का साऽनवस्थितिः ।

सु०—एवं छलत्वेमानवस्थाप्रसङ्गं निराकृत्य प्रकारान्तरेण निराकरोति ॥ अंश इति । अंशिसंयोगस्यांशशृत्तित्वदृष्टश्च नानवस्थादोष इत्यर्थः । दृष्टत्वे कथमदोषत्वमित्यत आह ॥ दृष्ट इति । आपादकेऽर्थे दृष्टे सति साऽनवस्थितिः का न दूषणमिति यावत् । एतदुक्तं भवति । यद्यंशतः संयोगः स्यात्तदाऽनवस्था स्यात्ततश्च संयोगभाव एवापेक्षेत । न चासौ युक्तः । तस्मान्नांशतः संयोग इति हि विपर्यये पर्यवसानं कर्तव्यम् । अनवस्थायास्तर्कत्वात् । विपर्ययापर्यवसायिनश्च तर्काभासत्वनियमात् । अंशतः संयोगो न भवतीति कोऽर्थो यद्यंशिसंयोगस्यांशसंयोगपूर्वकतानियमो नास्तीति । तर्ह्येति वदामः । यद्यंशिसंयोगोऽशृत्तित्वं भवतीति । तन्न । घटाद्यंश-संयोगस्य तदंशशृत्तितयाः प्रत्यक्षदृष्टत्वेन विपर्ययपर्यवसानस्य बाधितत्वात् । घटसंयोगो घट एव वर्तते । किन्त्वध्यायशृत्तित्वात्तदंशशृत्ति-रिवावभासत इति चेत् । केयमध्यायशृत्तित्वा नान्यांशशृत्तित्वात् । स्वाभावसमानाधिकरणत्वमिति चेन्न । विरुद्धत्वात् । दृष्टत्वादविराय इति चेन्न । किमंशभेदेन भावाभावौ दृश्येते उत घट एवेति सन्देहात् । न ह्यविरुद्धविषयत्वे सति विरुद्धविषयताऽङ्गीकर्तुमुचिता । उपाधिभेदादविराय इति चेत् । के त उपाधयः । अंशा एवेति चेत् । त एव सन्तु तर्हि संयोगभावाभावाश्रयाः किम (शि) शृत्तित्वेन विरुद्धेनाङ्गीकृतेन । अंशाशिनोरभेदेनातिप्रसङ्गस्यापास्तत्वादिति ॥ छ ॥

टि०—ननु संयोगैक्ये भवेत्स्व मेत्यनवस्थायाः पूर्वमेव परिहृतत्वास्त्रिमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्यतस्तस्य प्रकारान्तरेण तद्विशकरणार्थत्वाच्चानर्थक्य-
मिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकं तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ एवमिति ॥ छलत्वेनेति । अंशतः संयोगो भवतीत्यस्मद्भाष्यस्यांशिसंयोगस्यांशस-
ंयोगपूर्वत्वात्तस्यनाभिमतार्थकलनयाऽनवस्थाया उक्तत्वादिति भावः । किं तत्प्रकारान्तरमित्यतस्तत्स्वचयेनैव तदुपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥
तत्राभिमति वदाम इति । अंशांशिनोरभेदेनांशसंयोगस्यैवांशिसंयोगतया तस्यांशयोगपूर्वकत्वाभावस्यास्मत्सम्मतत्वादिति भावः ॥ तदंशवृत्तिरेवे-
ति । तथा चांशवृत्तिस्वदर्शनस्य समत्वेनाप्रमाणत्वान्न विषये पर्यवसानस्य प्रमाणबाधितत्वमिति भावः ॥ अन्यांशवृत्तित्वादिति । ततश्चांशवृ-
त्तित्वातिरिक्तार्था अग्राप्यवृत्तिताया दुर्निरूपत्वेनाग्राप्यवृत्तित्वेनाग्राप्यवृत्तित्वप्रामाण्या तस्य वास्तवताभावेन तद्दर्शनस्य प्रमाणत्वप्राप्तेर्विषये
पर्यवसानस्य प्रमाणबाध एवेति भावः । नन्दव्याप्यवृत्तित्वं नाम नांशवृत्तित्वं किन्तु नन्दव्यदेवेति न तद्दर्शनस्य प्रमाणत्वप्राप्तिरित्याशङ्कते ॥ स्वाभा-
वेति । स्वप्रतियोगिकात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । अन्यथा प्राग्ध्वंसाभावसामानाधिकरण्यादूपादेरप्यव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गादिति भावः ।
न संयोगस्य स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं युवत्तम् । भावाभावयोः स्वाभाविकविरोधात् । अन्यथा घटस्यापि स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यप्रस-
ङ्गादित्याशयेन परिहरति ॥ नेति । प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यस्येति शेषः । नन्दव्यन्ताभावः प्रतियोगिसामानाधिकरणोऽभाव-
स्वास्त्रागभाववदिति चेन्न । भावाभावयोर्हि विरोधपरिहारो द्वेधा सम्भवति । कालभेदेन देशभेदेन कालभेदेन
विरोधपरिहारात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽपि न विरोधः । अत्यन्ताभावस्य तु नित्यत्वेन कालभेदेन विरोधपरिहारासम्भवेन देशभेदेनैव
तस्य परिहरणीयत्वात्कथं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । अथ नित्योऽप्यन्योन्याभावः प्रतियोगिसामानाधिकरणो नित्यत्वेन घटान्यो-
न्याभावानुभवात् । ततः कथं तत्र विरोधपरिहार इति चेत् । इत्थम् । जभावो हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो न प्रतियोगिना विरुध्यते न
पुनः प्रतियोगिमात्रेण । तथा सत्यदण्डिनि पुरुषे विद्यमाने दण्डी पुरुषो नेति निषेधाभावप्रसङ्गात् । तत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपुरुषस्या-
सत्त्वेऽपि प्रतियोगिभूतपुरुषमात्रस्य सत्त्वात् । एवञ्चान्योन्याभावोऽपि यद्यपि प्रतियोगिसामानाधिकरणस्तथाऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्याव-

छिन्नेन प्रतियोगिना न समानाधिकरणः । न हि भूतले घटो भूतलात्मना वर्तते । तेन नान्योन्याभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
 योगिसमानाधिकरणः । तथा च प्रयोगः । अत्यन्ताभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे सति तादृशप्रतियोगिसमान-
 कालीनो न । अभावत्वात्सम्मतवदिति । ननु सर्वत्र परस्परपरिहारेणैव सत्त्वदर्शनं सहानवस्थानलक्षणविरोधे प्रमाणम् । क्वचित्सहदर्शनं चाविरोधे ।
 अन्यस्यानिरूपणात् । ततश्चान्यत्र भावाभावयोरैकत्र विरोधेऽपि न संयोगतदत्यन्ताभावयोरैकत्र विरोधः । दर्शनबलेनैव संयोगतदत्यन्ताभावयोः
 सामानाधिकरण्यसिद्धेरिति भावेन शङ्कते ॥ दृष्टत्वादिति । न च दर्शनमात्रं वस्तुतत्त्वव्यवस्थापकमतिप्रसङ्गात् । किन्तर्हि प्रमारूपमेव ।
 तत्प्रमाण्यं च विरोधपरिहारे । विरुद्धार्थप्रतिपादकयोरन्यतराप्रामाण्यावश्यक्यभावात् । विरोधपरिहारश्च प्रमाणबलादेवेत्यन्योन्याश्रयात् । तस्माद्भु-
 क्त्या विरोधं परिहृत्य पश्चात्प्रतीतेः प्रामाण्यं निश्चितव्यम् । तच्च नास्तीति नैतद्युक्तमिति परिहारे सत्येव सन्दिग्धासिद्ध्याऽपि हेतुं दूषयति ॥
 किमंशभेदेनेति । किमंशद्वयाश्रितत्वेनेत्यर्थः । निश्चितासिद्ध्याऽपि तं तदूषयति ॥ न ह्यविरुद्धेति । ननु भावाभावोक्तेन च तत्र संयोगस्य विरुद्धत्वप्रा-
 नेन । ततश्च यदवच्छेदेन घटे संयोगस्तदवच्छेदेन तत्र संयोगाभावस्य यदवच्छेदेन च संयोगाभावस्तदवच्छेदेन च तत्र संयोगस्य विरुद्धत्वप्रा-
 तावप्यवच्छेदकभेदेनैकत्रैव घटे संयोगतदत्यन्ताभावावप्यविरुद्धावेवेति युक्तं तयोः सामानाधिकरण्यमिति शङ्कते ॥ उपाधीति । उपाधिभेदादिति
 वदन्नः किमंशातिरिक्तोपाधिभेदोऽभिमतः किवांशभेद इति विकल्पद्वयं मनसिनिधायांशातिरिक्तोपाधिनानिरूपणान्न तद्भेदो युक्त इत्याशये-
 नाद्यं प्रस्थाह ॥ के न इति । अस्तु तर्बशभेद एवेति द्वितीयो निरवयवादिति शङ्कते ॥ अंशा एवेति ॥ त एवेति । संयोगतदत्यन्ताभावयोरै-
 काश्रितत्ववादिनाऽपि तदवच्छेदकतयांशानामवश्याश्रयणित्वादांशद्वयाश्रितत्वेन संयोगाभावाभावदर्शनानुकूलत्वाच्चेति भावः ॥ क्रियमिति ।
 अविरुद्धविषयत्वे सति विरुद्धविषयताया अङ्गीकर्तुमनुचितत्वादिति भावः । घटांशवृत्तित्वे घटसंयोगस्य पटवृत्तित्वमपि स्यादविशेषादित्यतो भवे-
 दयमतिप्रसङ्गो यदि पटवद्वटांशोऽपि घटादत्यन्ताभिन्नः स्यात् । न चैवम् । ततश्च घटाभिन्नत्वाद्वटांशस्य तद्वृत्तित्वेऽपि तद्विन्नत्वापटस्य न तद्वृत्तित्वं
 घटसंयोगस्येति वैषम्येणाविशेषासिद्धेर्नातिप्रसङ्ग इत्याह ॥ अंशांशिनोरभेदेनेति ॥ अपास्तत्वादिति । एतवतु भवेदित्यादिनेति शेषः । इतीत्य-

स्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥

अ०—यद्यंशो न संयोगः कार्येषु प्रथिमाकथम् ॥ परमाणोरणोर्नास्ति महत्तैर्यद्भुतं वचः ॥ अणूनां प्रथिमापेक्षां विनैव त्र्यणुकैऽपि सः ॥ परमाणोर्महत्त्वं च विनेत्येतद्वचः कथम् ॥

सु०—प्रतिकर्पराहतत्वाच्चाप्रसङ्गोऽयमित्याह ॥ यदीति । यदि कारणानां संयोगस्तदंशवृत्तिर्ना स्यात्तदा तदारब्धेषु कार्येषु कारणपेक्षया परिमाणोत्कर्षो न स्यादित्यर्थः । अयमभिसन्धिः । कारणपरिमाणपेक्षया कार्ये परिमाणोत्कर्षस्तावत्सर्वत्र प्रचयजन्यः । द्वितूलके तथा न्दर्शनात् । प्रचयहीनतूलद्वयजन्यरज्जुद्रव्ये तदभावोपलम्भाच्च । प्रचयश्च कारणयोः प्रशिथिलः संयोगः । प्रशिथिलता च संयोगस्य केषुचिदंशेषु वृत्तिः केषुचिदंशेषु नान्या । अनिरूपणात् । ततः संयोगस्यांशवृत्तित्वाभावे प्रचयोऽसौ न भवतीति कारणभावादुल्लुष्टपरिमाणोऽप्यदो न स्यादिति । अस्वग्यत्र संयोगो यथा तथा । प्रस्तुते परमाणौ संयोगस्यांशवृत्तित्वाभावे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । अन्यव्यतिरेकाभ्यां कारणपरिमाणोऽल्लुष्टस्य कार्यपरिमाणस्य प्रचयाख्यांशवृत्तिसंयोगजत्वाधारणात्कारणभावे च कार्योभाव-नियमात्परमाणुसंयोगस्यांशवृत्तित्वाभाव तत्कार्ये द्व्यणुके परमाणुपरिमाणादुल्लुष्टपरिमाणं नोत्पद्येतस्यैव बाधकस्य सत्त्वात् । नन्विदमिष्टा-पादनम् । परमाणुतो द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षाभावादित्यत आह ॥ परमाणोरिति । परमाणुपरिमाणादणोर्द्व्यणुकस्य महत्तापरिमाणोत्कर्ष-नास्तीति वचोऽद्भुतं स्वव्याहतं प्रमाणविरुद्धं चेत्यर्थः । अयमाढ्योऽयं परमाढ्य इति वदुः परमाणुशब्दाभ्यामेव परिमाणतारतम्यावाते-स्तदभाववचनं स्वव्याहतं भवति । द्वितुल्यपरिमाणवद (संमृदि) समुदितावयवजन्यद्रव्यपरिमाणत्वेन द्व्यणुकपरिमाणस्य परमाणुपरि-माणादुत्कर्षस्यानुमानागतत्वाच्चेति । ननु यत्कारणपरिमाणजन्यल्लुष्टपरिमाणं तदेव प्रचयजन्यम् । त्र्यणुकपरिमाणवद्व्यणुकपरिमाण-मपि कारणपरिमाणजन्यं न भवति । किन्तु कारणसङ्ख्याजन्यमेव । तत्कथं परमाणोः प्रचयाभावे द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षानुत्पादापादन-मित्यत आह ॥ अणूनामिति । द्व्यणुकानां परिमाणोत्कर्षपेक्षां विनैव सङ्ख्यामात्रेण त्र्यणुके स परिमाणोत्कर्षो जायते । तथा पर-

माणोर्महत्त्वं परिमाणोत्कर्षं विना केवलसङ्ख्यया द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षो जायत इत्येतद्वचः कथं घटते । महर्द्दधिर्वेदति निरस्तत्वादिति भावः । चापिशब्दविधितरेतरसमुच्चये । अत्र परिमाणमात्रग्रहणे कर्तव्ये प्रथमेति महत्त्वमिति चोक्तिर्विसदृशपरिमाणत्वस्यानपेक्षाहेतोरनिराकरणं स्मारयितुमिति ॥ छ ॥

टि०—ननु यद्यंश इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कारणसंयोगस्य तदंशवृत्तित्वाभावे तदारब्धकार्ये परिमाणोत्कर्षानुपपत्तिप्रतिपादनार्थं तद्विवाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनादित्यतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य प्रतितर्कप्राप्तिप्रतिपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ प्रतितर्केति । न केवलं विषयपार्यवसायित्वादप्रसङ्ग इति चार्थः । नन्वत्र संयोगस्यांशवृत्तित्वाभावे कार्येषु प्रथिमा न स्यादित्येवोच्यते न तु कारणसंयोगस्य तदंशवृत्तित्वाभावे तदारब्धकार्ये परिमाणोत्कर्षानुपपत्तिरिति । ततश्च कथमस्य प्रतितर्कप्राप्तिपरत्वमित्यतोऽपेक्षिततूणेन प्रतितर्कप्राप्तिपरतया मूलं व्याचष्टे ॥ यदन्त्यादिना । ननु कारणसंयोगस्यांशवृत्तित्वाभावेऽपि तदारब्धे कार्ये कारणपरिमाणोपेक्षया परिमाणोत्कर्षो नानुपपन्नः । तस्यांशवृत्तिकारणसंयोगजन्यत्वासिद्ध्या कारणभावेन कार्यभावापादनतयाऽप्रयोजकत्वेनानुत्थानादित्यत आह ॥ अयमभिसन्धिरिति । कुतस्तस्य प्रचयजन्यत्वमित्यतोऽन्यव्यतिरेकाभ्यामिति भावेनान्वयं तावद्दर्शयति ॥ द्वितूल्यक इति । व्यतिरेकमप्याह ॥ प्रचयर्हनेति । अस्त्वेवं कारणपरिमाणोपेक्षया कार्ये परिमाणोत्कर्षस्य प्रचयजन्यत्वं तद्वत्ताऽपि कथं तस्य तत्संयोगजन्यत्वमित्यत आह ॥ प्रचयश्चेति । नन्वस्तु कार्ये परिमाणोत्कर्षाय कारणयोः प्रशिशिलसंयोगरूपप्रचयपेक्षा तथाऽपि कथं कारणसंयोगस्यांशवृत्तित्वास्तत्रोपयोगी येन तदभावात्तदभावापादनमित्यत आह ॥ प्रशिशिलता चेति । कुतो नान्येततः सा किं स्वाभावसामानाधिकरण्याऽभिमतता तदन्या वा काचित् । नावः । विरुद्धत्वादित्यादिना निरस्तत्वादित्याभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति ॥ अनिरूपणादिति । इतीत्यर्थेऽप्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । गूढाभिसन्धिराशङ्कते ॥ अस्त्वन्यत्रेति । गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ अन्वेयेति । पूर्ववादी स्वाशयमुदाहरति ॥ नन्विति । सिद्धान्त्यपि स्वाशयोद्घाटनपरतया मूलं व्यापारयति ॥ अत आहोति । तत्र स्वव्याहृतत्वमुपपादयति ॥ अयमाह्व इति । प्रमाणविरोधमुपपादयति ॥ द्वि-

तत्तुल्येति । अणुकपरिमाणं स्वकारणपरिमाणदुष्कृष्टम् । असम्भृदितावयवजन्यद्रव्यपरिमाणत्वाद्भित्तुपरिमाणवदित्यत्र प्रयोगो द्रष्टव्यः । संभृदि-
वदुष्कृष्टजन्यभूजुद्वयपरिमाणे व्यभिचारवारणायसम्भृदितावयवेति विशेषणमिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दः प्रतिज्ञातदोषद्वयोपपादनसमाप्तौ ।
नन्वनानां प्रथिमापेक्षामित्युत्तरकारिकायां अणुकादिपरिमाणस्य परमाण्यादिपरिमाणजन्यस्वमुपपाद्यते तदन्वयकमित्याशङ्क्य अणुकपरिमाणस्य प्रचय-
जन्यत्वसम्भावनेन परमाणोः प्रचयाभावे अणुके परिमाणोत्कर्षानुसादापादनोपपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदापादनोपपादकतया तदोपायितुं
अणुकपरिमाणस्य सङ्ख्याजन्यत्वेन प्रचयजन्यत्वव्यापकस्य कारणपरिमाणजन्योत्कृष्टपरिमाणस्वस्याभावव्युत्पादनेन तद्याप्यस्य प्रचयजन्यत्वस्यापि
व्यावृत्तिसुपपाद्यत्वेव परमाणोः प्रचयाभावे अणुके परिमाणोत्कर्षानुत्पादनापुनरुपपत्तिमाशङ्कते ॥ नन्वेति ॥ न भवतीति । सजातीययोरेव तन्नु-
पपपरिमाणयोः कार्यकारणभावाद्दर्शनाद्विजातीययोरेक्युक्त्यणुकपरिमाणयोरपि परमाणुद्वयपरिमाणयोरपि न कार्यकारणभाव इति भावः । तत्किं
अणुकादिपरिमाणमसमावयिकारणजन्यमेव न भवतीति पृच्छति ॥ किन्त्विति । तथात्वे भावकार्यस्य कारणत्रितयजन्यत्वसिद्धान्तव्याकोपादिति
भावः । परिहरति ॥ कारणेति । ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यद्वयगुणतन्त्रित्वसङ्ख्यया व्यणुकपरिमाणमिव तदपेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुगतद्वित्वसङ्ख्ययैव
अणुकपरिमाणं जन्यत इति नेकतदोष इति भावः । चापिशब्दयोरन्यतरेणैव समुच्चयसिद्धेरन्यतरैवेत्यर्थमाशङ्क्याह ॥ चापिशब्दाविति ॥
अत्र परिमाणेति । तावतैव प्रचयजन्यत्वव्यापककारणपरिमाणजन्योत्कृष्टपरिमाणत्वप्राप्त्या तद्याप्यप्रचयजन्यत्वनिर्वोहेण परमाणोः प्रचयाभावे
अणुके परिमाणोत्कर्षानुसादापादनसमर्थनादिति भावः ॥ छ ॥

अ०—अंशिनोऽंशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा ॥ सर्वप्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्युपोद्यते ॥

सु०—अंशशिनोरत्यन्ताभेदो भेदाभेदौ चेति यदुक्तं तद्विशदयति ॥ अंशिन इति । यथा गगनादयावदंशभाविनोऽंशिनः
स्वशिरत्यन्ताभेदस्तथा पटादेरंशिनोऽपि सर्वशिरत्यन्ताभेदः । एकैकांशेन तु भिदाभिदा । अयमित्युत्तरवाक्ये सम्बध्यते । नन्वेतद-
युक्तम् । सर्वतन्तुभावेऽपि कदाचित्पदस्याभावात् । खण्डिते भेदाभेदस्वीकारात् । अत एवेनेव सर्वैरपि तन्तुभिः पदस्य भेदाभेदावे-

वोचितौ । तथा चोक्तं ब्रह्मतर्कः । तन्तुभ्योऽन्यः पटः साक्षात्कस्य दृष्टिपथं गतः । अनन्यश्चेत्तन्तुभावे पटाभावः कुतो भवेदिति ।
 उच्यते । व्यतिषङ्गविशिष्टा हि तन्तवोऽवगम्यन्ते । न च तद्भावे कदाऽपि पटाभावः । तस्माद्व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टैः सर्वतन्तुभिः पट-
 स्यात्यन्ताभेद एव । अविवक्षितव्यतिषङ्गैः सर्वतन्तुभिस्तु भेदाभेदावेति न काश्चिद्विशेषः । नन्वेवं तर्हि व्यतिषक्ततन्तुव्यतिरेकेण
 पटाभावे परमाणुसुञ्जवादापत्तिरिति । मैवम् । यथा हि गुणानां द्रव्याभेदे (ऽपि) न द्रव्यं निर्गुणम् । यथा च परेषां सामान्यादाव-
 तिरिक्तसत्ताभावे (ऽपि) नासत्त्वम् । तथा व्यतिषक्ततन्तव एव पटस्तथाऽपि न पटाभावः । किन्तु सन्ति व्यतिषक्तास्तन्तवः
 पटश्च । स च तेभ्यो न भिद्यते इति । कथमेतदिति चेत् । विशेषशक्त्येवेति ब्रूमः । ननु व्यतिषक्तसर्वतन्तुभ्योऽपि पटस्य भेदोऽङ्गी-
 कार्यः । तन्तुव्यतिषङ्गानन्तरं पटस्य जायमानत्वात् । कथं चैकैकतन्तुनाऽभेदः । एकैकत्र पटबुद्ध्यभावादित्यत आह ॥ सर्वेति ।
 उक्तोऽयमर्थः सर्वप्रत्यक्षविषयो यस्मात्तस्मात्कथमेवापोद्यते । एतदुक्तं भवति । अस्ति तावद्व्यतिषक्तसर्वतन्तूनां पटस्य चाभेदे प्रत्यक्षम् ।
 तत्प्रतीतिः सम्बुद्भवन्तुद्वयप्रतीतिर्वैलक्षण्यस्य साक्षिसिद्धत्वात् । न च भेदे प्रमाणमस्ति । येन सोऽपि स्वीक्रियते । जायतां नाम
 तन्तुव्यतिषङ्गानन्तरं पटस्तथाऽपि न विवक्षितार्थहानिः । न हि तन्तुव्यतिषङ्गं पटमाचक्ष्महे । किन्तु व्यतिषङ्गे सति यत्तन्तूनां विशिष्टं
 रूपम् । न चैकैकतन्तुपरित्यागे सर्वतन्तवो नाम सन्ति । अतस्तत्राप्यस्यैवाभेदप्रतीतिः । एकैकत्र पटबुद्ध्यभावस्तु भेदमाक्षिपति ।
 न तु प्रत्यक्षसिद्धमभेदमपवदतीति ॥ छ ॥

टि०—अवयवावयविनोरत्यन्ताभेदस्याभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिना भेदाभेदयोश्च भेदो नाशे भवेत्तथेत्यादिनैव प्रतिपादनादंशिनोऽशैरित्यादि-
 तत्प्रतिपादकोत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ अंशांशिनोरिति । मूलोऽंशिनोऽशैरभेद इत्यस्यावृत्तिमस्यादिशब्दानां चार्थविशेषपरतां यथा-
 तथाशब्दयोरप्याहारं चाश्रित्य तद्व्याचष्टे ॥ यथेत्यादिना । अंशिनोऽशैरभेदांशेन तु भिदाभिदेत्येतावतैव पूरयमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह
 ॥ अयमितीति । उत्तरवाक्ये तत्सम्बन्धप्रकारश्चायमर्थः सर्वप्रत्यक्षविषयो यस्मादित्युत्तरग्रन्थादेव स्पष्टप्रतीतिमासः । एतत् पटस्य सर्वैस्तन्तुभिरत्य-

न्ताभेद इत्येतत् । तत्कृत इत्यतो भेदाभेदसाधकप्रमाणोपन्यासपूर्वकं भेदाभेदयोरौचित्यमुपदर्शयति ॥ सर्वेति ॥ एकेनेवेति । दृष्टान्ततया तस्यो-
पादानमन्यथैकेनापि तन्तुना पटस्यात्यन्तभेदप्रसक्त्या भेदाभेदौ न स्यातामविशेषादित्यप्रसङ्गासूचनार्थमिति ज्ञेयम् । न केवलं पटस्य सर्व-
स्तन्तुभिर्भेदाभेदयोपपन्नत्वादौचित्यं किन्त्वागामसिद्धत्वादपि । अन्यथा भेदाभेदप्रतिपादकागमविरोधापत्तेरिति भावेनाह ॥ तथा चोक्तमिति ।
तथोक्तं चेत्यन्वयः । तद्वाक्यं पठति ॥ तन्तुभ्य इति । यद्यप्येतद्दीतातत्पर्यनिर्णयदीकायामैकतन्तोः पटेन भेदाभेदोपपादकतया व्याख्यातम् ।
यद्येकैकतन्तोः पटोऽप्यन्ताभिन्नाः स्यात्तर्हि व्यतिषङ्गाविशेषविशिष्टैकैकतन्तुभ्यः पटः पृथग्दृश्येत । न चैतदस्ति । नाप्येकैकतन्तुना पटोऽत्यन्ता-
भिन्नो व्यतिषङ्गाविशेषरहितैकैकतन्तुभावे पटाभावानुपपत्तेः । अतः पटस्यैकैकतन्तुना भेदाभेदाविति । ततश्च न पटस्य सर्वैस्तन्तुभिर्भेदा-
भेदोपपादकतयाऽप्यास्योपन्यासः सङ्गतस्तथाऽपि यदि सर्वतन्तुभ्यः पटोऽत्यन्तभिन्नस्तर्हि व्यतिषङ्गाविशेषविशिष्टसर्वतन्तुभ्यः पटः पृथग्दृ-
श्येत । न चैतदस्ति । नापि सर्वतन्तुभिः पटोऽत्यन्ताभिन्नो व्यतिषङ्गाविशेषरहितसर्वतन्तुभावे पटाभावानुपपत्तेरिति तन्तुभ्य इति बहुवचनप्रयो-
गाद्यवत्तन्तुभ्य इति प्रतीतिबलेन न्यायसाम्येन च लब्धयोजनान्तरसाम्येप्रस्य सर्वतन्तुनामपि पटेन भेदाभेदप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात्तत्वेनात्रो-
दाहरणमिति द्रष्टव्यम् । एकस्य तन्तोरापि पटेन कुतो भेदाभेदौ येन दृष्टान्तेन सर्वतन्तुनामपि पटेन भेदाभेदौ स्यातामित्याशङ्कानिरासार्थकस्य
तन्तोः पटेन भेदाभेदोपपादकतयैवात्रोपन्यासो न तु सर्वतन्तुनां पटेन तयोरुपपादकतयेति न योजनान्तरपरिकल्पनाक्लेश इत्यप्याहुः । यादृशो-
स्तन्तुभिरत्यन्ताभेदोऽभिहितो न तत्र खण्डितत्वं यत्र च खण्डितत्वं न तत्राभेदोऽभिधीयत इति नानुपपत्तिरिति भावेन सिद्धान्तयति ॥ उच्यत
इति ॥ व्यतिषङ्गविशिष्ट इति । व्यतिषङ्गो सति विशिष्टा इत्यर्थः ॥ तस्मादिति । व्यतिषङ्गाविशिष्टतन्तुभावे कदाचिदपि पटाभावमात्रादि-
त्यर्थः ॥ व्यतिषङ्ग्येति । व्यतिषङ्गो सति विशिष्टैरित्याशयः । अन्यथा व्यतिषङ्गो सति यत्तन्तूनां विशिष्टं रूपमित्यग्निस्रग्ध्रविशेषप्रसङ्गा-
दिति द्रष्टव्यम् ॥ न कश्चिद्विरोध इति । खण्डिते भेदाभेदाङ्गकारप्रयुक्तसिद्धान्तविरोधरूपो ब्रह्मतर्कविरोधरूपो वेत्येवं न कश्चिदित्यर्थः ।
आशयमज्ञानानो व्यतिषक्तास्तन्तव एव पट इति सम्प्रान्तश्चोदयति ॥ नन्वेवमिति ॥ व्यतिषक्ततन्तुव्यतिरेकेणेति । तन्तुव्यतिषङ्गाव्यतिरे-

कोऽर्थः । अनेनैव न्यायेन व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टपरमाणुष्वेव गोघटादिबुद्ध्युपपत्तावतिरिक्तावयवविकल्पने मानाभावादिति भावः । भ्रान्त-
 प्रतीतमर्थमयुपैर्यैव तावदुत्तरमाह ॥ यथा हीत्यादिना । यथेत्यतः परं यद्यपीति पूर्णीयम् । ननु सर्वप्रत्यक्षविषय इत्युत्तरवाक्ये पटस्य व्यति-
 षङ्गविशिष्टतन्तुभिरभेदस्यैकैकतन्तुनाऽप्यभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वमुच्यते तदनर्थकमित्याशङ्क्यां शिर्षोऽभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदेति पूर्ववाक्यो-
 क्तस्य व्यतिषङ्गविशिष्टतन्तुभिरत्यन्ताभेदस्यैकैकेन तन्तुना च भेदाभेदस्य भेदाभेदशङ्कानिरासेनात्यन्तभेदशङ्कानिरासेन चोपपादनार्थत्वात्तानर्थ-
 क्यमिति भावेन पूर्ववाक्योक्ततदुभयोपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं व्यतिषङ्गविशिष्टतन्तुभिः पटस्य भेदाभेदशङ्कामेकैकतन्तुना चारयन्तभेद-
 शङ्कां तद्धीनमुपदर्शयन्नेवात्थापयति ॥ नन्विति । यद्यपि व्यतिषङ्गविशिष्टैस्तन्तुभिरैवात्यन्ताभेदोऽभिहितो न तु तन्तुव्यतिषङ्गोऽपि न तन्तु-
 व्यतिषङ्गेण पटस्य भेदोपपादनसङ्गतस्तथाऽपि तदग्रन्थोक्तमाशयमजानानस्य तन्तुव्यतिषङ्गेण पटस्यात्यन्ताभेद इति भ्रान्तस्येयमाशङ्क्य ।
 अत एवोत्तरग्रन्थे तदाशयवर्णनमिति ध्येयम् ॥ उक्तोऽयमर्थ इति । अत्रायमित्यनुवादोपवतार्थ इति तद्व्याख्यानं कृतम् । कथमेनेनेनाक्षेपद्वय-
 परिहार इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ वैलक्षण्यस्येति । तस्याभेदविषयत्वं विनाऽनुपपत्तेरभिहितत्वादिति भावः । ननु तन्तुव्यतिषङ्गा-
 नन्तरं पटस्य जायमानत्वादेव पटस्य तद्भेदः सिद्ध इति कथं भेदे प्रमाणाभाव इत्यतस्तावता व्यतिषङ्गेण सह भेदप्राप्तावपि न हानिरस्याभि-
 स्तदत्यन्ताभेदानङ्गीकारात् । येन चात्यन्ताभेदोऽप्युपगतस्तद्भेदस्य चानेनाप्राप्तेरिति भावेन स्वाशयमुद्घाटयति ॥ जायतामित्यादिना ॥ विशिष्टं
 रूपाभििति । तदत्यन्ताभिन्नमेव पटमाचक्ष्वह इति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु पटस्तन्त्वनाश्रित इति सिद्धान्तः । तन्तुषु पट इति प्रतियोगिसिद्धेरिति पूर्व-
 ग्रन्थानुसारात् । तन्तुविशिष्टाकारश्च तन्त्वाश्रितः । विशिष्टं च विशेषाश्रितं द्रव्यान्तरमित्यन्यथाख्यातिश्चक्षीयग्रन्थानुरोधात् । अतः कथं तयोरेभेद-
 इति चेन्न । अभेदेऽपि विशेषशक्यत्वं पटविशिष्टाकारोपास्तत्वाश्रितत्वं सम्भवात् । कथमन्यथात्वमाशङ्क्योः पटरूपयोरभेद इति । तद-
 तदभिप्रेत्योक्तं पूर्वत्र । कथमेतदिति चेत् । विशेषशक्यैवेति ब्रूम इत्यादिनेति । कथञ्चैकैकतन्तुना पटस्याभेद इत्याक्षेपस्य समाधानमाह ॥ न
 वैकैकति । समुदायस्य समुदाय्यभिन्नत्वादिति भावः । ततश्च सर्वतन्तूनां पटाभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदभिन्नत्वैकैकस्यापि तन्तोः पटाभेद आवश्यकः ।

अन्यैकैकतन्तुव्यतिरेकेण सर्वतन्तुनाममावात्सवामपि तद्वदः स्यादिति समाधानमुक्तं भवति । नन्वेवं व्यतिषङ्गो सति ये विशिष्टास्तन्तवस्तेषां भेदेनात्यन्ताभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदभिवास्याप्यैकस्य तन्तोः पटे नात्यन्ताभेदापत्तिरिति चेन्न । एकस्य तन्तोर्विशिष्टतन्तुभिरत्यन्ताभेदे हि तथा स्यात् । न चैतदस्ति । किन्तु भेदाभेद एव । तत्र विशिष्टतायाः खण्डितत्वादिति न किञ्चिदेतत् । नन्वैकैकत्र तन्तौ पटबुद्धयभावेन तदभेदाभावसिद्धेः कथमेकैकस्य तन्तोः पटेनाभेद इत्यतो भेदमात्रेण पर्यवसानस्य बुद्धयभावस्य भेदमात्रक्षेपकत्वाभावेदापवादकत्वमित्याह ॥ एकैकत्रेति । ननु भेदेनाभेदाभावेनापि तत्पर्यवसानसम्भवाद्भेदाक्षेपकत्ववदभेदाभावक्षेपकत्वमप्यस्त्वित्यत आक्षेपस्य प्रमाणाविरुद्धताया आक्षेपसामग्रीत्याहृत्य चोभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रमाणबाधितत्वेनाक्षेपसामग्रीविरहाच्च तदाक्षेपकत्वमित्याशयेनाकृतं न तु प्रत्यक्षसिद्धमभेदमपवदतीति ॥ छ ॥

अ०—संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक् ॥ अन्योन्यप्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यते ॥ मिथ्या इति तु भेदानां समुदायो हि दृश्यते ॥ यथैव च पदार्थानामनयोभेद इत्यपि ॥ इतोऽमुष्यामुतोऽमुष्य भेदो दृष्टो द्विधर्मिकः ॥ तत्रैकवचनं यत्ताद्विप्राणां भोजनं यथा ॥

सु०—अथाऽपि स्यात् । अवयव्यादीनामवयवादिभिरभेदो नापपद्यतं । एको ह्यवयवनं चावयवाः । तदभेदेऽवयवानामवयवभेदोऽवयवविनो वा भेदः प्रसज्येत । तथा गुणाश्च केचिदनेकाश्रिता एकैव हि संयोगव्यवितर्कयोर्द्वयोर्वर्तते । तथा विभागव्यक्तिरपि । सङ्ख्या च द्विविधा । एकत्वानेकत्वभेदात् । तत्रैकत्वस्यैकद्रव्यगतत्वेऽपि द्वित्वादिकमनेकाश्रितम् । एवं पृथक्त्वमपि द्विविधम् । एकपृथक्त्वमनेकपृथक्त्वं च । तत्रैकपृथक्त्वस्यैकद्रव्यवृत्तित्वेऽपि द्विपृथक्त्वादिकमने (कद्रव्याश्रि) काश्रितमेव । एवञ्च गुणानां गुणिनैक्ये संयोगाद्याश्रयानेकद्रव्याभेदो वा संयोगादिभेदो वाऽऽपद्येत । सामान्यं चैकमनेकाश्रितम् । तस्य व्यक्त्यभेदे व्यक्तीनामवयवभेदः सामान्यस्य वा भेदः प्रसज्येतैतत्ततः संयोगविभागपृथक्त्वानां तावदेनेकाश्रितत्वं नास्तीत्याह ॥ संयोगश्चेति । भेद इति पृथक्त्वमुच्यते । चशब्दादुत्तरेतरयोगे । पृथक् पृथगेव । एकैकद्रव्याश्रिता एवेत्यर्थः । ततश्चैकेन गुणेनाभिन्नत्वे द्रव्ययोरप्यभेदः स्यादित्यतिप्रसङ्गस्यापादका-

सिद्धिः । अनेकद्रव्याभिन्नत्वे गुणस्यापि भेदः स्यादित्यस्योपपत्तिर्दूषणमित्युक्तं भवति । ननु घटपटसंयोगविभागभेदा घटपटसम्बन्धितयाऽनुभूयन्ते । तत्कथमर्थैककाश्रिताः । तथात्वे चैकैकस्मिन्नेव संयुक्तादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ अन्योन्येति । प्रतियोगः प्रतियोगित्वम् । अन्योन्यस्य प्रतियोगोऽन्योन्यप्रतियोगः । युत्संयोगादिरुभयोरपि दृश्यते तदन्योन्यप्रतियोगेन हि निमित्तेन । अत्रोभयोरपि त्यनेकोपलक्षणम् । भेदस्य बहुसम्बन्धितयाऽपि प्रतीतेः । एतदुक्तं भवति । घटप्रतियोगिकः संयोगादिः पटेऽस्ति । तथा पटप्रतियोगिको घटेऽस्ति । तस्मादुभयसम्बन्धितया प्रतिभासोऽतिप्रसङ्गाभावश्च युज्यत इति । स्यादेतद्यदि संयोगादीनामर्थैकैकद्रव्यचित्त्वे प्रमाणं स्यात् । तदेव नास्तीत्यत आह ॥ अन्योन्येति । पृथक् पृथगेवेत्यनुवर्तते । अन्योन्यप्रतियोगेन हेतुना संयोगादिकृद्युभयोरपि पृथक् पृथगेव हि दृश्यते । अयमर्थः । पटो घटेन संयुक्तो घटाद्विभक्तो घटाद्भिन्न इति पट्यमः संयोगादिघटप्रतियोगिकतया प्रतीयते । यश्च यत्प्रतियोगिको नासौ तद्धर्मः । यथा स्थविरप्रतियोगिकमपरत्वं न स्थविरधर्मः । तस्मान्नायं संयोगादिघट्यमः । एवं घट्यमः संयोगादिः पटप्रतियोगितयोपलभ्यमानो न पट्यमो भवितुमर्हति । तथा च पृथक् पृथगेव संयोगादिरनेकधर्मोऽवगम्यत इति । नन्वस्तु संयोगविभागयोरित्यं गतिः । न तु पृथक्त्वे । यद्वि घटापटः पृथक् पटश्च घटः पृथगित्यन्योन्यप्रतियोगिकतया प्रतीयते । तदेकपृथक्त्वं पृथक् पृथगेवाभ्युपगम्यते । यत्तु भिन्नाविमौ भिन्ना इमे इति प्रतीयते । तदनेकपृथक्त्वमनेकाश्रितमेव । प्रतिगोम्यनिरूप्यस्यैकाश्रयत्वे मानाभावादित्यत आह ॥ भिन्ना इति । इमे भिन्ना इत्यादिप्रतीतिं भेदानां समुदायोऽनेकत्वं हि दृश्यते । कथं यथैव च पदार्थानाम् । एतदुक्तं भवति । यथा हि शुक्ला इमे पटा इत्यादिप्रतीतावनेके पटा अनेकानि च तद्विशेषणानि शौकल्यान्यवभासन्ते । तथा भिन्ना इम इत्यादिप्रतीतावत्यनेके पदार्था अनेके च भेदाः प्रकाशन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । न च विशेषप्रमाणमस्ति । येनात्रान्यो निधिर्भविष्यतीति । एतेन संयुक्ताविभावित्यादिप्रतीतिरपि व्याख्याता वेदितव्या । नन्वनयोर्भेदोऽपीपां भेद इति प्रतीतावनेकाश्रितं पृथक्त्वमुपलभ्यते । तत्कथमेतदिति चेत् । किमत्रानेकस्य धर्मितयाऽवभासं प्रमाणयसि । उत धर्मस्यैकत्वावभासम् ।

उतोभयावभासम् । पक्षत्रयेऽप्युत्तरमाह ॥ अनयोरिति । अस्यामपि प्रतीतावितो घटादमुष्य पटस्यामुनः पटादमुष्यघटस्य भेद इत्येवं द्विर्भिको भेदो दृष्टः । तथा चानेकस्य धर्मित्वेऽपि धर्मस्यैकत्वावभासासम्भवेनानेनाभिमतार्थसिद्धिरित्युक्तं भवति । अनेनैवानयोः संयोग इत्यादिप्रतीतिरपि व्याख्याता द्रष्टव्या । ननु वचनलिङ्गा हि वक्तुरभिप्रायाः । भेद इति चैकवचनं प्रयुज्यते । तेनानुमीयते-स्यां प्रतीतावेक एव भेदो द्विर्भिको दृष्ट इति । तस्मादन्योन्यप्रतियोगिकानेकधर्मिकानेकभेदविषयत्वं प्रतीतेन वक्तुं शक्यमित्यत आह ॥ तत्रेति । तत्रानयोर्भेद इत्यादिवाक्ये भेदद्वये वा । भोजनमित्येकवचनं यथा तथेत्यर्थः । एतेनैकवचनेन प्रतीतेरैकार्थविषयत्वा-नुमानेनैकान्तिकत्वं सप्रदायविषयत्वेनान्यथासिद्धिरित्युक्तं भवति । अवयविनस्त्वैकत्वेऽपि न कश्चिदोषः । आकाशस्य स्वावयवरभेद-वदवयवानामप्यभेदस्याङ्गीकृतत्वात् । पटस्य च यादृशेन तन्तुसमुदायेनात्यन्ताभेदोऽभिहितः स एक एव । व्यतिषक्तानां तन्तूनां विशिष्टाकारो हसौ । स चागन्तुकत्वात्तन्तुभ्यो भिन्नाभिन्न एव । एकैकेन तन्तुना सर्वैश्वभेदेऽपि भेदस्यापि विद्यमानत्वात्तान्योन्याभेद-प्रसक्तिरिति स्वयमेवाहतामिति नोक्तम् । नन्वेवं तर्हि संयोगादेष्वैकैकाश्रितत्वं न वक्तव्यम् । अयावद्द्रव्यभावित्वेन भेदाभेदाभ्या-पेवोक्ताक्षेपसमाधानादिति । सत्यम् । तथाऽपि वस्तुस्थितिरियमुक्तेत्यदोषः । अपि चाजसंयोगोऽयं समाधिः सम्भवति । स एव नास्ति प्रमाणाभावादिति चेन्न । परमाणोराकाशादिसंयोगाङ्गीकारात् । सोऽपि परमाणुकर्मज इति चेन्न । प्रगसंयोगप्रसङ्गात् । अंशभेदोन्नति चेन्न । स्वाभाविकस्यानभ्युपगमात् । औपाधिकस्य च निराकारिष्यमाणत्वात् । किञ्चाकाशमीश्वरेण संयुज्यते । द्रव्य-त्वाद्धटवत् । न च मूर्तत्वमुपाधिविशेषणवैयर्थ्यात् । परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं हि मूर्तत्वम् । तत्र परिमाणवत्त्वेनैवालमम् । परिच्छिन्न-विशेषणं तु व्यर्थमेव । आकाशमीश्वरेण न संयुज्यते । अमूर्तत्वादप्रवृत्तिरिति चेन्न । अद्रव्यत्वस्योपाधित्वादिति ॥ छ ॥

टि०—ननु संयोगविभागादेरैकैकद्रव्याश्रितत्ववर्णनस्य पूर्वेण सङ्गत्यभावात्तत्परांतरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्याव्यवहितपूर्वेण तस्य सङ्गत्यभावेऽप्यभेदेन प्रतीतिश्च कार्यकारणपूर्वक इत्यादिव्यवहितपूर्वग्रन्थोक्तगुणगुण्याद्यभेदे प्रासानुपपत्तिपरिहारेण तदुपपादकतया तत्सङ्गतिसम्भवाच्च तत्परो-

तत्प्रत्ययानर्थक्यमिति भावेन तत्सङ्गतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तद्वाक्यार्थमाक्षिपति ॥ अथाऽपि स्यादिति ॥ अवयवानामप्यभेद इति । नील-
 तन्त्रभित्तपटाभित्तस्य पीततन्त्रोनीलतन्त्रभेदः स्यात् । यद्यदत्यन्ताभिन्नेनात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति नियमादिति भावः ॥ अवयविना
 वा भेद इति । अत्यन्ताभिन्नोनेकावयवात्मकत्वादिति भावः ॥ तथेति । एव विभागव्यवित्द्वयोर्द्वयोर्वर्तत इत्यर्थः ॥ संयोगाश्चानेक-
 द्रव्यभेद इति । घटाभिन्नसंयोगाद्यभिन्नपटस्यापि घटाभेदः स्यादित्यर्थः । यद्यदत्यन्ताभिन्नेनात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति व्याप्तेरिति भावः
 ॥ संयोगादिभेदो वेति । अत्यन्तभिन्नोनेकद्रव्याभिन्नत्वादिति भावः ॥ व्यक्तानामप्यभेद इति । घटाभिन्नद्रव्यत्वाभिन्नपटस्यापि घटाभेदः
 स्यादुक्तव्याप्तेरिति भावः ॥ सामान्यस्य वेति । अत्यन्ताभिन्नोनेकद्रव्याभिन्नत्वादिति भावः । नरत्वादिकमप्येवमित्यादिना सामान्यस्यापि
 तस्मिन्नपणात्तावादित्युक्तम् ॥ पृथक्त्वमुच्यत इति । ननु च परेण द्विपृथक्त्वस्यैवानेकाश्रितत्वेनाङ्गीकारात्तस्यैवानेकाश्रयत्वाभावोपपादनार्थं प्रवृत्त-
 मूलात्तभेदशब्दानुसारेण तथा व्याख्यानसम्भवात् । अत एव घटाद्विन्नः पट इत्युदाहरणमप्युपपद्यम् । अन्यथैकपृथक्त्वस्यैकैकाश्रयत्वपरतादृशो-
 दाहरणासङ्गतेरिति ध्येयम् ॥ इतरेतरयोग इति । ननु चात्र संयोगादिवैकद्रव्याश्रितत्वरूपपृथक्त्वसमुच्चयार्थतयैव वृत्तो न व्याख्यायत इति
 चेत् । उच्यते । स्यादेतदेवं यद्येकाश्रितत्वमात्रमत्र विधेयं स्यात् । न चैवम् । पृथगित्येवाश्रवणात् । किन्त्वैकद्रव्याश्रितत्वमेव । पृथक् पृथ-
 गित्युक्तत्वात् । तत्सम्बन्धश्च न प्रत्येकं संयोगादौ सम्भवति । किन्तु मिलितेज्वेव । ततश्च साहित्यप्रतियोगिनां संयोगादीनां परस्परपेक्षणा-
 मेकैकार्यसम्बन्धाभावेन समुच्चयस्य बाधितत्वाच्च समुच्चयार्थत्वं युक्तं किन्तु तेषां परस्परपेक्षानामेकार्यसम्बन्धादितरेतरयोगस्यैव न्यायप्राप्त-
 त्वात्तदर्थतया व्याख्यानमित्याशयात् ॥ एकेन गुणेनेति । एकेन संयोगादिनेत्यर्थः । अन्योन्यप्रतियोगेनेत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य संयोगादि-
 नामनेकाश्रितत्वसाधकप्रमाणस्यैकाश्रयत्वबाधकस्य चान्यथासिद्धिन्युत्पादनेन निरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयितुमनेकाश्रितत्वसा-
 धकमेकाश्रयत्वे बाधकं चाशङ्कते ॥ नन्विति ॥ भेदस्य बहुसम्बन्धितयाऽपीति । अत्र भेदस्येयुपलक्षणम् । संयोगादेरित्यपि द्रष्टव्यम् । अत
 एवोत्तरत्र संयोगैरपि संयुक्ताविमौ संयुक्ता इति बहुसम्बन्धितया प्रतीयुदाहरणमिति ध्येयम् । वक्ष्यमानेन परोक्तसाधकस्य बाधकस्य चान्य-

शसिद्धिसमर्थमिति त् आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ अतिप्रसङ्गोभावश्चेति । एकास्मिन्नेव संयुक्तादिप्रत्ययप्रसङ्गरूपातिप्रसङ्गाभावश्चेत्यर्थः । ननु संयोगश्च विभागश्चेत्यादिना संयोगादीनामैवकाश्रयत्वं प्रतिज्ञातं तन्मात्रं च न साधकम् । विपरितन्त्रतिज्ञया विपर्ययस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादित्यतोऽन्योन्यप्रतियोगेनैत्येतच्च केवलं परस्मिन्साधकबाधकाभ्यामिति सिद्धिप्रतिपादनेन तन्निरासमात्रपरं किन्तु स्वपक्षे साधकप्रमाणप्रदर्शनपरं चेति नातिप्रसङ्ग इति भावेन तत्परतया तदोजयितुं साधकाभावशङ्कासुत्यापयति ॥ स्यादेतदिति । एकैकद्रव्यमात्राश्रितस्वरूपाध्यायानुक्त्या प्रसक्ततां मूले न्यूनतां तदनुवृत्तिकप्रवेन परिहरति ॥ पृथक् पृथगित्यनुवर्तत इति । उपलक्षणं चेत् । संयोगश्चेत्यादिकमुन्वर्तत इत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा धर्मनिर्देशप्रयुक्तस्तत्तत्तद्व्याख्या । अत एव संयोगादिकमिति संयोगाद्यन्तर्भावेनैव योजनाप्रदर्शनमुत्तरत्रेयवधेयम् ॥ अन्योन्यप्रतियोगेन हेतुनेति । अन्योन्यप्रतिश्रोगिकत्वेन हेतुनेत्यर्थः । ननु भवेद्धटपटसंयोगादेरन्योन्यप्रतियोगिकत्वेनैकैकद्रव्यमात्राश्रितत्वसाधनं यद्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वमेव तस्य सिद्धं स्यात् । न च तदस्ति । तत्साधकमानाभावात् । तथा च हेत्वसिद्धेर्नानुमानसम्भवः । दृष्टान्ताभावेन व्याप्यसिद्ध्या व्याप्यव्यासिद्धेः स्वत आह ॥ अयमर्थ इति । घटप्रतियोगिकत्वसाधकप्रतीतिमेवाभिनयेनोपदर्शयति ॥ पटो घटेनेत्यादिना । विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवेऽपि सामान्यव्याप्तिरदिकलैव तत्र दृष्टान्तस्य सत्त्वादिति भावेन तमाह ॥ यश्चेति ॥ अयमिति । पटधर्म इत्यर्थः ॥ पटप्रतियोगिकत्व-तयोपलभ्यमान इति । घटः पटेन संयुक्तः पटाद्विभक्तः पटाद्विन्न इति पटप्रतियोगिकतयोपलभ्यमान इत्यर्थः । उभयोरेषीत्यनेकोपरलक्षण-मिति पूर्वोक्तं मनसि निधायह ॥ अनेकधर्म इति । इतीत्यस्यायमिति सम्बन्धः ॥ इयं गतिरिति । इदं च गुडजिह्विकामात्रम् । पृथक्पट-दृष्टान्तैव पटो घटेन संयुक्तो यदाद्विभक्त इति घटः पटेन संयुक्तः पटाद्विभक्त इति चान्योन्यप्रतियोगिकतया प्रतीयमानसंयोगविभागयोरेकैक-मात्रावृत्तित्वस्य तावता प्राप्तावर्षमौ संयुक्ताविमौ संयुक्ता इति च प्रतीयमानसंयोगादेरनेकाश्रितत्वस्यैव प्रतियोगिरूपस्यैकाश्रयत्वे मानाभावेन श-ङ्किदुमशक्यत्वात् । अत एवैतेन संयुक्ताविभाविन्यादिप्रतीतिरपि व्याख्याता वेदितव्येति तुल्यन्यायत्वोक्तिः सिद्धान्ते सङ्गच्छत इत्यवधेयम् ॥ यत्तु भिन्नाविभाविन्यादि । इमौ द्वाविन्यादौ द्वित्वस्यैवमौ भिन्नावित्यदौ भेदस्यैकत्वमेव विषयः । अन्यथा द्वित्वस्यापि तथात्वापत्तेरिति भावः ।

यथैव च पदार्थानामित्यभिहितदृष्टान्तव्युत्पादनपूर्वकं दाष्टान्तिकं व्युत्पादयितुमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । नन्विमे भिन्ना इत्यादेशेमे शुक्ला इत्येतस्मान्मेव कुतो वक्तव्यम् । इमेऽनेके इत्येतस्मान्मस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ न चात्रेति । भेदस्यैकत्वे प्रमाणाभावाद्ब्रह्मस्य चैकत्वे सत्त्वाच्च भिन्न इत्यस्येमेऽनेके इत्येतस्मान्मेवेति भावः । इमौ भिन्नाविमे भिन्ना इति प्रतीतिव्याख्यानमन्यत्राप्यतिदिशति ॥ एतेनेति । यथा हि शुक्ला इमे पटा इत्यादिप्रतीतावप्यनेके पदार्था अनेके च संयोगाः प्रकाशान्त इत्यभ्युपगन्तव्यम् । न चात्र विशेषप्रमाणमास्ति । येनानान्यो विधिर्भविष्यति । अन्यथेमे शुक्ला इत्यादिप्रतीत्याऽनेकाश्रितैकशैकस्यादिसिद्धिप्रसङ्गादिति व्याख्याता वेदितव्यस्यर्थः ॥ अनेकाश्रितं पृथक्त्वमुपलभ्यत इति । उपलक्षणं चैतत् । अनयोः संयोगोऽमीषां संयोग इत्यादिप्रतीतौ संयोगोद्वेगप्यनेकाश्रितत्वोपलम्भात्संयोगोद्वेगपि नैकैकाश्रितत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ एकत्वावभासासम्भवेति । एकवचनस्यान्यथासिद्धेर्दृश्यमाणत्वादिति भावः । अनेन मूलेऽनेकपदमध्याहार्यमिति सूचयति । अत एवानेकधर्मिकानेकभेदविषयत्वमित्युत्तरत्रानुवादः सङ्गच्छत इति द्रष्टव्यम् ॥ व्याख्याता द्रष्टव्येति । अस्यामपि प्रतीतौ घटस्य घटेन संयोगः पटस्य घटेन संयोग इत्येवं द्विधर्मिकः संयोगो दृष्टः । तथा चानेकस्य धर्मित्वेऽपि धर्मस्यैकत्वावभासासम्भवेनानिनाभिमतार्थसिद्धिरिति व्याख्याता द्रष्टव्यस्यर्थः । तत्रैकवचनमिति भेद इत्येकवचनगतिकथनानर्थक्यमाशङ्क्य प्रतीतिकार्यव्यवहारं एकवचनप्रयोगात्कारणीभूतप्रतीतिरेकार्थविषयस्वसिद्ध्या पूर्वोक्तस्य प्रतीतेरन्योन्यप्रतियोगिकानेकधर्मिकानेकभेदविषयत्वस्यानुपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतया तदोजयितुमुक्तानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति । नन्विति ॥ एक एव भेदो द्विधर्मिको दृष्ट इति । उपलक्षणं चैतत् । संयोगो विभाग इति चैकवचनं प्रयुज्यते तेनानुमीयेतस्यां प्रतीतौ चैक एव संयोगादिर्द्विधर्मिको दृष्ट इत्यपि द्रष्टव्यम् । भेदस्युपलक्षणम् । अन्योन्यप्रतियोगिकानेकधर्मिकानेकसंयोगादिविषयत्वं प्रतीतेर्न वक्तुं शक्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ अनेकान्तिकत्वमिति । सत्यपि भोजनमित्येकवचनप्रयोगे व्यवहारकारणीभूतभोजनप्रतीतिरेकार्थविषयत्वाभावादनेकान्त्यं स्यादितत्कारणीभूतप्रतीतिरेकार्थविषयकत्वानुमानं यदि प्रतीतिरेकार्थविषयत्वं विना तत्कार्ये व्यवहारे एकवचनमुपपन्नं स्यात् । न चैतदस्ति । प्रतीतिरेकार्थविषयत्वाभावेऽपि समुदायविषयतामात्रेणैकवचनप्रयो-

गर्निर्वाहान्यथासिद्धिश्चेत्यर्थः । गुणगुण्यभेदानुपपत्तिपरिहारवदवश्यवक्तव्यस्यावयवव्यव्यभेदानुपपत्तिपरिहारस्य मूलेऽनुक्त्यां पसकतां न्यूनतां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरिष्येव स्वयं तां परिहरति ॥ अवयविनिस्त्वाति । अवयविनिस्त्वाति । अवयवानामभेदप्रसङ्गरूपो वाऽवयविनो भेदप्रसङ्गरूपो वेत्येवं न कश्चिदित्यर्थः । तत्कथमित्यत उक्तो दोषः क्रियाकाशादावभिप्रेतः किंवा पटादाविति विकल्परद्वयमनसि निधायकं प्रत्याह ॥ आकाशस्येति ॥ अवयवानामपीति । परस्परमिति शेषः । तथा च तत्रावयवाभेदापादनमिष्टापादनमिति भावः । द्वितीये त्वाह ॥ पटस्य चेति ॥ स एक एवेति । तथा च तत्राव्यैक्यापादनमिष्टापादनत्वादनुपपत्तिमिति भावः । यादृशेन समुदायेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ व्यतिषिक्तानामिति ॥ असाविति । समुदाय इत्यर्थः । ननु विशिष्टाकारेणैव पटस्याभेदेन तन्तुभिरभेदस्यानभ्युपगमासौदेक्येन तन्तूनामभेदापादनासम्भवेऽप्येकस्य विशिष्टाकारस्यानेकतन्त्रभेदाद्विशिष्टाकारैक्येनैव तन्तूनां परस्परमभेदापादनमनिवार्यमेवेत्यतो भवेदेतदेवं यदि विशिष्टाकारस्य तन्तुभिरत्यन्ताभेदः स्यान्न चैतदस्तीत्याह ॥ स चेति आगन्तुकत्वादिति विशिष्टाकारस्य तन्तुभ्यो भिन्नत्वे खण्डितस्वरूपहेतुवत्तन्त्रमनुपपत्त्येन न विशिष्टाकारैक्यमापादयामो येनेष्टापादनं स्यात् । किन्त्वयं तन्तुस्त्वन्तराभिन्नस्त्वदभिन्नपटाभिन्नत्वात् । सर्वतन्त्रवो वा परस्परमभिन्ना अन्योन्याभिन्नपटाभिन्नत्वादिति तन्तूनामेवान्योन्याभेदमेवेति नेष्टापत्तिरित्यतो भवेदेतदेवं यदि पटस्यैक्येन तन्तुनाऽविवक्षितव्यतिषङ्गैः सर्वतन्तुभिर्वाऽत्यन्ताभेदः स्यान्न चासावस्तीति न तदापत्तिरिति पूर्वोक्तेमेव परिहारं स्मारयति ॥ एकैक्येनेति । ततश्च यद्यदभिन्नाभिन्नं ततेनाभिन्नमिति व्याप्तिरत्यन्ताभेदस्य लमात्रनिष्ठेति भावः । अत एवाकाशावयवानां पूर्वमन्योन्याभेद उक्त इति ज्ञातव्यम् ॥ स्वयमेवोक्तमिति । स्पष्टत्वाच्छिष्यैरिति शेषः । नोक्तं भाष्यकृतैरिति शेषः । संयोगश्चेत्यादिभाष्यानर्थक्यमाशङ्कते ॥ नन्विति । एवं तर्हीति । अवयवव्यव्यभेदपक्षेन तद्वेदाभेदाभ्यामेव समाधानं तर्हीत्यर्थः । कथं तर्हि गुणानां गुणनैक्ये संयोगाद्याश्रयानेकद्रव्याभेदो वा संयोगादिभेदे वाऽप्युच्येति गुणगुण्यभेदपक्षे नोक्तपक्षेन तद्वेदाभेदाभ्यामेव समाधानं तर्हीत्यर्थः । तमेव प्रपञ्चयति ॥ अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति ॥ तथाऽपीति । अनेन नोक्तपक्षेन परिहारकतया ग्रन्थो योज्यः किन्त्वेवमाक्षेपपरिहारे सत्त्वं स्वयं वस्तुस्थितिमाहेत्येवेति सूचयति । अस्मिन्पक्षे भाष्यस्य वस्तुस्थितिकथनपरता भवतीत्यपत्तिर्तोषादाह ॥ अपि चेति । तत्र यावद्द्रव्यभावित्वेन भेदान-

भेदयोरनुपपत्त्या ताभ्यामेवोक्ताक्षेपसमाधानानुपपत्तेस्तत्समाधानार्थमेकैकाश्रितत्वस्यैव वक्तव्यतया तत्परभाष्यस्यार्थवत्त्वमित्याशयः ॥ अङ्गीकारा-
 दिति । आकाशस्य निष्क्रियत्वेन तत्कर्मजन्यत्वस्य निरवयवतया संयोगजस्य च संयोगस्यासम्भवात्परमाण्वाकाशसंयोगस्याजन्यत्वमिति भावः ।
 आकाशस्य विमुखेन निष्क्रियत्वात्तत्कर्मजन्यत्वासम्भवेऽपि परमाणोः सक्रियत्वेन तत्कर्मजन्यत्वाद्वन्यतरकर्मजन्यत्वमिति न तत्संयोगस्याजन्यत्वमिति
 शङ्कते ॥ सोऽपीति ॥ प्रागसंयोगेति ॥ अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तेरेव संयोगतया प्रागसंयोगं विना संयोगसम्भवादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । व्याप
 कत्वादाकाशस्य प्राक् परमाणुसंयोगानुपपत्तेरिति भावः । ननु च परमाणौ वर्तमाना क्रिया संयुक्तेनाकाशप्रदेशेन स्वाश्रयं विमज्यासंयुक्तेन तेन संयुन-
 क्तीति न लक्षणानुपत्तिरिति शङ्कते ॥ अंशभेदादिति । किमत्राकाशाप्रदेशः स्वामाविकोऽभिमतः किंवौपाधिक इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं
 प्रत्याचष्टे ॥ स्वाभाविकस्येति । तथा चापसिद्धान्त इति भावः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ औपाधिकस्य चेति ॥ निराकरिष्यमाणत्वादिति । नानि-
 र्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः सत्यत्वात्को दोषविशेषः स्यादित्यादिनेति शेषः । एवं परमाणोराकाशादिना संयोगस्य परमाणुकर्मजन्यत्वा-
 नुपपत्तेरजन्यत्वमेवयुक्तम् । इदानीं विभूनां परस्परं संयोगोऽप्यजन्यसंयोग इत्यभिप्रेत्य तत्साधकमनुमानमुपन्यस्यति ॥ किञ्चेति । न चायं कर्मजन्यः
 सम्भवति विभूनां निष्क्रियत्वात् । नापि संयोगजस्तेषां निरवयवत्वादतः परिशिषादज्ञ एवायं संयोग इति भावः । घटेश्वरसंयोगाश्रयत्वस्य घट इवे-
 श्वरेऽपि वृत्त्या तत्र च मूर्तत्वविरहेण न साध्यव्यापकत्वमिति सत्येव दोषे दोषान्तरमाह ॥ विशेषेणेति । तद्वैयर्थ्यमेवोपपादयति ॥ परिच्छि-
 नेति ॥ परिच्छिन्नविशेषणं त्विति । न च साधनाव्यापकतानिर्वाहाय तत्सार्धकमिति वाच्यम् । तथात्वे प्रतिपक्षोन्नयनेऽसिद्धिवारकत्वप्रसङ्गेन
 वैयर्थ्यानिस्तारात् ॥ आकाशमिति । यद्यपि मूर्तत्वोपधौ व्यर्थविशेषणत्वोक्त्या तदुक्त्येव प्रतिपक्षानुमानेऽसिद्धिवारकतया विशेषणवैयर्थ्यमूचना-
 स्यतिपक्षानुमानमपि दूषितप्रायमेवेति न पुनः प्रतिपक्षमाशङ्क्य निराकरणं युक्तम् । तथाऽपि दूषणान्तरविवक्षया पुनराशङ्क्यमिति द्रष्टव्यम् ॥
 अद्रव्यत्वस्योपाधित्वादिति । यद्यपि न सत्प्रतिपक्षे नोपाद्युद्भावनं युक्तम् । पूर्वानुमानस्यैवं तत्र सत्प्रतिपक्षतया तस्य वैयर्थ्यात् । तथाऽपि स्वप-
 क्षसाधनार्थमेकं परसाधनप्रतिरोधनार्थमपसमिति द्वयोरप्यर्थवत्त्वात् । अन्यथा ह्येकेन बहूनां प्रतिरोधः । उक्तं च द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च

स्वभावत इत्यादिना । नन्वेमयाकारोश्चरौ परस्परं न संयुज्येते युतसिद्धिरहितत्वात् । अवयवावयवित्यनेन प्रतिपक्ष इति चेन्न । युतसिद्धिमात्राभावस्यासिद्ध्या परस्परयुतसिद्धयभावस्य च प्रतियोग्यसिद्ध्याऽप्येतेन तदवकाशात् । यदत्रोक्तं वर्धमानेनाकाशं नेक्ष्यसंयोगाद्विश्वसंयोगप्रमाणभावन्यावाद्रूपवदित्यत्रोक्तानुमानस्य तात्पर्यमिति । तत्र । अद्रव्यस्यात्राप्युपाधिसेनासमानबलत्वात् ॥ छ ॥

अ०—नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेयते ॥ न सर्वधर्म एकाऽस्ति समुदायस्तु भिन्नगः ॥ एतादृशं च सादृश्यं पदार्थेषु पृथक् पृथक् ॥

सु०—इदानीं सामान्यस्यैककाश्रितत्वमाह ॥ नरत्वादिकाभिमिति । एवं संयोगादिवदेकैकवृत्तित्वर्थः । सामान्यमपीति वक्तव्ये ब्राह्मणत्वदेरयावद्द्रव्यभाविर्वेनापि तत्र परिहारः सम्भवतीति ज्ञापयितुं नरत्वादिकमित्युक्तम् । उपपादनं च त्रैलोक्यकाराभिमिति योगविभागः । कुतो नरत्वादिकं प्रतियोग्यमिति चेन्न । यथा हि नरेषूपलभ्यमानेषु तदीयं रूपादिकं प्रतिनियतमुपलभ्यते । तथा नरत्वादिकमपि तत्तन्वियतधर्मतयेयते दृश्यते इति प्रत्यक्षमुक्तम् । यदा योऽनेकाश्रितो धर्मो नामावेकैकप्रतीतौ प्रतीयते यथा द्वित्वादि । प्रतीयते च नरत्वादिकमैकैकप्रतीतावतो नानुगतमित्यनुमानमेतन् सूचयति । किञ्च नरत्वादिकं नानेकानुवृत्तम् । धर्मत्वादद्रूपादिवत् । अस्याभासोद्धारं करोति ॥ नेति । सर्वधर्मोऽनेकवृत्तिधर्मः । तेन धर्मत्वं न भगव्यातिरुभिती शेषः । पक्षधर्मता तु स्फुटयेति । नन्वेकत्वसङ्ख्या तावदेनेकाश्रिता । एकैकस्मिन्निर्वादेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । न हि द्वित्वादिकमैकैकप्रतीतौ प्रतीयते । न च प्रतियोगिनिर्लप्यम् । धर्मितयेवानेकेषामनुभवत् । अतो धर्मत्वहेतोस्तत्रानैकान्यमित्यत आह ॥ समुदायस्त्विन्विति । समुदायोऽनेकत्वं भिन्नगोऽनेकाश्रितः । सत्यमेकत्वसङ्ख्याऽनेकाश्रिता । तथाऽपि तदन्यत्वेन हेतुविशेषणादप्येति भावः । सा चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वादयावद्द्रव्यभाविनी भिन्नाभिन्नेति नाश्रयोरभेदापत्तिः । प्राभाकरास्त्वाहुः । सादृश्यं तावदेकमेकानुगतं तत्र धर्मत्वहेतोर्व्यभिचारः । न च वाच्यं सामान्यमेव सादृश्यमतः पक्षे व्यभिचारोदनेयमनुपपन्नोति । जातिसङ्करप्रसङ्गात् ।

अस्ति हि यथोद्दिष्टासम्भव्यक्त्योः सादृश्यं तत्र यदि सादृश्यमश्वत्वात्परम् । तदा सर्वेषामप्यश्वानां रासभसादृश्यं स्यात् । यदि चापरं तदा रासभव्यवतावप्यश्वत्वं स्यात् । एवं रासभत्वेऽपि वाच्यम् । न सादृश्यमश्वरासभवृत्तिं ब्रूमः । किन्तु तदवयववृत्ति । द्रव्यगुणवयवकर्मवृत्तीनि सामान्यान्येव हि सादृश्यनामान्यभ्युपगच्छामोऽतो न जातिसङ्करदोष इति चेन्न । गौर्वयनेन सदृशीत्यादिव्यवहाराणामुल्लेखप्रसङ्गात् । न च सामान्यं प्रतियोगिनिर्लक्ष्यम् । तन्निरूप्यं च सादृश्यमिति स्फुटोऽनयोर्भेद इत्यत आह ॥ एतादृशं चेति । भवतु सादृश्यं सामान्यतो भिन्नं तथाऽपि तत्सदार्थेषु पृथक् पृथगेति न तेन धर्मत्वेतोर्व्यभिचारः । एतादृशमिति तत्रोक्तहेत्वतिदेशः । न हि सादृश्यस्यानेकवृत्तित्वे प्रमाणमस्ति । सदृशाविधावित्यादेः शुक्लाविधावित्यादिवदुपपत्तेः । अनयोः सादृश्यमित्यादेशास्यानेन सादृश्यमस्यानेन सादृश्यमित्युपपत्तेः । एकवचनस्य (च) विप्राणां भोजनमित्यादिवदुपपन्नत्वात्प्रतियोगिना धर्मित्वासम्भवाच्च । एकाश्रितत्वेऽपि प्रतियोगिनिर्लक्ष्यत्वेनैकप्रतीतावप्यप्रतीतिसम्भवाच्चेति ।

टि०— एवमित्यनेन पृथक् पृथगिति साध्यस्यवान्योन्यप्रतियोगेनेति साधनस्याप्यतिदेश इति श्रान्तिवारणाय तदर्थमाह ॥ एवमिति ॥ ब्राह्मणत्वादेरिति । महापातकेन ब्राह्मणत्वजनेरपायाच्च पिण्डेन तस्या अत्यन्तभेदः किन्त्वयावद्व्यभाषित्वात्पिण्डेन भेदाभेदवेन्न । ततश्च तत्र भेदाभेदाभ्यामेव व्यक्त्यभेदेऽपि सामान्यस्याश्रयाभेदादेः परिहारसम्भवान्नैवैकद्रव्यवृत्तित्वापेक्षत्वमिति भावः । न च महापातकेन ब्राह्मणत्वजनेरप्येयमानाभावः शङ्क्यः । मासेन शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविद्वियादित्यादिस्मृतेरेव तत्र मानत्वात् । नन्वेतैर्वाक्यैर्न विवक्षितार्थसिद्धिः । एतानि कर्मनिन्दावचनानि वर्णत्रयकर्महानिप्रतिपादनार्थानि चेति भट्टैरुक्तत्वादिति चेन्न । शूद्रशब्दस्य वाधकं विना जातिरूपस्वार्थपरित्यगेनान्यपरस्वार्थोपात्तात् । किञ्च कर्मनिन्दापरत्वे तस्माद्ब्राह्मणाय नादगुरेन्द्रियवगोराणादिनिषेधशोभूतानां योऽवगुरेत् शस्तेन यात्येदिति शतयाननादिवाक्यानामपि कर्मनिन्दापरत्वात्फलपरत्वाभादप्रसङ्गेनावगोराणनयमङ्गप्रसङ्गात् । वर्णत्रयकर्महानिप्रतिपादनार्थत्वे च वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीतेत्यादावपि ब्राह्मणशब्दस्य क्षत्रियैवैककर्मराहित्यपरत्वस्य दहतुं शक्यत्वाच्छूद्राद्याप्यमिविधासम्भवेन वैदिककर्मधिकारापत्त्याऽऽशूद्राधिकरणमङ्गप्रसङ्गाच्च ।

विश्वामित्रनिशङ्कनादीनां च वरशापादिना क्षत्रियत्वापयेन ब्राह्मणत्वादिप्राप्तिस्मरणाच्च । न च तान्यपि ब्राह्मणव्रतयोग्यत्वप्रतिपादनार्थानिति युक्तम् । ब्राह्मणत्वज्ञातेरभावे ब्राह्मण्योद्देशेन विहितवर्मयोग्यताया एवासम्भवादित्यास्तां विस्तरः ॥ श्रेयाविभाग इति । संयोगश्च विभाग-
श्चेति नरत्वादिकर्मण्येवमितित्येवंरूपो वाक्यभेद इत्यर्थः ॥ अनुमानमिति । नरत्वादिकर्मनेकाश्रितो धर्मो न । एकैकप्रतीतौ प्रतीयमानत्वादित्यनु-
मानमित्यर्थः । ननु न सर्वधर्म एकोऽस्त्येकारय धर्मस्यानेकवृत्तित्वाभावप्रतिपादनमनर्थकम् । न च धर्मत्वस्य व्याप्तिमङ्गराहित्यप्रतिपादनार्थं
तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्यापि प्रकृतोपयोगादशनेनानर्थकत्वादित्यतः पूर्वोक्तार्थे तदुपयोगाभावेऽपि सामान्यस्यानेकवृत्तित्वाभावसाधन-
तयाऽभिप्रेतानुमाने आभासोद्धारार्थकत्वात्तस्य न तत्प्रतिपादनानर्थक्यमिति भावेनाभिप्रेतानुमाने तदुद्धारपरतया तद्योजयितुमाभिप्रेतमनुमानं ता-
दाह ॥ क्षिप्र्येति । नन्वत्र धर्मस्यानेकवृत्तित्वाभावमात्रमुच्यते न तु धर्मत्वस्य भद्रव्याप्तिकत्तराहित्यमिति कथमस्यामासोद्धारपरत्वमित्यतोऽपेक्षितं
शेषमाह ॥ तेनेति । नन्वेवमाभासोद्धारार्थं प्रवृत्तेन व्याप्तिमङ्गराहित्यवदपक्षधर्मत्वरहित्यस्याप्युपदर्शनीयत्वापक्षधर्मताया अपि वक्तव्यत्वेनावश्य-
वक्तव्यानुक्त्या भाष्ये न्यूनत्वमित्यान्नाडव्य स्पष्टत्वाच्छिष्ट्येरेव तस्या ज्ञातुं शक्यत्वेनावश्यवक्तव्यत्वाभावात् तदनुमितन्यूनत्वापादिकेत्याशयेनाह ॥
पक्षधर्मता त्विति । अतो न स्वयमुपदर्शितेति वाक्यशेषः । उपलक्षणं चैतत् । व्याप्तिवदानश्यकत्वाभावज्ञापनार्थं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाऽपि
समुदायस्तु भिन्ना इत्यनेकत्वसङ्ख्याया अनेकाश्रितत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्यानेकत्वसङ्ख्यायामुक्तहेतोर्व्यभिचारपरिहारार्थत्वात् तदिति
भावेन तच्छङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । शङ्कितुमशक्यत्वादित्युक्तं तच्छ्रुत इत्यतो बाधक-
सद्भावादित्यत आह ॥ न हीति । एकैकवृत्तिरेव एकैकप्रतीतोव प्रतीयते न च तथा प्रतीयते । तस्मान्न तस्यैकवृत्तित्वमिति
भावः । एकैकवृत्तिरेव संयोगादिवप्रतियोगिनिर्हृद्यत्वमात्रेणैकैकप्रतीतोव प्रतीयमावः किन् स्यादित्यत आह ॥ न चेति । यद्वा द्विबादे-
रेकैकवृत्तित्वाधकतया भवदभिमतयुक्तिद्वयस्याप्यत्रासम्भवादित्याशङ्कान्कि तस्य सामान्यवदेकैकप्रतीतोवैव प्रतीयमानतयैकैकवृत्तित्वमभिमतं किंवा
संयोगादिवदन्योन्यप्रतियोगिकत्वादिति विकल्पद्वयं गमसि निधामात्रं निराकरो ॥ न हीति । धर्मत्वं च गहननिविष्टत्वात् तत्साधकमित्याशयः ॥

द्वितीयं निराचष्टे ॥ न चेति । तत्कृत इत्यत आह ॥ धर्मतयेवेति । न तु प्रतियोगितयेत्येवार्थः । यद्यप्यत्र समुदायस्तु भिक्षा इति मूलानुरो-
 धात्समुदायमात्रे व्यभिचारः शङ्कनीय इत्यनेकत्वसङ्ख्यया तच्छङ्का न खरसा तथाऽपि विशिष्टाकारस्य विशेष्यश्रितद्रव्यान्तरतया प्रधानत्वादुप-
 सर्जनत्वरूपप्रभत्वाभावेन तत्साधारण्येन व्यभिचारशङ्काऽनुदयादेनेकत्वसङ्ख्यामात्राश्रयेण तच्छङ्केति द्रष्टव्यम् ॥ समुदायोऽनेकत्वमिति । न
 चोनेकत्वातिरिक्तसमुदायस्यैवाभावाच्चर्थ व्याख्यानमिति वाच्यम् । वनमिति प्रतीतिविषयभूतवृक्षसमुदायस्यैकस्थानसम्बन्धनिमित्तकविशिष्टाकार-
 रूपत्वेनोनेकत्वसङ्ख्यातिरिक्तस्यापि समुदायस्य सत्त्वेन तद्व्यावर्तनार्थत्वात् । न चैकस्थानसम्बन्ध एव वनमिति प्रतीतिविषयो न तु तन्निमित्तक-
 विशिष्टाकार इति वाच्यम् । तथा सति दण्डीत्यादिप्रतीतेरपि दण्डसम्बन्धमात्रविषयकत्वापत्तावतिरिक्तविशिष्टासिद्धिप्रसङ्गात् । तथा च तत्रैव
 वनमित्यत्रापि विशिष्टाकार एव विषय इति कथमनेकत्वातिरिक्तसमुदायाभाव इत्युपपन्नं व्याख्यानमिति ध्येयम् । नन्वेनेन वाक्येन समुदायस्या-
 नेव श्रितत्वाभिधानाद्याभिचार एव दृढीकृतो न तु परिहृत इति वृथं तत्परिहारकतया ग्रन्थानन्तर इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ सत्यमित्यादिना । एवं तर्हि
 व्यभिचारभावेऽप्यनेकत्वसङ्ख्याया आश्रयाभेदादाश्रयाभामभेदप्रसङ्गोऽनेकत्वसङ्ख्याया वा भेदप्रसङ्ग इति प्रागुक्तं दोषं प्रसङ्गात्परिहरति ॥
 सा चेति । नाश्रययोरेभेदापत्तिरित्युपलक्षणम् । नानेकत्वसङ्ख्याया भेदापत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । अनेकत्वसङ्ख्येवायावद्व्यभाविविशेषणाविशिष्टाकारे-
 णापाश्रयस्य भेदाभेदोवाभिमतौ समुदायभूत इत्यत्र विशिष्टाकारस्याप्यभिमतत्वादिति बहवः । नन्वेतादृशं च सादृश्यमिति सादृश्यस्यैकव्यक्तिमात्रवृ-
 त्तिस्त्वंनमनर्थकम् । न च साध्यस्य तत्रोपपादनेन धर्मत्वहेतोर्व्यभिचारपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । परमते सादृश्यस्य सामान्यरूपतया पक्षत्वेन व्यभि-
 चारस्य शङ्किकुतमशक्यत्वादित्यतो नेयं प्रतिवादिनः शङ्का विन्तु प्राभाकरस्यतेन च सादृश्यस्य सामान्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारेण पक्षतया तत्र व्यभिचार-
 बोधनाया युक्तत्वाच्च तत्परिहारके तत्रग्रन्थैव्यर्थ्यामित्याभिप्रेत्य तदभिमतं सादृश्यसामान्ययोर्मदसमर्थनप्रकारमुपदर्शयन्नेव प्राभाकरास्या तत्र व्यभिचार-
 शङ्कामुत्थापयति ॥ प्राभाकरस्त्विति ॥ अत इति । सर्वत्र पक्षे व्यभिचारबोधानप्रसङ्गे नानुमानमात्रोच्छेदकत्वादिति भावः ॥ अभ्वत्वात्पर-
 मिति । अक्षत्वव्यापकमित्यर्थः ॥ तदोति । यत्राश्रयं तत्र रासभसादृशमिति व्याप्तेरिति भावः ॥ अपरमिति । अक्षत्वव्याप्यमित्यर्थः ॥

हीमौ शुक्लाविमे शुक्ला इति प्रतीतावनेके पटा अनेकानि च तद्विशेषणानि शौक्ल्यान्यवभासन्ते तथैवौ सदृशादिप्रतीतावप्यनेके
 पदार्था अनेकानि च सादृश्यानि प्रतीयन्त इत्येवाभ्युपगन्तव्यम् । विशेषप्रमाणभावात् । ततो नानया प्रतीत्या सादृश्यस्यानेकाश्रितत्वसिद्धिरिति
 भावः । नन्वनयोः सादृश्यमर्माणां सादृश्यमिति प्रतीतावनेकाश्रितमेव सादृश्यं प्रतीयते तत्कथं तत्र प्रमाणाभाव इति चेत् । किमत्रानेकस्य धर्मि-
 तयाऽवभासं प्रमाणस्युत धर्मस्यैकत्वावभासमुतोभयावभासं पक्षत्रयेऽभ्युत्तरमाह ॥ अन्ययोरित्यादि । तथा चानेकस्य धर्मिनेऽपि द्विवर्तिकस्या-
 नेकस्य सादृश्यस्यैवात्र प्रतिभासेन धर्मस्यैकत्वावभासासम्भतेनैनाप्यभिमतसिद्धिरिति भावः । ननु वचनलिङ्गो हि वक्तुरभिप्रायः सादृश्यमिति
 चात्रैकवचनं प्रयुज्यते तेनानुमायतेऽस्यां प्रतीतावनेकमेव सादृश्यं द्विधर्मिकं दृष्टमिति तस्मादन्योन्यप्रतियोगिकत्वेनैकधर्मिकसादृश्यविषयत्वं प्रती-
 तेन वक्तुं शक्यत इत्यत आह ॥ एकवचनस्य चेति । नैकवचनेन प्रतीतेरैकार्थविषयत्वमनुमातुं शक्यते । विप्राणां भोजननित्यादौ सत्यप्येक-
 वचनप्रयोगे तन्मूलप्रतीतेरैकार्थविषयत्वाभावेनैकान्त्यात्समुदायविषयत्वेनान्यथासिद्धत्वाच्चेति भावः । स्यादेतदेवं यदि सादृश्यस्यैकैकद्रव्याश्रितत्वे
 प्रमाणं स्यात् चैतदस्तीत्यत आह ॥ प्रतियोगिन इति । पटधर्मः सादृश्यं नान्यधर्मस्तत्प्रतियोगिकत्वात् । यो यस्मिन्योगिको नासौ तद्धर्तः ।
 यथा ॥ विरप्रतियोगिकमपरत्वं न स्थविरधर्म इत्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमिति भावः । ननु न सादृश्यमेकैकाश्रितमभ्युपगन्तुं शक्यम् । तथा सत्ये-
 कप्रतीतावेव सादृश्यप्रत्ययप्रसङ्गादित्यत आह ॥ एकाश्रितत्वेऽपीति ॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वनेति । तज्ज्ञानाधीनज्ञानत्वेनेत्यर्थः । यथा स्थ-
 विरप्रतियोगिकस्यापरस्य युवमात्रधर्मत्वेऽपि युवप्रतीतावेव न प्रतीतिः । स्थविररूपप्रतियोगिज्ञानविरहेण प्रतीतिसामग्रीविरहात् । तत्रेहापि प्रति-
 योगिज्ञानरूपकारणविरहान्नैकैकप्रतीतावपि सादृश्याप्रतीतिरिति भावः ।

अश्वत्वं स्यादिति । तत्रापि सादृश्यसत्त्वाद्याप्यवति च व्यापकावश्यम्भवनियमादिति भावः ॥ एवं रासभत्वेऽपीति । सादृश्यं यदि रासभ-
स्त्वव्यापकं तर्हि सर्वेषामपि रासभानामश्वसादृश्यं स्यात् । यदि च रासभसद्व्याप्यं तदाऽश्वव्यक्तावपि रासभत्वं स्यादिति वाच्यमित्यर्थः । अश्व-
रासभवृत्तित्यतः परं सामान्यमिति शेषः । अश्वरासभमवृत्ति सामान्यं न तयोः सादृश्यमित्यर्थः । तर्हि सामान्यमेव सादृश्यमिति रिक्तं वच इति
पृच्छति ॥ किन्त्विति । परिहरति ॥ तदवयवद्वृत्तीति । अत्रापि सामान्यमिति शेषः । अश्वरासभयोरेव शब्दवृत्तिसामान्यमश्वरासभयोः
सादृश्यमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तद्गुणकर्मवृत्तित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ द्रव्यगुणवयववेति । द्रव्ययोग्यानि गुणवयवकर्माणि तद्वृत्तीनि सामा-
न्यान्वेत्यर्थः । अत एवोक्तं सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणां भिन्नाप्रधानसामान्यवार्तिसादृश्यमुच्यत इति । अयमर्थः । इह गुणादिगत-
सामान्यमपि कस्या गोत्ववयवत्वयोः प्रधान्यं भिन्नो दृष्टद्वयेते प्रधानसामान्ये गोत्ववयवत्वलक्षणे ययोस्तौ गोग्रयो भिन्नाप्रधानसामान्यौ तयोर्वर्तमानं
सादृश्यं नाम गोगवयवसम्बन्धिनां गुणावयवकर्मणां यानि सामान्यानि तान्येव नान्यदिति वादिभिरुच्यत इति । अत्र च प्रधानसामान्ययोर्भिन्नत्वं
सम्भवदपेक्षयोक्तम् । तदभावेऽपि द्वयोर्घटयोरेकजातिव्यवहारद्वारेण गुणादिगतसामान्यद्वारेण सादृश्यव्यवहारदर्शनात् । अत्र गुणावयवकर्मणाभि-
त्युपलक्षणम् । ततोऽन्यत्रापि ज्ञात्या सदृशो विधया सदृश इत्यादिव्यवहारदर्शनादित्यवधेयम् ॥ अमुक्यत्वेति । तत्रोक्तव्यवहारस्य
तद्गुणावयवकर्मणस्तसामान्यनिबन्धनत्वेन गोगवयवस्तसामान्यानिऽन्धन्त्वादिति भावः । तयोर्भेदे युक्त्यन्तरमाह ॥ न चेति । नापीत्यर्थः । सप्रति-
योगित्वनिष्प्रतियोगिकस्वरूपविरुद्धमधिकरणत्वाच्च सादृश्यसामान्ययोर्भेद इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । सादृश्यस्योक्तार्पणकर्मरूपत्वाज्ज्ञात्या-
दौ वर्तमानत्वाच्च जातेस्तु तदभावात्तयोर्भेद इत्यपि द्रष्टव्यम् । सादृश्यं पद्मार्थेषु पृथक् पृथगित्येतावतैवानेकवृत्तित्वाभावप्रतिपादनेन सादृश्ये व्याभि-
चारपरिहारसिद्धेरतादृशमिति भाष्यखण्डैवैयर्थ्यापित्याशङ्क्य पदार्थेषु पृथक् पृथगित्युक्तानेकवृत्तित्वाभावस्यानेकवृत्तित्वे प्रमाणाभावरूपहेतुत्वा
समर्थनेन तदसिद्धिपरिहारार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तत्तत्तर्कमाह ॥ एतादृशमितीति । तमेव दर्शयति ॥ न हीति । ननु सदृशाविमात्रितीमे
सदृशा इति चोनेकाश्रितत्वेन सादृश्यप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीति कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह ॥ सदृशाविमात्रित्यादेरिति । यथा

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा देशनाथयार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादं प्रथमभागः ॥

